socio.hu Társadalomtudományi Szemle

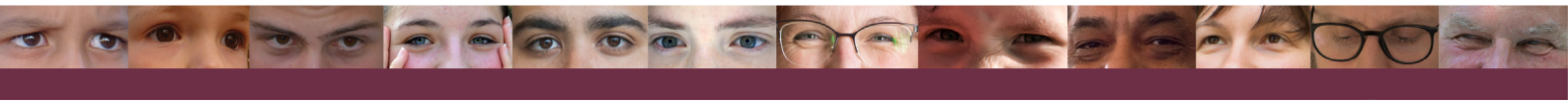

11. ÉVFOLYAM 4. SZÁM (2021)

TARTALOM

Csurgó Bernadett – Hajdu Gábor – Kristóf Luca – Megyesi Boldizsár – P.Tóth Tamás: 1–3
Születésnapunkra. A Jubileumi különszám elé

Tanulmányok

Soós Sándor: 4–19
A Socio.hu Társadalomtudományi Szemle folyóirat pozíciójának feltérképezése a hazai társadalomtudományi folyóiratok kontextusában – egy „pilot” vizsgálat tanulságai

A gondoskodás(hiány) szociológiája – tanulmányok (szerkesztette: Takács Judit)

Takács Judit: 20–26
A „gond(ozás)talan állampolgárság” felé?
Előszó A gondoskodás(hiány) szociológiája különszámhoz

Bartha Attila, Zentai Violetta: 27–46
Tartós gondoskodás és nemek közötti egyenlőség az európai jóléti rendszerekben

Kopasz Marianna: 47–68
„Van, amikor szakad a cérna”
Demenciával élő idősek családi gondozóinak terhelődése egy kvalitatív vizsgálat tükrében

Vida Anikó: 69–84
A professzionális gondoskodás konstrukciója és válsága az idősellátásban dolgozók perspektívájából

Nagy Éva: 85–113
Az autonómia és a gondoskodás fogalmai a szülőség kontextusában. Lehetőségek a fogyatékossággal élő gyermeket nevelő családok autonómiatapasztalatainak értelmezéséhez

Takács Erzsébet: 114–137
„Ha nincs támogató környezet…” Kismamák lehetőségtere a szolidaritás kontextusában

Sztáray Kézdy Éva, Drjenovszky Zsófia: 138–161
Gondoskodásviszonyok a gyermekükkel otthon lévő apák családjaiban Magyarországon

Takács Flóra: 162–195
Gyűlölet-bűncselekmények és a szolidaritás formái a mai Magyarországon

A Socio.hu Társadalomtudományi Szemle a Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Magyar Tudományos Akadémia Kiváló Kutatóhely szabadon hozzáférhető (open access) online lektorált (double blind peer-reviewed) folyóirata.

Szerkesztőség: Csizmady Adrienne, Csurgó Bernadett, Dupcsik Csaba, Hajdu Gábor, Kovács Éva, Kovács Mariann, Kristóf Luca, Megyesi Boldizsár (főszerkesztő), P. Tóth Tamás, Takács Judit

Székhely: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
Megjelenik: évente négy magyar nyelvű szám.
Felelős kiadó: a TK főigazgatója
Olvasószerkesztés: P.Tóth Tamás
Arculat és tördelés: Kovács Mariann
ISSN: 2063-0468
Kapcsolat: socio.hu@tk.hu

socio.hu Társadalomtudományi Szemle

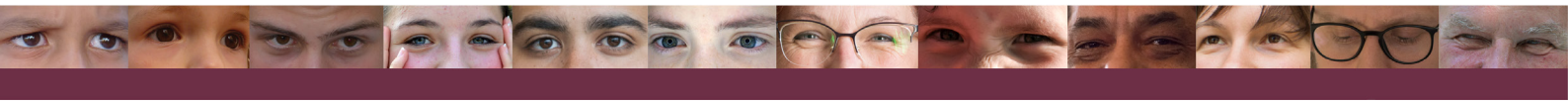

11. ÉVFOLYAM 4. SZÁM (2021)

TARTALOM

A gondoskodás(hiány) szociológiája – nézőpontok (szerkesztette: Takács Judit)

Gyuris Tamás: 196–218
Kényszerű hajléktalanság

Krémer Balázs: 219–245
Az idősgondozás tényei, elhallgatásai és narratív keretei

Belépő: Tézisek

Gábriel Dóra: 246–253
„Elkezded, majd nem tudod abbahagyni”. A Baranya megyéből induló idősgondozók vándorlásának és élettörténetének összefüggései

Kitekintő

Szalai Júlia: 254–272
A dal diadala (2. rész)

In memoriam

Egyed-Gergely Júlia, Horváth Anna: 273–288
Vitányi Iván (1925–2021) „Nem elég díjat nem kapni, úgy is kell élni, hogy ne is adjanak” Egy szabadságszerető ember élete és munkássága

A 20. Század Hangja gyűjteményei

Balogné Tóth Katalin: 289–296
„És mi van a tükrök között?” A.Gergely András gyűjteményének bemutatása

Visszatekintő

Dupcsik Csaba: 297–303
Ivan Ivanovics géppuskája, avagy az alapító főszerkesztő fél-szubjektív visszatekintése a Socio.hu első tíz évére

A Socio.hu Társadalomtudományi Szemle a Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Magyar Tudományos Akadémia Kiváló Kutatóhely szabadon hozzáférhető (open access) online lektorált (double blind peer-reviewed) folyóirata.

Szerkesztőség: Csizmady Adrienne, Csurgó Bernadett, Dupcsik Csaba, Hajdu Gábor, Kovács Éva, Kovács Mariann, Kristóf Luca, Megyesi Boldizsár (főszerkesztő), P. Tóth Tamás, Takács Judit

Székhely: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
Megjelenik: évente négy magyar nyelvű szám.
Felelős kiadó: a TK főigazgatója
Olvasószerkesztés: P.Tóth Tamás
Arculat és tördelés: Kovács Mariann
ISSN: 2063-0468
Kapcsolat: socio.hu@tk.hu

Csurgó Bernadett – Hajdu Gábor – Kristóf Luca – Megyesi Boldizsár – P.Tóth Tamás

Születésnapunkra: a Jubileumi szám elé

A *Socio.hu Társadalomtudományi Szemlét* 2011-ben, 10 esztendeje alapította az MTA Szociológiai Kutatóintézet akkori igazgatója, Kovách Imre. A folyóirat szerkesztőségét az intézet kutatói adták, a főszerkesztő Dupcsik Csaba lett. A szerkesztőség összetétele az elmúlt 10 évben lényegében alig változott, a kezdetektől a szerkesztőség tagja Csizmady Adrienne, Csurgó Bernadett, Dupcsik Csaba, Kovács Éva, Kovács Mariann, Kristóf Luca, P. Tóth Tamás és Takács Judit. Hajdu Gábor és Megyesi Boldizsár 2012-ben csatlakozott a szerkesztőséghez és 2018–2020 között Szikra Dorottya is segítette a szerkesztőség munkáját.

Az arculatot Kovács Mariann tervezte, aki a mai napig gondoskodik a tördelésről, valamint arról, hogy a megjelenés esztétikus is legyen. Az első két évben – a kitűzött céllal összhangban – a megjelenő írások főként recenziók, konferenciabeszámolók, vitairatok, problémafelvetések, szakmai interjúk, kutatási beszámolók voltak a társadalomtudományok területéről, ekkor még nem jelentek meg szaktanulmányok a folyóiratban. Ugyanakkor a kezdetektől doktori téziseknek is helyet adtunk, hozzájárulva ahhoz, hogy a pályájuk elején lévő kutatóknak egy effajta publikációs felületet is biztosítsunk. 2013-ban – a 3. évfolyammal kezdődően – döntött az akkori szerkesztőség úgy, hogy szaktanulmányok megjelentetésére is vállalkozik, bár a tanulmányok aránya ekkor még elenyésző volt a recenziók, az egyéb tudományos és ismeretterjesztő írások számához képest. Ebben és az ezt követő évben azonban világossá vált, hogy a folyóiratnak legalább akkora – hacsak nem nagyobb – hangsúlyt kell fektetnie arra, hogy szaktanulmányokat is nagyobb arányban megjelentessen. Természetesen a tanulmányok megjelenésének a kezdetektől fogva feltétele volt, hogy két független felkért bíráló kettős vak bírálatán essenek át, illetve ezt követően két szerkesztő is szerkessze. Az utóbbi években már a szaktanulmányok adták egy-egy szám nagyobb részét. 2013 és 2020 között évente egy angol nyelvű különszámot is megjelentettünk, többségében tematikus számként (pl. *The social meaning of food, Labour relations and employment policies in times of volatility)* és részben vendégszerkesztők bevonásával. 2021-től a rendszeres angol nyelvű különszám megszűnt, de igény esetén továbbra is lehetőséget biztosítunk angol nyelvű különszám megjelentetésére vendégszerkesztők számára pályázati formában.

2014-ben a szerkesztőség úgy döntött, hogy a főszerkesztői feladatokat „megosztva” egy-egy évig más-más szerkesztőségi tag lássa el. Dupcsik Csabát 2014 júliusától éves rotációs rendszerben az alábbi sorrendben követték a főszerkesztők:

2014. július 1. – 2015. június 30. Kristóf Luca

2015. július 1. – 2016. június 30. P.Tóth Tamás

2016. július 1. – 2017. június 30. Csurgó Bernadett

2017. július 1. – 2018. június 30. Megyesi Boldizsár

2018. július 1. – 2019. június 30. Hajdu Gábor

2019. július 1. – 2020. június 30. Kristóf Luca

2020. július 1. – 2021. június 30. Csurgó Bernadett

2021. július 1. (– 2022. június 30.) Megyesi Boldizsár

Ez egyben azt is jelenti, hogy nem egy főszerkesztője, hanem inkább egy főszerkesztői testülete van a lapnak. Ugyanígy 2014 volt az az év, amikor megjelent az első magyar nyelvű tematikus szám, melyet aztán továbbiak követtek. Az évek során már három az ESS adatfelvételi hullámaihoz kötődő különszámot jelentettünk meg. A teljesség igénye nélkül a további különszámok témái között szerepel a szexualitás társadalomtudományi elemzése, a társadalmi integráció, és különszámként jelent meg egy-egy ünnepi kötetünk Neményi Mária köszöntésére, majd két évre rá Szalai Júlia köszöntésére.

A szerkesztőség szakmai munkáját szintén 2014 óta szerkesztőbizottság is segíti. Tagjai: Albert Fruzsina, Bodó Julianna, Csoba Judit, Feleky Gábor, Kovách Imre (elnök), Kuczi Tibor, Oláh Lívia, Péli Gábor, Sik Endre, Székelyi Mária, Tardos Róbert.

A szerkesztőség nagy hangsúlyt fektet arra, hogy a *Socio.hu* egy modern, technikailag, módszertanilag és tartalmilag egyaránt naprakész, a nemzetközi folyóirat-sztenderdeknek megfelelő lap legyen. A folyóirat tanulmányai 2015-től DOI *(Digital Object Identifier)* azonosítót kapnak. A folyóirat, összhangban a tudományos eredmények szabad hozzáférésének növelése célkitűzéssel a kezdetektől *open access* formában működik, ennek keretei a *Sherpa Romeo open access* adatbázisban is rögzítésre kerültek. 2019 óta az OJS *(Open Journal System)* folyóiratkezelési rendszer támogatja a szerkesztőség munkáját, és erősíti a lap professzionalizálódását. A folyóiratot az MTMT és a Matarka indexeli, és a REAL archiválja. A *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* elérhető a CEEOL *(Central and Eastern European Online Library)* platformján keresztül is. Célunk a láthatóság és elérhetőség növelése a nemzetközi tudományos mezőben és ezzel párhuzamosan megerősíteni és támogatni a magas színvonalú anyanyelvi tudományos diskurzust.

Igyekszünk aktívan részt venni a tudományos élet egyéb fórumain is, az elmúlt 10 évben több a Társadalomtudományi Kutatóközpontban megrendezett hazai és nemzetközi workshopon jelentünk meg szervezőként és lehetséges publikációs fórumként, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy ezzel is növeljük folyóiratunk reputációját és ösztönözzük a kollégákat a szakmai párbeszédre, amely alapja lehet folyóiratcikkeknek vagy akár különszámoknak is. Egy ilyen workshopra épült 2017-ben a *Civil Society and Social movements in the changing Democracies of Central and Eastern Europe* különszám és a jubileumi szám gerincét jelentő A gondoskodás(hiány) szociológiája különszám alapjait is egy szekció adta a *Szociológia egy sikeres évszázad előtt?* konferencián. Szintén egy konferenciára épült az *1944 és a magyar társadalomtudományok* különszámunk is. Habár a gyors profilváltás következményeként ma már a lektorált folyóiratcikkekre koncentrálunk leginkább, továbbra is fontosnak tartjuk a tudományos közéletbe való bekapcsolódást, szakmai viták és párbeszéd kezdeményezését kurrens, a szakmát és a tágabb közönséget egyaránt érdeklő kérdésekben. Ezért például 2020 elején *Látjuk-e, mi jön? A koronavírus-járvány hatása a magyar társadalomra és társadalomkutatásra* címmel egy körkérdést intéztünk kollégáinkhoz, amelyre 45-en válaszoltak egy-egy rövid írás formájában.

A fentiekből úgy tűnhet, hogy egy tudományos lap szerkesztése száraz és unalmas munka, de ez nem így van. Alapvetően magyar nyelvű lapként személyes, élő kapcsolatunk van a lektorokkal, szerzőkkel és az olvasóinkkal. A *Socio.hu*-val való munka folyamatos egyeztetés és párbeszéd egymás között arról, hogy mi jelenjen meg és kit kérjünk fel lektornak. Szoros kommunikációt folytatunk a szerzőkkel is, hogy hogyan lehet jobban, precízebben megfogalmazni az eredményeket, biztatjuk és támogatjuk őket, hogy a kéziratok ne maradjanak félben az asztalfiókban. Ennek eredményeként az elmúlt 10 évben 475 írás jelent meg a folyóiratban, amiből 239 a szakcikkek száma és közülük 59 angol nyelvű tanulmány.

A minél szélesebb nyilvánosság elérése és egyfajta közvetlenebb kommunikáció kialakítása érdekében a *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* saját Facebook oldalán keresztül is informálja a potenciális

olvasóközönséget a folyóirat legfontosabb eseményeiről (körülbelül 1300 követővel). A folyóirat honlapjának látogatottsága is folyamatosan nő, 2020 során valamivel több mint 10.000 letöltést kezdeményeztek olvasóink a honlapról.

Jubileumi számunkban többféle módon is igyekszünk áttekinteni és keretezni a folyóirat elmúlt éveit. Soós Sándor: A *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* folyóirat pozíciójának feltérképezése a hazai társadalomtudományi folyóiratok kontextusában című tanulmánya a tudománymetria eszközeivel elemzi és helyezi el a magyar társadalomtudományi mezőben a *Socio.hu*-t. A tudománymetriai elemzésen és a jelen előszóban felsorolt „száraz" statisztikai adatokon kívül a jubileumi szám tartalmazza Dupcsik Csaba: Ivan Ivanovics géppuskája, avagy az alapító főszerkesztő fél-szubjektív visszatekintése a *Socio.hu* első tíz évére című esszéjét is (melyhez ezúton is jó szórakozást kívánunk). A jubileumi számban ezen kívül igyekeztünk minél több olyan műfajt megjeleníteni, amely az évek során a *Socio.hu*-ban helyet kapott. Takács Judit szerkesztőnk szerkesztette A gondoskodás(hiány) szociológiája című tematikus blokkot, amelyben 7 lektorált tanulmány és 2 esszé kapott helyet.

Belépő rovatunkban Gábriel Dóra idősgondozók élettörténeteiről szóló doktori disszertációjának téziseit olvashatják. Kitekintő rovatunkban örömmel közöljük Szalai Júlia különleges esszéjének, A dal diadalának második részét. Szomorú aktualitás ugyanakkor, hogy éppen a jubileumi számunkba került a magyar szociológia egyik nagy alakja, Vitányi Iván munkásságának szentelt In Memoriam cikk. A 20. század hangja gyűjtemények között pedig ezúttal A.Gergely András kutatásainak gyűjteményét mutatjuk be.

Köszönjük szerzőinknek, pótolhatatlan munkát végző lektorainknak és nem utolsó sorban egyre gyarapodó számú olvasóinknak, hogy velünk tartottak az elmúlt tíz évben! Folytatása következik.

Soós Sándor[1]

A *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* folyóirat pozíciójának feltérképezése a hazai társadalomtudományi folyóiratok kontextusában – egy „pilot" vizsgálat tanulságai

https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.4.4

Absztrakt

A nemzetközi kutatásértékelésben hosszú évtizedek alatt uralkodóvá vált trend, a biblio-, illetve tudománymetriai teljesítménymérés az akadémiai szféra mellett ma már az összes kapcsolódó szféra, így a tudományos folyóiratkiadás szereplőinek életében is alapvető tényező. A szakfolyóiratok szerepe messze túlnőtt azok eredeti funkcióján: a hagyományosan a tudományos kommunikáció csatornái – illetve a szerkesztőségük – ma már minőségüket, hatásukat, presztízsüket jellemző mérőszámok alapján felállított rangsorpozíciókért versenyeznek a részben rajtuk keresztül értékelt szerzői körük megtartása és bővítése céljából. A bemutatott vizsgálat célja a *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* mint hazai társadalomtudományi folyóirat szerepének, pozíciójának feltárására ebben a kontextusban. Elsődleges célján, a *Socio.hu*-ra vonatkozó helyzetjelentésen túl módszertani kísérletként, egyfajta „pilot" tanulmányként is felfogható, amennyiben az úgynevezett *„sokdimenziós folyóirat-értékelés"* (Haustein 2012) módszertani keretébe illeszkedik, ugyanakkor annak mérőeszközeit a jelen kontextus, vagyis a hazai társadalomtudományi folyóiratok ökoszisztémájának mérhető aspektusaira adaptálja.

Kulcsszavak: *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle,* társadalomtudományi folyóiratok, nemzeti folyóiratok, tudománymetria, rangsorok

1 Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár és Információs Központ; Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pedagógia és Pszichológia Kar.

Mapping the position of *Socio.hu Social Science Review* within the landscape of Hungarian social science journals – A bibliometric pilot study

Abstract

In recent decades, practices of bibliometric and scientometric research assessment have penetrated into every sector that is interlinked with academia and academic life, including the field of scholarly publishing. Today, the role of scholarly journals goes far beyond their traditional purpose as the vehicles of scientific communication. These publications now compete, on the market of scientific information, for ranking positions based on certain journal metrics as proxies for their quality, impact, or prestige, in order to keep and attract their primary resource, i.e., their subscribers and authors, who, in turn, are often evaluated through these very journals. In this context, the goal of the present study is to undertake a multifaceted mapping of the position and role of the Hungarian journal *Socio.hu Social Science Review* within the landscape of national social science journals in Hungary. Beyond this primary objective, it also serves as a pilot study providing a methodological experiment, based on the framework proposed by Haustein (2012) for "multidimensional journal evaluation". The major challenge lies in adapting this framework to the measurable aspects of the ecosystem of Hungarian social science journals.

Keywords: *Socio.hu Social Science Review,* social science journals, national scholarly journals, scientometrics, bibliometric ranking

Soós Sándor

A Socio.hu Társadalomtudományi Szemle folyóirat pozíciójának feltérképezése a hazai társadalomtudományi folyóiratok kontextusában

egy „pilot" vizsgálat tanulságai

Bevezetés

A nemzetközi kutatásértékelésben hosszú évtizedek alatt uralkodóvá vált trend, a biblio-, illetve tudománymetriai teljesítménymérés az akadémiai szféra mellett ma már az összes kapcsolódó szféra, így a tudományos folyóiratkiadás szereplőinek életében is alapvető tényező. A szakfolyóiratok szerepe messze túlnőtt azok eredeti funkcióján: a hagyományosan a tudományos kommunikáció csatornái – illetve a szerkesztőségük – ma már minőségüket, hatásukat, presztízsüket jellemző mérőszámok alapján felállított rangsorpozíciókért versenyeznek a részben rajtuk keresztül értékelt szerzői körük megtartása és bővítése céljából.

Ez a tendencia különösen súlyos következményekkel jár az úgynevezett „nemzeti" *(national)* vagy „hazai", főként bölcsészet- és társadalomtudományi folyóiratok körében. Noha a fogalom meghatározása látszólagos egyszerűsége ellenére problematikus, leginkább a hazai közönségnek szóló, többnyire az adott ország hivatalos nyelvén megjelenő (és az adott tudományterülethez tartozó) folyóiratokról van szó – függetlenül annak kiadójától, szerzői vagy szerkesztősége nemzetiségi összetételétől. A probléma legtöbbet hivatkozott tényezője a (tudománymetriai) értékelés és rangsorolás számára nélkülözhetetlen információ-, illetve adatforrások köre. A tudománymetriai mérőszámok alapját képező változók – lényegében az összes vizsgált konstruktum esetében, legyen az a hatás, minőség, presztízs, nemzetköziesség, láthatóság stb. –, ezek közül is különösen az idézettség a nagyléptékű, multinacionális és többnyire kereskedelmi adatbázisokban érhetőek el, amilyen a *Web of Science* vagy a *Scopus*, hogy csak a legismertebbeket említsük. Legalábbis itt érhetőek el olyan minőségben, amilyen a megbízható és méltányos összehasonlításokra alkalmas mérésekhez szükséges. Csakhogy ezek az adatbázisok elsősorban a nemzetközi, főként angol nyelven megjelenő folyóiratokat indexelik, így az angolszász világon túli nemzeti folyóiratok jórészt kiesnek a kínálatukból, többnyire még akkor is, ha egyébként angol nyelven jelennek meg (ennek okaira a későbbiekben térünk majd ki). A nyelvi tényező a bölcsészet- és társadalomtudomány esetében kiegészül egy szintén sokat emlegetett – és a nyelvi tényezővel interakcióban lévő – területspecifikus nehézséggel, ami a bibliometriai méréseket illeti: a tematikus szerkezet áttételes hatásával. Minthogy ezek a tudományterületek jelentős részben lokális kutatási témákat dolgoznak fel (mint például egy régió vagy ország aktuális társadalmi-gazdasági-politikai problémái, helyi történelmi vagy kulturális kérdései), az ebben érdekelt kutatói közösség, és ezért az ilyen kutatási eredmények recepciója is, lokális lesz. A nemzetközi idézettségi adatbázisok bekerülési feltételrendszere pedig jórészt a nemzetközi recepcióra épül, vagyis például az ezekben az adatbázisokban mérhető idézettségre, ami a fentiek miatt többszörösen alulreprezentált (és alacsony) lesz a kérdéses körben, vagyis ezek a hazai folyóiratok kis eséllyel és kis számban jelennek meg bennük, ha egyáltalán. Régóta felismert helyzet, hogy a nagy nemzetközi idézettségi folyóirat-adatbázisok jól azonosítható „mintavételi" torzításokat mutatnak a természettudományok (illetve a „STEM" *[Science, Technology, Engineering,*

Mathematics] területek), az angolszász tudományosság és a nagy kiadók felé. Ezt a helyzetet tetézi az a kevésbé gyakran említett körülmény is, hogy a társadalom-, de különösen a bölcsészettudományok számos területén az idézési szokások, ennélfogva a hivatkozások összetétele is eltérő a STEM területekétől, ezért a tudományos hatás (és más konstruktumok) idézettségi mérőszámainak érvényessége is jóval korlátozottabb.

A fentiekben leírt kedvezőtlen állapotokra mind a folyóirat-szerkesztőségek, mind az adatszolgáltatók, mind pedig a rangsorkészítők igyekeznek reagálni, illetve megoldást találni. A nem-angolszász, illetve társadalomtudományi folyóiratok körében jól dokumentált a nemzetköziesedés trendje (Moed et al. 2021), a szolgáltatók pedig a kereslet hatására igyekeznek nyitni a – kellően nemzetköziessé vált – nemzeti folyóiratok felé. Ez a nyitás magában foglalja a hazai nyelven publikált folyóiratok beemelésének szándékát is, amennyiben azok a nemzetközi beágyazódásuk növekedését igazolni tudják, szerzők, szerkesztők, de leginkább is a külföldi idézők egy kritikus tömegének felmutatásával. A mintavétel azonban éppen ezért továbbra sem reprezentatív az adott ország társadalomtudományi – és folyóirat-alapú – tudásprodukciójára nézve (a teljességre nem is törekszik), sem a beemelt folyóiratok, sem pedig adataik terén, ami pedig változatlanul megnehezíti a rangsorkészítők – és más értékelők – dolgát. A kérdéses folyóiratkör bibliometriai jellemzését és értékelését illetően a nemzetközi és hazai tudománymetriai, valamint a tudományos kommunikációt elemző szakirodalomban lényegében kétféle megközelítés született:

(1) A nemzeti folyóiratokat a nemzetközi adatbázisok alapján értékelő megközelítés. A vonatkozó tanulmányok „jobb híján" azokat a folyóiratokat vetik össze, amelyek bekerültek – jellemzően – a *Web of Science* (WoS) vagy *Scopus* adatbázisaiba (esetleg valamilyen „alternatív", értékelési szempontból kevésbé megbízható aggregátor, például a *Google Scholar* folyóirat-metrikákat közlő szolgáltatási körébe). Ez gyakran kiegészül egy további, az értékelés országos pilléreként felfogható további értékelési mozzanattal, az adott tudományterületet képviselő hazai kutatóközösség értékítéletének felmérésével, és a két felmérés, vagyis a bibliometriai, jellemzően idézettségi mutatókra épülő, illetve a szakértői értékítéletek összevetésével (korrelációik feltérképezésével). Előzőre példa a közelmúlt nemzetközi szakirodalmából Moed és szerzőtársai (2021) tanulmánya, amely a Kelet- és Közép-Európai posztszocialista országok nemzeti folyóiratainak nemzetköziesedési tendenciáit a *Scopus* felhasználásával vizsgálja. Utóbbira egy sor nemzetközi (vö. Giles–Garand 2007, Haddow–Genoni 2010) és hazai tanulmány jelent példát. A hazai vizsgálatok központi kérdése az, hogy az MTA tudományos bizottságainak értékeléshez használt folyóiratrangsorai, az úgynevezett „listás folyóiratok", illetve a *Scopus* és a *WoS* alapján felállítható rangsorok milyen mértékű összhangot mutatnak – ez esetben az MTA-listák fejezik ki a szakértői elit értékítéletét (Sasvári–Nemeslaki 2017, Sasvári–Nemeslaki–Duma 2019).

(2) A nemzeti folyóiratokat a nemzeti/hazai adatbázisok alapján értékelő megközelítés. A nemzetközi adatbázisok problematikájára mára széles körben adott válasz az úgynevezett nemzeti tudományos bibliográfiák létrehozása és üzemeltetése, amelyek közvetlen vagy közvetett adatbevitel révén a hazai folyóiratokat (azok cikkeit, esetleg az adatbázisban követett idézettségét) is jóval szélesebb, adott esetben teljes körben indexelik (vö. Pölönen et al. 2020). A magyar folyóiratok esetében ez az erőforrás a Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT), amelynek egyre népszerűbb felhasználási módja a hazai folyóiratok értékelése, rangsorolása az abban megjelenő folyóirat-adatok elemzése révén, különösen a társadalomtudományok esetében. Erre szolgáltat példát Demeter (2020) a magyar társadalomtudományi folyóiratok rangsorpozícióinak kutatásával.

Mindkét megközelítésnek megvannak, természetesen, az előnyei és hátrányai. Az 1. csoportba tartozók, vagyis a nemzetközi adatbázisokra támaszkodó tanulmányok egyértelműen profitálnak abból, hogy

a rangsorképzéshez szükséges információk, adatok széles és a felhasznált adatbázisok kontextusában teljes köre áll rendelkezésükre, emiatt gazdag és többdimenziós jellemzést alkothatnak, de főleg összemérhetőséget teremthetnek a vizsgált folyóiratok között: ilyen a *WoS* vagy a *Scopus* adatbázis-kontextusban teljeskörűen nyilvántartott idézettségi hálózata, a szolgáltatott folyóiratmetrikák *(JIF, SJR, CiteScore, SNIP* stb.) és kvartilis-besorolások (Q1—Q4), vagy akár a készen kapott tudományterületi kategorizáció *(WoS Subject Categories, ESI, Scopus ASJC)*. Ugyanakkor a mintavétel a fent leírtak értelmében ferde, az adatok csak az adatbázis kontextusában érvényesek, így a folyóiratok körét és recepcióját illetően a rangsor erős korlátok közé szorul. A 2. csoportba tartozók, azaz a hazai/országos hatókörű adatbázisokra támaszkodó értékelési kísérletek problematikája fordított: ideális megoldásnak látszanak, hiszen legalábbis a hazai-társadalomtudományi folyóiratok populációját jóval nagyobb mértékben fedik. Az e téren megmutatkozó teljesség ára azonban, hogy a rangsorképzéshez szükséges információk elérhetősége általában jóval szűkebb és korlátozottabb.

Az MTMT, illetve a rá épülő elemzések konkrét példáját véve egyrészt elmondható, hogy az adatbázis hiánypótló szerepet tölt be a hazai társadalomtudományi tudásprodukció, és ezen keresztül a hazai folyóiratok reprezentációját tekintve, ami gyűjtőkörét illeti, ráadásul „félig" citációs adatbázisnak tekinthető, amennyiben a közlemények közötti hivatkozási kapcsolatok egy részét, az idéző közleményeket is igyekszik nyilvántartani. Az értékelési, rangsorolási kísérleteket valamelyest hátráltatja az a tény, hogy az adatbevitel, a közlemények és idéző közleményeik feltöltése elsődlegesen szerzői alapon történik (bár nem kizárólag, hiszen éppen a folyóiratok esetén szerkesztőségi adatbevitel és az idézők automatikus importja is zajlik), ami természetesen esetlegességeket csempész be a nyilvántartásba mind a lefedett kiadványsorozatok teljességét, köteteinek, számainak jelenlétét, mind pedig az idézők körét illetően, ez pedig az összemérhetőséget valamelyest rontja (vö. Bilicsi 2021). A valódi „kontra" azonban az, hogy a nemzetközi indexekkel ellentétben jelenleg még számos metaadat nem vagy csak részlegesen érhető el: így például a tudományterületi normalizáláshoz szükséges (területi) besorolások, a nemzetköziesség feltárásához szükséges társszerzői intézményi affiliációk, a tématerületek azonosítását segítő kulcsszavak vagy más deskriptorok, vagy éppen az idézettségi hálózat másik oldala, az idézett oldal (vagyis a közleményi hivatkozáslisták). Noha e téren is ütemes a fejlődés (például a tudományterületi besorolások terén), ez egyrészt megnehezíti a körültekintő összemérést, másrészt olyan felületes összehasonlításokra sarkall, amelyek kevés adatra támaszkodó, egyszerű, bár éppen ezért népszerű mérőeszközökre épülnek. Közkedvelt esete ennek az általánosított Hirsch-index használata folyóiratokra vonatkozóan. A H-index a tudományos teljesítmény két aspektusát ötvözi, a produktivitást és a hatást, mindössze nyers közlemény- és idézetszámokat kombinálva. Ugyanakkor másfél évtizedes szakmai diskurzus épül az érvényességének vitatására, amelyből egyértelműen kitűnik, hogy a legtöbb alkalmazásban, így például eltérő korú, illetve állományadatokkal bíró és szakterülethez tartozó folyóiratok közvetlen összevetésére nem alkalmas (mivel eredeti formájában nem tartalmaz korra, szakterületre vonatkozó korrekciót, amely tényezőktől a nyers idézettség és közleményszám erősen függ a hatáson és a produktivitáson túl).

Az alábbiakban bemutatott vizsgálat célja a *Socio.hu* Társadalomtudományi Szemle mint hazai társadalomtudományi folyóirat szerepének, pozíciójának feltárása a fentiekben ismertetett kontextusban. A hazai folyóiratok értékelésében jelentkező adathiány, az alkalmas adatforrások szűkössége és korlátai, másrészt az értékelő tudománymetria módszertani eszköztárának a társadalomtudományokra vonatkozó, sokat kritizált alkalmazása, vitatott érvényessége együttesen egy önálló módszertan kidolgozását tette szükségessé. Ilyen módon a jelen vizsgálat elsődleges célján, a *Socio.hu*-ra vonatkozó helyzetjelentésen túl módszertani kísérletként, egyfajta „pilot" tanulmányként is felfogható. Elméleti érvényességét az támogatja, hogy a bibliometriai folyóirat-

értékelés korszerű és szakmailag elfogadott módszereit átfogó úgynevezett *„sokdimenziós folyóirat-értékelés”* (Haustein 2012) módszertani keretébe illeszkedik, ugyanakkor annak mérőeszközeit a jelen kontextus, vagyis a hazai társadalomtudományi folyóiratok ökoszisztémájának mérhető aspektusaira adaptálja.

Anyag és módszer

A referenciahalmaz – a vizsgált folyóiratok köre

A vizsgálat összehasonlító jellegű, alapvető stratégiája a *Socio.hu* viszonylagos helyzetének jellemzése a hazai szociológusközösség számára releváns folyóiratok között, illetve az utóbbiakhoz való viszonyának kvantitatív leírása és értékelése. A releváns folyóiratok körének meghatározásához a kiindulópontot a hazai kutatói elit értékítéletének megnyilvánulása jelentette, konkrétan, az MTA Szociológiai Bizottságának folyóiratlistája. A listán a *Socio.hu*-val egy kategóriába sorolt „hazai A”, illetve „A” besorolással jelzett folyóiratok kerültek az elemzés mintájába (ellentétben a „nemzetközi A” besorolással), hogy az összemérhetőség követelménye ne sérüljön. A végső mintából egy-egy lapot kénytelenek voltunk kizárni, mert az alábbi adatgyűjtési módszer alkalmazása mellett nem voltak elérhetőek, illetve feldolgozhatóak.

Az adatgyűjtés jellemzői

A *Bevezetés*ben ismertetett problematika, az adatforrások hiánya vagy részlegessége a *Socio.hu* vonatkozásában is erős limitációt jelentett. A fokális folyóirat nem szerepel a *Web of Science*, illetve a *Scopus* listájában (noha közvetett hivatkozási adatok formájában nyerhető ki róla információ, ez azonban csak egy későbbi, nagyobb lélegzetvételű vizsgálathoz használható fel, lásd az Összefoglalás című szakaszt). Ezt figyelembe véve az adatgyűjtés központi elve az volt, hogy a *Socio.hu* és a többi vizsgált folyóirat adatai az összemérhetőség megteremtése céljából *homogének* legyenek, ha nem is teljesek, amelyet az alábbiak szerint igyekeztünk biztosítani:

- Az adatgyűjtés elsődleges, azaz a folyóiratokra vonatkozó közleményi adatok forrása az MTMT volt (a vonatkozó adatkör a folyóiratcikkek bibliográfiai leírásának elemeit foglalta magában).
- Speciális céllal a *Dimensions (https://app.dimensions.ai/discover/publication)* nevű nemzetközi citátciós adatbázis vizsgált folyóiratokra vonatkozó nyilvános adatait is alkalmaztuk. A *Dimensions* sajátossága, hogy az online elérhető információik alapján indexeli a folyóiratokat, ilyen módon a bekerülés nem függ a nemzetközi láthatóságra vonatkozó határértékektől és egyéb megszorításoktól: a többi citációs adatbázisnál szélesebb körben fedi a nemzeti/hazai sorozatok populációit. Arra alapozva, hogy a fokális folyóirat, a *Socio.hu* maga is online forrás, a vizsgált mintába csak azokat a folyóiratokat és cikkeket vontuk be, amelyek a *Dimensions* adatbázisában is szerepelnek – tettük ezt azért, hogy ebben az értelemben is egyforma láthatóság jellemezze a szereplőket, az összemérhetőséget erősítve köztük. A megszorítás ugyanakkor nem várt kompromisszumokra is kényszerített: el kellett fogadnunk, hogy az A-listás hazai folyóiratok közül egyes fontos kiadványok, így maga a *Szociológiai Szemle* is kiszorult a mintából, mert a letöltés időpontjában – egyelőre nem ismert okokból – a *Dimensions* nem tartalmazta az adatait (ezt a kompromisszumot a későbbi, szélesebb körű vizsgálatban fogjuk kiiktatni). A homogenitást biztosítandó az idézettségi adatokat is ebből az indexből származtattuk.
- Ugyancsak az összemérhetőség kritériuma indokolta, hogy a vizsgálat időablakát arra az intervallumra korlátoztuk, amelyet a *Socio.hu* vonatkozó (*Dimensions*-adatokként is megjelenő) cikkállománya lefedett. Ennek eredményeként a 2012–2020 között megjelent cikkeket vontuk be az elemzésbe. Ez a korlátozás

még úgy is indokolt, hogy számos alkalmazott mérőszám, így a hatásmutatók is figyelembe veszik az idődimenziót, a cikkek korát kontroll alatt tartva. Összefoglalva tehát, a *Dimensions* adatbázisból a mintába vont cikkek körét és idézettségi adatait határoztuk meg, illetve használtuk fel.

Az akadémiai pozíció dimenziói és mérőszámai

A folyóirat hazai tudományban elfoglalt akadémiai pozícióját három dimenzióban, három mérőszámrendszer révén mértük fel. Fontos előzetesen megjegyezni, hogy a rendelkezésre álló adatforrások megszabták az alkalmazható megfigyelési változók, indikátorok körét, így a rájuk építhető mérőszámok rendszerét is. (Ennek következménye például, hogy a szerzői körben értelmezhető nemzetköziesség, amely jól hasznosítható konstruktum a folyóiratok értékelésében, jelen megközelítésünkben nem szerepel, mivel az affiliációkra vonatkozó információk az elérhető adatok körében számos hiányosságot mutattak.) Az általunk megcélzott három dimenzió a (1) tudományos hatás, a (2) szerzői kör összetétele és dinamikája, valamint (3) a hálózati szerepkör, azaz, jelen esetben, a kutatóközösség tagjai (mint szerzők) és az egyes folyóiratok között fennálló kapcsolatok formálta hálózatban betöltött szerep. Az utóbbi két dimenzióval (2–3) valójában a hazai szakmai jelentőséget, vagyis a szociológusszakma tudományos kommunikációjában betöltött szerepét kívánjuk mérni. A három dimenzió mérőszámait az alábbiak szerint definiáljuk.

Tudományos (idézettségi) hatás

A folyóiratok idézettségi hatását közleményeik normalizált és ezt követően aggregált idézettségével mérjük. A mérőszámok kontroll alatt tartják a közlemények eltérő korából adódó különbségeket. A normalizálás további specifikus vonása, hogy a mérőszámok az idézettséget a vizsgált referenciahalmazra relativizálják, vagyis az összehasonlítás a hazai társadalomtudomány kontextusában zajlik. Ezeket az elveket a következő mérőszámok testesítik meg:

- *Átlagos normalizált idézettségi hatás, lokális (local Mean Normalized Citation Score, l.MNCS).* A szakterületre normalizált idézettség *(NCS)* egy közlemény idézettségét az annak megfelelő közlési év és szakterület nemzetközi átlagához viszonyítva fejezi ki. A közleményhalmazok, például folyóiratok esetében általánosan alkalmazott mutató az egyes közlemények *NCS*-értékének átlaga *(MNCS).* Értéke 1 (>1, <1), ha a közleményhalmaz idézettsége megfelel a nemzetközi átlagnak (magasabb, illetve alacsonyabb annál). Erre alapozva alakítottuk ki a mutató lokális változatát, amely a nemzetközi átlag helyett a vizsgált folyóiratok közleményeiből álló referenciahalmaz átlagára épül. Az *l.MNCS* tehát azt fejezi ki, hogy az adott folyóirat cikkeinek átlagos idézettsége hogyan viszonyul a teljes referenciahalmaz mint „hazai szakterület” átlagos idézettségéhez, miközben a közlemények korának (megjelenési évének) hatását kontroll alatt tartja. Értékei és azok jelentése az utóbbi korrekción túl megegyezik az *MNCS* mutatóéval.
- *Átlagos percentilis.* A fenti mutató „nem-paraméteres” változata azt fejezi ki, hogy az adott folyóirat cikkei a hazai folyóiratok közleményeinek idézettségi eloszlásában átlagosan melyik percentilishez tartoznak, vagyis a referenciahalmaz idézettségi rangsorában jellemzően hol fordulnak elő. Ez a mutató szintén kontroll alatt tartja az idő hatását, amennyiben minden cikk pozícióját az annak megjelenési évéhez tartozó cikkek idézettségi eloszlásában jellemzi, és az egyes cikkek percentilis-értékének átlagát adja eredményül. Értéke 0 és 100 között mozog.

A szerzői kör összetétele és dinamikája

A vizsgált folyóiratok, köztük a *Socio.hu* hazai szerzőbázisának szerkezetét és annak időbeli jellemzőit a hazai kutatói közösségben betöltött szerepkör indikátoraként alkalmazva az alábbi mérőszámrendszert alakítottuk ki:

- *Szerzők száma.* A folyóiratok szerzőkörének méretét jelző mutató, a folyóiratban publikációval rendelkező egyedi szerzők száma. Funkciója annak egyszerű megközelítése, hogy a lap mekkora „szeletet hasít ki" a hazai kutatóközösségből. Tekintve azonban, hogy extenzív jellegű és így a mérést számos tényező torzítja (például a lap cikkeinek, számainak mennyisége az adott időszakon belül), a mutatót csak leíró alapstatisztikának tekintettük.
- *Átlagos produktivitás.* A mérőszám az egy szerzőre jutó cikkek számát fejezi ki az adott folyóiratban. Elnevezésének konnotációi ellenére ebben a kontextusban nem a szerzőt, illetve annak teljesítményét jellemzi, hanem a cikkek szerzők közötti eloszlását az átlag mint statisztika segítségével. Értelmezése ezért a folyóiratra vonatkozóan úgy fogalmazható meg, mint az egyes szerzők hozzájárulásának rendszeres (magasabb érték) vs. alkalmi (alacsonyabb érték) jellegét megragadó mutatóé, amely a lapok ilyen szempontú összehasonlításában nyer értelmet. A rendszeres, illetve alkalmi hozzájárulások aránya, esetleges dominanciája pedig a szerzői bázis stabilitásának/változékonyságának, adott esetben – a további mutatókkal együtt tekintve – zártságának/nyitottságának megnyilvánulásaként tekinthető.
- *Koncentráció.* A szerzői kör koncentráltságnak mértéke az előbbi mutatót egészíti ki. Ugyancsak a cikkek szerzők közötti eloszlását méri, ugyanakkor az egyszerű átlag torzításait kiküszöbölve a cikkeloszlás szerzők körüli koncentrációját, illetve egyenletességét ragadja meg. Technikailag a Gini-index formáját ölti, értéke 0 és 1 között mozog. Előbbi jelentése, hogy a cikkek eloszlása teljesen egyenletes, vagyis minden szerzőnek azonos hozzájárulása (cikkszáma) van, utóbbi a maximális koncentrációt jelzi, azt az elméleti helyzetet, amelyben egyetlen szerző jegyzi az összes cikket. A mutató értékében ilyen módon a lap nyitottsága/zártsága vagy „belterjessége" mutatkozik meg, semlegesebb felfogásban pedig a szerzői bázisának diverzitása.
- *Stabilitás.* A (szerző)stabilitás mutatójával a szerzői kör dinamikáját céloztuk meg. A mérőszámot jelen vizsgálat keretében dolgoztuk ki, szerepe a szerzői összetétel időbeli változásának kvantifikációja. Alapja az egyes szerzők „stabilitását", hozzájárulásuk időbeli rendszerességét kifejező mutató, amelyet a következő formulával definiáltunk:

$$S_A = \sum_{Y=1}^{n} w_Y a_Y \text{, ahol } w_Y = \frac{N_Y}{N}\text{, és } a_Y = \begin{cases} 1\text{, ha A közölt cikket Y évben} \\ 0\text{, ha A nem közölt cikket Y évben} \end{cases}$$

és ahol S_A az *A* szerző stabilitásának mértéke, *N* a folyóirat közleményeinek száma, N_Y pedig a folyóirat *Y* évben megjelent közleményeinek száma. Verbális megfogalmazásban az *A* szerző stabilitása azon évek súlyozott számával lesz azonos, amelyben *A* legalább egy cikket közölt (önállóan vagy társszerzőkkel) az adott folyóiratban. A folyóiratok méretének éves variabilitását a súlyozási séma korrigálja: az egyes évek súlya a hozzájuk rendelhető közleményeknek a folyóirat vizsgált állományában képviselt részarányával egyezik meg (az évek száma elvileg minden folyóiratnál azonos). A folyóiratra vonatkozó értéket az egyes szerzők stabilitásának aggregációjával nyerjük: ebben az esetben, tekintve, hogy az eloszlás nagyon ferde, egyszerű statisztikák, például az átlag helyett egy speciális statisztikát alkalmaztunk. A folyóirat stabilitási értékét ennek megfelelően a szerzői stabilitások feltételes átlaga, vagyis az átlag fölé eső értékek átlaga képezi (az úgynevezett *CSS, Characteristic Scores and Scales* bibliometriai eloszlásokra kidolgozott módszer alkalmazása alapján).

Összegezve a fentieket, a stabilitás tehát azt fejezi ki, hogy a lap pályafutása során szerzői köre milyen mértékben rögzül, illetve mennyire változékony. Ez a mutató tehát a nyitottság/zártság dimenziója mellett annak időbeli alakulását is képes megragadni.

Hálózati szerepkör

A szakmai jelentőséget a szerzőség indikátorán keresztül (vagyis a kutatóközösségben betöltött szerepen át) közelítő másik mérőszámrendszer a hálózati mutatók együttese. A szóban forgó hálózat, amely az egyes lapok szakmai státuszának közelítéséhez alapot szolgáltat, a szerzők folyóiratok közti átjárására épül: a hálózat elemei a vizsgált folyóiratok, élei pedig azt rögzítik, hogy a két folyóirat valamilyen mértékben közös szerzői körrel rendelkezik (de van legalább egy szerző, aki kapcsolatot teremt közöttük). Ennek megfelelően súlyozott hálózatról van szó: az élek súlya a szerzőkön keresztül létesült kapcsolat szorosságát jelzi, minél nagyobb a (lapok méretét is figyelembe vevő, normalizált) átfedés, annál magasabb az él súlya. Technikailag a hálózatot a folyóiratok szerzőkörének páronkénti *cosinus-hasonlósága* definiálja. Erre a hálózatra alapozva az egyes lapokra az alábbi hálózati mérőszámokat alkalmaztuk:

- *Fokszám-centralitás.* A kérdéses lap közvetlen hálózati szomszédainak száma. Azt mutatja meg, hogy a lap szerzői köre hány további folyóirattal áll (szerzőként) kapcsolatban. Az értéke a hálózat méretére normalizált, 0 és 1 között mozog, technikai értéke tehát a szomszédlapok abszolút száma helyett azok részarányát fejezi ki a folyóirathalmazban. Minél nagyobb tehát a mutató értéke, azaz minél közelebb áll az 1-hez, annál több folyóirattal osztozik szerzőin az adott kiadvány.
- *Köztiség-centralitás.* A centralitásmutató jelen alkalmazásában azt számszerűsíti, hogy van-e, illetve milyen fokú az adott lap közvetítőszerepe a szakmai közösség lapjai között: milyen mértékben kapcsolja össze a hálózatban formálódó, szorosabban összefüggő alcsoportokat szerzői összetételén keresztül, vagyis kapcsolja össze a szorosabb átfedésben lévő lapok szerzőköreit. Szintén a hálózat méretére normalizált érték, 0 és 1 között. Ha az érték 0, az adott lap nem köt össze ilyen közösségeket, az összekapcsolt közösségek elkülönülésének mértékével pedig nő, vagyis 1-hez közelít az érték.
- *Eigen-centralitás.* A centralitásmutató alapján megállapítható pozíció a lap közvetlen hálózati szomszédainak (a teljes hálózat szerkezetéből származtatott) összsúlyát, jelentőségét fejezi ki. Magas értékei esetén a lap kontextusa, vagyis a szerzői körén osztozó lapok maguk is jelentőségteljes szerzői összetétellel bírnak abban az értelemben, hogy tagjai a legszélesebb körű átjárást végzik a kutatóközösség folyóiratai között. Értéke szintén 0 és 1 között mozog.

A folyóirat viszonylagos pozíciójának meghatározása

A fentiekben ismertetett mérőeszközök segítségével mindhárom vázolt dimenzió mentén külön-külön meghatároztuk a *Socio.hu* elhelyezkedését és a további referencia-folyóiratokhoz való viszonyát. Hogy jól áttekinthető, informatív képet kapjunk a mutatók sokdimenziós terében elfoglalt helyéről, minden vizsgált dimenzió vonatkozásában klaszterelemzés segítségével csoportosítottuk a folyóiratokat mutatóértékeik hasonlósága alapján. Ennek eredményeként egydimenziós rangsor helyett a folyóiratok egyfajta tipológiáját hoztuk létre három különböző szempontrendszer (tudományos hatás, szerzőségi mintázatok és hálózati szerep) alapján. A klaszterszerkezet kialakításához az úgynevezett *k-középpontú klaszterezés* módszerét használtuk fel, amelynek szubjektív mozzanatát, a klaszterek számának becslését optimalizációs eljárással igyekeztünk kiküszöbölni (az optimalizáció minden esetben a lehető legjobb klaszterszerkezet létrehozását célozta egy alkalmas, a klaszterek elkülönülésének fokát mérő célfüggvény értékének maximalizálása révén).

Eredmények és diszkusszió

Az eredmények bemutatása során a *Socio.hu* mint fokális folyóirat pozícióját mindhárom vizsgált dimenzióban (tudományos hatás, szerzői összetétel és dinamika, hálózati szerepkör) a referenciahalmazt alkotó folyóiratokhoz viszonyítva, azokkal való összehasonlításban határozzuk meg.

1. Tudományos hatás

Az első vizsgált dimenziót, a folyóiratkör tudományos hatásának mérőszámait és az ennek alapján létrejött klaszterszerkezetet tekinti át az 1. táblázat. A *Socio.hu* és az azt körülvevő klaszter viszonylagos helyzetét közvetíti az 1. ábra. A percentilismutató *(perc) Socio.hu*-cikkei átlagosan a 60. percentilis körül helyezkednek el az idézettségi rangsorban, vagyis a második kvartilishez, a „Q2-es" körhöz tartoznak. Az átlagos normalizált idézettségi hatás mérőszáma *(l.MNCS)* szerint ugyanezen cikkek, vagyis a *Socio.hu* átlagosan 10%-át éri el a referencia-folyóiratok átlagának. Az abszolút számértékeknél azonban informatívabb az így elfoglalt viszonylagos pozíció, ezzel ugyanis a *Socio.hu* egy kategóriába kerül a legelismertebb hazai társadalomtudományi lapokkal, amilyen a *Statisztikai Szemle*, illetve a *Közgazdasági Szemle,* illetve olyan A-listás nemzetközi lapokkal, mint a *European Journal of Mental Health* (3-as klaszter). A hatásmutatók alapján kialakult klasztereket elsősorban az *l.MNCS* mutató, vagyis az átlagos idézettségi hatás választja el egymástól. A klaszterek különbségeit tekintve megállapítható, hogy az elsődlegesen hazai kutatóközösségnek szóló lapok körében, vagyis a 4-es

1. táblázat. A vizsgált folyóiratok idézettségi hatásának mérőszámai klaszterek szerinti csoportosításban (a klaszterek határát elválasztóvonal jelzi).

Folyóirat	átlagos percentilis	l.MNCS	klaszter
Studies in Higher Education	0.81	2.41	1
Urban Studies	0.78	2.48	1
Cultural Studies, Critical Methodologies	0.64	0.68	2
Environment and History	0.63	0.49	2
Statisztikai Szemle	0.63	0.11	3
Közgazdasági Szemle	0.63	0.17	3
Contemporary European History	0.60	0.24	3
Corvinus Journal of Sociology and Social Policy	0.59	0.14	3
Socio.hu Társadalomtudományi Szemle	**0.56**	**0.10**	**3**
Ethnohistory	0.53	0.12	3
European Journal of Mental Health	0.52	0.19	3
Politikatudományi Szemle	0.64	0.07	4
Replika	0.62	0.04	4
Belügyi Szemle	0.61	0.01	4
Demográfia	0.60	0.03	4
Ethnography	0.71	0.86	5
Critical Sociology	0.68	0.96	5
Jel-kép	0.55	0.03	6
Tér és Társadalom	0.54	0.05	6
Magyar Pszichológiai Szemle	0.54	0.07	6
Belvedere Meridionale	0.52	0.03	6
Acta Ethnographica Hungarica	0.50	0.03	6
Acta Medicinae et Sociologica	0.46	0.01	6
Intersections	0.66	1.36	7

és 6-os klaszterrel összevetve a *Socio.hu* csoportja a legrangosabb (legmagasabb értéktartományban mozgó) klaszter. Az átlagos percentilis értékei kiegyenlítettebb képet mutatnak a klaszterek között, amit elsősorban az idézettség eloszlása magyaráz: a referenciahalmaz folyóiratainak körében kevés a magas és viszonylag sok az alacsony érték (a nem idézett cikkek részaránya is magas). Emiatt a percentilis- és kvartilishatárok szintén elég alacsonyak, és az idézett cikkek többsége ezeket eléri vagy meghaladja. Ilyen módon a hatás mértékéről itt informatívabb képet ad az *l.MNCS* mutató.

1. ábra. A Socio.hu Társadalomtudományi Szemle pozíciója az idézettségi hatás terében a vizsgált folyóiratok között

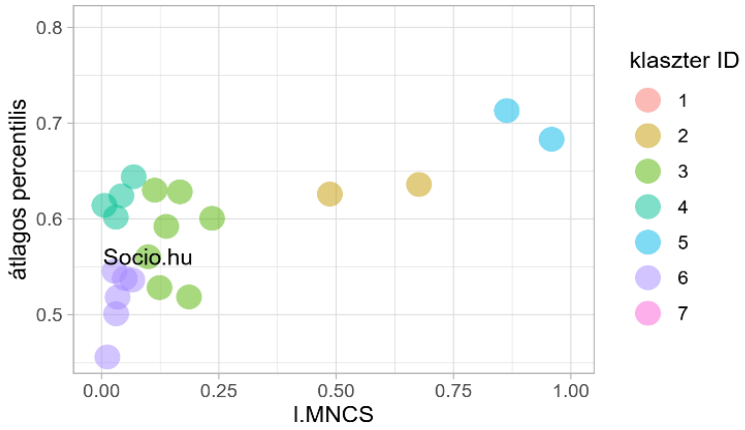

2. Szerzői összetétel és dinamika

A második vizsgált dimenziót, a szerzői összetétel, illetve dinamika mérőszámait, valamint az általuk indukált klaszterszerkezetet foglalja össze a 2. táblázat. A *Socio.hu* és közvetlen kontextusának viszonylagos helyzetét közvetíti a 2. ábra. Fontos megjegyezni, hogy a klaszteranalízis ebben az esetben az összemérhetőség megőrzése céljából csak a relatív, illetve normalizált mutatók felhasználásával történt, vagyis az átlagos produktivitás, a *koncentráció* és a *stabilitás* alapján. A szerzők száma a kimutatásban csupán leíró jelleggel szerepel, mivel azt számos, a folyóirat jelentőségétől független tényező is befolyásolja (például a kiválasztott időablak hossza, az ebben megjelent folyóiratszámok és cikkek mennyisége stb.).

Elsőként a fokális folyóirat mutatóit tekintve, a *Socio.hu* szerzői köre alapján közepes méretű lapnak minősül a vizsgált halmazban. Az egyedi szerzők hozzájárulását tükröző mérőszám, az átlagos produktivitás értéke valamivel 1 alatti, vagyis egy szerzőhöz átlagosan körülbelül egy cikk tartozik. A *koncentráció*, azaz lényegében a Gini-index (=0.24) alacsonynak értékelhető, eszerint az iménti átlag mögött a szerzők viszonylag egyenletes hozzájárulása húzódik, nem pedig néhány „házi szerző" dominanciája és pár alkalmi szerző időleges megjelenése. A *stabilitás* értéke a klaszteren belül is alacsony, ami a szerzői kör időbeli dinamikusságára utal; közelebbről arra, hogy az egymást követő években a szerzői összetétel változásának mértéke jelentős.

A *Socio.hu* viszonylagos helyzetét és kontextusát jól illusztrálja a 2. ábra. A folyóirat környezetét alkotó 1-es klaszter hasonló, közepes szerzői produktivitású (~1) , illetve a többi klaszterénél kisebb szerzőstabilitású lapokat foglal magában. A klasztereket itt legerősebben ez a két mutatószám különíti el. Ezek folytán a *Socio.hu* itt egyrészt csaknem kizárólag nemzetközi orientációjú lapokkal kerül egy kategóriába, másrészt elkülönül olyan, a hatásdimenzió esetében rokon lapoktól, mint a *Közgazdasági Szemle* vagy a *Statisztikai Szemle*, amely utóbbiak klaszterét hasonló produktivitás, de magasabb szerzőstabilitás jellemzi (5-ös klaszter); szintén elkülönül például a sajátos módon egy kategóriába került pszichológiai és pedagógiai lapoktól, amilyen a *Magyar Pszichológiai*

2. táblázat. A vizsgált folyóiratok szerzői körét jellemző mérőszámok klaszterek szerinti csoportosításban (a klaszterek határát elválasztóvonal jelzi).

Folyóirat	szerzők száma	átlagos produktivitás	koncentráció	stabilitás	klaszter
Critical Sociology	836	0.93	0.16	0.17	1
Acta Ethnographica Hungarica	285	0.93	0.26	0.21	1
Socio.hu Társadalomtudományi Szemle	**279**	**0.89**	**0.24**	**0.13**	**1**
Ethnography	407	0.86	0.10	0.13	1
Intersections	347	0.82	0.18	0.21	1
Corvinus Journal of Sociology and Social Policy	227	0.82	0.14	0.26	1
Cultural Studies, Critical Methodologies	762	0.81	0.19	0.15	1
Contemporary European History	415	1.16	0.08	0.15	2
Jel-kép	225	1.08	0.24	0.19	2
Environment and History	379	1.04	0.19	0.14	2
Belvedere Meridionale	304	1.35	0.27	0.26	3
Belügyi Szemle	577	1.31	0.34	0.39	3
Ethnohistory	593	1.27	0.23	0.20	3
Tér és Társadalom	460	1.23	0.38	0.32	3
European Journal of Mental Health	279	0.71	0.25	0.20	4
Magyar Pszichológiai Szemle	592	0.65	0.31	0.16	4
Urban Studies	3500	0.64	0.16	0.27	4
Studies in Higher Education	3399	0.46	0.13	0.12	4
Replika	124	1.03	0.25	0.48	5
Közgazdasági Szemle	428	0.97	0.30	0.33	5
Politikatudományi Szemle	91	0.93	0.16	0.47	5
Demográfia	64	0.91	0.18	0.33	5
Statisztikai Szemle	313	0.78	0.25	0.38	5
Acta Medicinae et Sociologica	15	11.47	0.00	0.14	6

2. ábra. A Socio.hu Társadalomtudományi Szemle pozíciója a szerzői kör mérőszámainak terében a vizsgált folyóiratok között

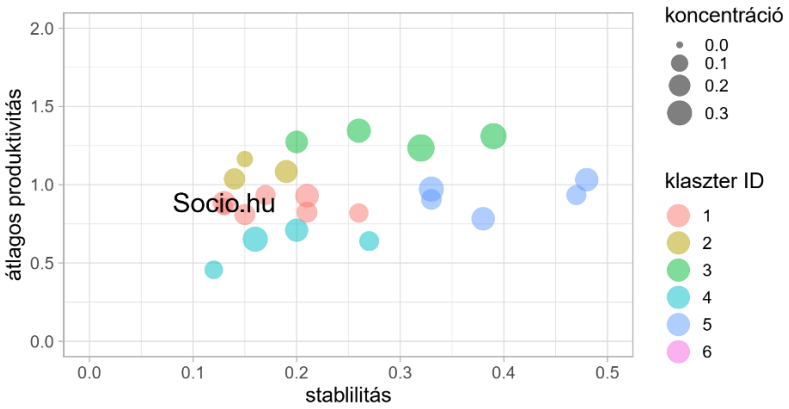

Szemle, ahol is a hasonlóan alacsony szerzőstabilitás jóval kisebb szerzői produktivitással társul (4-es klaszter). Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a *Socio.hu* koncentrációs mérőszáma, noha önmagában alacsony, a referenciakör egészéhez mérten magas. Ez a konfiguráció együttesen arra enged következtetni, hogy a lap kellően nyitott a hazai társadalomtudományi közösség számára és változatos szerzőgárdával dolgozik, fejlődési iránya nem mutatja a belterjesség kialakulásának jeleit, mégis vannak rendszeres szerzői. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a lap szerzői összetételének trendjei „egészséges" dinamikát tükröznek a fenti értelemben. Ezt a képet erősítik meg a következő dimenzió, a hálózati szerep elemzéséből származó eredmények is.

3. Hálózati szerepkör

A harmadik vizsgált aspektust, a hálózati szerepkör mutatóit és az ezek alapján kialakult klasztereket a 3. táblázat tartalmazza. A *Socio.hu* elhelyezkedését a mutatók által kifeszített három dimenzióban, valamint a további lapokhoz és klaszterekhez viszonyított pozícióját a 3. ábra jeleníti meg. A hálózati szerepkör vonatkozásában mind a táblázat, mind pedig az ábra tanúsága szerint a *Socio.hu* a listavezető folyóirat, vagyis mindhárom centralitás-mérőszám alapján a legmagasabb értékkel rendelkezik. E tekintetben mindössze egy folyóirat veszi fel vele a versenyt: az adott klaszternek az *Intersections* az egyetlen további eleme. A centralitásfogalmak értelmezése alapján a magas értékek azt közvetítik, hogy a fokális folyóirat több szempontból is jelentős szerepet tölt be a hazai társadalomtudományi (szociológiai) kutatóközösségben zajló információáramlásban.

3. táblázat. A vizsgált folyóiratok hálózati pozícióját jellemző mérőszámok klaszterek szerinti csoportosításban (a klaszterek határát elválasztóvonal jelzi).

Folyóirat	köztiség	fokszám	Eigen-centralitás	klaszter
Socio.hu Társadalomtudományi Szemle	**0.130**	**0.739**	**1.000**	**5**
Intersections	0.032	0.696	0.850	5
Acta Medicinae et Sociologica	0.000	0.087	0.012	4
Contemporary European History	0.000	0.261	0.004	4
Critical Sociology	0.020	0.391	0.003	4
Environment and History	0.004	0.391	0.001	4
Ethnohistory	0.000	0.391	0.001	4
Ethnography	0.012	0.304	0.001	4
Studies in Higher Education	0.008	0.304	0.000	4
Cultural Studies, Critical Methodologies	0.004	0.261	0.000	4
Politikatudományi Szemle	0.000	0.522	0.720	3
Replika	0.032	0.609	0.530	3
Corvinus Journal of Sociology and Social Policy	0.008	0.652	0.512	3
Acta Ethnographica Hungarica	0.000	0.609	0.086	2
Belügyi Szemle	0.000	0.652	0.084	2
Magyar Pszichológiai Szemle	0.028	0.652	0.055	2
European Journal of Mental Health	0.000	0.565	0.044	2
Urban Studies	0.083	0.739	0.007	2
Jel-kép	0.040	0.652	0.402	1
Demográfia	0.000	0.478	0.281	1
Statisztikai Szemle	0.004	0.652	0.277	1
Közgazdasági Szemle	0.004	0.652	0.263	1
Tér és Társadalom	0.087	0.739	0.248	1
Belvedere Meridionale	0.071	0.696	0.187	1

A legegyszerűbb, fokszám-centralitás azt jelzi, hogy vizsgált folyóiratok közül a *Socio.hu* szerzői köre áll a legtöbb referenciafolyóirattal (szerzőként) kapcsolatban. A köztiség-centralitás maximális értéke ennél is beágyazottabb szerepkörre utal: eszerint a *Socio.hu* kapcsolja össze legnagyobb mértékben a hálózatban formálódó további csoportokat szerzői összetételén keresztül, vagyis egyfajta „hidat képez" a különböző, egymással szorosabb átfedésben lévő lapok szerzőkörei között. Még beágyazottabb az Eigen-centralitás alapján megállapítható pozíció, amely a lap közvetlen hálózati szomszédainak (a teljes hálózat szerkezetéből származtatott) összsúlyát, jelentőségét fejezi ki. A *Socio.hu* listavezető értéke annak bizonyítékaként értelmezhető, hogy a lap kontextusa, vagyis a szerzői körén osztozó lapok maguk is jelentőségteljes szerzői összetétellel bírnak, amelynek tagjai a legszélesebb körű átjárást végzik a kutatóközösség folyóiratai között. A hálózati szerepek egyértelműen megnyilvánulnak akkor is, ha a szóban forgó hálózat vizualizációját vizsgáljuk, azon belül is a *Socio.hu* elhelyezkedését (4. ábra). *Mindezek* együttesen tehát a *Socio.hu*-nak alapvető szervezőerőt tulajdonítanak a hazai szociológiai szakma közösségének kommunikációjában.

3. ábra. A Socio.hu Társadalomtudományi Szemle pozíciója a hálózati mérőszámok terében a vizsgált folyóiratok között

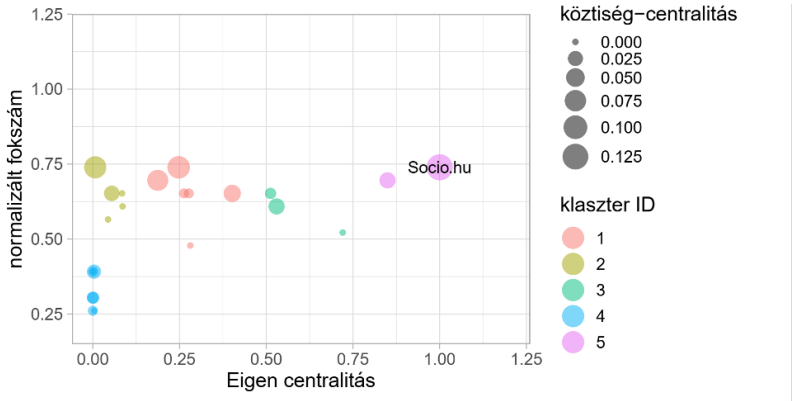

4. ábra. A vizsgált folyóiratok szerzői köreinek átfedésére alapozott közelségi hálózata

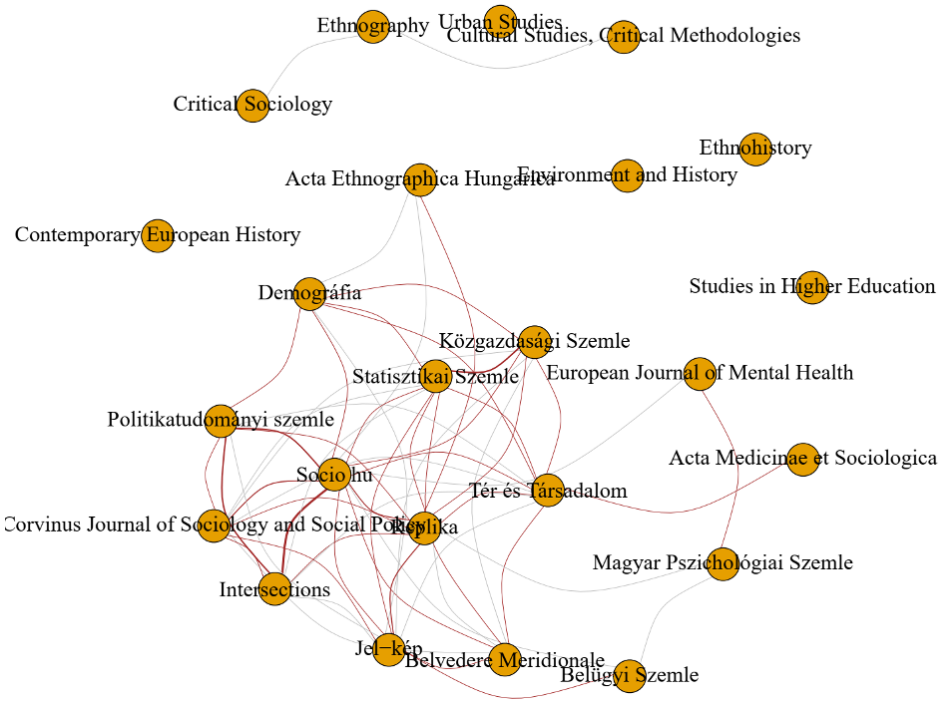

Összefoglalás és kitekintés

A *Socio.hu* Társadalomtudományi Szemle mint hazai társadalomtudományi folyóirat szerepének, pozíciójának feltárására irányuló módszertani kísérlet mind a folyóiratra nézve, mind pedig a módszert illetően ígéretes eredményekkel járt. Alapvető törekvésünk az volt, hogy egyszerű, egydimenziós és egyetlen – idézettségi vagy produktivitási – mutatóra épülő rangsor helyett egy többszempontú, több konstruktumot (hatás, presztízs, szakmai beágyazottság stb.), és így több mérőszámcsaládot alkalmazó elemzés révén profilt alkossunk a folyóiratról és annak a hazai minősített folyóiratok közti pozíciójáról. Ez utóbbi célt szolgálta a folyóiratok csoportjainak, klasztereinek feltérképezése, illetve a fokális folyóirat ezek segítségével történt tipizálása. Eszerint a *Socio.hu* az elismert szakmai társfolyóiratokkal összemérhető hatású, a szakmai közönségre nyitott és a szerzők–folyóiratok közti hálózatban kulcsszerepet betöltő sorozat, szerzői összetételén keresztül összekapcsolva az egyes folyóirat-családokat. Ez utóbbi vonatkozásban lényegében listavezető.

Mindezzel együtt fontos azt is hangsúlyozni, hogy úgynevezett „pilot" kutatásról van szó, az ennek megfelelő korlátokkal. A legerősebb limitáció az alkalmazott adatforrások köréből, illetve a homogenitási elv diktálta beválasztási kritériumokból fakad (az MTMT-közleményadatok szűréséből a *Dimensions* nyilvános adatai alapján) – ez ugyanis a *Szociológiai Szemle* kihagyását implikálta a jelen felmérésből. Tekintve, hogy az utóbbi folyóirat megkerülhetetlen szereplője a hazai társadalomtudományi ökoszisztémának, másrészt a *Socio.hu* legközelebbi rokonának tekinthető a vonatkozó kiadványok körében, a fenti vizsgálatot a későbbiekben mindenképpen bővíteni szükséges. A következő lépés éppen ezért az adatforrások körének kiszélesítése, és az így nyert heterogén adatok „homogenizálása" lesz. Ez a bővítés egyszersmind az elemzési szempontok és mutatók körének kiterjesztésére is lehetőséget biztosít, így például a jelen elemzésből adathiány miatt kényszerűségből kimaradt nemzetköziesség dimenziójának beépítése is lehetővé válik.

Hivatkozások

Bilicsi E. (2021) Hazai folyóiratok minősítése a Magyar Tudományos Művek Tára alapján. *Belügyi Szemle,* 69(5), 723–733. https://doi.org/10.38146/bsz.2021.5.1

Demeter M. (2020) A 30 éves Replika rövid bemutatása kritikai tudománymetriai módszerekkel. *Replika,* (115–116), 55–65. https://doi.org/10.32564/115-116.3

Giles, M. W. – Garand, J. C. (2007) Ranking political science journals: Reputational and citational approaches. *PS: Political Science & Politics,* 40(4), 741–751. https://doi.org/10.1017/s1049096507071181

Haddow, G. – Genoni, P. (2010) Citation analysis and peer ranking of Australian social science journals. *Scientometrics,* 85(2), 471–487. https://doi.org/10.1007/s11192-010-0198-4

Haustein, S. (2012) *Multidimensional journal evaluation: Analyzing scientific periodicals beyond the impact factor.* Berlin: De Gruyter/Saur. https://doi.org/10.1515/9783110255553

Moed, H. F. – de Moya-Anegon, F. – Guerrero-Bote, V. – Lopez-Illescas, C. – Hladchenko, M. (2021) Bibliometric assessment of national scientific journals. *Scientometrics,* 126(4), 3641–3666. https://doi.org/10.1007/s11192-021-03883-5

Pölönen, J. – Guns, R. – Kulczycki, E. – Sivertsen, G. – Engels, T. C. (2021) National Lists of Scholarly Publication Channels: An Overview and Recommendations for Their Construction and Maintenance. *Journal of Data and Information Science,* 6(1), 50–86. https://doi.org/10.2478/jdis-2021-0004

Sasvári Péter L. – Nemeslaki A. (2017) Tudományos folyóiratok méltányos rangsorolása az MTA Gazdasági és Jogi Osztályában: Mit mutatnak az adatok? *Magyar Tudomány,* 178(1), 80–91.

Sasvári P. – Nemeslaki A. – Duma L. (2019) Exploring the influence of scientific journal ranking on publication performance in the Hungarian social sciences: the case of law and economics. *Scientometrics,* 119(2), 595–616. https://doi.org/10.1007/s11192-019-03081-4

Takács Judit[1]

A „gond(ozás)talan állampolgárság” felé?

Előszó *A gondoskodás(hiány) szociológiája* tematikus számhoz

https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.4.20

A másoktól való függést és egyéni sérülékenységünket mindannyian megtapasztaljuk életünk valamely szakaszában: gyerekkorban, időskorban, betegként, sérültként, elnyomottként vagy egyéb kiszolgáltatott helyzetben lévőként/élőként. A gondoskodás nem csak bizonyos cselekvés-, illetve feladattípusok elvégzését jelenti, hanem az egymásra figyelés – gyakran szeretetteljes – attitűdjét és az – akár általunk személyesen nem ismert – mások aktív támogatásában kifejeződő szolidaritást is. Lynch (2007) a gondoskodási kapcsolatok három formáját különböztette meg: a szeretetmunkával jellemezhető elsődleges (például családon belüli) törődésviszonyok köré épülnek az általános gondoskodásmunkával járó másodlagos gondoskodáskapcsolatok, melyeket a szolidaritási munkára épülő harmadlagos gondoskodáskapcsolatok vesznek körül.

Különböző társadalmi jelenségek vizsgálata során szociológusok is gyakran alkalmaznak olyan modelleket, melyek aktorai önellátásra képes, racionális gazdasági cselekvőként jelennek meg, akiknek különféle szempontú kiszolgáltatottságai és egymásra utaltsága nem feltétlenül kapnak kellő figyelmet. Lynch *és* Lyons (2009) arra hívt*ák* fel a figyelmet, hogy a versengő individualizmust idealizáló neoliberális politika már nem pusztán „gondoskodásmentes” polgárokkal számol, hanem néhol kifejezetten gondoskodásellenes jelleget ölthet. (Ez tükröződik abban is, ahogy – például Magyarországon egyetemi szinten és növekvő mértékben közép- és alapfokon is – az oktatás fő célját egyre inkább a közvetlen gazdasági hasznosíthatóság bűvkörén belül határozzák meg.) A gazdasági növekedés mindenáron való hajszolása háttérbe szorítja a társadalmi szolidaritást – egyre kevesebb szó esik az egyenlő esélyek megteremtésének szükségességéről az emberek életkörülményeiben – és például erőszaknak, valamint különböző fizikai és mentális egészségi problémáknak fokozottan kitett, diszfunkcionális társadalmak, társadalmi csoportok létrejöttéhez vezethet.

A posztindusztriális kapitalizmus keretei között működő jóléti államok újfajta társadalmi nemi egyenlőségi modelljeinek elméleti vizsgálata során Nancy Fraser (1997) a gondoskodással összefüggő feladatok *(care work)* társadalmi megszervezésének lehetőségeit három változatban vázolta. Az „univerzális kereső” *(universal breadwinner)* modell szerint az államnak – különböző munkahelyi és szocializációs reformok bevezetésével – abban kellene támogatást nyújtania a nőknek, hogy a férfiakhoz hasonlóan fizetett munkavállalás útján képesek legyenek eltartani magukat. A „gondozás-kiegyenlítés” *(caregiver parity)* modell a nők kereső és gondozási tevékenységének azonos szintre hozását célozná a gondoskodó tevékenységek állami támogatásával, illetve a részmunkaidős foglalkoztatás elterjesztésével – vagyis tulajdonképpen változatlanul hagyná a fizetett és az otthoni munka nemileg elkülönülő jellegét, viszont a női hátrányok költségeinek felszámolására törekedne, különösen a fizetett munka terén. Fraser szerint a legideálisabb egy „univerzális gondoskodó” *(universal caregiver)* modell kialakítása lenne, mely arra ösztönözne mindenkit, hogy vegye ki a részét ne csak a

1 Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet.

fizetett, hanem a törődő-gondoskodó munkából is – például azáltal, hogy az állások megtervezésénél fontos szempontként szerepeljen a dolgozók gondoskodói feladatainak figyelembevétele. E modell újdonsága a másik kettőhöz képest, hogy elsősorban a társadalmi férfiszerepek megváltoztatását tűzné célul abban az irányban, hogy a fizetett és az otthoni munkák végzését tekintve közelítsenek a ma főként a nőket érintő elvárások beteljesítésében.

Fraser (2018, 2019) későbbi munkáiban erős rendszerkritikát fogalmazott meg a pénzügyi kapitalizmus működésével szemben, mely „globális gondoskodási láncok" *(global care chains)* kialakításával a nyugati „gondoskodási szakadék" *(care gap)* korrigálására bevándorló munkásokat importál a szegényebb régiókból a gazdagabb országokba: *„Állításom szerint napjaink »gondoskodási válsága« a kapitalizmus inherens társadalmi ellentmondásában gyökerezik – illetve még inkább ennek az ellentmondásnak a pénzügyi kapitalizmus korában kiéleződött formájában. Ha elfogadjuk ezt az állítást, akkor abból az következik, hogy a válságot nem lehet megoldani a közpolitikák kisebb reformjaival. A megoldás lehetősége csakis a jelenlegi társadalmi rend mély, strukturális átalakításában rejlik. Mindenekelőtt a pénzügyi kapitalizmus reprodukciót a termelésnek alárendelő telhetetlenségét kell meghaladnunk"* (2018:105). Emellett kritikusan szólt arról is, hogy a nyugati feministák talán túlértékelve a munka-magánélet egyensúlyának kérdéskörét nem foglalkoznak eleget a társadalmi reprodukció körüli harcok többi lényeges elemével,[2] melyek lehetővé tehetnék *„mindenki számára a társadalmi reprodukciós tevékenységek összeegyeztetését biztonságos, érdekes és jól fizető munkával – mindezt osztálytól, társadalmi nemtől, szexuális orientációtól és bőrszíntől függetlenül"* (2018: 104).

A gondoskodáskapcsolatok csak a gazdasági, politikai és kulturális viszonyokkal együttesen vizsgálhatók, hiszen ezek szabják meg a társadalmi gondoskodásinfrastruktúra fejlettségét, azaz: az adott társadalomra jellemző gondoskodásképességeket és-erőforrásokat. Annak, hogy egy állam mennyire teszi képessé a polgárait a másokról való gondoskodásra, illetve arra, hogy saját életükben megtapasztalhassák a(z egymásról való) gondoskodást, óriási a jelentősége a társadalmi reprodukció szempontjából is. Hanlon (2012) szerint gondoskodó társadalom *(caring society)* kialakítására lenne szükség, ahol a gondoskodás társadalmilag konstruált közjóként jelenik meg, ami ugyanakkor maga is egyenlőtlenségeket generál (hiszen nem véletlen, hogy ki törődik kivel, s mindez hol, mikor és hogyan történik). Többen hangsúlyozták (pl. Fraser 2007, Esping-Andersen 2009, Hochschild 2012), hogy a huszonegyedik század eleji kapitalista rendszerek gondoskodás-deficitjének *(care deficit)* az eredője az, hogy a női életpályáknak elsősorban a munkaerőpiaci részvételben mérhető „férfiasodását" a legtöbb országban nem kísérte a férfi életpályák „nőiesedése", azaz: a férfiak részvétele a családon belüli gondoskodásban nem emelkedett a női fizetett munkavégzés elterjedésével arányosan.

Sok helyen, így Magyarországon is, a férfiak és a nők közötti hatalmi viszonyoknak a férfiasság és a nőiesség társadalmi normáiban is kifejeződő történetileg kialakított mintája (Connell 2002) magában foglalja a hegemón maszkulinitás olyan megnyilvánulásait, mint a női(es)ként azonosított gondozási feladatok „kiírását" a férfiak életéből (Hanlon 2012:44). Ez a megközelítés jól illeszkedik a „gond(ozás)talan állampolgárság" *(care-less citizenship)* modelljéhez, ahol a termelékenységről szóló nyilvános aktivitások fel-, míg a túlnyomórészt a magánélet részeként főként nők által végzett gondozási tevékenységek leértékelődnek (Lynch–Lyons 2009). Niall Hanlon ír társadalomkutató szerint egy gondoskodó társadalom a gondozási magántapasztalatok társadalmi jelentőségének megértésén és a „gondoskodó férfiasság" *(caring masculinity)* mint a férfiak

2 Ide sorolja Fraser *„a lakhatásért, egészségügyi ellátásért, élelmiszerbiztonságért és feltétel nélküli alapjövedelemért folyó közösségi mozgalmakat; a bevándorlók, a háztartásban dolgozók és a közalkalmazottak jogaiért zajló küzdelmeket; a profitorientált idősotthonok, kórházak és gyermekgondozó központok munkásainak szakszervezetekbe tömörülését ösztönző kampányokat; vagy a napközbeni gyermekgondozásért és idősgondozásért, rövidebb munkahétért és jobban fizetett anyasági és szülői szabadságért folytatott küzdelmeket"* (2018:104).

számára is értékes és érvényes identitáselem elismerésén alapul (2012:219). Hanlon szerint az arról való gondolkodás, hogy a férfiak hogyan adnak és kapnak szeretetet, gondoskodást és szolidaritást, lehetővé teszi mind a férfiak által megtapasztalt affektív egyenlőtlenségek vizsgálatát, mind pedig annak az elemzését, hogy maguk a férfiak hogyan járulnak hozzá ezen egyenlőtlenségek fenntartásához a törődés elkerülése vagy a káros maszkulinitásformák kialakítása révén.

Magyarországon a rendszerváltást követő időszakban, amikor az államszocialista múlt gondoskodást segítő vívmányai – köztük a munkavállalás biztonsága, az ingyenes oktatás, a viszonylag jól működő gyermekintézmények széles körű hozzáférhetősége – közül egyre több megkérdőjeleződött, illetve e területeken az állami szerepvállalás egyre inkább visszaszorult, a házimunka és a gyermekgondozás ismét jellegzetesen női szerepkörként tűnt fel, amit a lelkesen maternalista magyar családpolitikai rendszer is megerősített (Dupcsik–Tóth 2014). A gazdasági és társadalmi változások foglalkoztatottsági bizonytalanságot, magasabb/ használhatóbb végzettséget feltételező munkaerőpiaci elvárásokat, szűkülő szociális és gyermek-ellátórendszert hoztak, ugyanakkor korábban nem látott egyéni karrierépítési és fogyasztási lehetőségekkel (Frejka 2008) kecsegtettek a későmodern kommodifikáció posztszocialista verziójában. Az utóbbi évtizedekben a beteljesíthetőnek vélt vágyak szintjén az anyagi és nem anyagi jellegű törekvések olyan mértékű növekedése tapasztalható az európai társadalmakban, melyek háttérbe szoríthatják a családalapítást vagy akár a tartós párkapcsolatok – mint szeretetmunkára épülő gondoskodáskapcsolatok – kialakítását is. Mindehhez kapcsolódtak Magyarországon azok a gondoskodó férfiasság *(caring masculinities)* kibontakozását gátló gazdasági és politikai jellemzők, melyek mintha nem tekintenének úgy a férfiakra, mint akik alkalmasak és képesek lennének gyerekeket és/ vagy más családtagokat gondozni, velük szeretetteljesen törődni.

***

A gondolat, hogy „gondoskodáshiányos különszámot" kellene csinálni *A szociológia egy sikeres évszázad előtt?* című konferenciának *A gondoskodás(hiány) szociológiája* című, általam szervezett szekcióján született, ahol remek előadások hangzottak el különféle területekről. Ezután felhívást tettünk közzé e témával kapcsolatos tanulmányok írására, mely felhívásra 21 absztrakt érkezett. Jelen tematikus lapszámba, mely a *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* – most már kicsivel több is, mint – tízéves működését ünneplő „jubileumi szám" keretében jelenik meg, végül hét tudományos tanulmány és két véleménycikk került. Ezek rövid áttekintése következik most.

Bartha Attila és Zentai Violetta tanulmánya a gondoskodási rendszer, a társadalmi nemek kapcsolatrendszere és a népességmozgások találkozási pontjai mentén vázolja fel a tartós gondoskodás – azaz: az idősekről és a tartós betegekről történő gondoskodás – európai tájképét, közép- és kelet-európai kitekintéssel. A térség országaival kapcsolatban arra az egyrészt munkaerő-ellátói, másrészt keresleti piaci kettős szerepre hívják fel a figyelmet, amit a határokat átszelő gondoskodási láncok szerveződésében betöltenek. A gondoskodási politikák, illetve a munka és a családi élet összeegyeztetését alakító politikák mintázatainak összehasonlítása során a *fuzzy set* ideáltípus-elemzés módszerével kialakított országcsoportok egy-egy ország tekintetében talán meglepő eredményt mutatnak, de a legtöbb esetben megfelelnek a jóléti és nem annyira jóléti államokkal kapcsolatban korábban szerzett benyomásainknak. Ugyanakkor fontos azt is megjegyezni, hogy a besorolandó országok közel felét hibrid jellegűnek találták, melyek nem illeszkedtek egyértelműen egyik ideáltípushoz sem.

Kopasz Marianna a demenciával élő idősek családi gondozóinak terhelődése kapcsán egy 30 interjúra épülő kvalitatív kutatás keretében többek között azt vizsgálta, hogy kikből lesznek családi gondozók ma

Magyarországon. A bemutatott eredmények alapján egyértelműnek tűnik a válasz: elsősorban a nőkből. A nemzetközi szakirodalom is azt hangsúlyozza, hogy a női identitás egyik – ha nem a legfontosabb – alappillérének tűnik mások gondozása. Ehhez jól illeszkedik a szerző megállapítása arról, hogy a *„gondozói szerep felvétele kezdetben csupán a feleség vagy a lány családban betöltött szerepének kiterjesztése, ugyanakkor az idő múlásával ez a szerep egyre inkább gondozói szereppé válhat a gondozott családtag gondozási szükségleteinek alakulása függvényében"*. A kutatás emellett arra is választ keresett, hogy milyen terhekkel szembesülnek a családi gondozók a gondozási folyamat során és találnak-e pozitív aspektusokat a gondozási tevékenységben. Ez utóbbi kérdéssel kapcsolatban a szerző megállapította, hogy a kutatásban szereplő gondozók többsége három fő téma kapcsán tudott pozitív aspektusokat azonosítani a hozzátartozójáról való gondoskodásban. Hogy mik ezek? Ehhez javaslom a teljes tanulmány elolvasását.

Vida Anikó az idősellátásban dolgozók perspektívájából – 28 személyes, illetve fókuszcsoportos interjú elemzése alapján – mutatja be a professzionális gondoskodás konstrukciójának jellemzőit egy dél-alföldi középvárosban. A szerző eredményeiből az derült ki itt is, hogy *„ezeket az alacsony presztízsű, társadalmi szinten leértékelt vagy el nem ismert gondozási tevékenységeket a megkérdezettek többsége magától értetődően női munkának tekinti"*. A tanulmányban vázolt kép az intézményes gondoskodásnak azokat a közel sem újkeletű – többek között az állami szociális ellátások krónikus és súlyos forráshiányában és számtalan anomáliájában megmutatkozó – válságtüneteit tükrözi, melyek a Covid-járvány idején csak tovább fokozódtak. A pandémiás helyzetben még nyilvánvalóbbá vált, hogy a kormányzati kommunikáció semmilyen szinten nem ismeri el a járvány elleni védekezésben kiemelt szerepet játszó szociális szakemberek munkáját. Ugyanakkor *„a »bárki bárhova át lehet vezényelve« típusú utasítások ellenkezés nélküli elfogadásához nemcsak a rendkívüli helyzet okozta felelősség átérzése járulhatott hozzá, hanem a hivatásos segítők kiszolgáltatott és sérülékeny munkavállalói pozíciója, valamint a szakma rendkívül alacsony presztízse is"*.

Nagy Éva az autonómia és a gondoskodás fogalmait a szülőség kontextusába helyezve tárgyalja többek között a fogyatékossággal élő gyermeket nevelő szülők kettős helyzetét: *„bár maguk is osztoznak a fogyatékossággal élő családtagjukat érintő stigmatizáción és megélik azokat a diszkriminatív gyakorlatokat, amelyek a fogyatékos személyeket érintik az élet különböző területein, ugyanakkor ők maguk gyakran nem fogyatékossággal élő személyek"*. Emiatt viszont eddig jórészt láthatatlanok maradtak a fogyatékosságtudományi kutatásokban. A szerző olyan fogalmi háló felépítésére törekedett, melyben értelmezhetővé válik az autonómia jelentése a fogyatékossággal élő gyermeket nevelő szülők számára. Az autonómia forrásainak feltárása során a szerző a relacionális tér és a gondoskodói táj koncepcióira vonatkozó elméleti megközelítések alkalmazásával a szülőség gyakorlatának térbeli meghatározottságát is figyelembe vette. Ezáltal pedig – a függőség és a gondoskodás viszonyának (újra)értelmezési lehetőségeit figyelembe véve – az autonómia és a közelség dimenzióinak az összekapcsolását is megkísérelte. A tanulmány arra is rámutat, hogy a kutatás maga is a gondoskodói táj részévé válhat, hiszen *„a kutató terepen való megjelenése, saját szülői szerepe, a kutatás eredményei hozzájárulhatnak e táj alakításához"*.

Takács Erzsébetnek a kismamák szolidaritási lehetőségterével foglalkozó interjús kutatása az intézményes segítségnyújtás hiányosságainak és megoldási kísérleteinek feltérképezését tűzte célul, elsősorban a védőnői hálózatra és az állami laktációs szakértő intézményére fókuszáló vizsgálatával. A tanulmány egyik fő kérdése, hogy ebben a kontextusban hogyan és kik között jelenhet meg a szolidaritás egy olyan környezetben, ahol a jóléti állam leépítésével a szakértői szempontokkal szemben sokszor olyan fiskális, piaci és politikai-ideológiai érvek kerülhetnek előtérbe, melyek a támogatandók körének meghatározása során a hatékonyságot és az „érdemességet" hangsúlyozzák. A kutatási eredmények szerint a kismamákat érintő problémákat az egészségügyi

és szociális intézmények „lefelé" nyomják a rendszerben, aminek az a következménye, hogy *„a védőnők és a gyerekorvosok sokszor kompetenciájukat meghaladó egészségügyi vagy szociális problémák megoldásának elvárásaival szembesülnek"*, s például az egészségügyi és a szociális alrendszer feladatai és megoldási logikái az ehhez felkínált – gyakran igen limitált – megoldási eszköztárral szétfeszítik a védőnői funkció kereteit.

Sztáray Kézdy Éva és Drjenovszky Zsófia tanulmánya a gyermekükkel otthon lévő apák családjait jellemző gondoskodásviszonyokra fókuszál. A szerzők 30 apával készítettek interjút, akik legalább három hónapot töltöttek otthon a gyermekükkel, míg az anya dolgozott. Mivel Magyarországon az otthonmaradó apák jelensége még viszonylag új és nem is széles körben elterjedt, némi nehézséget jelentett már az interjúalanyok felkutatása is. Az adatgyűjtés során ugyanis kiderült, hogy az apáknak az a szűk csoportja, akik igénybe veszik *„a családtámogatást, és az a csoport, amelyik otthon marad, nem teljesen fedi egymást. Ennek oka egyrészt az, hogy vannak olyan családok, ahol anyagilag jobban megéri, ha formálisan az apa él a családtámogatással, miközben lényegében változatlanul dolgozik, és valójában az anya marad otthon. Az apák másik csoportja viszont nem igényli a támogatást akkor sem, ha ő látja el a gyermek körüli teendőket, mert vagy vállalkozó és csökkentett mértékben ugyan, de életben tartja vállalkozását, vagy a párja külföldön kapott – hosszabb-rövidebb időre – munkalehetőséget, így a magyar támogatást nem veszi igénybe".* A kutatási eredmények azt tükrözik, hogy az apa otthonlétének a gyerekkel kialakított kapcsolatra gyakorolt hatása egyértelműen pozitív: szorosabbá teheti kettőjük kapcsolatát és több minőségi idő együtt töltését teszi lehetővé. A szülők közötti kapcsolat is átalakul az apai otthonlét hatására, amit a szerzők *„hosszú és nehézségekkel terhelt"* folyamatként írtak le. S hogy mindez milyen hozadékkal jár a szülők számára? Ennek részleteiről (is) érdemes a tanulmányból tájékozódni.

Takács Flóra a gyűlölet-bűncselekményekkel kapcsolatos segítő helyzetek és szolidaritási formák feltérképezését tűzte célul abból a feltételezésből kiindulva, hogy a *„szolidaritás működésének megértéséhez fontos adalékkal szolgálhat egy olyan társadalmi jelenség elemzése, mely során különféle sérülékeny csoportokhoz tartozó, az átlagosnál kiszolgáltatottabb helyzetben lévő egyének és csoportok lépnek interakcióba a segítés és a szolidaritás megteremtésében potenciálisan fontos szerepet játszó szervezetekkel és intézményekkel"*. A szerző hangsúlyozta, hogy sokszor azokban a helyzetekben jelennek meg a legintenzívebben a szolidaritás és a gondoskodás aktusai, illetve ezeknek a hiánya, ahol a segítségre szoruló érintett előre kiszámíthatatlan módon válik kiszolgáltatottá és ennek nyomán krízist él át: a *„krízis a szolidaritás morális talapzatát és hálózatait láthatóvá teszi, a ráfordítható erőforrásokat aktiválhatja, a gondoskodásra kijelölt személyeket, szervezeteket, intézményeket állásfoglalásra kényszerítheti, és nem utolsó sorban rávilágíthat a működési hiányosságokra, a szolidaritási vákuumra, ahol a gondoskodási hálóból kizuhanhatnak egyes áldozatok"*. A tanulmány a gyűlölet-bűncselekmények különböző áldozati csoportjait vizsgálja a gondoskodási megnyilvánulásként értelmezett szolidaritási aktusokhoz való hozzáférés szempontjából, és rámutat arra is, hogy ebből a szempontból kik vannak a leginkább kiszolgáltatott helyzetben a mai Magyarországon. Hogy pontosan kik ők? Elolvasható ez is a tanulmányban.

A tematikus szám részeként megjelenő két véleménycikk egyikében Gyuris Tamás *Kényszerű hajléktalanság* címmel osztja meg velünk többek között arra vonatkozó észrevételeit, hogy jelenleg *„a hajléktalan emberek ellátásának rendszere egy olyan kórházhoz hasonlatos, amely mindössze egy ütött-kopott, elavult műszerezettségű sürgősségi részlegből áll, de nincsen sem belgyógyászat, sem kardiológia, semmilyen más osztály. Így aztán annak sincs semmi jelentősége, hogy nincsenek ellátási protokollok és nincsen triázs, hogy csupán esetlegesek és hevenyészettek a diagnózisok, hiszen sem a kivizsgálásra, sem a gyógyításra nincsen valójában lehetőség".*

A másik véleménycikk szerzője, Krémer Balázs, akinek *Az idősgondozás tényei, elhallgatásai és narratív keretei* című munkájából például az is kiderül, hogy mi volt az, ami a szerzőt leginkább fejbekólintotta, amikor külföldi tanulmányútjai során idősek gondozását végző intézményeket is meglátogatott: *„Volt egy azonnal szembeötlő körülmény, amely sokkolt, amelyet itthon nem ismertem: a parkoló.”* – Hogy mi tehette oly sokkolóvá egy idősgondozó intézmény parkolóját Krémer Balázs számára? Erre is megtalálható a válasz a cikkben.

Végül a címben (félig) feltett kérdésre visszatérve: vajon a mai Magyarország a „gond(ozás)talan állampolgárság” felé halad vagy talán már túl vagyunk a megérkezésen?

Bízom benne, hogy e tematikus szám tanulmányainak segítségével árnyalhatjuk némileg szubjektív válaszainkat és egyúttal több szempontból gazdagíthatjuk szakmai ismereteinket.

Hivatkozások

Dupcsik Cs. – Tóth O. (2014) Family Systems and Family Values in Twenty-First-Century Hungary. In Rajkai Zs. (szerk.) *Family and Social Change in Socialist and Post-Socialist Societies*. Leiden – Boston: Brill, 210–249.

Esping-Andersen, G. (2009) *The Incomplete Revolution. Adapting to Women's New Roles*. Cambridge: Polity Press.

Fraser, N. (1997) *Justice Interruptus. Critical Reflections on the "Postsocialist" Condition*. New York – London: Routledge.

Fraser, N. (2018) A tőke és a gondoskodás ellentmondásai. *Fordulat,* 24, 88–108. (Az eredetileg 2016-ban megjelent angol nyelvű cikk itt olvasható: https://newleftreview.org/issues/ii100/articles/nancy-fraser-contradictions-of-capital-and-care.)

Fraser, N. (2019) *The Old Is Dying and the New Cannot Be Born*. London – New York: Verso.

Frejka, T. (2008) Determinants of family formation and childbearing during the societal transition in Central and Eastern Europe. *Demographic Research,* 19(7),139–170.

Hanlon, N. (2012) *Masculinities, Care and Equality*, *Identity and Nurture in Men's Lives*. London: Palgrave Macmillan.

Hochschild, A. (2012) *The Second Shift.* New York: Penguin Books.

Lynch, K. (2007) Love Labour as a Distinct and Non-Commodifiable Form of Care Labour. *Sociological Review,* 54(3), 550–570.

Lynch, K. – Lyons, M. (2009) Care-less Citizenship? Public Devaluation and Private Validation. In Lynch, K. – Baker, J. – Lyons, M. (szerk.) *Affective Equality: Who Cares? Love, Care and Injustice*. London: Palgrave Macmillan, 78–92.

Bartha Attila[1] – Zentai Violetta[2]

Tartós gondoskodás és nemek közötti egyenlőség az európai jóléti rendszerekben

https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.4.27

Absztrakt

Az idősödő európai társadalmakban kiemelten fontos közpolitikai kérdés, hogy milyen formális és informális intézményi keretekben szerveződik a tartós gondoskodás. Az elmúlt évtizedek európai reformjai a gondoskodás területén az ellátások hozzáférhetőségének és megfelelő minőségének, illetve a tartós gondoskodás pénzügyi és humán erőforrásainak biztosítására irányultak. Ezek a változások többféle mechanizmuson keresztül hatnak a nők és a férfiak részvételére a fizetett és a háztartási munkákban, következményük pedig ellentmondásos a nemek közötti egyenlőségre. A tartós gondoskodás intézményi szerveződése beágyazódik a családról alkotott elképzelésekbe és a társadalmak általános viszonyulását tükrözi idős, illetve fogyatékos állampolgáraikhoz, a gondoskodási munkák világához, valamint a férfiak és nők közötti munkamegosztáshoz.

A gondoskodási politikák, illetve a munka és a családi élet összeegyeztetését alakító politikák mintázatait európai összehasonlításban, a *fuzzy set* ideáltípus-elemzés módszerével vizsgáljuk. A tartós gondoskodás intézményi szerveződésében kiemelt figyelmet fordítunk a családi és családi kereteken túli gondoskodás (de/familializáció) kettősségére. Ideáltípusaink kiindulópontja Nancy Fraser klasszikus tipológiája, az empirikus elemzés dimenziói pedig a tartós gondoskodás közösségi finanszírozásának nagysága, az ellátatlan gondozási szükségletek, az otthoni gondoskodás szabályozása, illetve a nők és a férfiak fizetett munkában történő részvétele. A tartós gondoskodás feltárt intézményi mintázatait összevetjük a nemek közötti egyenlő(tlen)ség és a bevándorlók otthoni gondoskodásban történő részvételének megfigyelhető mutatóival. Eredményeinkben részben visszaköszönnek a jólétirezsim-tipológiáknak az európai országok összehasonlításában szokásos mintázatai, néhány posztszocialista ország esetében ugyanakkor transzformatív, a nemek közötti egyenlőség érdemi előmozdítására utaló jeleket tapasztalunk.

Kulcsszavak: tartós gondoskodás; *fuzzy set* ideáltípus-elemzés; nemek közötti egyenlőség; gondoskodási rendszerek

1 Társadalomtudományi Kutatóközpont, ELKH, MTA Kiváló Kutatóhely; Budapesti Corvinus Egyetem

2 Demokrácia Intézet, Közép-európai Egyetem

Long-term Care and Gender Equality in European Welfare Regimes

Abstract

European societies face pressing challenges of ageing populations which have inspired reform measures to upgrade the systems of long-term care. These reforms have had controversial effects on gender inequality by intervening in intergenerational ties and dependencies within the family, and the division of responsibilities between state, market, family, and community actors in providing care. This article maps the major directions and systemic outcomes of long-term care policy reforms in the European Union member states by using a fuzzy-set ideal type analysis. We examine how care policies and work-family reconciliation policies shape long-term care regimes against the master typology proposed by Nancy Fraser on the gendered linkages of caring and earning. We reveal aggregate gender equality impacts of intermingling care policy dynamics and migrant care work effects. The results are explained in a four-pronged ideal type scheme to which European countries belong. Legacies of the well-known European welfare policy regimes are visible, but the Central and East European countries do also show some surprising pictures and modest results of gender equality advancement are visible in organizing long-term care. The latter experience indicates that transformative gender relations in care can be found not only in the richest and most generous welfare countries in Europe.

Keywords: care regimes, fuzzy set ideal type analysis (FSITA), gender equality, long-term care

Bartha Attila – Zentai Violetta

Tartós gondoskodás és nemek közötti egyenlőség az európai jóléti rendszerekben[3]

Bevezetés

A gondoskodás összetett rendszer, amelyben sokrétegű emberi viszonyok, társadalmi gyakorlatok és közpolitikai folyamatok találkoznak. A hosszú távú gondoskodás[4] rendszerében megjelenik az európai társadalmak elöregedése, a családi élet és a munka összeegyeztethetősége, a munkaerőpiac szerkezete, illetve a munkavállalási célú migráció politikai és közpolitikai beágyazottsága is. A gondozottak és a gondozók közötti kapcsolatban méltóság, büszkeség és együttérzés, ugyanakkor sokszor függőség és kölcsönösen érzett tehertétel is munkálkodik. A gondoskodás egyenlőtlenségi viszonyai között szembeötlőek a nemek közötti egyenlőtlenségek, amelyek egyik legfontosabb metszete a fizetett és a fizetetlen munka családi és társadalmi szintű elosztása (EIGE 2020). A gondoskodási feladatok megosztása meghatározó hatást gyakorol arra, hogy a nők és férfiak milyen biztosítással, bérezéssel és státusszal járó munkákhoz férnek hozzá.

Ahol a gondoskodás rendszereit a migrációs kapcsolatok is alakítják, ott a nemek közötti egyenlőtlenségek még összetettebb formát öltenek. A globális észak *(Global North)* és a globális dél *(Global South)* közötti, illetve az Európai Unió régi és új tagállamai közötti erőforrás-különbségek makrostruktúráiba beleszövődnek a családok közötti jövedelemegyenlőtlenségek, valamint a családon belüli, továbbá a gondozók és gondozottak közötti hatalmi egyenlőtlenségek (Van Hooren et al. 2018, Lutz 2018, Turai 2018). A gondoskodás tágabb társadalomtudományi irodalma már jó két évtizede dolgozik a globális gondoskodási láncok koncepciójával. Ez a fogalmi megközelítés segít megragadni, hogy a gondoskodási munka hogyan ágyazódik be olyan összetett társadalmi hierarchiákba, amelyekben a nemek közötti egyenlőtlenségeket etnikai, állampolgársági, generációs és osztálykülönbségek keresztezik (Hochschild 2000, Yeates 2009).

A gondoskodási rendszerek Európában kialakult modelljei megkönnyítik, hogy egyes társadalmi csoportok – különösen a nők – jövedelemszerző munkát vállaljanak és megosszák a fizetetlen otthoni feladatokat, köztük a gyerekek, az idősek és a betegek gondozását. Más csoportokat – megint csak jellemzően a nőket – a gondoskodási szolgáltatások hozzásegítenek ahhoz, hogy a gondoskodásra szakosodott intézményekben fizetett álláshoz, illetve kiegészítő jövedelemhez jussanak. Miközben ezek a rendszerek jellemzően csökkentik a nemek közötti egyenlőtlenségeket, bizonyos metszetekben konzerválják, megerősítik azokat.

A szociálpolitikai rendszerek elméleti és empirikus irodalma gazdagon tárgyalja a nemek közötti egyenlőtlenségek és a gondoskodás társadalmi rendszerei[5] közötti kereszthatásokat. A genderérzékeny és feminista

3 A szerzők köszönetet mondanak az anonim bírálóknak és Takács Juditnak gondolatébresztő javaslataikért.

4 Írásunkban a tartós gondoskodás és a hosszú távú gondoskodás kifejezést szinonimaként használjuk; ennek a fogalomnak tartalmilag része az idősekről és a tartós betegekről történő gondoskodás.

5 Angol nyelvű szakirodalmi hatásra a hazai szociálpolitikai irodalomban is terjed a rezsim szó használata: például „jóléti rezsimek", „gondoskodási rezsimek". Mivel a magyar társadalomtudományi hagyományban a „rezsim" szónak az elnyomó politikai rendszerekre utaló konnotációja van, mi jóléti rendszerekről és gondoskodási rendszerekről írunk – ezek ugyanakkor a welfare regime és a care regime identikus megfelelői.

kutatók javaslatai (Lewis 2006, Daly 2011) alapján sokat finomodtak a jóléti rendszerek tipológiái és a családpolitikai elemzések. Az egyik legfontosabb elméleti hozzájárulás a fizetett és a nem fizetett munka kettősségének és konfliktusainak mélyreható vizsgálatából származik. A nemek közötti igazságosság gondolatának több generációját és eszmei irányzatát inspirálta Nancy Fraser (1994) elmélete a két keresővel és két gondoskodóval működő családról, illetve az univerzális gondoskodó társadalmi szerepről. A fizetett és fizetetlen (köztük a gondoskodási) munkák egyenlő elosztásának elve kiszélesítette a szociális jogokat is magába foglaló állampolgárság feminista gondolatát (Lister 1997, Lewis–Giullari 2005).

Egy korábbi közös munkánkban már kísérletet tettünk a gondoskodási rendszerek, a nemek közötti egyenlőség és a határokon átívelő munkaerő-vándorlás közötti kereszthatások megragadására az európai jóléti államok körében (Bartha et al. 2015). A tématerület hagyományait követve a gyermeknevelés és a tartós gondoskodás (az idősgondozás, illetve a tartósan betegek ápolása) formáit tekintettük a gondoskodási politikák részeként. Bár a gondoskodás e két területe sok hasonlóságot mutat, sajátosságaik miatt külön vizsgálatuk is indokolt. A tágabb kutatási érdeklődés régebbi keletű, az empirikus eredmények pedig gazdagabbak, kifinomultabbak a gyermekgondozás területén. A tartós gondoskodásról ugyanakkor egyelőre kevesebb kutatási eredmény áll rendelkezésre, emiatt ezen a területen elméleti és empirikus tudásunk is szórványosabb, bizonytalanabb. Ebben a tanulmányban elemzésünk a gondoskodás és a nemek közötti egyenlőség összefüggésében az idősgondozás rendszerére összpontosít. Bár elméleti ambíciónk és empirikus vizsgálatunk eredeti szándéka is az volt, hogy a gondoskodási, a kapcsolódó migrációs élethelyzetekből adódó és a nemek közötti egyenlőtlenségek hármasságának rendszerszintű elrendeződéseit (Williams 2012) vizsgáljuk, megbízható adatok hiányában a migrációs mintázatok szisztematikus modellbe építéséről le kellett mondanunk.[6] Az itt alkalmazott – az összehasonlító szociálpolitikai irodalomban egyre gyakrabban használt – *fuzzy set* ideáltípus-elemzés (Kvist 1999, Vis 2007, Szelewa–Polakowski 2008, Ciccia 2017) segítségével egyrészt empirikusan megragadhatók az európai társadalmak tartós gondoskodási gyakorlatának rendszerszintű dimenziói, másrészt érzékeltetni tudjuk, hogy az egyes országok a gondoskodás rendszerének milyen normatív ideáltípusához közelítenek. Vizsgálatunk olyan átalakulások hatásait ragadja meg, amelyek még a 2008-as gazdasági válság előtt kezdődtek és a 2010-es években bontakoztak ki. Bár támaszkodunk a *Social Inclusion* folyóiratban korábban megjelent angol nyelvű tanulmányunkra (Bartha–Zentai 2020), kibővítjük annak empirikus ismereteit a közép- és kelet-európai országok gondoskodási rendszereiről a legfrissebb szakirodalom alapján.

A tartós gondoskodás és a nemek közötti egyenlőtlenségek

A mindenki számára elérhető és jó minőségű hosszú távú gondoskodás az európai jóléti rendszerek fontos építőköve. Az Európai Unió legtöbb tagállamában gyorsan idősödik a társadalom a megnövekedett életkor és a csökkenő születési ráták miatt. Mértékadó becslés szerint Európában a 80 év felettiek aránya a mai 5%-ról 2070-re 13%-ra fog nőni (Spasova et al. 2018:4). Az EU-tagállamokban ugyanakkor sokféle módon szerveződnek a hosszú távú gondoskodási szolgáltatások. Nagy különbségek mutatkoznak az országok között a gondoskodást nyújtó szolgáltatók fajtái (állami, profitorientált vagy nonprofit közösségi) és a szolgáltatások helye, formalizáltsága (intézményi versus otthoni szolgáltatások) szerint. Jelentős eltérések vannak a mozgósított erőforrások formájában (természetbeni, formalizált pénzügyi, zsebből fizetett) és a forrás eredetét tekintve (adóból, kötelező társadalombiztosításból, választható magánbiztosításból finanszírozott ellátás) is (Spasova et al. 2018). Ugyanakkor kutatások sora bizonyítja, hogy a gondoskodást támogató, egyenlőbb teherelosztást

6 A migráció (és az ingázás) tartós gondoskodási és nemek közötti egyenlő(tlen)ségi kapcsolódásaira ugyanakkor más szerzők kvalitatív kutatásai alapján az empirikusan releváns helyeken hivatkozunk, és erre következtetéseinkben is reflektálunk.

biztosító elmozdulások ellenére még mindig a nők viszik a gondoskodási feladatok nagy részét a társadalomban és a családokban egyaránt (Spasova et al. 2018:8, Verbakel 2018, Le Bihan et al. 2019, Gregor–Kováts 2019).

Ahogy Európa jóléti rendszerei, úgy a tartós gondoskodás alrendszerei is sokfélék. Ez a sokféleség azonban strukturálisan megragadható, bár nem rendeződik stabil mintázatokba. Európa folyamatosan változó demográfiai térképe mellett a válságokra adott gazdaság- és szociálpolitikai válaszok, továbbá a tágabb társadalmi és kulturális mező is alakítják a gondoskodási rendszereket, a gondoskodást igénylők és a gondozási munkát végzők cselekvési lehetőségeit. Az erőforrások globális egyenlőtlenségei, a határ- és állampolgársági rendszerek összekapcsolódása, illetve a globális és az európai migrációs térképen való elhelyezkedés ugyancsak fontos kontextuális, a gondoskodási rendszereket formáló tényezők – különösen a bevándorlók, közülük döntően a női munkavállalók gondoskodási munkavégzése szempontjából (Da Roit–Weicht 2013, Melegh–Katona 2020).

Formális és informális gondoskodás

Az elmúlt másfél évtizedben a gondoskodási rendszerek európai reformjaiban kitüntetett szerepe lett a formális és informális szolgáltatási formák, illetve a családi és a családon kívüli gondoskodás közötti kapcsolatoknak. A formális és informális gondoskodás, illetve az intézményekben folytatott és családi gondoskodás kétféle tagolódása az idősgondozás nagy rendszereinek (Farris–Marchetti 2017). A formális gondoskodást speciálisan képzett és munkaszerződéssel alkalmazott szakemberek végzik állami, önkormányzati, közösségi és piaci keretek között. Formális szolgáltatásokhoz bentlakásos intézményekben és otthoni környezetben is hozzájuthatnak az idős emberek. Az informális keretek között gondozók általában személyes kapcsolatban állnak a gondozottal vagy annak családjával, és családtagként, barátként, szomszédként, vagy informálisan fizetett alkalmazottként segítenek. Az informális gondoskodásnak jellemzően nincs szabályozott időkerete, munkajogi támasza és a gondozottat védő szakmai működésrendje. Az informálisan gondozók sokszor társadalombiztosítás és szociális ellátás nélkül dolgoznak, esetleg más, párhuzamosan végzett munka révén tudnak ilyen jogosultságokra szert tenni.

A SPRINT[7] nemzetközi összehasonlító kutatás eredményei alapján Barbieri és Ghibelli (2018) a tartós gondoskodás formális és informális szerveződésének súlya alapján három kategóriába sorolta az európai országokat. Az északi és a kontinentális, bőkezű jóléti államok tartoznak az első csoportba, ahol az azt igénylők több mint 60%-a formális keretek között zajló tartós gondoskodásban részesül. Az országok második csoportjában, ahova Dél-Európa államai tartoztak, ez az arány 35–40%. Végül a harmadik kategóriában, Közép- és Kelet-Európa országaiban az időskori gondozást igénylők kevesebb mint 35%-a jut formális keretek között ilyen szolgáltatáshoz. Azok arányát tekintve ugyanakkor, akik csak informális gondoskodásban részesülnek, Dél-Európa, valamint Közép- és Kelet-Európa egy csoportba tartozik (Barbieri–Ghibelli 2018).

Családi és intézményi ellátás, a támogatott gondoskodás bőkezűsége és formái

A másik kiemelkedően fontos rendszerformáló logika a család és a családon kívüli gondoskodási szereplők közötti feladatmegosztás, amelyet az angol nyelvű szakirodalom a familializáció és defamializáció fogalmaival ír le. A közelmúlt közpolitikai intézkedései révén a családi körben nyújtott segítség részben áttevődött a formális szolgáltatásként végzett gondozás más intézményeibe (Pfau-Effinger et al. 2017, Kurowska 2020). Ezzel együtt sok idős ember továbbra is családi keretekben kap gondoskodást, jellemzően női családtagoktól vagy segítőktől. Számos országban az otthoni gondozás szabályozott formái is egyre nagyobb teret nyernek az intézményes

7 Social Protection Innovative Investment in Long-Term Care. http://www.sprint-project.eu [Letöltve: 2021-02-15].

szolgáltatások mellett. Ahol az otthoni gondozás jelentősége megnőtt, ott az intézményes kapacitások fejlesztése háttérbe szorult az utóbbi két-három évtizedben, bár e kapacitások akár magasan fejlettek is lehetnek. Ez elsősorban az északi jóléti államokra jellemző, amelyek nagyarányú intézményi kitagolást hajtottak végre – előnyben részesítve az otthoni gondoskodási formákat (Greve 2016). Dél-Európában, különösen Spanyolországban, ugyanakkor nagyszabású fejlesztésekbe fogtak a hosszú távú gondoskodás intézményes formáinak kiterjesztésére (León–Pavolini 2014). A családi és az intézményi ellátási formák súlya, funkcionális mozgásaik ugyanakkor nem mutatnak egyértelmű irányt Közép- és Kelet-Európában (Spasova et al. 2018).

Az egyre elterjedtebb pénzbeli gondozási támogatások *(cash for care)* összekötik az otthoni és a formális gondozási formák előnyeit a választás lehetőségével (Da Roit–Le Bihan 2010). A szolgáltatást igénylők választhatnak, hogy a pénzbeli támogatást a családi gondozók alkalmazására vagy professzionális (piaci vagy állami fenntartású) szolgáltatókra fordítják (Leitner 2014; Saraceno 2010, 2016). A pénzbeli támogatásokból megvalósított plurális modellben azonban a piacosítás mechanizmusának nem csak a választási lehetőségeket növelő pozitív hatásai mutatkoznak meg. A jövedelmi és vagyoni, illetve területi különbségeknek alapvető egyenlőtlenségi hatása van a szolgáltatásokhoz való hozzáférésre és az elérhető szolgáltatások színvonalára is – a pénzbeli támogatások pedig esetenként növelik ezeket az egyenlőtlenségeket (Farris–Marchetti 2017). Európai összehasonlításban e hatások együttesen változatos képet mutatnak (Le Bihan et al. 2019). Ennek kapcsán egy öt – eltérő jóléti modellbe sorolt – országot összehasonlító kutatás (Pfau-Effinger et al. 2017) megkérdőjelezi azt a tételt, miszerint a családi körben támogatott gondoskodás az állami rendszerek leépítésének olcsó helyettesítője. Az eredmények azt mutatják, hogy a tartós gondoskodás rendszereiben inkább párhuzamosan fejlődnek a családi és a családon kívüli szolgáltatások: jellemzően a kétféle ellátó rendszer vagy egyaránt fejlett, vagy mindkettő működése problematikus egy adott országban (Pfau-Effinger et al. 2017:3).

A gondoskodási munkákat az európai országokban is meghatározóan nők végzik. Ha ez jellemzően informális keretek között történik, akkor a nemek közötti egyenlőtlenségek mélyülnek és strukturálisan megkövülnek. A hosszú ideig folytatott informális szolgáltató munka gyakran erős negatív hatást gyakorol a gondozók életére, munkaerőpiaci lehetőségeire, mentális és fizikai állapotára (Barbieri–Ghibelli 2018). Az idősek otthoni ápolása intenzív munkavégzéssel, erős érzelmi és fizikai igénybevétellel jár, és a munkavégzés gyakran szabályozatlan viszonyok között történik. Maguk a gondozók sokszor nem biztosítottak, vagyis gondozói munkájuk nem járul hozzá saját egészségük és öregkori jólétük biztosításához (Eurocarers 2016). Súlyos társadalmi egyenlőtlenségi következményekkel jár, ha az ilyen formában történő munkavégzés egyértelműen bizonyos társadalmi csoportokhoz köthető: ekkor a nemek közötti hierarchikus egyenlőtlenségeket etnikai, lakóhelyi és osztálykülönbségek szövik át (Eurofound 2020).

Miközben az informális gondoskodási munka nemek közötti egyenlőtlenségeket erősítő hatása jól dokumentált, Ciccia és Sainsbury (2018) arra is figyelmeztet, hogy óvatosan kell kezelni a családon kívüli gondoskodás nőket felszabadító hatásairól szóló reményeket. Ugyanis az intézményi gondoskodásban is elsősorban nők a munkavállalók, és jellemzően alacsonyabb bérekért dolgoznak, mint azokban az ágazatokban, ahol a férfiak aránya nagyobb. A közép- és kelet-európai országokban a tartós gondoskodás kikerülése a családi keretekből az elmúlt két évtized jellemzően neoliberális átalakulásával párhuzamosan történt, ami nagymértékben piacosította az idősekről való gondoskodást (Melegh–Katona 2020). A gondoskodás áruvá válásának kritikus mozzanata a „piaci nagyüzemesedés” *(corporatisation,* Farris–Marchetti 2017:109); ennek során befektetők, profitorientált vállalkozások veszik át a szektor kínálati irányítását, ami fokozatosan átalakítja a szolgáltatások étoszát, szakmai előírásait is. Fejletlen piaci viszonyok és gyenge szabályozási környezet mellett a gondoskodási szolgáltatások közötti tényleges választás erősen korlátozott, a szolgáltatások minősége pedig

nehezen összehasonlítható. Ilyenkor a tartós gondoskodást biztosító munkaerő olcsósága a meghatározó, strukturálisan megerősítve a gondoskodást végző női munkavállalók kiszolgáltatottságát.

Határokon átnyúló tartós gondoskodás

A tartós gondoskodás rendszere Európa számos régiójában a bevándorló vagy a határokon keresztül ingázó női munkavállalóknak köszönhetően működik (Széman 2012, Van Hooren et al. 2018, Bahna–Sekulová 2019, Melegh–Katona 2020). A külföldről érkezők szerepvállalása a családokon belül és társadalmi szinten is átalakítja a nemek közötti munkamegosztást. Gondoskodási munkájuk közvetlenül támogatja, a közvetett mechanizmusokon keresztül ugyanakkor korlátozza is a nemek közötti egyenlőség érvényesülését. A gondoskodásban részesülő családokban a nők ugyan fizetett munkát vállalhatnak, de a gondoskodási feladatok továbbra is a nők kezében maradnak – csak éppen átkerülnek a bevándorló vagy ingázó női munkavállalókhoz. Ez megerősíti a gondoskodás nemi kötöttségét (Ciccia–Sainsbury 2018, Lutz 2018), ráadásul nemcsak rosszul fizetett, hanem gyakran informális, hézagosan szabályozott körülmények mellett.

A határokon átnyúló gondoskodási láncok kizsákmányoló jellege súlyosbítja a nemek közötti egyenlőtlenségeket azokban a térségekben, ahonnan hiányoznak a gondoskodó nők. Közép- és Kelet-Európa országai jellemzően köztes helyzetben vannak a globális gondoskodási láncokban: egyrészt jellemző, hogy a kedvezőbb fizetések reményében az itteni nők egy része Nyugat-Európában vállal gondoskodási munkát, másrészt gyakran a közép- és kelet-európai országokban is bevándorló nők végzik a gondoskodási feladatokat. A helyi és a bevándorló munkaerő közötti egyenlőtlenségek a régió országaiban – hasonlóan Dél-Európához – nemcsak a gondoskodási munkák körülményeiben, szabályozottságában és biztonságában érhetők tetten, de a helyiek és a bevándorlók fizetése közötti jelentős különbségekben is megmutatkoznak (Amo-Agyei 2020:77). Az északi és a nyugat-európai országok többségében, ahol jellemzően a gondoskodási munkák szabályozottságának minősége is jobb, általában nem mutatható ki ilyen szisztematikus eltérés a fizetésekben.

A legfrissebb és bennünket is inspiráló kutatások ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy a bevándorlók és az ingázók tartós gondoskodási munkavégzésében az egyenlőtlenségek dimenziói gyakran ellentmondásosak. A kelet-európai ingázó és bevándorló idősgondozók kiszolgáltatottsága jellemzően már nyugat-európai munkavállalásuk előtt is fennállt – ráadásul a munkakörülmények biztonsága, védettsége szempontjából sérülékenyebb társadalmi környezetben. Így a változást sokan nem lecsúszásként, hanem stratégiai választásként és életminőségük javulásaként érzékelik: az anyagi helyzet jobbra fordulása mellett a szakmai megbecsülés, az autonómia, a magasabb mércére emelt családi felelősség és az egyéni vágyak új viszonyaként élik meg. Tipikusan akkor választják ezt a pályát, amikor gyermekeik már felnőttek, szüleik gondozása viszont még nem jelent állandó fizikai készültséget (Rogoz–Sekulová 2021). A globális gondoskodási láncok megközelítésével tehát jól megragadhatjuk a kiszolgáltatottság dimenziót, az egyirányú vesztes-nyertes logikájának feltevése azonban a közép- és kelet-európai esetekben empirikusan nem feltétlenül igazolódik.

A nemek közötti munkamegosztás és egyenlőség

A családon belüli nemek közötti munkamegosztásnak meghatározó szerepe van a nők és a férfiak életminőségében: befolyásolja részvételi lehetőségüket a fizetett munkában, erőforrásaikat és döntési szabadságukat is az egyéb tevékenységekben. A fizetett munkából szerzett jövedelem és a szociális juttatások növelik a nők alkuerejét a családi döntések szintjén, a termelés és a társadalmi reprodukció folyamataiba beavatkozó szociálpolitikai intézkedések pedig társadalmi szinten változtathatják meg az idő, az erőforrások és az elismertség nemek közötti egyenlőtlen elosztását (Ciccia–Sainsbury 2018:102). Ennek kapcsán Amartya

Sen képességi elméletéből (Sen 1993) kiindulva több neves gondolkodó javasolta Fraser (1994) univerzális gondoskodási koncepciójának továbbgondolását egy magasabb rendű egyenlőségi normarend irányába. A nemek közötti egyenlőség elve minden állampolgár számára megnyitja a választás lehetőségét a különféle munkatípusok között – a családon belül és azon kívül is. A különféle képességek az egyenlő lehetőségek mellett is eltérő életstratégiákat és életmódokat eredményezhetnek, de egy igazságos társadalomban a gondoskodás érzelmi és fizikai munkaerővel való ellátása nem rendeződhet szisztematikus mintázatokba férfiak és nők között (Hobson et al. 2011, Ciccia–Sainsbury 2018).

Elemzési módszerek, adatok

Empirikus elemzésünkben a *fuzzy set* ideáltípus-elemzés *(fuzzy-set ideal type analysis, FSITA)* módszerével kíséreljük meg a tartós gondoskodási rendszerek európai mintázatait azonosítani. Az utóbbi évtizedek során több kutatás is alkalmazta a *fuzzy set* ideáltípus-elemzést a jóléti rendszerek változásainak vizsgálatára és a gyerekgondozási politikák tipológiájára (Ciccia 2017, Ciccia–Bleijenbergh 2014, Da Roit–Weicht 2013, Kvist 1999, 2007, Szelewa–Polakowski 2008, Vis 2007).

Kvist (2007) nyomán az elemzés első lépéseként meghatározzuk ideáltípusainkat. Ezt követően operacionalizáljuk elméleti várakozásainkat: az egyes ideáltípusokhoz empirikus változókat rendelünk, majd a változók értékeit kalibráljuk, azaz ordinálisan rendezhető kategóriákba soroljuk. Végül kvalitatív értékelést adunk arról, hogy az EU-tagországok tartós gondoskodási rendszerei milyen ideáltípus(ok)hoz állnak közel.

Hasonlóan Ciccia és Bleijenbergh (2014), illetve Lauri, Põder és Ciccia (2020) munkájához, ideáltípusaink elméleti kiindulópontját Nancy Fraser (1994) tipológiája inspirálta, amely a nők és a férfiak fizetett munkában, illetve otthoni gondoskodásban való részvételét ragadja meg. A gyerekgondozási rendszerek elemzéséhez képest viszont nehézség, hogy a tartós gondoskodási politikák kevésbé kikristályosodottak. Emellett a tartós gondoskodásban jellemzően nincsenek differenciált ösztönzők a férfiak nagyobb részvételére – ellentétben például a szülői szabadságok rendszerével *(leave policy)* a gyerekgondozásban. Ehhez kapcsolódóan szakirodalmi áttekintésünk rámutatott, hogy a tartós gondoskodás esetében hiányzik a kétkeresős és egyben a gondoskodásban is kétszereplős ideáltípus (*earner-carer,* Ellingsæter 2014), az univerzális gondoskodás (Fraser 1994) modellje. Irodalmi összegzésünkből az is kitűnik, hogy ezen a területen a rendszerszintű ideáltipikus különbségek a gondoskodás támogatottságának dimenzióiban ragadhatók meg. Így a tartós gondoskodási rendszerek három ideáltípusát különböztetjük meg: (1) a kereső férfi és gondoskodó nő[8] modelljét, (2) az olyan kétkeresős modellt, amelyben a tartós gondoskodás nem kap érdemi támogatást, illetve (3) az olyan kétkeresős modellt, amelyben a tartós gondoskodást érdemben támogatják a kormányzatok.

Az ideáltípusok tényezői tehát a tartós gondoskodás állami támogatása, a formális és a támogatott informális gondoskodási formák súlya, szabályozottsága, valamint a férfiak, illetve a nők részvétele a (fizetett) munkaerőpiacon. Ennek alapján ideáltípusainknak négy komponense van: a tartós gondoskodásra fordított kiadások bőkezűsége (B) vagy szűkmarkúsága, az ellátatlan gondoskodási szükségletek volumene (E), az otthoni gondozás szabályozásának minősége (Sz) valamint a férfiak és a nők közötti foglalkoztatási különbség (F). Míg az első három tényező (B, E és Sz) a gondoskodási politikák különbségeit ragadja meg, az ideáltípusok negyedik komponense a férfiak és a nők fizetett munkában történő részvételét operacionalizálja teljes munkaidőre vetítve. Az ideáltípusok egyes komponenseihez kapcsolható elméleti várakozásokat az 1. táblázat mutatja.

8 Nemcsak elméleti eshetőségként létezik, hanem a gyakorlatban is előfordul a kereső nő és gondoskodó férfi konstelláció, mégpedig magyarországi viszonyok között is (Neményi–Takács 2016). A nemek közötti munkamegosztásnak ez a típusa ugyanakkor szélsőségesen ritka, atipikus; nem célszerű ideáltípusként tételezni még a mai fejlett országok kontextusában sem.

*1. táblázat. A tartós gondoskodás ideáltípusai komponensek szerint**

	A tartós gondoskodási kiadások bőkezűsége (B)	Ellátatlan gondoskodási szükségletek (E)**	Az otthoni gondozás szabályozásának minősége (Sz)	Foglalkoztatási különbség teljes munkaidőre vetítve (F)**
Kereső férfi és gondoskodó nő	~B vagy B[9]	E	~Sz	~F
Kétkeresős modell, nem támogatott gondoskodással	~B	~E	~Sz	~F vagy F[10]
Kétkeresős modell, támogatott gondoskodással	B	E	Sz	F

Magyarázatok:
** ha a nagybetűk önállóan, hullámvonal nélkül szerepelnek, akkor az adott dimenzió beletartozik az ideáltípusba, ha hullámvonal (~) előzi meg a nagybetűt, akkor az adott dimenzió nem tartozik bele az ideáltípusba.*
*** A halmazba (setbe) tartozást minden dimenzióban a támogatóbb gondoskodási politika jelenti: tehát az ellátatlan gondoskodási szükségletek alacsonyabb szintje, illetve a férfiak és a nők közötti teljes munkaidőre vetített foglalkoztatási különbség alacsonyabb szintje.*

Ismereteink szerint nincs olyan adatbázis, amelyet közvetlenül használhatnánk kutatási kérdésünk empirikus elemzése során. Emiatt változóink operacionalizálásakor több adatforrásból többféle típusú adatot használtunk közelítő (proxy) változókként. Több nemzetközi szervezet (Európai Bizottság, *Eurofound*, Nemek Közötti Egyenlőség Európai Intézete [*European Institute for Gender Equality,* EIGE], Európai Unió Alapjogi Ügynöksége *[European Union Agency for Fundamental Rights,* FRA], Nemzetközi Munkaügyi Szervezet [ILO]) adataiból, illetve a Szociális Védelem Kölcsönös Információs Rendszere *(Mutual Information System on Social Protection,* MISSOC) adatgyűjtéséből merítettünk. Az adatok időbeli dimenzióját tekintve az európai adósságválság és a koronavírus-járvány közötti időszak legfrissebb adataiból dolgoztunk; ha ebben a periódusban több adat is rendelkezésre állt, akkor az időszak átlagos értékeit vettük figyelembe. Az operacionalizált változókat – a táblázat forrásjegyzékében az adatok pontos tartalmát és forrását is feltüntetve – a Függelék F.1 táblázata mutatja.

A kalibrálás során a változók empirikus értékeit 0 és 1 közötti skálára transzformáltuk – ezek lettek a *fuzzy set* pontszámok az ideáltípusok tényezői szerint. A tartós gondoskodási kiadások bőkezűségét az e tekintetben legnagyvonalúbb EU-tagállam, Hollandia GDP-arányos kiadásaihoz igazítottuk: folytonos *set*-pontszámokként (Vis 2007:111) annak százalékában határoztuk meg, és normalizálással ezt transzformáltuk 0 és 1 közötti *fuzzy* pontszámokra. Az ellátatlan gondoskodási szükségleteknél is folytonos *set*-pontszámokkal dolgoztunk: itt normalizálással országonként azon háztartások százalékos arányát transzformáltuk 0 és 1 közötti skálán *fuzzy* pontszámokra, amelyek nem tapasztaltak nehézséget vagy súlyos nehézséget a professzionális gondoskodási szolgáltatásokhoz történő hozzáférésben. Az otthoni gondoskodás szabályozásának minőségénél diszkrét *set*-pontszámokat képeztünk: a MISSOC adatgyűjtéséből származó jelentéseket áttekintve magunk soroltuk kategóriákba az országokat. Elméletileg a gyenge minőségű szabályozáshoz 0, az inkább gyengéhez 0,25, a közepeshez 0,5, az inkább erőshöz 0,75, a nagyon erőshöz pedig 1 értéket rendeltünk volna, végül – tekintettel az adatminőségben tapasztalható bizonytalanságra is – az országokat csupán a három középső kategóriában

9 Az ideáltípusban itt azért szerepel logikai tautológia (~B vagy B), mert a kérdéses dimenzióhoz nem köthetők egyértelmű elméleti várakozások (Kvist 2007:479). A konkrét esetben: a kereső férfi és gondoskodó nő ideáltípusa szerint a tartós gondoskodási kiadások elméletileg lehetnek bőkezűek és szűkmarkúak is. A fuzzy set besorolásoknál a logikai tautológiával leírt komponenst két altípusra bontottuk, ezeken alkalmaztuk a minimumfüggvényt, majd a két altípus fuzzy pontszámait a maximum függvénnyel összevontuk.

10 Analóg a 9. lábjegyzethez fűzött magyarázó megjegyzéssel.

helyeztük el. Az EIGE (2019) adatközléséből származó teljes munkaidőre vetített foglalkoztatási különbséget illetően is folytonos *set*-pontszámokkal dolgoztunk: itt normalizálással a férfiak és a nők teljes munkaidőre vetített foglalkoztatása közötti százalékpontos különbséget transzformáltuk 0 és 1 közötti *fuzzy* pontszámokra. A *fuzzy set* besorolásoknál a megközelítés alapszabályait alkalmaztuk: a minimum elvét és a metszet *(intersection)* szabályát a logikai *és* kapcsolatoknál, a kiegészítés elvét a logikai *negációknál* és a maximum elvét, illetve az unió szabályát a logikai *vagy* kapcsolatoknál (Kvist 2007:476).

Az egyes országok ideáltípusokhoz illeszkedéséről az volt a várakozásunk, hogy a tartós gondoskodás csupán az EU-tagországok kisebbségében feleltethető meg a kétkeresős, támogatott gondoskodás modelljének. Nem számítottunk ugyanakkor arra sem, hogy a férfi kereső modellje (amely egyszersmind a gondoskodó nő normatív ideáját is jelenti) lenne a meghatározó. Várakozásaink szerint az EU-tagországok többsége hibrid mintázatot követ és a kétkeresős, támogatott gondoskodás, illetve a kétkeresős, nem támogatott gondoskodás ideáltípusai között helyezhető el.

A nemek közötti egyenlőség és a gondoskodási célú migráció adatait a Függelék F2. táblázata tartalmazza (az adatok pontos tartalma és forrása itt is a táblázat megjegyzései között található). Az országok ideáltípusokhoz tartozása és a nemek közötti egyenlő(tlen)ség között egyértelmű összefüggést vártunk, mivel az ideáltípusok egyik komponense, a gondoskodás támogatása jellemzően párhuzamosan fejlődik az esélyegyenlőségi politikákkal. Emellett arra számítottunk, hogy a bevándorlók szerepe a tartós gondoskodásban azokban az országokban lesz jelentősebb, amelyek a kétkeresős, nem támogatott gondoskodás modelljéhez állnak közel. Sajnálatos, hogy a gondoskodási munkákkal kapcsolatos migrációs adatok szűkösek és esetlegesek – ez korlátozza tanulmányunk migrációs megállapításainak érvényességét.

Eredmények

A *fuzzy set* ideáltípus eredmények azt mutatják, hogy nincs olyan EU-tagország, amely igazán közel állna a kereső férfi, gondoskodó nő ideáltípusához – még a tradicionális szerepmintákra leginkább emlékeztető Málta is hibrid karaktert mutat. Általában is megfogalmazható, hogy a vizsgált európai országok közel fele hibrid jellegű – azaz nem illeszkedik egyértelműen egyik ideáltípushoz sem (2. táblázat).

A hibrid kategórián belül ugyanakkor elkülöníthető két szegmens: az egyik országcsoport inkább a kétkeresős, nem támogatott gondoskodás, a másik országcsoport a kétkeresős, támogatott gondoskodás modelljéhez áll közelebb. Ennek alapján az európai országokat négy típusba sorolhatjuk: 1) az országok egyik csoportja a kétkeresős, nem támogatott gondoskodás ideáltípusához közelít; 2) az országok másik csoportja lazán illeszkedik a kétkeresős, nem támogatott gondoskodás ideáltípusához; 3) egy harmadik országcsoport szintén lazán illeszkedik, de inkább a kétkeresős, támogatott gondoskodás ideáltípusához, 4) a negyedik országcsoport pedig közel áll a kétkeresős, támogatott gondoskodás ideáltípusához (3. táblázat).

Az egyes országok csoportba tartozása részben visszatükrözi azt a képet, amelyet általában gondolunk az európai országok jóléti és tartós gondoskodási rendszereiről. Néhány ország besorolása ugyanakkor meglepőnek tűnhet.

Négy dél-európai ország, valamint Bulgária, Románia és Lettország tartozik **a kétkeresős, nem támogatott gondoskodás ideáltípusához közelítő** modellbe. Bár a férfiak és a nők közötti foglalkoztatási rés általában nem kiugró, a tartós gondoskodási támogatások szűkmarkúsága meghatározó hatású ezekben az országokban. Ezekben az országokban jelentős gondoskodási szükségletek ellátatlanok maradnak – igazolva az elméleti várakozásokat. Mindez megfeleltethető a Le Bihan és szerzőtársai (2019) munkájában nem támogatott

2. táblázat. A fuzzy set besorolás eredményei ideáltípusok szerint

	Kereső férfi, gondoskodó nő	*Kétkeresős modell, nem támogatott gondoskodással*	*Kétkeresős modell, támogatott gondoskodással*
Ausztria	*0,27*	*0,25*	***0,54***
Belgium	*0,21*	*0,25*	***0,66***
Bulgária	*0,16*	***0,50***	*0,11*
Ciprus	*0,19*	***0,50***	*0,09*
Csehország	*0,25*	*0,25*	*0,37*
Dánia	*0,14*	*0,14*	***0,71***
Egyesült Királyság	*0,27*	*0,18*	*0,43*
Észtország	*0,21*	*0,18*	*0,26*
Finnország	*0,11*	*0,08*	***0,63***
Franciaország	*0,17*	*0,21*	*0,49*
Görögország	*0,12*	***0,75***	*0,03*
Hollandia	*0,30*	*0,00*	***0,70***
Horvátország	*0,17*	*0,41*	*0,25*
Írország	*0,24*	*0,25*	*0,37*
Lengyelország	*0,29*	*0,43*	*0,14*
Lettország	*0,19*	***0,50***	*0,11*
Litvánia	*0,14*	*0,34*	*0,29*
Luxemburg	*0,21*	*0,17*	*0,37*
Magyarország	*0,29*	*0,47*	*0,20*
Málta	*0,39*	*0,35*	*0,26*
Németország	*0,29*	*0,20*	*0,37*
Olaszország	*0,29*	***0,51***	*0,25*
Portugália	*0,16*	***0,50***	*0,14*
Románia	*0,24*	***0,50***	*0,09*
Spanyolország	*0,19*	*0,45*	*0,26*
Svédország	*0,14*	*0,09*	***0,75***
Szlovákia	*0,24*	*0,42*	*0,26*
Szlovénia	*0,20*	*0,25*	*0,26*

Megjegyzés: a vastagon szedett értékek az adott ország fuzzy-set *pontszámainál az ideáltípusba tartozást mutatják (≥0,5). Nagyobb érték esetén az ország tartós gondoskodási politikája közelebb áll az ideáltípushoz.*

3. táblázat. A nemek közötti egyenlőség a fuzzy set ideáltípusok szerinti országcsoportokban

Országcsoportok *fuzzy set* ideáltípusok szerint	Országok	A nemek közötti egyenlőség indexének értékei a gondoskodási tevékenységeknél az országcsoportok átlagában*
A kétkeresős, nem támogatott gondoskodás ideáltípusához közelítő országok	Bulgária, Ciprus, Görögország, Lettország, Olaszország, Portugália, Románia	65,2
A kétkeresős, nem támogatott gondoskodás ideáltípusához lazán illeszkedő országok	Horvátország, Litvánia, Lengyelország, Magyarország, Szlovákia, Spanyolország	64,8
A kétkeresős, támogatott gondoskodás ideáltípusához lazán illeszkedő országok	Csehország, Egyesült Királyság, Észtország, Franciaország, Írország, Luxemburg, Németország, Szlovénia	73,2
A kétkeresős, támogatott gondoskodás ideáltípusához közelítő országok	Ausztria, Belgium, Dánia, Finnország, Hollandia, Svédország	78,3

Forrás: EIGE (2019) Gender Equality Index, Work-life balance.
*Megjegyzés: *A Gender Equality Index értékeinek súlyozatlan átlagából számítva a 2012–2017 időszak átlaga alapján.*

familializmusként tárgyalt típusnak. Bár a társadalom erősen támaszkodik a családok munkájára, csak szerény támogatást nyújt az otthoni gondoskodáshoz, miközben a nők többsége a fizetett munkaerőpiacon is jelen van. A támogatás hiányára az egyes országokban különböző módokon reagálnak: van, ahol az informális tágabb családi kötelékek, rokoni és baráti viszonyok, és van, ahol (Görögországban és Olaszországban, lásd az F2. táblázatot) a bevándorlók gondoskodási munkája pótolja elsősorban az állami gondoskodási támogatások hiányát. A szabályozás gyengesége Ciprus, Olaszország, Lettország és Románia esetében lehetővé teszi informális gondoskodási munkaerő bevonását (Spasova et al. 2018:17), és ezekben az országokban a gondoskodási munkákat a bevándorlók – közülük is elsősorban a nők – szerződések, munkavállalási engedélyek nélkül végzik. Erre a modellre jellemző a nemek közötti jelentős egyenlőtlenség. Lettország ugyanakkor kivétel ebben a tekintetben, ami ott a tágabban értelmezett progresszív esélyegyenlőségi politikák és a szűkmarkú neoliberális társadalompolitikai örökségek sajátos kombinációjának a következménye.

A **kétkeresős, nem támogatott gondoskodás modelljéhez lazán illeszkedő** országok közé tartozik – Csehország kivételével – három visegrádi ország, továbbá Spanyolország, Horvátország és Litvánia. Ebben az igencsak vegyes csoportban is viszonylag szűkmarkúak a tartós gondoskodásra szánt költségvetési források. Bár az ellátatlan gondoskodási szükségletek lényegesen kisebbek, mint az előző országcsoportban, még itt is viszonylag számottevőek. Nem azonosítható egyértelmű minta a férfiak és a nők közötti foglalkoztatási különbségekben, a gondoskodási feladatokban ugyanakkor jelentős a nemek közötti egyenlőtlenség. Ebben a konstellációban az informális otthoni gondoskodás terhe egyértelműen a nőkre hárul (Gál 2016) – kis mértékben még az előző országcsoport mutatójától is elmarad a nemek közötti egyenlőségi index e csoportra jellemző átlagos értéke. Ebből az országcsoportból kedvezőbb egyenlőségi mutatójával Spanyolország lóg ki, ahol az utóbbi évtizedben az intézményes gondoskodási ellátásokban és a családi gondoskodás szabályozásában is jelentős reformok történtek – még a 2010-es évek kényszerű megszorításainak időszakában is (Arlotti et al. 2018, León–Pavolini 2014). Emellett a nemek közötti egyenlőség paradox spanyolországi tendenciájához szintén nagymértékben hozzájárul a bevándorló munkaerő kiugró részvételi aránya a tartós gondoskodásban (F2. táblázat).

A **kétkeresős, támogatott gondoskodás ideáltípusához lazán illeszkedő** országok csoportja történeti és kulturális jellemzőiket tekintve az előzőnél is heterogénebb. Ide tartozik a két nagy kontinentális jóléti rendszerű ország, Franciaország és Németország, a két európai angolszász ország, és a három legfejlettebb közép- és kelet-európai ország, Csehország, Észtország és Szlovénia. Ezekben az országokban közepesen bőkezűek a tartós gondoskodásra fordított költségvetési források és viszonylag jól szabályozott az otthoni gondoskodás rendszere. Az ellátatlan gondoskodási szükségletek ugyanakkor Csehországban és Szlovéniában viszonylag magasak, míg Észtországban meglepően alacsonyak. Ennek egyik lehetséges magyarázata, hogy – hasonlóan Lettországhoz – az általánosan progresszív észt esélyegyenlőségi politikák a nemek közötti gondoskodási munkamegosztásra is pozitív hatást gyakorolnak. A bevándorló munkaerő foglalkoztatása a tartós gondoskodási munkákban viszonylag magas Németországban és az Egyesült Királyságban – ami azonban itt intézményes, jól szabályozott keretekben történik, szemben a mediterrán országokra jellemző informalitással. Németországban a gondoskodási munkákban dolgozó bevándorlók megfelelő nyugdíjjogosultsága is biztosított, bár ez ebben az országcsoportban sem általános. Mindez hozzájárulhat a nemek közötti egyenlőség előmozdításához is (Barbieri–Ghibelli 2018:17), noha az állampolgársági jogosultságok és a társadalmi helyzet szerinti egyenlőtlenségek itt is számottevőek.

A negyedik országcsoportba azok az országok kerültek, amelyek **közel állnak a kétkeresős, támogatott gondoskodás** ideáltípusához. Ebben a modellben viszonylag bőkezűek a tartós gondoskodásra fordított

támogatások, jó minőségben szabályozott az otthoni gondoskodás, illetve alacsonyak az ellátatlan gondoskodási szükségletek. Nem meglepő, hogy itt vannak az északi országok, továbbá idekerült két gazdag nyugat-európai kisállam, Belgium és Hollandia is, ahol kiterjedtek az intézményes ellátások és a piacosító reformok is formalizált keretekben történnek. Az informális gondoskodás ezekben az országokban választás eredménye, nem pedig kényszerű helyettesítés a formális ellátások hiányában (Heger–Korfhage 2018). Ebben a klaszterben az egyetlen meglepő tag Ausztria (a legalacsonyabb *fuzzy* pontszámmal), amely a nemek közötti egyenlőséget tekintve lényegesen elmarad az országcsoport többi tagjától. Az osztrák tartós gondoskodási modell a jól szabályozott familializmus, amelynek egyensúlyát a bőkezű állami támogatások, a gondoskodási munkák erős szabályozása, továbbá a bevándorlók mellett az ingázó munkaerő jelentős részvétele biztosítják. A középosztály tagjai által megélt nemek közötti esélyegyenlőség Ausztriában tehát részben a határokon átnyúló gondoskodási láncoknak, a – főként Szlovákiából és Romániából – ingázó gondoskodási munkavállalóknak köszönhető (Bauer–Österle 2016, Sekulová–Rogoz 2017). A munkakörülmények szabályozására törekvés eközben az ausztriai családok gondoskodásában részt vevő ingázók és bevándorlók jogosultságait is segíti – bár helyzetük kedvezőtlenebb, mint az intézményes gondoskodásban dolgozóké (Österle–Bauer 2016).

Következtetések és a kutatás korlátai. Közép- és kelet- európai kitekintés

Ahhoz, hogy a társadalmi reprodukció általánosabb folyamatait és mélyebb változásait megértsük, három nagy rendszer, a gondoskodási rendszer, a társadalmi nemek kapcsolatrendszere, és a népességmozgások találkozási pontjait kell megkeresnünk. Ebben a megközelítésben próbált kutatásunk európai tájképet rajzolni. Elemzésünk korlátja, hogy a migrációs munkaerő-mozgásokról, ezen belül a gondoskodási célú migrációról kevés és bizonytalan adatunk van egy összehasonlító kutatás számára. Módszertani következtetésünk, hogy a tartós gondoskodás, a nemek közötti egyenlőség és a migrációs rendszerek hármas kapcsolódását vélhetően inkább összehasonlító esettanulmányokkal, szűkebb mintán célszerű vizsgálni – mindaddig, amíg nem állnak rendelkezésre jobb minőségű adatok a gondoskodási célú migrációról. Elemzésünk másik korlátját az adja, hogy itt csupán a hosszú távú gondoskodási rendszereket vizsgáltuk, a gondoskodás más formáinak, így a gyermekgondozás világának mozzanatai nélkül. Végül az is jelent bizonyos érvényességi korlátot, hogy rendszertipológiánkat egy pillanatfelvétel alapján készítettük; eredményeinket így a változásokat feltáró kutatások megállapításaival együtt tanácsos értelmezni.

Összhangban elméleti várakozásainkkal és a korábbi kutatások megállapításaival arra jutottunk, hogy a legtöbb európai állam hibrid gondoskodási rendszert működtet, és közöttük a választóvonalat a gondoskodási támogatások mértéke és szabályozottsága képezi. Tipológiánk lehetővé tette, hogy a tartós gondoskodás közpolitikai hatásait a család és a társadalom közötti „szerződés” kereteibe helyezzük, és a nemek közötti munkamegosztásban kiadagolt előnyöket és hátrányokat társadalmi szinten szintetizáljuk. Fontos eredmény, hogy a gondoskodásban a nemek közötti egyenlőség társadalmi szerveződésében olyan pozitív eseteket is azonosítottunk, amelyek nem nyilvánvalóak. Észtország vagy Ausztria példája arra mutat rá, hogy a nemek közötti viszonyok érdemi megváltozása nem csak a legbőkezűbb északi jóléti rendszerekben, hanem neoliberális szociálpolitikai örökség vagy tradicionális társadalmi miliő esetén is kezdeményezhető. Megerősítettük Pfau-Effinger és szerzőtársai (2017) tételét, mely szerint az otthoni ellátások támogatása nem tekinthető automatikusan az állami/közösségi és intézményes gondozás olcsó helyettesítésének. Eredményeink szerint a gondoskodást támogató jóléti beavatkozások az intézményes és a családi ellátás konstellációjában inkább együtt, mintsem egymással szemben mozognak: vagy általában bőkezűek, vagy az intézményes és a családi gondoskodás támogatásában is jellemzően szűkmarkúak.

Kutatásunk kapcsolódik a gondoskodásról szóló szakirodalom azon ágához, amely az otthoni ápolás körülményeiben a kizsákmányolás elemeit ragadja meg, sajátos szerepet tulajdonítva ebben a külföldről érkező nők gondozási munkájának. Kétségtelen, hogy a konzervatív és neoliberális rezsimek átruházzák a tartós gondoskodás feladatait és költségeit a családokra. Sőt, a gondoskodás családi és társadalmi viszonyaiban liberálisabb és egyenlőségi elveket érvényesítő társadalompolitikai rendszerekben is komoly egyenlőtlenségi tapasztalatok köszönnek vissza – ezeket a tágabb osztály-, állampolgársági és nemi szerepekhez kötődő hierarchiák formálják. A kutatások egyik új áramlata ugyanakkor arra is rámutat, hogy az otthoni keretekben végzett gondoskodás megfelelően biztosított és elismert munkaforma és hivatás lehet (Sekulová–Rogoz 2017). Ezzel együtt az általános tapasztalat az, hogy az otthoni tartós gondoskodás formalizálása és anyagi megbecsülése lassú és egyenetlen fejlődési folyamat Európában, különösen ahhoz képest, milyen látványosan nőnek a gondoskodási szükségletek.

A családok gondoskodási gyakorlatait vizsgáló empirikus kutatások szerint a nők sokkal inkább hajlandók kompromisszumot kötni szakmai karrierjükben idős szüleik gondozása érdekében – függetlenül attól, milyen minőségű és rangú állásban voltak (Pillemer–Suitor 2014, Haberkern et al. 2015). Mivel a férfiak és a nők közötti fizetési különbségek még mindig érzékelhetőek és a gondoskodási munkát az európai társadalmak többségében is női feladatnak tekintik, a pénzbeli ellátások inkább konzerválják a gondoskodás női szerepeit, mint lebontják azokat. A gondoskodási rendszerek jelenlegi reformjaiban *„egyirányú az út az informális női gondoskodástól a társadalmi női gondoskodás felé”* (Haberkern et al. 2015:317). Más szóval: ha a férfiak gondoskodási szerepvállalása és annak elismertsége nem változik, akkor a pénzbeli ellátások kiterjesztésére és az ellátások piacosítására építő reformok egyenlőségnövelő lehetőségei erősen kétségesek.

Rendszertipológiánk fontos ismeretekkel szolgál a hosszú távú gondoskodás és a nemek közötti egyenlőtlenségi mechanizmusok megértéséhez Közép- és Kelet-Európában. A teljes régióra érvényes strukturális jellemzők között szembeötlő a kielégítetlen gondozási szükségletek magas aránya és a nem túl bőkezű állami költségvetési hozzájárulás ehhez a jóléti szektorhoz. Ezzel összefüggésben az otthoni gondozás szabályozása és támogatása egyelőre fejletlen ezekben az országokban, és a meglévő szolgáltatások jobbára csak a középosztály felsőbb rétegei számára érhetők el. Emellett a gondoskodási feladatokat is figyelembe vevő foglalkoztatásnak eltérő mintázatai alakultak ki. Országspecifikus ideológiai harcok, kulturális normák és a generációk közötti társadalmi szolidaritás hagyományai is formálják az idősekről való gondoskodás közpolitikai elképzeléseit és gyakorlatait (Hrženjak 2019, Fedyuk 2021).

A régióról szóló meglátásaink a nemzetközi gondoskodási láncok problémáját is érintik, amelyek nemcsak a családok erőforrásai között, hanem a társadalmi reprodukció tágabb rendszerei között is kapcsolatot teremtenek. A térség országai kettős szerepbe kerültek a határokat átszelő gondoskodási láncok szerveződésében. Egyrészt fontos munkaerő-ellátói a nyugat- és dél-európai társadalmak gondoskodási rendszereinek, másrészt egyre több ország fontos keresleti piacot is teremt a régió keletibb országaiból induló hasonló munkaerőnek (Széman 2012, Bartha et al. 2015, Melegh–Katona 2020). A téma nemzetközileg elismert hangjai (Lutz 2018) mellett a közép- és kelet- európai empirikus kutatások is árnyalják a gondoskodási láncok elméletét. Bahna és Sekulová (2019) rávilágított, hogy a térségben ingázók munkája nem szükségképpen illeszkedik a kizsákmányolási mechanizmusok gondolatköréhez. Az Ausztriába ingázó szlovákiai gondozók közül a tartós gondoskodási munkát sokan társadalmi-gazdasági helyzetük kedvezőbbre fordulásaként és növekvő szakmai elismerésként élik meg (Bahna–Sekulová 2019:142).

A kapcsolódó hazai kutatások egyik kiemelkedően gondolatgazdag, eredeti és összetett munkájában

Turai Tünde (2018) a közép- és kelet-európai gondozó nők globális munkavállalói mozgásának elemzését összekötötte a családok, az érintett régiók és a jóléti rendszerek belső egyenlőtlenségi viszonyainak feltárásával. Az egyéni, a csoportos és a társadalmi viszonyok munkafolyamatait, diskurzusait és érvényességi törekvéseit számos nemzetközi ápolói mozgási pálya követésével kapcsolta össze. Bár módszertani és diszciplináris kiindulópontja eltérő, Turai elméleti keretezése a miénkhez hasonlóan rendezi a gondoskodás, a nemi szerepek és a migrációs mozgások hierarchiáinak kereszthatásait. Gazdag, kvalitatív empirikus alapokra épülő finom meglátásai, következtetései összecsengenek eredményeinkkel.

A már évek óta együtt dolgozó szerzőpáros, Rogoz és Sekulová, Románia és Szlovákia hosszú távú gondoskodási rendszerét kutatja kvalitatív összehasonlító módszerrel. Legfrissebb tanulmányukban (Rogoz–Sekulová 2021) arra jutottak, hogy mindkét ország gondoskodási rendszere családi alapú, tehát tág teret enged az informalitásnak. Hasonlóvá teszik a két társadalmat azok a finoman szőtt gyakorlatok is, amelyekkel pótolják, kiegészítik a külföldi gondoskodási munkába álló női családtagok ápolási kapacitásait. Eredményeinket igazolja vissza ugyanakkor, hogy a két ország fontos különbségeket is mutat a családon kívüli gondoskodás elérhetőségében – Románia közelebb áll a kétkeresős, nem támogatott gondoskodás ideáltípusához. Ebben a modellben a rendszer egyik kritikus tényezője a gondoskodási hiányok pótlása, illetve az informális gondoskodás megerősödésének, kiterjesztésének egyenlőtlenségi ára. Ebben az összefüggésben Gyarmati Andrea (2019) a magyarországi idősgondozási rendszernek a növekvő igényektől leváló, észszerűtlen intézményes reformokon átterelt és a régióban is lemaradást mutató jegyeit regisztrálta. Gyarmati mélyre fúró esettanulmánya azt sejteti, hogy Magyarország tartós gondoskodási rendszere közelebb állhat a nem támogatott kétkeresős gondoskodás ideáltípusához annál, mint azt eredményeink mutatják.

A szakirodalom egyik fontos árama, amelyet a gondoskodás tágabb szociológiai vizsgálatának hívhatunk, az állam visszavonulásáról, a gondoskodás radikális piacosodásáról és egyben válságáról beszél (Fraser 2016, Melegh–Katona 2020). Ehhez kapcsolódóan megvilágítja a globális gondoskodási láncok kizsákmányoló mechanizmusait és hatásait a gazdag nyugat-európai és a szegényebb közép- és kelet-európai – és még távolabbi – régiók és állampolgáraik viszonyában. Ebbe ágyazódik, illetve itt termelődik újra a nőket a gondoskodás fizetett és nem (vagy rosszul) fizetett, formális és informális viszonyaiba és intézményeibe terelő társadalmi és gazdasági mechanizmusok rendje. Közben a szociálpolitikai irodalom, még annak kritikai hangjai is, a gondoskodási gyakorlatok, szakpolitikák és erőforrások gyarapodásáról, esetenként az állam szerepének átalakulásáról vagy éppen erősödéséről is beszélnek. Ezzel együtt, nincs olyan komoly kutató, aki ne vetné fel a gondoskodási formák sokféleségével együtt járó egyenlőtlenségek régi és új problémáit.

Tanulmányunk *fuzzy set* ideáltípusokra építő megközelítése rávilágított, hogy az informális és a piaci viszonyok egyaránt képesek egyenlőtlenségeket, sőt, kizsákmányoló viszonyokat teremteni és normalizálni. De a rendszertipológia azt is megerősíti, hogy az állam támogató, pénzügyi és biztonságos szabályozói jelenléte, valamint a társadalmi befogadást és egyenlőséget szem előtt tartó közpolitika még dominánsan piaci viszonyok között is jelentős erő. Az igazságosabb tartós gondoskodás nem lehet szűkmarkú: az állam saját idős polgárainak, gondozó-gondoskodó családtagjaiknak és a gondozási-gondoskodási szolgáltatást nyújtó alkalmazottaknak – köztük a más országból érkezett ápolóknak is – hatékonyan segítheti a méltó és biztonságos élet-, illetve munkakörülmények biztosítását és ezen keresztül a nemek közötti egyenlőség kiterjesztését.

Hivatkozások

Amo-Agyei, S. (2020) *The migrant pay gap: Understanding wage differences between migrants and nationals.* Geneva: International Labour Organization. Elérhető: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---migrant/documents/publication/wcms_763803.pdf [Letöltve: 2021-02-15].

Arlotti, M. – Aguilar-Hendrickson, M. (2018) The vicious layering of multilevel governance in Southern Europe: The case of elderly care in Italy and Spain. *Social Policy & Administration,* 52(3), 646–661. https://doi.org/10.1111/spol.12351

Bahna, M. – Sekulová, M. (2019) *Crossborder Care. Lessons from Central Europe.* Cham: Palgrave Macmillan.

Barbieri, D. – Ghibelli, P. (szerk.) (2018) *Formal versus informal long-term care: economic and social impacts. SPRINT Working Paper D4.4.* Brussels: Social Protection Innovative Investment in Long-Term Care (SPRINT). Elérhető: http://sprint-project.eu/wp-content/uploads/2018/09/SPRINT_D4.4_Formal_vs_Informal-LTC_Econocmic_Social_Impacts.pdf [Letöltve: 2021-02-15].

Bartha A. – Fedyuk, O. – Zentai V. (2015) Low-skilled migration: Immigrant workers in European domestic care. In Beblavý, M. – Maselli, I. – Veselkova, M. (szerk.) *Green, pink & silver? The future of labour in Europe. Vol. 2.* Brussels: Center for European Policy Studies. 237–257. Elérhető: https://www.ceps.eu/wp-content/uploads/2015/03/NEUJOBS%20Future%20of%20Labour%20Vol%20II_Final.pdf [Letöltve: 2021-02-15].

Bartha A. – Zentai V. (2020) Long-Term Care and Gender Equality: Fuzzy-Set Ideal Types of Care Regimes in Europe. *Social Inclusion,* 8(4), 92–102. https://doi.org/10.17645/si.v8i4.2956

Bauer, G. – Österle, A. (2016) Mid and later life care work migration: Patterns of re-organising informal care obligations in Central and Eastern Europe. *Journal of Aging Studies,* 37, 81–93. https://doi.org/10.1016/j.jaging.2016.02.005

Ciccia, R. (2017) A two-step approach for the analysis of hybrids in comparative social policy analysis: a nuanced typology of childcare between policies and regimes. *Quality & Quantity,* 51(6), 2761–2780. https://doi.org/10.1007/s11135-016-0423-1

Ciccia, R. – Bleijenbergh, I. (2014) After the Male Breadwinner Model? Childcare Services and the Division of Labor in European Countries. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society,* 21(1), 50–79. https://doi.org/10.1093/sp/jxu002

Ciccia, R. – Sainsbury, D. (2018) Gendering welfare state analysis: tensions between care and paid work. *European Journal of Politics and Gender,* 1(1–2), 93–109. https://doi.org/10.1332/251510818X15272520831102

Da Roit, B. – Le Bihan, B. (2010) Similar and Yet So Different: Cash-for-Care in Six European Countries' Long-Term Care Policies. *The Milbank Quarterly,* 88(3), 286–309. https://doi.org/10.1111/j.1468-0009.2010.00601.x

Da Roit, B. – Weicht, B. (2013) Migrant Care Work and Care, Migration and Employment Regimes: A Fuzzy-Set Analysis. *Journal of European Social Policy,* 23(5), 469–486. https://doi.org/10.1177/0958928713499175

Daly, M. (2011) What Adult Worker Model? A Critical Look at Recent Social Policy Reform in Europe from a Gender and Family Perspective. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society,* 18(1), 1–23. https://doi.org/10.1093/sp/jxr002

EIGE [European Institute for Gender Equality] (2019) *Gender Equality Index 2019. Work-life balance. Vilnius: European Institute for Gender Equality.* Elérhető: https://eige.europa.eu/sites/default/files/documents/mhaf19101enn_002.pdf [Letöltve: 2021-02-15].

EIGE [European Institute for Gender Equality] (2020) *Tackling the Gender Pay Gap: Valuation and Distribution of Paid Work and Unpaid Care Work. Report "Gender equalities in care and consequences on the labour market" prepared at the request of the German Presidency.* Brussels: Council of the European Union. Elérhető: https://www.europa-nu.nl/id/vlcz6wcmt6xr/tackling_the_gender_pay_gap_valuation [Letöltve: 2021-02-15].

Ellingsæter, A. L. (2014) Nordic Earner–Carer Models – Why Stability and Instability? *Journal of Social Policy,* 43(3), 555–574. https://doi.org/10.1017/S004727941400021X

Eurocarers [European Association Working for Carers] (2016) *Supporting Informal Carers. Developing Social Rights and Seizing the Opportunity to Rebalance the European Union. Eurocarers' contribution to the European Commission's Consultation on a European Pillar of Social Rights, December.* Brussels: European Association Working for Carers. Elérhető: https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=17408&langId=en [Letöltve: 2021-02-15].

Eurofound (2019) *Quality of health and care services in the EU.* Luxembourg: Publications Office of the European Union. Elérhető: https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef18034en.pdf [Letöltve: 2021-02-15].

Eurofound (2020) *Long-term care workforce: Employment and working conditions.* Luxembourg: Publications Office of the European Union. Elérhető: https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef20028en.pdf [Letöltve: 2021-02-15].

European Commission (2018) *The 2018 Ageing Report: Economic and budgetary projections for the 28 EU Member States (2016-2070) (European Economy Institutional Paper 079).* Brussels: Directorate-General for Economic and Financial Affairs, European Commission. Elérhető: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/economy-finance/ip079_en.pdf [Letöltve: 2021-02-15].

Farris, S. R. – Marchetti, S. (2017) From the Commodification to the Corporatization of Care: European Perspectives and Debates. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society,* 24(2), 109–131. https://doi.org/10.1093/sp/jxx003

Fedyuk, O. (2021) Moral economies of intimacy. Narratives of Ukrainian solo female migrants in Italy. In Haukanes, H. – Pine, F. (szerk.) *Intimacy and mobility in an era of hardening borders.* Manchester: Manchester University Press, 33–50. https://doi.org/10.7765/9781526150226.00009

FRA [European Union Agency for Fundamental Rights] (2019) *EU-MIDIS II, 2016. Second European Union Minorities and Discrimination Survey. Migrant women – selected findings.* Luxembourg: Publications Office of the European Union. Elérhető: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2019-eu-midis-ii-migrant-women_en.pdf [Letöltve: 2021-02-15].

Fraser, N. (1994) After the Family Wage: Gender Equity and the Welfare State. *Political Theory,* 22(4), 591–618. https://doi.org/10.1177/0090591794022004003

Fraser, N. (2016) Contradictions of Capital and Care. *New Left Review,* 100(7–8), 99–117.

Gál R. I. (2016) Long-term care for the elderly in Hungary. In Greve, B. (szerk.) *Long-term Care for the Elderly in Europe: Development and Prospects.* Abingdon, Oxon: Routledge, 8–22.

Gregor A. – Kováts E. (2019) Work–life: balance? Tensions between care and paid work in the lives of Hungarian women. *Socio.hu Social Science Review,* Special issue in English No. 7, 91–115. https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019en.91

Greve, B. (2016) Long-term care in Denmark, with an eye to the other Nordic welfare states. In Greve, B. (szerk.) *Long-term Care for the Elderly in Europe: Development and Prospects.* Abingdon, Oxon: Routledge, 168–184.

Gyarmati A. (2019) *Idősödés, idősellátás Magyarországon. Helyzetkép és problémák.* Budapest: Friedrich Ebert Stiftung. Elérhető: http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/15410.pdf [Letöltve:2021-02-15].

Haberkern, K. – Schmid, T. – Szydlik, M. (2015) Gender differences in intergenerational care in European welfare states. *Ageing & Society,* 35(2), 298–320. https://doi.org/10.1017/S0144686X13000639

Heger, D. – Korfhage, T. (2018) Care choices in Europe: To Each According to His or Her Needs? *INQUIRY: The Journal of Health Care Organization, Provision, and Financing,* 55, 1–16. https://doi.org/10.1177/0046958018780848

Hobson, B. – Fahlén, S. – Takács J. (2011) Agency and capabilities to achieve a work–life balance: A comparison of Sweden and Hungary. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society,* 18(2), 168–198. https://doi.org/10.1093/sp/jxr007

Hochschild, A. R. (2000) Global Care Chains and Emotional Surplus Value. In Hutton, W. – Giddens, A. (szerk.) *On the Edge: Living with Global Capitalism.* New York: The New Press, 130–146.

Hrženjak, M. (2019) Multi-local and cross-border care loops: Comparison of childcare and eldercare policies in Slovenia. *Journal of European Social Policy,* 29(5), 640–652. https://doi.org/10.1177/0958928719868439

King-Dejardin, A. (2019) *The Social Construction of Migrant Care Work. At the intersection of care, migration and gender.* Geneva: International Labour Office. Elérhető: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---migrant/documents/publication/wcms_674622.pdf [Letöltve: 2021-02-15].

Kurowska, A. (2020) Gendered effects of home-based work on parents' capability to balance work with non-work: Two countries with different models of division of labour compared. *Social Indicators Research,* 151, 405–425. https://doi.org/10.1007/s11205-018-2034-9

Kvist, J. (1999) Welfare reform in the Nordic countries in the 1990s: using fuzzy-set theory to assess conformity to ideal types. *Journal of European Social Policy,* 9(3), 231–252. https://doi.org/10.1177/095892879900900303

Kvist, J. (2007) Fuzzy set ideal type analysis. *Journal of Business Research,* 60(5), 474–481. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2007.01.005

Lauri, T. – Põder, K. – Ciccia, R. (2020) Pathways to gender equality: A configurational analysis of childcare instruments and outcomes in 21 European countries. *Social Policy & Administration,* 54(5), 646–665. https://doi.org/10.1111/spol.12562

Le Bihan, B. – Da Roit, B. – Sopadzhiyan, A. (2019) The turn to optional familialism through the market: Long-term care, cash-for-care, and caregiving policies in Europe. *Social Policy & Administration,* 53(4), 579–595. https://doi.org/10.1111/spol.12505

Leitner, S. (2014) Varieties of Familialism: Developing Care Policies in Conservative Welfare States. In Sandermann, P. (szerk.) *The End of Welfare as We Know It?* Toronto: Barbara Budrich Publishers, 37–51.

León, M. – Pavolini, E. (2014) 'Social Investment' or back to 'Familism': The Impact of the Economic Crisis on Family and Care Policies in Italy and Spain. *South European Society and Politics,* 19(3), 353–369. https://doi.org/10.1080/13608746.2014.948603

Lewis, J. (2006) Employment and care: The policy problem, gender equality and the issue of choice. *Journal of Comparative Policy Analysis,* 8(2), 103–114. https://doi.org/10.1080/13876980600682014

Lewis, J. – Giullari, S. (2005) The adult worker model family, gender equality and care: the search for new policy principles and the possibilities and problems of a capabilities approach. *Economy and Society,* 34(1), 76–104. https://doi.org/10.1080/0308514042000329342

Lister, R. (1997) Citizenship: Towards a feminist synthesis. *Feminist Review,* 57(1), 28–48. https://doi.org/10.1080/014177897339641

Lutz, H. (2018) Care migration: The connectivity between care chains, care circulation and transnational social inequality. *Current Sociology,* 66(4), 577–589. https://doi.org/10.1177/0011392118765213

Melegh A. – Katona N. (2020) Introduction. In Katona N. – Melegh A. (szerk.) *Towards a Scarcity of Care? Tensions and contradictions in transnational elderly care systems in Central and Eastern Europe.* Budapest: Friedrich Ebert Stiftung, 9–25. Elérhető: http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/16945.pdf [Letöltve: 2021-02-15].

MISSOC [Mutual Information System on Social Protection] (2019) *Comparative Tables.* [Data set]. Elérhető: https://www.missoc.org/missoc-database/comparative-tables/?test= [Letöltve: 2019-07-01].

Neményi M. – Takács J. (2016) Main Breadwinner Women in Hungary and Their Work-family Balance Related Coping Strategies. *Intersections. East European Journal of Society and Politics,* 2(3), 97–117. https://doi.org/10.17356/ieejsp.v2i3.170

Österle, A. – Bauer, G. (2016) The Legalization of Rotational 24-hour Care Work in Austria: Implications for Migrant Care Workers. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society,* 23(2), 192–213. https://doi.org/10.1093/sp/jxv001

Pillemer, K. – Suitor, J. J. (2014) Who provides care? A prospective study of caregiving among adult siblings. *The Gerontologist,* 54(4), 589–598. https://doi.org/10.1093/geront/gnt066

Pfau-Effinger, B. – Eggers, T. – Grages, C. – Och, R. (2017) Care Policies towards Familial Care and Extra-Familial Care – Their Interaction and Role for Gender Equality. Előadás a "Transforming Care" konferencián, Polytechnic of Milan, Italy, június 26–28. Elérhető: http://www.transforming-care.net/wp-content/uploads/2017/06/S2_b-Pfau-Effinger.pdf [Letöltve: 2021-02-15].

Rogoz, M. – Sekulová, M. (2021) Labour Mobility from Eastern European Welfare States: Zooming in on Romania and Slovakia. In Ryndyk, O. – Suter, B. – Odden, G. (szerk.) *Migration to and from Welfare States. Lived Experiences of the Welfare–Migration Nexus in a Globalised World.* IMISCOE Research Series. Cham: Springer Nature Switzerland AG, 105–121.

Saraceno, C. (2010) Social inequalities in facing old-age dependency: a bi-generational perspective. *Journal of European Social Policy,* 20(1), 32–44. https://doi.org/10.1177/0958928709352540

Saraceno, C. (2016) Varieties of familialism: Comparing four southern European and East Asian welfare regimes. *Journal of European Social Policy,* 26(4), 314–326. https://doi.org/10.1177/0958928716657275

Sekulová, M. – Rogoz, M. (2017) Impacts and Particularities of Care Migration Directed towards Long-term Care: Zooming in on Slovakia and Romania. Paper prepared as part of the REMINDER project. Vienna: International Centre for Migration Policy Development. Elérhető: https://ec.europa.eu/research/participants/documents/downloadPublic?documentIds=080166e5b625fe3b&appId=PPGMS [Letöltve: 2021-02-15].

Sen, A. (1993) Capability and Well-Being. In Nussbaum, M. – Sen, A. (szerk.) The Quality of Life. Oxford: Oxford University Press, 30–53.

Spasova, S. – Baeten, R. – Coster, S. – Ghailani, D. – Peña-Casas, R. – Vanhercke, B. (2018) *Challenges in Long-term Care in Europe: A Study of National Policies.* European Social Policy Network (ESPN), Brussels: European Commission. Elérhető: https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=738&langId=en&pubId=8128&furtherPubs=yes [Letöltve: 2021-02-15].

Szelewa, D. – Polakowski, M. P. (2008) Who cares? Changing patterns of childcare in Central and Eastern Europe. *Journal of European Social Policy,* 18(2), 115–131. https://doi.org/10.1177/0958928707087589

Szeman, Z. (2012) Family Strategies in Hungary: The Role of Undocumented Migrants in Eldercare. *Journal of Population Ageing,* 5(2), 97–118. https://doi.org/10.1007/s12062-012-9060-1

Turai T. (2018) *Hierarchiák fogságában. Kelet- és közép-európai nők a globális idősgondozói ellátórendszerben.* Budapest: Balassi Kiadó – MTA BTK.

Van Hooren, F. – Apitzsch, B. – Ledoux, C. (2018) The politics of care work and migration. In Weinar, A. – Bonjour, S. – Zhyznomirska, L. (szerk.) *The Routledge Handbook of the Politics of Migration in Europe.* London: Routledge, 363–373. https://doi.org/10.4324/9781315512853

Verbakel, E. (2018) How to understand informal caregiving patterns in Europe? The role of formal long-term care provisions and family care norms. *Scandinavian Journal of Public Health,* 46(4), 436–447. https://doi.org/10.1177/1403494817726197

Vis, B. (2007) States of welfare or states of workfare? Welfare state restructuring in 16 capitalist democracies, 1985–2002. *Policy & Politics,* 35(1), 105–122. https://doi.org/10.1332/030557307779657720

Williams, F. (2012) Converging variations in migrant care work in Europe. *Journal of European Social Policy,* 22(4), 363–376. https://doi.org/10.1177/0958928712449771

Yeates, N. (2009) Globalizing Care Economies and Migrant Workers: Explorations in Global Care Chains. New York: Palgrave Macmillan.

Függelék

F1. táblázat. A fuzzy set ideáltípus elemzéshez használt alapadatok

	A tartós gondoskodási kiadások bőkezűsége (1)	Ellátatlan gondoskodási szükségletek (2)	Az otthoni gondozás szabályozásának minősége (3)	Foglalkoztatási különbség teljes munkaidőre vetítve (4)
Ausztria	1,9	30,0	0,75	19
Belgium	2,3	26,5	0,75	15
Bulgária	0,4	60,5	0,50	11
Ciprus	0,3	74,1	0,50	13
Csehország	1,3	40,9	0,75	18
Dánia	2,5	23,3	0,75	10
Egyesült Királyság	1,5	18,2	0,75	19
Észtország	0,9	17,6	0,75	15
Finnország	2,2	7,8	0,75	8
Franciaország	1,7	20,5	0,75	12
Görögország	0,1	87,7	0,25	17
Hollandia	3,5	20,5	0,75	21
Horvátország	0,9	41,1	0,25	12
Írország	1,3	33,9	0,75	17
Lengyelország	0,5	42,8	0,50	20
Lettország	0,4	62,6	0,50	13
Litvánia	1,0	34,3	0,50	10
Luxemburg	1,3	17,1	0,75	15
Magyarország	0,7	46,7	0,50	20
Málta	0,9	34,6	0,50	25
Németország	1,3	20,1	0,75	20
Olaszország	1,7	51,8	0,25	20
Portugália	0,5	51,1	0,50	11
Románia	0,3	60,0	0,50	17
Spanyolország	0,9	44,9	0,50	13
Svédország	3,2	12,7	0,75	8
Szlovákia	0,9	42,2	0,50	17
Szlovénia	0,9	46,1	0,75	14
Európai Unió*	1,3	38,2	(0,60)	15

Források és az adatok tartalma:
(1) European Commission (2018) The 2018 Ageing Report. Tartós gondoskodási kiadások a GDP %-ában, 2016.
(2) Eurofound (2019) EU-SILC 2016 Module on Access to Services, Quality of health and care services in the EU. Azon háztartások, amelyek nehézséget vagy súlyos nehézséget tapasztaltak a professzionális gondoskodási szolgáltatásokhoz történő hozzáférésben, % az összes háztartás arányában, amelyek fizetett gondoskodási szolgáltatásokat vesznek igénybe.
(3) MISSOC (2019) összehasonlító táblázatainak adatai alapján (2019. július 1-jei állapot) az otthoni gondoskodás szabályozásának kvalitatív értékelése (0: gyenge; 0.25: inkább gyenge; 0.5: közepes 0.75: inkább erős; 1: erős);
(4) EIGE (2019) Gender Equality Index, Work-life balance. Teljes munkaidőre vetített foglalkoztatás (Full-time equivalent employment, FTE) szerinti különbség férfiak és nők között, százalékpontban.
**súlyozatlan átlag*

F2. táblázat. Nemek közötti egyenlőség a gondoskodási tevékenységekben, illetve a bevándorlók szerepe a gondoskodási rendszerekben országonként

	Nemek közötti egyenlőség a gondoskodási tevékenységekben (1)	Kényszerű gondoskodók (2)		Otthoni gondoskodók a teljes munkaerőhöz viszonyítva (3)	
		Bevándorló nők	Nők a teljes népességben	Otthoni gondoskodást nyújtók	Külföldön születettek az otthoni gondoskodást nyújtók között
Ausztria	62,1	14,0	13,8	0,5	29,6
Belgium	71,2	10,0	8,0	0,8	14,6
Bulgária	56,0				
Ciprus	61,4	32,0	14,8		
Csehország	57,7			0,7	1,7
Dánia	85,9	5,0	3,2		
Egyesült Királyság	77,0	37,0	28,0	2,7	18,8
Észtország	81,6			0,5	4,5
Finnország	83,5	10,0	14,7	0,9	
Franciaország	73,1	29,0	14,7	0,1	
Görögország	52,3		7,2	0,1	74,5
Hollandia	78,9	24,0	11,2	1,4	14,3
Horvátország	57,6				
Írország	78,0	33,0	22,6	0,1	
Lengyelország	64,6	32,0	16,0	0,2	1,6
Lettország	84,9				
Litvánia	67,5				
Luxemburg	77,9	4,0	8,8	0,2	50,0
Magyarország	67,2			0,3	
Málta	65,3		12,2		
Németország	69,6	18,0	16,0	0,1	10,8
Olaszország	63,3	47,0	15,0	1,0	89,0
Portugália	65,4	9,0	7,4	0,1	
Románia	73,2				
Spanyolország	73,5	36,0	9,7	0,4	67,4
Svédország	88,1	3,0	7,2	5,0	22,2
Szlovákia	58,5			1,6	0,4
Szlovénia	70,4	33,0	3,8	0,2	

Forrás és az adatok tartalma:
(1) EIGE (2019) Gender Equality Index értékei a gondoskodási tevékenységeknél, a 2012–2017 közötti időszak átlagában.
(2) FRA (2019) EU-MIDIS II, 2016. Azon 15–64 éves nők aránya a korcsoport %-ában, akik gondoskodási feladataik ellátása miatt nem keresnek munkát.
(3) King-Dejardin, A. (2019) The social construction of migrant care work. At the intersection of care, migration and gender. OECD adatok alapján. Geneva: International Labour Office, 36–37.

Kopasz Marianna[1]

„Van, amikor szakad a cérna”

Demenciával élő idősek családi gondozóinak terhelődése egy kvalitatív vizsgálat tükrében

https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.4.47

Absztrakt

A külföldi szakirodalomban jól dokumentált, hogy a demenciával élő személyek családon belüli gondozása különösen megterhelő a gondozók számára. Magyarországon általában véve is kevés a családi gondozókkal foglalkozó munka, de a demenciával élő hozzátartozójukat gondozókkal összefüggésben tudomásom szerint egészen az utóbbi időkig nem készült empirikus vizsgálat. A jelen kutatás 30 demenciával élő személyről gondoskodó családi gondozóval – 2020 nyarán – készített interjún alapul. A vizsgálat többek között arra keresett választ, hogy milyen gondozással összefüggő terhekkel szembesülnek a családi gondozók, illetve milyen a családi és az informális gondozás viszonya.

A gondozók terhelődését a tanulmány Pearlin és munkatársai (1990) gondozói stresszfolyamat modellje alapján vizsgálja. A gondozott szükségleteiből közvetlenül fakadó *objektív elsődleges stresszorok* vonatkozásában úgy tűnik, nagyobb terhet jelent a gondozók számára a demenciával élő hozzátartozó kognitív hanyatlása, magatartási és pszichés tünetei, illetve az ezek miatt szükségessé váló felügyelet, mint a napi tevékenységek végrehajtása kapcsán nyújtott segítség. A gondozás nehézségeinek megélésével összefüggő *szubjektív elsődleges stresszorok* tekintetében az interjúkban jól tetten érhető volt a demencia előrehaladásával a gondozó saját elemi szükségleteinek háttérbe szorulása és a túlterhelődés. Ehhez társult még a kapcsolati depriváció, vagyis a gondozó-gondozott kapcsolat átalakulása is. A gondozás iménti elsődleges stresszorai mellett a tanulmány a gondozási tevékenység talaján kifejlődő *másodlagos stresszorokat* is vizsgálja. Ezek közül a társas élet beszűkülése és a rekreációra fordítható idő lecsökkenése tűnt a leghangsúlyosabbnak. A *stresszfolyamat kimenetét* befolyásoló tényezők közül egyfelől a legtöbb gondozó esetében jelen volt a gondozáshoz kapott családi, szomszédi, baráti segítség, másfelől pedig sokan képesek voltak a gondozáshoz valamilyen pozitív jelentést társítani.

A kutatás az informális és a formális gondozás (házi segítségnyújtás és nappali ellátás) viszonyát illetően arra mutatott rá, hogy az informális gondozás formális gondozással való kiegészítése akkor következik be, ha hiányos az idős személy informális gondozói hálózata, vagy fokozottabb a gondozási szükséglete. Ez az eredmény a vonatkozó elméletek közül Chappel és Blandford (1991) feltételezését támasztja alá.

Kulcsszavak: demencia, családi gondozó, gondozói stressz, informális gondozás, formális gondozás

1 Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet

Stresses of family carers of persons living with dementia. Findings from a qualitative study in Hungary

Abstract

It has been well documented in the literature abroad that caring for family members with dementia is especially burdensome for the carers. Family carers in general have not been paid much attention in the social science literature in Hungary, and no empirical study has been published in relation to family carers of people living with dementia until very recently. The present study draws on interviews with 30 family carers of people living with dementia conducted in Hungary in 2020. The research aimed among others to examine caregiver burden on family carers and the relationships between formal and informal caregiving.

The study used the Stress Process Model (Pearlin et al. 1990) as a theoretical framework to analyse caregiver stress. Concerning the *objective primary stressors* stemming directly from the needs of the care recipient, findings show that the cognitive impairment and problematic behaviour of the family member (along with the need of surveillance) impose higher burden on the caregiver than does the assistance with activities of daily activities. Looking at the *subjective primary stressors* (hardships subjectively experienced by the caregiver), the interviews demonstrated that as the disease progressed the carers tended to neglect their own personal needs, and to get overloaded. In addition, the caring process transformed the caregiver-care recipient relationship (relational deprivation). The primary stressors lead to additional sources of stress *(secondary stressors).* Out of these secondary stressors narrowing of social and recreational life proved to be the most significant type of role strain among family carers. Important mediators of stress were the social support provided by other family members, neighbours, and friends, as well as the rewards of caregiving experienced by many of the family carers.

Concerning the relationships between formal and informal caregiving the results show that informal care is supplemented by formal care when the informal care network of the person with dementia is deficient or when the person is with an increased need of care. This finding seems to support Chappel and Blandford (1991).

Keywords: dementia, family carer, caregiver stress, informal caregiving, formal caregiving

Kopasz Marianna

„Van, amikor szakad a cérna”

demenciával élő idősek családi gondozóinak terhelődése egy kvalitatív vizsgálat tükrében

Bevezetés

A csökkenő termékenységi ráta és a hosszabbodó várható élettartam az idős népesség egyre magasabb arányát vetíti előre a fejlett országokban. A 65 éves és idősebb népesség aránya az OECD tagországokban a 2017-es 17,4%-ról az előrejelzések szerint 2050-re 27,1%-ra növekszik. Ugyanezen időszak alatt a legidősebb idősek (80 évesek és idősebbek) népességen belüli aránya várhatóan 4,6%-ról 10,1%-ra emelkedik (OECD 2019). A népesség elöregedésével kapcsolatos egyik legnagyobb kihívást a demencia jelenti. A demencia a kognitív funkciók hanyatlásával járó, folyamatos leépülést okozó agyi tünetcsoport, amely memóriazavart, lebenytüneteket (a beszéd, a cselekvés, a felismerés vagy a végrehajtási funkciók zavarait) és a mindennapi tevékenységek zavarát okozza (Érsek et al. 2010, Kovács 2015), melyek mellé gyakran nem kognitív magatartási és pszichés tünetek is társulnak. Az időskori demenciák hátterében az esetek 60 százalékában Alzheimer-kór áll (Szabó 2011).

A World Alzheimer Report prevalencia becslései szerint az OECD tagországokban 2019-ben közel 20 milliósra volt tehető a demenciával élő népesség nagysága. Ez a szám a jelenlegi trendek fennmaradása mellett 2050-ig várhatóan több mint duplájára, mintegy 41 millió főre növekszik (OECD 2019). A demencia előfordulása az életkor előrehaladtával meredeken emelkedik: az OECD egészére vonatkozó adatok szerint míg a 65–69 évesek körében 2,3%, addig a 90 éves és idősebb népességben már közel 42%. Azaz: a társadalmak elöregedése a demenciával élő népesség növekedését hozza magával. Az OECD tagállamokban a becslések szerint minden ezer főből átlagosan 15 fő él demenciával (OECD 2019).

A népesség idősödése – és vele együtt a demenciával élők nagyobb száma – valószínűsíthetően az erősen munkaintenzív tartós gondozás iránti kereslet növekedését vonja maga után (OECD 2019). A tartós gondozás iránti egyre nagyobb igény miatt a kormányok növekvő mértékben támaszkodnak az informális gondozásra (Verbeek-Oudijk et al. 2014). Az OECD által közölt adatok[2] szerint az 50 éves és idősebb népesség körülbelül 13%-a nyújt segítséget legalább hetente egyszer idősebb családtagnak, barátoknak vagy más hozzá közelállóknak. Az informális gondozási tevékenység ugyanakkor a munkavállalási korú gondozók körében alacsonyabb munkaerőpiaci aktivitással, magasabb szegénységi kockázattal és a mentális betegségek gyakoribb előfordulásával jár együtt (OECD 2019).

Magyarországon a demenciával élő népesség nagyságára vonatkozóan hivatalos adatok hiányában csak becslések vannak. A nemzetközi prevalenciaadatokból kiinduló becslések szerint a 65 éves és annál idősebb népességben 2018-ban 136 ezer fő (7,4%) volt a demenciával élők száma (Alzheimer Europe 2020). Hazai források szerint ennél nagyobb lehet az érintett népesség: a Feledékeny Emberek Hozzátartozóinak Társasága

2 Az adatok forrása az OECD tagállamok többségében a SHARE 7. hulláma volt. Lásd erről részletesen: OECD 2020:232–233.

200 ezer főre,[3] egy további becslés pedig 200–250 ezer főre teszi a demenciával élő népesség számát (Gyarmati 2019). Az érintett népesség túlnyomó többsége magánháztartásban él, egy részüket valamely családtagja gondozza, míg egy részük nem részesül gondozásban (vagy nem szorul még gondozásra a betegség korai fázisában, vagy pedig ellátatlan) (Kopasz 2020).

A demenciával élő személyről gondoskodó családi gondozók terhelődésével összefüggésben külföldön immár több évtizede jelennek meg tudományos publikációk. Magyarországon általában véve is kevés a családi gondozókkal foglalkozó munka, de a demenciával élő hozzátartozójukat gondozókkal kapcsolatban tudomásom szerint egészen az utóbbi időkig egyáltalán nem készült empirikus kutatás. Kostyál (2020) hiánypótló, fókuszcsoportos vizsgálaton alapuló cikke épp a jelen tanulmány írásával egyidejűleg jelent meg. Számos kérdésben azonban továbbra is csekély a tudásunk a demenciával élő hozzátartozójuk gondozását magukra vállalókról. Kikből lesznek a családi gondozók, milyen szocio-demográfiai jellemzőik vannak? Milyen terhekkel szembesülnek a gondozási folyamat során? Találnak-e pozitív aspektust a gondozási tevékenységben? Milyen az együttműködés az informális és a formális (intézményes) gondozás között? A jelen kutatásnak az volt a célja, hogy ezekre a kérdésekre választ találjon.[4] A kutatásban 30 demenciával élő hozzátartozóját gondozó személlyel készült félig strukturált telefonos interjú.

A jelen tanulmány hátralévő része két nagyobb szerkezeti egységre tagolódik. Az elsőben röviden bemutatom a releváns elméleti megközelítéseket és betekintést nyújtok a rendelkezésre álló korábbi – döntő részben külföldi – kutatási eredményekbe. Először azt a kérdést tárgyalom, hogy kik és hogyan válnak családi gondozóvá, majd rátérek a gondozók terhelődésére, végül pedig a családi és a formális gondozás viszonyrendszerére. A második nagyobb szerkezeti egységben ismertetem az empirikus kutatás főbb eredményeit. Ez a rész az alkalmazott módszerek és a minta leírásával indul, majd az elméleti részben követett felépítésnek megfelelően közli a jelen vizsgálat fontosabb eredményeit. A tanulmányt egy összegző fejezet zárja.

Elméleti keretek és korábbi kutatási eredmények

Kikből lesznek a családi gondozók?

A gondozás családi felvállalása esetén megfigyelhető, hogy kiemelt szerepet játszik, vagyis elsődleges gondozóvá válik egy családtag, akit az esetek egy részében másodlagos gondozási feladatokat vállaló családtagok segítenek (Szabó 2014). A gondozás szakirodalmában a leginkább konzisztens kutatási eredmény az az, hogy az idős családtagoknak gondozást nyújtók többsége nő (Miller–Cafasso 1992). Legnagyobb valószínűséggel a feleségek kerülnek elsődleges gondozói szerepbe (amennyiben vannak ilyenek), majd őket követik a lányok, menyek, más rokonok és nem rokoni kapcsolatban állók (O’Rourke–Tuokko 2000 idézi: Farina et al. 2017). A demenciával élő hozzátartozót gondozók gyakran maguk is idős korúak, akik hosszú időn át végeznek teljes munkaidős *(full-time)* gondozási tevékenységet (Oliveira et al. 2015).

Az alábbi rövid elméleti áttekintésben az elsődleges gondozó két imént is érintett ismérvére, a nemére és a gondozotthoz fűződő kapcsolatára fókuszálok. A támogatás nemi különbségeinek szociológiai, pszichológiai és feminista elméletei számos okot vonultatnak fel azzal összefüggésben, hogy miért lesznek a nők nagyobb valószínűséggel segítők (Stoller 1990, Walker 1992). Ilyen például az, hogy „a gondozásnyújtás hozzátartozik a női identitáshoz; a lányokat speciális szeretetkapcsolat fűzi az anyjukhoz; a nők segítői szerepének társadalmi

3 http://www.alzheimerweb1.hu/pdf/nemzeti-demencia-strategia.pdf. [Letöltve: 2021-03-26.]

4 Köszönet illeti a kézirat anonim lektorait és Takács Juditot a tanulmány korábbi változatához fűzött értékes észrevételeikért.

támogatottságát megerősítik a társadalmi ideológiák, a nők fizetett munkájának leértékelődése és a nem megfelelő kormányzati támogatottság” (Miller–Guo 2000:S164).

A gondozó-gondozott viszonynak a gondozó személy kiválasztódásában játszott szerepét illetően – a szakirodalomban meghatározó jelentőségűvé vált – hierarchikus-kompenzatorikus modell ad támpontokat (Cantor 1979, 1991). A hierarchikus-kompenzatorikus modell szerint a gondozó családtag kiválasztódása a segítők hierarchikus sorrendjén alapul, amelyet az idős hozzátartozóhoz való családi közelsége és a kapcsolatuk intimitása határoz meg. Első körben a gondozásra szoruló felesége (amennyiben van), felnőtt gyermekei, egyéb családtagjai, valamint barátai merülnek fel, majd végül a formális gondozást nyújtó szolgáltatók.

A gondozói szerep felvétele kezdetben csupán a feleség vagy a lány családban betöltött szerepének kiterjesztése, ugyanakkor az idő múlásával ez a szerep egyre inkább gondozói szereppé válhat a gondozott családtag gondozási szükségleteinek alakulása függvényében. A gondozóiidentitás-elmélet (Montgomery et al. 2007, Montgomery–Kosloski 2009) szerint a gondozói szerep általában a családon belül meglévő kapcsolatokból – mint amilyen a feleség, a lány vagy a meny – fejlődik ki. A családokban az idők folyamán kialakulnak arra vonatkozó elképzelések, hogy mely családtag lehet a legalkalmasabb a gondozói szerepre, és ezek nem függetlenek a mindenkori társadalmi normáktól és szerepelvárásoktól.

A gondozóiidentitás-elmélet a gondozói identitás kialakulását öt részre bontja (Montgomery et al. 2007, Montgomery–Kosloski 2009 idézi: Shifren 2017). A folyamat akkor kezdődik (1. fázis), amikor a gondozó olyan feladatokat vesz magára, amelyek azt megelőzően nem voltak a családi szerepének részei. A következő 2. fázisban ezekre az általa végzett feladatokra már a gondozói szerep részeként kezd el tekinteni, nem pedig az eredeti családi szerep részeként. A 3. fázis akkor jön el, amikor a feladatok túl nehézzé válnak és ez már mind a gondozó, mind a gondozott számára kényelmetlenné válik. Ekkor felmerül a gondozói szerep feladása is, különben elkerülhetetlen, hogy a kapcsolat nagyobbrészt gondozó-gondozott kapcsolattá váljon. A 4. fázisban a növekvő gondozási intenzitás következtében a gondozó azt érzi, hogy a gondozottal való kapcsolatában a gondozói szerep válik a fő szereppé. Végül, (5. fázis) a gondozói teher mérséklődése azáltal válik lehetővé, hogy a gondozott családtag bentlakásos ellátásba kerül.

A gondozóiidentitás-elméletben a gondozás az eredeti szerepből egy megváltozott szerepbe való átmenetek sorozataként értelmeződik (Montgomery–Kosloski 2009), mely folyamat gyakran egybeesik a gondozott személy gondozási szükségleteinek (a gondozás mennyiségének és intenzitásának) az idő múlásával történő változásaival. Vagyis, ahogyan a gondozó egyre több gondozást nyújt, úgy változik a szerepidentitása (Miller et al. 2020).

A demencia esetében a kór lefolyásával fokozatosan növekszik a gondozási igény (például Kamiya et al. 2014). A betegség kezdeti fázisában a gondozó könnyedén gondoskodhat a rászoruló személyről olyan feladatok ellátásában nyújtott segítséggel, mint amilyen például a számlák befizetése. A betegség későbbi stádiumaiban azonban nő a gondozási szükséglet, így a gondozó egyre több – *ADLs* és *IADLs*[5] – tevékenységben nyújt segítséget. A megnövekedett gondozási tevékenység a családi szerepet gondozói szereppé alakítja át. Amikor a gondozást nyújtó családtag gondozási felelőssége már nem vág egybe az eredeti szerepidentitásával, a gondozó stresszt és terhelődést tapasztal (Montgomery–Kosloski 2009 idézi: Miller et al. 2020). A gondozóiidentitás-elmélet kulcsmozzanata tehát az, hogy a gondozó akkor fog stresszt megélni, amikor olyan gondozási tevékenységek

5 Az ADLs *(Activities of Daily Living)* tevékenységek közé a következők tartoznak: fürdés, személyes higiéné, öltözködés, WC-használat, funkcionális mobilitás és étkezés. Az IADLs *(Instrumental Activities of Daily Living)* tevékenységek az alábbiakat foglalják magukban: takarítás, pénzkezelés, közlekedés, ételkészítés, vásárlás, gyógyszerelés, telefonhasználat.

hárulnak rá, amelyek már nem konzisztensek az eredeti családi szerepével (Montgomery 2007 idézi: Miller et al. 2020).

Kikből lesznek a demenciával élő idős személyek családi gondozói Magyarországon? Erről egyelőre csak közvetett tudással rendelkezünk, hiszen még a demenciával érintett népesség nagysága és szocio-demográfiai jellemzői sem ismertek. Miből indulhatunk ki akkor? Jelen pillanatban egyfelől a családi gondozókról általában véve (vagyis nem betegség- és korspecifikusan) különböző nemzetközi felmérésekből vannak adataink, másfelől pedig egy 2016-os, idős hozzátartozójukat gondozókra fókuszáló hazai kutatásból rendelkezünk információkkal (Jeneiné Rubovszky 2017, Rubovszky 2017). Utóbbi vizsgálat alapján annyiban közelebb jutunk a kérdés megválaszolásához, hogy képet kaphatunk az idős családtagjukat (köztük minden bizonnyal demenciával élő személyeket is) gondozók szocio-demográfiai jellemzőiről. A vizsgálat kérdőíves felmérésébe olyan személyek kerültek be, akik 65 éven felüli hozzátartozójukat három hónapot meghaladóan, legalább heti 8 órában gondozták.[6] A kutatás eredményei szerint Magyarországon a legtöbb idős hozzátartozóját gondozó a saját szülőjéről gondoskodik (56%). A házastársának családtagját, rokonát gondozza a kérdezettek 16%-a, nagyszülőjét vagy dédszülőjét 12%-uk, míg házastársát vagy élettársát a fennmaradó 10%. A gondozók demográfiai jellemzőit illetően a vizsgálat megerősíti, hogy az idős hozzátartozójuk gondozását magukra vállalók döntő része (72%-a) nő. A családi gondozók legnagyobb hányada 45 éves vagy fiatalabb (46%), a 46–59 éves korcsoportba 31%-uk, míg a 60 éves vagy idősebb korcsoportba 23%-uk tartozik. A hozzátartozót gondozók közel kétharmada házas vagy élettársi kapcsolatban él, míg a többiek egyedülállók. Gyermeke 81%-uknak van. Munkaerőpiaci helyzetüket tekintve minden második családi gondozó dolgozik teljes- vagy részmunkaidőben, míg a többiek nem dolgoznak (nyugdíjasok, tanulók stb.) vagy legfeljebb alkalmi munkát végeznek.

A demenciával élő hozzátartozót gondozók terhelődése

A demencia progresszív kórkép; lefolyásának jellegzetes stádiumai vannak, melyek mentén jól körülírható a leépülés mértéke és ezzel összefüggésben a gondozási igény. A demenciát megelőzheti egy hosszabb lappangási időszak, amit az enyhe kognitív zavar fogalmával írhatunk le (Szabó 2011, Kovács 2015). Ilyenkor az enyhe memóriazavar áll az előtérben, miközben a mindennapos tevékenységek ellátásában még nem látszik változás. Az enyhe demencia fázisában a károsodás ugyan már érinti a mindennapi tevékenységek ellátását, de gondozási igény még nem merül fel (Kovács 2015). Az önállóság elvesztését a mindennapi tevékenységek végrehajtásában a szakirodalom a demencia középső szakaszához köti. Ekkor kerülnek előtérbe a viselkedési, alkalmazkodási-beilleszkedési problémák is. A növekvő kockázatok miatt egyre inkább folyamatos felügyelet válik szükségessé. A súlyos demencia szakaszában az idős gondozottak elvesztik mozgásképességüket és fokozatosan ágyhoz kötötté válnak (Szabó 2011). Az ápolási munka szempontjából a súlyos és a rákövetkező terminális stádium fokozott terhet jelent, de mindemellett fontos kiemelni, hogy gondozói szempontból a legnagyobb kihívás – az időben legtovább tartó – közepesen súlyos stádium (Szabó 2011, Kovács 2015).

A szakirodalomban meghatározóvá vált gondozói stresszfolyamat modellje Pearlin és kollégái (1990) nevéhez kötődik. A stresszfolyamat modelljének négy fő alkotóeleme: i) a gondozási helyzet társadalmi kontextusa; ii) a stresszt kiváltó tényezők, azaz stresszorok; iii) a stresszt közvetítő tényezők; és iv) a stressz megnyilvánulása vagy kimenete. A stresszorok tekintetében a szerzők elsődleges és másodlagos stressztényezőket különböztettek meg. Az *elsődleges stresszorok* közvetlenül a gondozott szükségleteiből és a gondozás természetéből, illetve

6 Megjegyzendő, hogy a felmérésből csak kellő óvatossággal vonhatók le következtetések az idős hozzátartozóját gondozó teljes népességre vonatkozóan, mivel az alapsokaság fontosabb ismérvek szerinti eloszlása ismeretlen, és így nem ítélhető meg, hogy a minta mennyire jól reprezentálja ezt az alapsokaságot.

mennyiségéből fakadnak. Ezek az elsődleges stresszorok aztán más nehézségekhez és problémákhoz vezetnek *(másodlagos stresszorok).* Az elsődleges stresszténye zők lehetnek objektív és szubjektív stresszorok (Pearlin et al. 1990). Előbbiek a gondozó értékelésétől függetlenül megfigyelhető, kézzelfogható állapotok és cselekvések. Ezzel szemben a szubjektív stresszorok a gondozónak az általa megtapasztalt nehézségekre adott válaszai (Aneshensel et al. 1995).

Nézzük először a gondozás elsődleges stresszorait! Az *elsődleges objektív stresszorok* közé tartozik a demenciával élő személy kognitív hanyatlása (például az emlékezet, a megismerés, a megértés stb. zavarai); viselkedészavarai (például alvás-ébrenléti ciklus, nyugtalanság, düh stb.), valamint mindaz a felügyelet és erőfeszítések, amelyeket ezek a gondozó részéről megkövetelnek; és végül, a mindennapi tevékenységek (ADLs, IADLs) végrehajtásában igényelt segítség, kiváltképp amennyiben az a gondozott ellenállásával jár együtt.

Az *elsődleges szubjektív stresszorok* közvetlenül a nehézségek gondozó általi megéléséhez kapcsolódnak. Ezek egyike a szerep-túlterhelődés, vagyis a gondozással kapcsolatos feladatokkal való túlterhelődés, illetve kiégés megtapasztalása. A másik tényező a kapcsolati depriváció, ami a gondozó-gondozott kapcsolatnak a kór lefolyása következtében történő átalakulására – pontosabban a kapcsolatra korábban jellemző reciprocitás megszűnésére – utal (Pearlin et al. 1990).

A gondozás elsődleges stresszorai tipikusan tartósan fennállnak és az idő múlásával erősödnek. Az ezek talaján kifejlődő stresszténye zők a *másodlagos stresszorok.* Fontos megjegyezni, hogy a másodlagos jelző itt nem a feszültségek potenciájára utal, hanem ezeknek a gondozási folyamatból fakadó, abból kinövő jellegére (Pearlin et al. 1990). Ezeknek két fő csoportja különíthető el: a szerepfeszültségek és az intrapszichés feszültségek. A *szerepfeszültségek* lehetnek családon belüli (a gondozással összefüggésben kialakuló) konfliktusok, a munka és a gondozás összehangolásával kapcsolatos feszültségek, pénzügyi nehézségek, illetve a társas élet és a rekreáció lehetőségeinek beszűkülése. Az *intrapszichés feszültségek* között említhető a csapdába esettség (a gondozói szerep nem önként vállalt jellegéből fakadó feszültség) és a szelfvesztés *(loss of self* – az egykori én elvesztése)7.

A gondozói stressz konceptuális modelljében a *stressz megnyilvánulása vagy kimenete (outcomes)* érintheti az emberek jóllétét, fizikai és mentális egészségét és a társadalmi szerepük fenntartásának képességét. A stresszkutatásokban szinte kivétel nélkül azt figyelték meg, hogy látszatra hasonló stresszoroknak kitett gondozók esetében eltérő a stressz hatása. Erre a jelenségre (részben legalábbis) a *stresszt közvetítő tényezők (mediators)* adnak magyarázatot, melyek közül a megküzdési stratégia és a társadalmi támogatás tekinthető a két legfontosabbnak. A társadalmi támogatás jelenthet egy olyan segítőt, aki az elsődleges gondozó mellett részt vállal a hozzátartozó gondozásban vagy a háztartási teendők ellátásában, de jelenthet egy a gondozóhoz közel álló személyt, bizalmast is (Pearlin et al. 1990).

A demenciával élő hozzátartozót gondozók a külföldi kutatási eredmények szerint több pszichés és testi egészséggel összefüggő problémáról számolnak be, mint azok, akik más krónikus betegségben szenvedő személyt gondoznak (Pinquart–Sörensen 2003). A gondozói teher legszembetűnőbb jelei a rossz egészségi állapot, a depresszió, a pszichoszociális stressz és az érzelmi distressz (azaz: tartósan fennálló káros vagy rossz stressz) (Alzheimer’s Association 2018). A demenciával élő hozzátartozó gondozásával összefüggő terhek, beleértve a fizikai, az érzelmi és a pszichológiai hatásokat is, jól dokumentáltak a szakirodalomban. Emellett az utóbbi években növekedésnek indult a gondozás jutalmait kidomborító tudományos publikációk száma

7 Megjegyezzük, hogy ide tartozik még a modellben két pozitív értelemben megfogalmazott tényező: a gondozói kompetencia és a személyes gyarapodás (Pearlin et al. 1990).

is. A külföldi kutatások arról számoltak be, hogy az idősebb hozzátartozót gondozók többsége (55% és 90% közötti aránya a különböző tanulmányokban) megtapasztalt a gondozással összefüggésben pozitív kimeneteket (Sanders 2005). A gondozásnak ezek a – későbbiekben tárgyalandó – pozitív aspektusai segíthetnek a gondozás negatív kimeneteinek enyhítésében (Rapp–Chao 2000 idézi: Sanders 2005).

Az informális és a formális gondozás viszonya

Ebben a részben a családi gondozás helyett a tágabb értelmű informális gondozás kifejezést használom a formális gondozás ellenpárjaként, mivel az magában foglalja a családon kívülről érkező segítségnyújtást is.[8] Az informális és a formális (intézményes) gondozás viszonyát illetően az elmúlt évtizedekben négy elméleti modell is született, illetve vált meghatározóvá a szakirodalomban (lásd erről például Kemp et al. 2013). Ezek közül az egyik és egyben legrégebbi modellről, *Cantor hierarchikus-kompenzatorikus modelljéről* (1979, 1991) már volt szó. E szerint az idősek gondozásában a családi támogatásé az elsődleges szerep. A formális gondozás csak kiegészítő jelleggel bír az elsődleges családi gondozás mellett. Az úgynevezett *helyettesítő modell* (Greene 1983) azt feltételezi, hogy amint a formális gondozás rendszere kialakul, az kiváltja az informális gondozást. Azaz, az informális gondozás visszaszorulásával kevés a kapcsolódás az informális és a formális gondozás között. Litwak (1985) *feladatspecifikus modelljében* a gondozási feladat jelöli ki a gondozó típusát, mégpedig oly módon, hogy a nagyobb szaktudást igénylő gondozást végzik a képzett formális gondozók és a szaktudást nem igénylő gondozás marad az informális gondozókra. Vagyis, ebben a modellben a formális és informális gondozás egymás kiegészítőiként jelennek meg. A negyedik modell *Chappell és Blandford (1991)* nevéhez köthető, és azt feltételezi, hogy formális gondozást az informális gondozás mellett akkor vesznek igénybe, ha a gondozásra szoruló idős személy informális gondozói hálózatából hiányoznak a kulcsfontosságú személyek vagy, ha megvannak ugyan ezek személyek, de nagy terhet jelent a gondozási szükséglet kielégítése.

A nemzetközi adatok azt mutatják, hogy tartós gondozási tevékenységet az OECD-országokban formális és informális gondozók egyaránt végeznek. Miközben az informális gondozók szerepe elsődleges a 65 éves és annál idősebb népesség tartós gondozásában, a gondozásra szorulók átlagosan 30%-a részesül formális gondozásban is az informális gondozás mellett (OECD 2020).[9] A tagállamok között ugyanakkor jelentős különbségek mutatkoznak azoknak az időseknek az arányában, akik informális és formális gondozást egyaránt igénybe vesznek. A posztszocialista tagállamokban általában az OECD-átlagnál alacsonyabb azon időseknek az aránya, akik formális és informális gondozásban is részesülnek (magyar adat nem áll rendelkezésre). A formális és informális gondozás egymáshoz való viszonyát illetően a kutatások azt jelzik, hogy Európában az informális gondozás inkább a helyettesítője (mintsem a kiegészítője) a formális és a fizetett otthoni gondozásnak; és nagyobb az aránya azokban az országokban, ahol a formális gondozás hiányzik (például Van Houtven–Norton 2004 idézi: OECD 2020).

Hazai vonatkozásban csak részleges adataink vannak a formális gondozást igénybe vevő demenciával diagnosztizált személyeket érintően. A hatályos jogszabályok alapján az alapellátás keretében nappali ellátást és házi segítségnyújtást vehetnek igénybe az érintettek. A nappali ellátást biztosító szolgáltatások nagy többsége nem speciálisan a demenciával élőkre szakosodott, hanem integráltan működtetett (azaz a meglévő idősek klubjai által nyújtott) szolgáltatás (Jeszenszky 2006). A KSH OSAP adataiból az tudható, hogy 2018-ban országosan 2.715 demenciával élő személy vett igénybe nappali ellátást 235 intézményi telephelyen (Kopasz 2020). Ez nagyon kis szám a demenciával élő népesség (becsült) számához mérten. A nappali ellátás alacsony

8 A vonatkozó terminológiai dilemmákról magyarul lásd Kopasz (2020).

9 Az adatokat a Survey of Health and Retirement Survey in Europe 6. hulláma (2015) alapján számították.

igénybevételének hátterében mindenekelőtt a lefedettség problémáit kell megemlíteni. A KSH 2015-ös adatai szerint teljes szolgáltatással való lefedettségről csak a 20 ezer főnél nagyobb települések esetében beszélhetünk, miközben a legkisebb (ezer fő alatti) településeknek csak alig harmadában érhető el a szolgáltatás (illetve, ha csak az ellátást helyben működtető települések arányát nézzük, akkor még kisebb részén) (Bácskay 2017).

A házi segítségnyújtás igénybevételére vonatkozó jogi szabályozás az utóbbi időben több ponton is változott. Két ízben is emelkedett a jogosultság igénybevételéhez szükséges adminisztratív pontszám, törvényben határozták meg a szociális segítség és a személyi gondozás tartalmát, a magasabb szaktudást igénylő személyi gondozási tevékenység végzését szakképzettséghez kötötték, illetőleg eltörölték a gondozási időre vonatkozó korábban érvényes maximum 4 órás korlátot (Rubovszky 2017, Patyán 2018). A KSH nem közölt arra vonatkozó adatot, hogy a demenciával élő személyek közül hányan vesznek igénybe házi segítségnyújtást (adat csak az összes igénybe vevőre együttesen van). Az összes ellátott létszámából kiindulva azonban valószínűsíthető, hogy a demenciával élő népességnek csak kis százaléka részesült a házi segítségnyújtás egyik vagy másik formájában (2019-ben az ellátottak teljes létszáma 90.542 fő volt).

Empirikus kutatás a demenciával élő hozzátartozót gondozók körében

A módszer és a résztvevők

A jelen kutatás a koronavírus-járvány első hulláma idejére esett, így a járványvédelmi intézkedések erősen behatárolták a kutatási módszer megválasztásának lehetőségeit. Mivel a személyes kontaktust igénylő kutatási módszerek nem jöhettek szóba, a vizsgálat félig strukturált telefonos interjúkra épült, amelyek demenciával élő családtagjukat gondozó személyekkel készültek. Az interjúzás 2020. június és július folyamán zajlott és összesen 30 főre terjedt ki.[10] Az interjúalanyok mindegyike olyan családi gondozó volt, aki magánháztartásban élő legalább 65 éves közepesen súlyos vagy súlyos demenciában szenvedő hozzátartozóját gondozza.[11] Felkutatásukat nehezítette a célcsoport rejtőzködő jellege, aminek hátterében olyan okok állhatnak, mint például a mások előtti szégyenkezés és a stigmatizációtól való félelem (Kostyál 2021). Az interjúalanyok lehető legnagyobb heterogenitásának elérése érdekében minél több rekrutációs csatornát igyekeztünk igénybe venni. A kutatás résztvevőihez részben szakorvosok, részben a nappali ellátást biztosító intézmények, részben pedig a bentlakásos intézmények közvetítésével (pontosabban utóbbiak esetében azok várólistái révén) jutottunk el. Azaz: a folyamatba az egészségügyi és a szociális ellátórendszer szereplőit is bevontuk. Az interjúalanyok felkutatásánál az is szempont volt, hogy a mintában minden településtípus (főváros, megyeszékhelyek, városok, községek) képviseltesse magát. A kutatásban részt vevők közül 10 fő volt budapesti, 5 fő megyeszékhelyen, további 7 fő egyéb városban és 8 fő községben élő. A nem fővárosi gondozók 8 különböző megyéből kerültek ki.

Az interjúk átlagosan 60 percesek voltak és a következő főbb témaköröket érintették: a gondozott személy bemutatása, különös tekintettel a betegség állapotára; a gondozó-gondozott reláció és a gondozói szerepkör felvállalása; a gondozási tevékenység és annak kihatásai a gondozó életének különböző aspektusaira; a gondozási folyamat további szereplői (segítők); a gondozási teher; a gondozási tevékenység pozitív tartalmai; valamint a formális gondozás igénybevétele. Az interjúkról szó szerinti leiratok készültek. Ezek a kutatási kérdések szerint strukturált kódkönyvbe kerültek. A jelen tanulmány szempontjából központi kutatási kérdés, a

10 Ezúton is köszönöm az interjúalanyok felkutatásában és az interjúk elkészítésében közreműködő kollégáim munkáját.

11 Megjegyzem itt, hogy a családi gondozók nem minden esetben tudták a pontos diagnózist, így egy-egy kivételes esetben olyan gondozóval is készülhetett interjú, akikkel kapcsolatban nem zárható ki, hogy olyan személyről gondoskodnak, aki közepesen súlyosnál enyhébb demenciával él.

gondozók terhelődése esetében a kódolást Pearlin és kollégáinak (1990) stresszfolyamat modelljéből kiindulva végeztem, illetőleg egészítettem ki szükség esetén további kódokkal.

Kikből lesznek a családi gondozók?

A mintába került családi gondozók túlnyomó része nő (26 fő) (1. sz. táblázat). Az interjúalanyok átlagéletkora 59 év; a legfiatalabb gondozó 35, a legidősebb pedig 82 éves. Legtöbben mindazonáltal az 50–59 és a 60–69 éves korcsoportokból kerültek ki. Az általuk gondozott demenciával élő idősek között többségben voltak a nők (18 fő). A gondozottak átlagéletkora 81 év; több mint minden második közülük a legidősebb idősek (80+) közé tartozik. A családi gondozó az esetek legnagyobb részében a gondozott személy lánya (14 fő), kisebb részben a házastársa (7 fő; ebből 6 esetben feleség), a fennmaradó részben pedig a menye (5 fő). Három esetben a családi gondozó szerepet a gondozott fia vállalta fel, egy esetben pedig távolabbi rokon (unokahúg).

Az interjúalanyoktól megkérdeztük, hogy miért ők lettek a családon belül azok, akik magukra öltötték a gondozószerepet, miért éppen rájuk esett a választás. Megfigyelhető volt – Cantor (1979, 1991) modelljével összhangban –, hogy a gondozást magára vállaló személy alapesetben a gondozásra szoruló családtag házastársa. A gondozott leszármazottja vagy annak házastársa (menye) akkor lép be a gondozói szerepkörbe, ha a gondozott egyedül él vagy ha a házastársa maga is beteg, gondozásra szorul. Amennyiben több leszármazott is van egy családban, a gondozói szerepre való kiválasztódást sokféle tényező befolyásolhatja. Ilyenek az érzelmi viszonyok, olyan praktikus szempontok, mint az érintett személyek gondozotthoz való térbeli közelsége, életkora, családi állapota, egyéb irányú családi kötelezettségei, munkával való leterheltsége stb. De mindemellett az is világosan látszott, hogy a lány gyermekek nagyobb valószínűséggel kerülnek gondozói szerepbe, mint a fiúk.

A gondozott idősek közel háromnegyede (22 fő) egy háztartásban élt a gondozást felvállaló családtaggal. Ezen belül is több háztartásformát figyelhettünk meg. Jellemző volt az a felállás (5 fő), hogy a gondozott személy és a gondozást magára vállaló házastárs ketten, vagy gyakran a velük élő leszármazottal kiegészülve (7 fő) alkotnak egy háztartást. Előfordult, hogy a gondozott egyén a gondozóval kétszemélyes háztartásban élt együtt (4 fő), vagy utóbbi házastársa, illetve leszármazottjai is a háztartás tagjai voltak (7 fő). Több olyan eset is volt (4), amikor a gondozott, annak házastársa és a gondozó (és néha annak családja) alkotott közös háztartást. A mintában jelentősnek mondható az egyedül élő gondozottak száma (8 fő), tekintetbe véve, hogy középsúlyos és súlyos demenciával élő személyekről van szó. Az is látszott ugyanakkor, hogy a koronavírus-járvány ideiglenesen módosította az egyedül élő gondozottak számát. Több gondozó döntött úgy, hogy a pandémia idejére összeköltözik a gondozott hozzátartozójával, megkönnyítve ezzel a kapcsolattartást.

Ha a különböző háztartásformákat a családi gondozó szempontjából szemléljük, akkor három fő csoportot látszik célszerűnek egymástól megkülönböztetni: i) a gondozott személytől külön háztartásban élő családi gondozó, ii) a gondozott személlyel kétfős háztartást alkotva együtt élő gondozó, iii) a gondozott személlyel legalább háromfős háztartásban együtt élő gondozó. Az első konstelláció azért kitüntetett, mert a különélés a külföldi kutatási eredmények (vö. Farina et al. 2017) alapján a családi gondozó életminőségét emelő tényező lehet, amennyiben az lehetővé teszi, hogy a gondozó ideje egy részét a gondozott személytől függetlenül tölthesse. A harmadikként említett legalább háromfős háztartásokban ugyanakkor az könnyíthet az elsődleges gondozó terhein, hogy jelen lehet a háztartásban olyan tag vagy tagok, akik átvállalhatnak bizonyos feladatokat, így másodlagos segítő szerepet tölthetnek be az elsődleges gondozó mellett. Ahogyan már fentebb szó volt róla, a mintába került gondozók közül 8 fő élt a gondozott személytől külön háztartásban, tizenhárman éltek a gondozottal és további háztartástagokkal közös háztartásban, míg a fennmaradó 9 fő a gondozottal együtt

alkotott kétszemélyes háztartást. A korábbi kutatási eredmények alapján feltételezhető, hogy a gondozóknak ez utóbbi csoportja a legsérülékenyebb az egy háztartásban élésből fakadó fokozottabb terhelődés és a másodlagos gondozó szerepet betöltő családtagok jelenlétének hiánya okán.

1. táblázat. A gondozói minta összetétele a fontosabb ismérvek szerint

Nem	
nő	26 fő
férfi	4 fő
Életkori csoportok	
30–39	2 fő
40–49	3 fő
50–59	10 fő
60–69	9 fő
70–	6 fő
A gondozó a gondozott …	
lánya	14 fő
házastársa (felesége + férje)	7 (6 + 1) fő
menye	5 fő
fia	3 fő
egyéb rokona	1 fő
A gondozó és a gondozott együtt vagy külön él	
A gondozó a gondozottól külön él (egyedül élő gondozott)	8 fő
A gondozó a gondozottal együtt 2 fős háztartásban él (házaspár + egyéb 2 fős háztartás)	9 fő (5 + 4 fő)
A gondozó a gondozottal legalább 3 fős háztartásban él együtt (házaspár leszármazottal + gondozó a saját családjával és a gondozottal + gondozó a gondozottal és annak a családjával)	13 fő (2 + 7 + 4 fő)
Összesen	30 fő

Forrás: saját szerkesztés

A családi gondozók gazdasági aktivitás szerinti megoszlását illetően a következők látszanak. A fentebb bemutatott életkori megoszlás (az idősebb korcsoportok számottevő aránya) már önmagában előrevetíti a nyugdíjas gondozók jelentős arányát. A mintában összesen 17 fő tekinthető gazdaságilag aktívnak: egyrészt a 30–39 és 40–49 éves korcsoportokba tartozó 5 fő, valamint az 50 éves és annál idősebb korcsoportokból 12 fő.

Az interjúkban elhangzottak arra engednek következtetni, hogy a fiatalabb korcsoportokba tartozók munkaerőpiaci státusza kevésbé stabil. Az öt főből ketten nem dolgoztak, egyikük tartósabban, másikuk a pandémia következtében, egy fő pedig alkalmi munkákból élt. Ők láthatólag abban bízva vállalták fel a gondozási tevékenységet, hogy ez csak ideiglenes állapot lesz. A gondozói feladattal azonban a munkaerőpiacra való visszatérés vagy erősen nehezített vagy nem is lehetséges, és ez hosszabb távon a rendszeres munkajövedelem hiányában anyagi gondokat vetít előre. Ebben a csoportban többen tervezték az intézményes ellátás (házi segítségnyújtás vagy tartós bentlakásos intézmény) igénybevételét.

Az 50 éves és idősebb korosztályból a 12 gazdaságilag aktív személy közül mindössze hárman voltak olyanok, akik arról számoltak be, hogy a gondozói szerepkör betöltése miatt valamilyen változtatásra kényszerültek a munkapiaci helyzetüket illetően. Ketten rövidebb munkaidőben (4 órában) tudtak csak dolgozni, s mellette ápolási díjat vettek igénybe, míg egy harmadik gondozó kénytelen volt a főállását feladni és a korábbi másodállásban végzett tevékenységére (vállalkozására) alapozni a megélhetését.

A nyugdíjhoz közeledő korcsoportoknál az figyelhető meg, hogy megpróbálták a munkájukat nem feladva ellátni a gondozási feladataikat, és ennek érdekében különböző gondozási stratégiákhoz folyamodtak. Ezek egyrészt irányulhatnak a munkaerőpiaci részvétel csökkentésére (rövidebb idejű foglalkoztatás) vagy rugalmasabbá tételére (vállalkozói lét). Másrészt pedig érinthetik a gondozói tevékenység ellátásának módját. Ez lehet az elsődleges gondozó mellett további családtagok másodlagos gondozóként való bevonása, illetve a formális intézményi ellátás (házi segítségnyújtás, nappali ellátás) igénybevétele (erről lásd később). Ezek lehetővé tehetik, hogy az elsődleges gondozó a hétvégére, vagy a reggeli és esti órákra koncentrálja a gondozói tevékenységet a teljes állásban végzett munkája mellett. Ez azonban, különösen a reggeli és délutáni/esti műszakban gondozást végzők esetében az érintettek kifáradásához, kiégéséhez vezet.

Az interjúk alapján megfigyelhető, hogy az elsődleges gondozó szerepét felvállaló családtag mellett nagyon sok esetben jelentek meg olyan személyek, akik besegítettek a gondozásba. Ilyen másodlagos gondozói szerepbe legtöbbször az elsődleges gondozó házastársa, gyermeke, illetve testvére került. Ők időnként felügyeletet biztosítanak, bizonyos gondozási feladatokat magukra vállalnak, illetve az elsődleges gondozó távollétében időlegesen helyettesítő szerepet töltenek be. Mellettük ritkábban megjelent a segítők között a gondozott testvére, illetve esetenként távolabbi rokonok is. A segítők sorában megtalálhatjuk a szomszédokat, különösen azokban az esetekben, amikor a gondozó és a gondozott külön él, illetve a barátokat is. Az ebből a körből érkező támogatás jellemzően inkább csak kisebb segítséget jelent (például alkalmanként ránéznek a gondozottra).

A családi gondozók terhelődése

Ahogyan már szó esett róla, a kutatásban megkérdezett gondozók a demencia közepesen súlyos és súlyos stádiumában lévő 65 év fölötti hozzátartozók elsődleges gondozói. Átlagosan 6–7 évvel az interjú készítése előtt kezdték meg a gondozási tevékenységet, ami eleinte sokszor csak apróbb segítségnyújtásokra korlátozódott, majd a kór előrehaladtával egyre több mindent foglalt magába, mígnem az esetek jelentős részében elérte a 24 órás gondozást, vagyis a teljes felügyeletet.

A kutatás elsősorban arra keresett választ, hogy ezek a – szinte kivétel nélkül hosszabb ideje gondozási tevékenységet végző – családi gondozók mit tartanak a gondozók, illetve a gondozási tevékenység legfőbb problémáinak, nehézségeinek, illetőleg milyen pozitív aspektusokat találnak a gondozási tevékenységben. Mindezen kérdések mellett a gondozók gondozással összefüggő egészségi állapotáról is tettünk fel kérdést. Az ezekkel összefüggésben adott válaszaikat a következőkben Pearlin és munkatársai (1990) fentebb ismertetett stresszfolyamat modellje alapján elemzem.

A gondozási tevékenység stressztényezői: elsődleges stresszorok

Az elsődleges stresszorok közvetlenül a gondozott személy szükségleteiből és az ezek által megkívánt gondozás jellegéből és intenzitásából fakadnak. Ahogyan láttuk, az elsődleges stresszorok lehetnek objektív és szubjektív stresszorok. Az *objektív stresszorok* közé tartoznak a gondozott személy kognitív állapota, a nem kognitív magatartási és pszichés tünetei, valamint a mindennapi tevékenységek végrehajtásában igényelt segítség. Nem meglepő tehát, hogy ezek meglétéről a jelen kutatásban is szinte minden interjúalany beszámolt. A gondozott személy *kognitív hanyatlása* kapcsán az interjúalanyok legtöbbször a gondozott családtag feledékenységét, a kommunikációval és megértéssel kapcsolatos nehézségeit, térbeli és időbeli dezorientáltságát és az őt körülvevő (ismert) személyek felismerésének problémáit említették.

Ismeretes, hogy a demenciával élőknél a kognitív hanyatlás mellé *nem kognitív magatartási és pszichés tünetek* (Kovács 2015) is társulnak. Az interjúalanyok az ide sorolható tünetek közül a gondozott agresszivitását,

dühkitöréseit, nyugtalanságát, a különböző kényszercselekvéseit (például pakolászás, ténfergés), inadekvát viselkedésformáit (például durva beszéd), a depressziót, valamint a hallucinációkat hozták szóba. Sokak által említett, jelentős megterhelést okozó probléma a gondozott éjszaki ébrenléte és aktivitása (például járkálása), amelyek miatt a gondozottat nem lehet egyedül hagyni, így a gondozás 24 órás felügyeletet, állandó készenlétet igényel. *„Aludni, azt most már nem is nagyon tudok, vagy merek, ilyen félig vigyázban alszom, mert nem tudom, hogy mikor indul el”* – érzékelteti a problémát az egy idős édesanyját gondozó 30 éves férfi interjúalany.

Az objektív stresszorok harmadik csoportja a *mindennapi tevékenységek (ADLs és IADLs) végrehajtása* terén nyújtott segítséggel függ össze. Ezek kapcsán az interjúkból az szűrhető le, hogy amíg csak a háztartásvezetéssel összefüggő (mint például a bevásárlás, ételkészítés, mosás, takarítás) vagy ügyintézéssel kapcsolatos segítségnyújtásról van szó, addig azt szinte említésre sem méltónak találják a gondozást nyújtók. Lényegesen nagyobb megterhelést jelent viszont az, amikor szükségessé válik az etetés, az öltözködés, a személyes higiéné, a fürdetés, a WC-használat vagy a – betegség utolsó szakaszában jelentkező inkontinencia miatti – pelenkázás is.

A gondozási tevékenység megélésével összefüggő *szubjektív stresszorok* közé a stresszfolyamat modelljében a túlterhelődés és a kapcsolati depriváció tartozik. A kutatásban részt vevő gondozók meglehetősen gyakran számoltak be a feladatokkal való túlterhelődésről, a pihenés hiányáról, és végső soron arról, hogy épp csak magukra nem marad idejük, például: *„Ilyen esetben teljesen átíródik az ember élete, és központi helyre kerül a mama és az ő létének fenntartása, gondozása”* (64 éves nő); *„Nulla-huszonnégyben ott van anyu, és őt nem lehet kirakni, nem kirakni, az csúnya szó, de ott van, ugyanúgy, mint egy gyerek, vigyázni kell rá…”* (54 éves nő); *„Egyszer egy jót aludnék. Egy nagyon jó alvás, az nagyon jó lenne, egy nyolc vagy kilenc óra alvás, ha annyit aludnék egyfolytában, az jó lenne”* (55 éves nő); *„Néha jó lenne, ha mondjuk, úgy egy-két hétre valaki felvállalná ezt az egészet, és én meg lógnék a levegőben és nagyon jól érezném magam. Az intimszférám hiányzik, igen”* (70 éves nő); *„Nincs egy olyan óra vagy fél óra, amit egyedül tudnék lenni, szeretnék néha csak úgy lenni magamnak és nem csinálni semmit”* (55 éves nő). Az interjúkból jól megfigyelhető volt, hogy a túlterhelődésre, alváshiányra és az énidő hiányára panaszkodó gondozók leginkább azok voltak, akik a gondozott hozzátartozóval egy háztartásban élnek.

Emellett több interjúból is visszaköszönt a *kapcsolati deprivációként* leírt jelenség, amikor is a kapcsolat a betegség előrehaladásával elveszíti korábbi jellegét. A kapcsolat átalakulásával összefüggő érzéseiket a következőképpen fejezték ki a gondozók: *„Csúnya dolog lehet, amit most fogok mondani, időnként azt érzem, hogy az én anyukám már elment, hogy ő már nincs, a lelke már nincs, és ő nekem egy feladat. Egy feladat, amit meg kell oldanom, amit mindegy, hogy hogy élek meg, meg kell tennem, mert nem tudja megoldani másképp. És ami még mindig nagyon nehéz, hogy nem tudok belenézni a szemébe. Nem merek. Nem merek belenézni a szemébe, mert attól félek, hogy azt látja bennem, hogy mit érzek. Meg úristen, megtudja ezt, hogy én el akarom őt [egy bentlakásos intézménybe] küldeni!”* (52 éves nő); *„… és akkor olyan idegen ez az egész, hogy hiába keresem benne az anyámat, nem lehet találni már sokszor”* (57 éves nő); *„Tehát fizikailag itt van, igen, de már nincs úgy lélekben. És még az is csoda, hogy megismer”* (58 éves nő).

Megjegyzendő, hogy a fenti szubjektív stresszorok mellett sokféle egyéb, Pearlin és kollégáinak stresszfolyamat modelljében nem szereplő (és abba nem egyértelműen beilleszthető) feszültségről tettek említést az interjúalanyok. Néhányan azt emelték ki, hogy türelmüket veszítik a kognitív funkciók hanyatlásával és a viselkedési zavarokkal való szembesülés kapcsán, ami aztán lelkiismertfurdalást okoz, önvádat vált ki belőlük: *„Türelmetlenebb vagyok sokkal, vele is, amit számtalanszor szégyellek, mert felemelem a hangomat”*

(77 éves nő); *„Sokszor kiborító volt, megmondom őszintén. Volt olyan eset, hogy egyszerűen nem tudtam tolerálni, inkább fogtam* [magam] *és elmentem, kimentem az udvarra, hogy ne kiabáljak rá, ne veszekedjek, mert tudtam, hogy ez a hibáján kívül van”* (60 éves nő); *„Amikor úgy szólok már rá, hogy hangosan vagy indulatosan, azt ugye megérzi és akkor nekem is rossz, neki is rossz, de van, amikor szakad a cérna”* (75 éves nő); *„Nehezen tudom elfogadni. Hiába tudom tudatilag azt, hogy apámnak az agya már nem úgy működik, de a reakcióit nehezen tudom elviselni, és ez valahol feldühít, hogy tehetetlen vagyok, hogy ő nem képes elfogadó lenni, és a tehetetlenségem feldühít”* (65 éves nő).

Az utóbbi idézetben egyúttal megjelenik a tehetetlenség miatt átélt frusztráció is. Ezt az érzést több interjúalany is kidomborította: *„ez egy idegi megterhelés is, látni az embernek a szülőjét, hogy ilyen állapotban van, és nem tudok segíteni rajta, az állapotán nem tudok”* (58 éves nő); *„…mikor látja az ember, hogy hogy hanyatlik egy hozzátartozója, akkor szerintem nem tudom ki, hogy éli meg, de nem tudja megélni. Tehát tudjuk, hogy el kell fogadni az elmúlást, tudjuk, hogy bekövetkezik, de az, mikor tudatában van abban, hogy nem tud segíteni rajta … az a legborzasztóbb”* (60 éves nő).

Néhányan azok közül a gondozók közül, akik teljes felügyeletet igénylő családtagról gondoskodtak, azzal kapcsolatos szorongásukat osztották meg, hogy nem képesek a gondozott állapotával összefüggésben mindent az ellenőrzésük alatt tartani: *„Ha most is elmegyek, egy görcs van a gyomromban, hogy mire jövök haza, hogy mi lesz”* (64 éves nő); *„Ez a nagyon riasztó, mert attól félek, hogy elesik”* (52 éves nő); *„meg tudom-e oldani, biztos, hogy jól oldom meg, de mindig figyelni minden percben, hogy biztos, hogy ott legyen valaki mellette, szóval így ez egy káosz”* (53 éves nő). Megint másoknak a betegség visszafordíthatatlan jellege és a jövővel kapcsolatos szorongás okoz nagy kihívást: *„Ami letargikussá tesz, hogy látom, hogy hanyatlik, látom, hogy egyre rosszabb lesz a helyzetünk, mert nap mint nap, ha ezzel szembesül az ember, hogy rosszabb, a mai nap is rosszabb, mint a tegnapi, az nagyon rossz érzés”* (45 éves nő); *„Rettegek attól, hogy ha már pelenkázni kell, nekem ez a rettegés, hogy azt hogy fogom majd megoldani”* (47 éves nő).

A gondozási tevékenység stressztényezői: másodlagos stresszorok

A stresszfolyamat modelljében a másodlagos stresszorok a gondozási tevékenység talaján kialakuló további feszültségek. Ezek közé tartoznak a szerepfeszültségek és az intrapszichés konfliktusok.

A *szerepfeszültségek* – mint fentebb már utaltam rá – érinthetik a családot, a gondozás és a munka összehangolását, a pénzügyi helyzetet, valamint a társas élet és rekreáció területét. Az interjúkban a pénzügyi nehézségek kivételével e stresszorok mindegyike előkerült, noha különböző említési gyakorisággal. Legtöbben a társas élet beszűkülését és a rekreációra fordítható idő lecsökkenését hangsúlyozták, például: *„A szociális életem teljesen lement nullára, a magánéletem is kezd szakadozni x év után”* (30 éves férfi); *„egy könyvet nem tudok elolvasni, egy filmet nem tudok végignézni, ha érdekelne valami. Tehát nem így képzeltem a nyugdíjas éveimet, most komolyan”* (64 éves nő); *„meg ez a társas kapcsolatok hiánya, hogy az embert tényleg elfelejtik”* (73 éves nő).

A munka és a gondozás összehangolásának problémája, úgy tűnt, a megkérdezett gondozók közül csak keveseket érintett. Ez abból is fakadhat, hogy az interjúalanyoknak eleve csak bő fele volt gazdaságilag aktív, de még közülük is többen voltak olyanok, akik az interjúkészítés idején nem folytattak rendszeres kereső tevékenységet. Néhányan korábban (a kutatást megelőzően) szembesülhettek a munka és a gondozási tevékenység összehangolásának nehézségével, aminek következtében rövidebb munkaidőben folytatták a munkát (2 fő), vagy nagyobb rugalmasságot biztosító tevékenységre váltottak (1 fő). Az utóbb említett 57 éves családi gondozó számára azonban láthatólag ez sem enyhítette a gondozás összehangolásából fakadó

feszültséget: *„így is kevesebbet dolgozok már, mint amennyivel ezt a vállalkozást nem félő fenntartani. Itt már ezzel is baj van, a gyomoridegem az innen is van, hogy azért ez borotvaélen táncol, egy vállalkozást főállásban fenntartani meg ezt az időkorlátot, amit nekem anyu jelent”.*

Ritkán fordult elő az interjúkban a gondozás következtében előálló családi konfliktusok említése. Erre egy példa az alábbi eset: *„Évekig így csináltam, és a férjem ezt látta is és neki ez nem tetszett, hogy én rohangálok haza és ezt csinálok, azt csinálok, kitakarítok, én mostam ki, mert az anyu még mosni sem mosott, főzni sem tudott már nagyon”* (47 éves nő).

A Pearlin és munkatársai által *intrapszichés konfliktusoknak* nevezett stresszorok (szelfvesztés, csapdába esettség) közül csak a csapdába esettségre lehetett utalást találni az interjúkban. Mindössze egy interjúalany adott hangot annak az érzésének, hogy az elsődleges gondozó szerepbe kerülésekor még csak elképzelése sem volt arról, hogy mit jelent egy demenciával élő idős hozzátartozót gondozni: *„nem voltam én ilyen szinten felkészítve erre az egészre”* – fogalmazta meg egy 64 éves nő, aki – a korábban gondozást nyújtó – édesapja halálát követően vált idős édesanyja elsődleges gondozójává.

A gondozási tevékenység pozitív jelentése mint megküzdési stratégia

A stressz kimenete vagy megnyilvánulása *(outcomes)* eltérő lehet annak függvényében, hogy a családi gondozó milyen külső támogatásra számíthat és milyen megküzdési stratégiákkal rendelkezik *(mediators)*. A gondozáshoz kapott külső támogatást korábban (lásd a Kikből lesznek családi gondozók című részt) már tárgyaltam. Ebben a részben a lehetséges megküzdési stratégiákról lesz szó. Ezek a stratégiák érinthetik a stresszt kiváltó helyzet kezelését, a helyzet jelentésének kezelését és a stressz tüneteinek a kezelését (Pearlin et al. 1990). Ezekkel összefüggésben a kutatás arra tért ki, hogy tulajdonítanak-e a családi gondozók valamilyen pozitív jelentést a gondozási tevékenységnek, s ha igen, mik ezek.

A felvett interjúk alapján összességében megállapítható, hogy a gondozók többsége képes volt valamilyen pozitív aspektust találni a hozzátartozójáról való gondoskodásban. A pozitív tartalmak sokfélesége tárult fel, de ha most azokat tekintjük, amelyek több interjúban is megjelentek, akkor három főbb téma rajzolódik ki: i) a gondozott családtag hálája; ii) a gondozott puszta létezése, társasága és a vele való kapcsolódás megőrzése; valamint iii) a segítségnyújtás öröme.

A legtöbbek által említett pozitív jelentés a gondozott családtagnak a gondoskodásért mutatott hálája volt. Erről például így számoltak be: *„Az, hogy újabban, és nekem ez a furcsa, hogy újabban, amikor tisztába teszem, meg ellátom, vagy beviszem az ennivalóját, akkor megpuszilja a kezemet, és megköszöni”* (64 éves nő); *„Dacára, hogy állandó harcban állok vele, mindig valamiért, nincs olyan nap, hogy apa ne mondaná nekem azt, hogy köszönöm. Ez megmaradt benne, ezt megint nagyon tudom értékelni”* (35 éves férfi); *„Amikor a betegnek vannak jobb napjai és tisztább a feje, az anyunál is sajnos úgy van, hogy amikor egész tiszta a feje, akkor olyan kis aranyos tud lenni, meg hálás az embernek, hát az ember ilyenkor erőt gyűjt, erőt kap”* (64 éves nő).

A gondozás másik, többek által megnevezett pozitív jelentése a gondozott hozzátartozó puszta létezése, társasága, a vele való szeretetkapcsolat megőrzése volt: *„Hogy még van az apu, hogy odamegyek, kinyitom az ajtót, és úgymond persze viszi az időt, meg az energiát, de benyitok és ott van”* (58 éves nő); *„Hogy még addig az anyukámmal lehetek, amíg itt van valamennyire benne”* (30 éves férfi); *„Az, hogy együtt van a család”* (54 éves nő); *„Hát az, hogy együtt vagyunk még. Együtt lehetünk még. És hát semmi lényegében, foghatjuk egymás kezét és van, ennyi. Szóval örömet az okoz, amikor mérges vagyok rá, és olyan aranyosan mondja, hogy édeském, hát akkor mégis csak aranyos”* (76 éves nő).

Néhány gondozó esetében a gondozás pozitívumát maga a segítségnyújtás jelenti. Az altruizmus megnyilvánulása több interjúalanynál is tapasztalható volt, például: *„Engem mindig az tett boldoggá, ha tudtam azt, hogy én segíthetek. Segíthetek és tudok segíteni. Nálam mindig az volt a probléma, ha esetleg nem tudtam segíteni. Én magamat soha nem tettem előnybe. Engem az nem tett boldoggá, hogy én most magamat előnyben részesítsem, bármiben is. Én hamarabb lemondanék bármiről azért, hogy a másiknak jó legyen”* (62 éves nő); *„És nekem elég az, hogy látom mosolyogni a férjemet”* (64 éves nő); *„Ha úgy én magam sikerül egy olyan légkört teremtenem az anyósom köré, amiben látom, hogy ő nekiáll egy picit mosolyogni”* (70 éves nő).

Ehhez a motívumhoz kapcsolható még az is, hogy a gondoskodás egyes gondozók számára reményt ad, hogy a dolgok akár csak időlegesen is, de jobbra fordulhatnak: *„Amikor beállt a gyógyszer, és láttam, hogy pozitív irányban haladunk, akkor az egy kicsit adott egy löketet, hogy ez mégiscsak kibírható, mégis kezelhető, meg stagnál valamennyire”* (60 éves nő); *„Én nagyon reménykedek abban, hogy miután én is próbálok mindent, meg most már tényleg egyre többen próbálkoznak, ha összefogunk, akkor talán ezt is meg lehet oldani úgy, mint ahogy megoldottak más betegséget is, például a rákot is”* (73 éves nő).

Ezek mellett feltárultak a gondozási tevékenység további pozitív aspektusai is, de jobbára csak egy-egy interjúban. Ilyen pozitívum például a gondozói kompetenciával összefüggő elégedettségérzés: *„Amikor sikerül a türelem, akkor én nagyon jó érzéssel nyugtázom a napot, hogy ezen túlestünk és nem borultam ki, úgyhogy ilyesmi”* (75 éves nő). Egy másik interjúalany a gondozásért járó túlvilági jutalomban vélte megtalálni a tevékenység pozitív aspektusát: *„Az a hitem, hogy ezt fönt is látják, hogy ki mit tesz a másikért és ezért olyan jutalom fog járni, amit a viselt dolgaink alapján megérdemlünk”* (77 éves nő).

A stresszfolyamat kimenetei

A gondozókkal készített interjúkban külön kérdés szerepelt a saját egészségi állapotukra vonatkozóan, különös tekintettel annak a gondozási tevékenység megkezdése óta bekövetkezett változására. Meglepő módon, a vártnál (például: Pinquart–Sörensen 2003) kevesebben számoltak be – legalábbis közvetlenül – egészségügyi problémákról, illetve állapotuk gondozással összefüggésbe hozható romlásáról. A gondozók által említett bajok döntően idegességgel, feszültséggel összefüggő problémák voltak. Egy 55 éves nő például a következőket mondta: *„Néha feszült vagyok, szerintem az, hogy én sok mindent magamba fojtok, […] és ezek egy idő után bennem vannak, feszültséget okoznak, meg idegesebb vagyok, fáradtabb vagyok. […] Hát megmondom őszintén, van néha, hogy bekapok egy huszonötös [X gyógyszert]-t”.* A testi egészséggel összefüggésben a gondozók közül néhányan gyomor- és bélrendszeri problémákra panaszkodtak, de többen voltak olyanok, akik magas vérnyomással összefüggő problémákról számoltak be: *„Én is cukorbeteg vagyok, nekem is magas a vérnyomásom, és hát olyan nem tudom, mostanában nagyon ideges tudok lenni, mert hát végül is most súlyosbodik a teher. És ilyen, hogy nyelőcső, nem tudok inni, nem tudok enni, két falat beáll, de aztán egy kicsit nyugodtabb időszak következik, akkor elmúlik”* (76 éves nő). Az interjús kutatás során az is megfigyelhető volt, hogy az egészségügyi gondokról beszámoló gondozók szinte kivétel nélkül olyanok voltak, akik a gondozott családtaggal egy háztartásban éltek.

Több interjúalany a saját egészségügyi problémájának a gondozási tevékenység miatti – kötelességtudatból történő – szándékolt háttérbe szorításáról számolt be: *„háromhavonta jártam kórházba, olyan rosszul voltam. És most talán a felelősségtudat, csak az infúzióra járok be, az nyolc nap, de az itt van [X településen], és haza szoktam jönni, egy órára rá hazajövök”* (64 éves nő); *„saját felelősségre kijöttem a kórházból, és itthon lefolytak az infúzióim, és közben tudtam anyukámról gondoskodni”* (30 éves férfi); *„Nekem van pajzsmirigy problémám is, de ez annyi nálam, alulműködik, úgyhogy én kapok gyógyszert, […] de nyilván, hogy ami ezzel jár, hogy*

fáradékonyság stb., ezek mind megvannak, de amikor meg kell csinálni valamit, akkor meg kell csinálni” (53 éves nő).

Több interjúalanynál is tetten érhető volt ugyanakkor a saját egészségügyi gondjaival kapcsolatos hárítás: *„Az én egészségi állapotommal nincsen baj, tehát nem érzek semmi olyat. Jó, hát annyi, hogy vérnyomáscsökkentőt szedek én is, de egyébként semmi”* (64 éves nő); *„állítólag magas a vérnyomásom, arra szedek egy bogyót és kész. Megmondom őszintén, hogy nem merek vele foglalkozni, mert én úgy vagyok vele, hogy addig, ameddig én jól vagyok, élek, amíg azt nem mondják, hogy na, most fel sem tudok kelni vagy nem tudom, addig nekem az az elfoglaltságom, hogy én őt ellássam”* (73 éves nő).

Valószínűsíthető, hogy a demenciával élő családtag tartós gondozása az itt feltártnál – a külföldi tapasztalatokkal egybecsengően – szélesebb körben von maga után a gondozók egészségi állapotát érintő következményeket. Ennek egyik oka a fentebb már említett hárítás lehet. De emellett az is egy lehetséges ok, hogy a gondozók egy része maga is idős, életkorából adódóan különböző betegségekkel küszködik, e betegségek akár már a gondozást megelőzően elkezdődhettek, és egészségi állapotuk romlását nem feltétlenül kötik össze (vagy akarják összekötni) a gondozói tevékenységgel. Az egyik gondozó például azt mesélte el, hogy édesapjától vette át a gondozói szerepet annak halála után, amelyhez – elmondása szerint – hozzájárulhatott a gondozásból fakadó teljes kimerültség és az annak nyomán fellépő egészségügyi problémák.

Az informális és a formális gondozás viszonya

Az interjús vizsgálatban az informális és a formális gondozás viszonyával összefüggésben a házi segítségnyújtás és a nappali ellátás igénybevételéről is megkérdeztük az interjúalanyokat. Az alábbiakban az eredményeket ennek a sorrendnek megfelelően mutatom be.

A mintába került 30 családi gondozóból kilencen jelezték, hogy igénybe vesznek *házi segítségnyújtást* a demenciával élő hozzátartozójuk gondozásához. Ez az arány nagy valószínűséggel felülreprezentálja az alapsokaságbeli arányt. (Utóbbi jelenleg nem ismert, mivel a szolgáltatást igénybe vevők számára vonatkozó KSH adatból nem tudjuk, hogy mekkora hányaduk demenciával élő.) A mintabeli magasabb igénybevételi arány összefüggésben állhat az interjúalanyok korábban már ismertetett – részben a nappali ellátást nyújtó intézményeken keresztüli – rekrutációjával.

A gondozói interjúk mindazonáltal rávilágítottak néhány fontos dologra. Először is meglepő, hogy a családi gondozók egy része (körülbelül minden hatodik) előtt nem volt ismert a házi segítségnyújtás mint szolgáltatás. Voltak továbbá olyan családok, amelyek ugyan tudtak a szolgáltatás létezéséről, de valójában fontolóra sem vették az igénybevétel lehetőségét. Mások arra a problémára mutattak rá az ellátással összefüggésben, hogy a demenciával élő idős családtagjuk számára fontos az állandóság, és a gondozott nehezen vagy egyáltalán nem is fogadna el idegentől segítséget, vagy legalábbis nem mindenfajta gondozási tevékenység esetében.

A szolgáltatást igénybe vevő családok esetén a válaszokból az látszik, hogy a házi segítségnyújtás a gyakorlatban elsősorban szociális segítséget (bevásárlást, étkeztetést, gyógyszeradagolást, takarítást) jelentett, miközben a szükségleti oldalon megjelentek a szaktudást igénylő személyi gondozás irányába mutató igények is. Az egyszerűbb feladatokat (például bevásárlás, takarítás) ugyanis az elsődleges gondozók vagy a másodlagos gondozóként jelen lévő családtagok is el tudják látni. A kereslet és kínálat a gondozás időtartamát illetően sem feltétlenül találkozott egymással. Miközben a jelenlegi szabályozás lehetővé tenné a 4 óránál hosszabb segítségnyújtást is, az interjúalanyok általában csak fél-egyórás időtartamra jutottak segítséghez. Ez sokszor kevesebb, mint amennyire szükség lenne, és annál is, mint amennyit a családi gondozók érdemi segítségnek tartanának.

Összességében az látszik, hogy a gondozó és a gondozott együtt- vagy különélése és a háztartás típusa, amelyben élnek, nagyban meghatározza a házi segítségnyújtás iránti igényeket. A szolgáltatásra – annak jelenlegi formájában – legnagyobb igény az egyedül élő gondozottak esetében merül fel. Felfigyelhetünk rá, hogy Chappel és Blandford (1991) modelljében ők azok, akiknek a gondozói hálózatából hiányoznak a kulcsfontosságú személyek (elsősorban a házastárs). A demenciával élő személy és az elsődleges családi gondozó különélése inkább a betegség korai stádiumaiban képzelhető el, amikor a gondozott még nem igényel folyamatos felügyeletet. Emellett a házi segítségnyújtás rendszere érdemi segítséget jelenthet még az olyan gondozók esetében is, akik a gondozottal kétfős háztartásban élnek együtt, és vagy keresőtevékenység mellett végzik a gondozást, vagy maguk is idősek, kevésbé terhelhetők, és ebből adódóan a nehezebb gondozási feladatok elvégzése során segítségre szorulnak. A legalább háromfős vagy nagyobb háztartások részéről, ahol az elsődleges gondozó mellett további családtag is besegít(het) a gondozásba, kisebb igény mutatkozik a házi segítségnyújtás iránt. Ők általában maguk végzik a gondozási tevékenységeket, és legfeljebb a nehezebb feladatok esetében tartanának igény formális gondozói segítségre, amit a rendszer a gyakorlatban nem mindig tud biztosítani.

A házi segítségnyújtás mellett a gondozókat a *nappali ellátás* igénybevételéről is megkérdeztük. Mivel a jelen kutatásban az interjúalanyok rekrutációja részben a nappali ellátást nyújtó intézményeken keresztül történt, ezért – a szelekciós torzítás következtében – nem meglepő, hogy a mintában jóval nagyobb az ebben az ellátási formában részesített egyének aránya, mint az érintett teljes népességben. Az interjúalanyok közül hatan jelezték, hogy a gondozott családtagjuk igénybe vesz nappali ellátást. Ők a nappali ellátásra egyértelműen tehermentesítő szolgáltatásként tekintettek. Megfigyelhető volt, hogy a nappali ellátást igénybe vevő idősek olyanok, akik betegségállapotuk miatt teljes felügyeletet igényelnek, de mozgásukban még nem korlátozottak. Ez szintén alátámasztja Chappel és Blandford (1991) feltételezését, mely szerint az informális gondozás formális gondozással való kiegészítése – a hiányos gondozói hálózat mellett – akkor következik be, ha az idős személy gondozási szükséglete fokozottabb.

A szolgáltatás alacsony igénybevételének okai között hangsúlyos a lefedettség hiányossága, de a kutatás emellett további okokat is feltárt. Az interjúkból kiderült, hogy a gondozók jelentős része egyáltalán nem is ismeri ezt a szolgáltatást (illetve többen hiszik úgy, hogy már nem elérhető vagy legalábbis az adott településen nincs). További problémát jelent, hogy a családok egy része nem tudja megoldani a demenciával élő idős hozzátartozó oda- és visszaszállítását (nincs autójuk és nincs, aki nap mint nap el tudná kísérni stb.). Az igénybevétel szándéka és/vagy lehetősége sincs meg minden gondozott részéről. Több interjúalany hangsúlyozta, hogy a gondozott nem szívesen megy az idősek nappali otthonába, nem igényli vagy értékeli mások társaságát, a környezetváltozás könnyen megzavarja, illetve a betegségállapota (például ágyhoz kötöttség) sem feltétlenül teszi lehetővé számára a szolgáltatás igénybevételét.

Végül érdemes még megjegyezni, hogy piaci szolgáltatók által nyújtott ellátást (gondozást, ápolást) a kutatás résztvevői közül nagyon kevesen vettek igénybe. Ennek elsősorban pénzügyi okai vannak: a háztartások anyagi helyzete ritkán teszi lehetővé a piaci alapú szolgáltatások hosszabb távon történő finanszírozását.

Összegzés és diszkusszió

A jelen vizsgálat 30 demenciával élő személyről gondoskodó családi gondozóval készített interjún alapul, akiket részint egészségügyi ellátást nyújtó intézmények, részint pedig a szociális ellátórendszer intézményeinek közreműködésével (nappali ellátást nyújtó intézmények és bentlakásos intézmények várólistáiból kiindulva) kutattunk fel. Ezt figyelembe véve a kutatási eredményekből csak korlátozottan, kellő körültekintés mellett vonhatók le következtetések a demenciával élő családtagot gondozók teljes populációjára vonatkozóan.

A tanulmány három fő kérdést vizsgált. Az első arra vonatkozott, hogy kikből lesznek a demenciával élő idősek családi gondozói. Összhangban a korábbi kutatási eredményekkel, a családi gondozók mintájában a nők (a gondozott lánya, felesége, menye) voltak túlnyomó többségben. Az interjúalanyok átlagéletkora magasabb volt, mint Rubovszky (2017) idős hozzátartozót gondozó személyek körében végzett vizsgálatának mintájában. Ez nem meglepő, tekintve, hogy a demenciával élő személyek a betegség prevalenciájából eredően – gyakran a legidősebb idősek közül kerülnek ki (a minta átlagéletkora 81 év), így az őket gondozó családtagjaik is idősebb korúak, legyenek akár házastársak, akár leszármazottak. Vagyis, a jelen kutatás mintájára is érvényes Oliveira és kollégái (2005) megállapítása, mely szerint a demenciával élő személyt gondozók maguk is sokszor idősek.

A kutatás központi kérdése a gondozók terhelődésére irányult, melyet Pearlin és munkatársainak stresszfolyamat modelljéből (1990) kiindulva vizsgáltam. A gondozási tevékenység elsődleges *objektív stresszorai* kapcsán azt találtam, hogy a napi tevékenységek végrehajtásában nyújtott segítségnél nagyobb terhet jelent a gondozók számára a demenciával élő hozzátartozó kognitív hanyatlása, valamint magatartási és pszichés tünetei, illetve az ezek miatt szükséges felügyelet biztosítása.

A demencia előrehaladásával a gondozott szükségletei kerülnek egyre inkább a középpontba, és ez átstrukturálja a gondozást végző személy életét, háttérbe szorítva saját elemi szükségleteinek kielégítését, a pihenés, a regenerálódás és az énidő biztosítását. A túlterhelődés *(szubjektív stresszor)* gyakran előfordult az interjúalanyok körében. Ehhez társul még – további szubjektív stresszorként – a gondozó demenciával élő hozzátartozóval való kapcsolatának átalakulása, amelynek során a korábbi családon belüli viszony – elveszítve kölcsönös jellegét – gondozó-gondozott kapcsolattá válik.

Az interjúk arról tanúskodtak, hogy a gondozás szubjektív megélését több – a stresszfolyamat modelljében nem szereplő – további tényező nehezíti. Komoly lelki megterhelést okoz a gondozott személy kognitív leépülését hozzátartozóként végig kísérni, valamint elfogadni az azzal kapcsolatos tehetetlenségérzést. A megértési nehézségek és a viselkedészavarok (például agresszivitás, durva beszéd, kényszercselekvések stb.) kezelése nagyfokú türelmet igényel a gondozótól. Az időnként mégis elő-előforduló türelmetlenség, düh, hangos szó ugyanakkor lelkiismeretfurdalást, szégyenérzetet kelthet a gondozást nyújtó családtagban. Ezen kívül számtalan dolog adhat okot a szorongásra, onnan kezdve, hogy képtelenség folyamatosan jelen lenni és a gondozott minden mozdulatát felügyelni (megóvni az eleséstől, megakadályozni, hogy kárt tegyen magában vagy elkóboroljon stb.), egészen addig, hogy milyen állapotromlást hoz a jövő, és hogy az újabb kihívást hogyan lehet majd kezelni.

Pearlin és kollégáinak stresszmodelljében ezekhez az elsődleges stresszorokhoz a gondozási tevékenységből fakadó *másodlagos stresszorok* kapcsolódnak. A gondozói interjúkból úgy tűnik, a lehetséges szerepfeszültségek közül a társas élet leépülése miatti feszültség a legerőteljesebb. Az, hogy a munka- és a gondozási tevékenység összeegyeztetése mint másodlagos stresszor nem kapott különösebb hangsúlyt, valószínűleg annak tudható be, hogy a gondozók közül – életkoruknál fogva – kevesen voltak gazdaságilag aktívak, illetőleg néhányan már a kutatást megelőzően munkaerőpiaci alkalmazkodásra (rövidebb munkaidő,

tevékenységváltás) kényszerültek, vagyis a kereső- és a gondozási tevékenység összehangolásából keletkező feszültséget korábban tapasztalták meg.

A *stresszfolyamat kimenetét* nagyban befolyásolja a társadalmi támogatás és a megküzdőképesség. Előbbit illetően látható volt, hogy a legtöbb gondozó kapott valamilyen segítséget a gondozásban, leginkább valamely családtagtól (házastárstól, gyermektől), vagy szomszédtól, baráttól. Ők kevésbé terhelődtek, mint azok, akik teljesen magukra voltak utalva. Emellett a stresszfolyamat kimenetét kedvezően befolyásolhatják a tevékenységhez kapcsolt pozitív tartalmak (megküzdőképesség) is. A külföldi kutatási eredményekkel egybecsengően (lásd például Sander et al. 2005) a jelen kutatásból is az derült ki, hogy sokan társítanak pozitív jelentést a gondozási tevékenységhez. A gondozás három gyakorta említett jutalma közé tartozik a gondozott családtag hálája, a puszta létezése, valamint a vele való kapcsolódás megőrzése és a másokon való segítés öröme. Ezek a pozitív tartalmak ugyanakkor jelentősen eltérnek azoktól, amelyeket Sanders (2005) azonosított Alzheimer kórban szenvedő családtagot gondozók körében az Amerikai Egyesült Államokban. A jelen kutatás interjúalanyai között nem voltak olyanok, akik a gondozásnak köszönhetően spirituális fejlődésükről és hitük megerősödéséről, vagy személyiségfejlődésükről számoltak be, és csak elvétve tettek utalást a kompetenciák gondozással összefüggő kiteljesedésére is. E különbségek okainak feltárása további kutatásokat igényelne.

A vizsgálat harmadik fő kérdése az informális és a formális gondozás hazai kapcsolódása volt. Ennek tanulmányozásához négy modellt vázoltam fel. A kutatásban részt vevő családok esetében az informális és a formális gondozás viszonya úgy tűnik, részint Cantor hierarchikus-kompenzatorikus modelljét (1979, 1991), részint pedig Chappel és Blandford (1991) modelljét követi. A gondozási tevékenységben döntő szerepet játszó családi gondozók kiválasztódása Cantor modelljének feleltethető meg, amennyiben a gondozást magára vállaló személy elsődlegesen a házastárs, és a további családtagok (gyermek vagy meny) a házastárs hiánya esetén kerülnek gondozói szerepbe. A Litwak (1985) által feltételezett feladat szerinti munkamegosztás ugyanakkor nem igazán érhető tetten. Egyrészt, az interjúkból az szűrhető le, hogy sok családban minden gondozási feladatot – függetlenül annak jellegétől – családon belül oldanak meg. Másrészt, a házi segítségnyújtás jelenlegi rendszerére sem jellemző, hogy az elsődlegesen a szaktudást igénylő személyi gondozásra fókuszálna (a szociális gondozás helyett).

A formális gondozás igénybevételének jellemzői Chappel és Blandford (1991) feltételezését támasztják alá. Az interjúk alapján azt figyelhettük meg ugyanis, hogy házi segítségnyújtást elsősorban az egyedül élő demenciával diagnosztizált idősek vettek igénybe, vagyis azok, akiknek gondozói hálózatából fontos személyek hiányoztak. Nappali ellátásban viszont azok az idősek részesültek, akiknek nem volt hiányos a gondozói hálózatuk, de fokozottabb gondozási szükséglet jellemzi őket, jobbára folyamatos felügyeletet igényelnek (de még nem fekvőbetegek), és a család támogatni tudja őket az intézménybe való oda- és visszajutásban.

Hivatkozások

Alzheimer's Association (2018) *Alzheimer disease facts and figures.* Elérhető: https://www.alz.org/media/homeoffice/facts%20and%20figures/facts-and-figures.pdf [Letöltve: 2021-03-30.]

Alzheimer Europe (2020) *Dementia in Europe Yearbook 2019. Estimating the prevalence of dementia in Europe.* Luxemburg: Alzheimer Europe.

Aneshensel, C. S. – Pearlin, L. I. – Mullan, J. T. – Zarit, S. H. – Whitlatch, C. J. (1995) *Profiles in caregiving: The unexpected career.* San Diego, CA: Academic Press.

Bácskay A. (2017) Területi különbségek az idősgondozásban. In Giczi J. (szerk.) *Ezüstkor: korosodás és társadalom.* Budapest: KSH. 28–35.

Cantor, M. (1979) Neighbors and friends: An overlooked resources in the informal support system. *Research on Aging,* 1, 434–463.

Cantor, M. H. (1991) Family and community: Changing roles in an aging society. *The Gerontologist,* 31, 337–346.

Chappell, N. – Blandford, A. (1991) Informal and Formal Care: Exploring the Complementarity. *Ageing and Society,* 11(3), 299–317. http://doi:10.1017/S0144686X00004189

Érsek K. – Kárpáti K. – Kovács T. – Csillik G. – Gulácsi L. Á. – Gulácsi L. et al. (2010) A dementia epidemiológiája Magyarországon. *Ideggyógyászati Szemle*, 63(5–6), 175–182.

Farina, N. – Page, T. E. – Daley, S. – Brown, A. – Bowling, A. – Basset, T. – Livingston, G. – Knapp, M. – Murray, J. – Banerjee, S. (2017) Factors associated with the quality of life of family carers of people with dementia: A systematic review. *Alzheimer's and Dementia,* 13(5), 572–581. https://doi.org/10.1016/j.jalz.2016.12.010

Greene, V. (1983) Substitution between formally and informally provided care for the impaired elderly in the community. *Medical Care,* 21(6), 609–619. https://doi.org/10.1097/00005650-198306000-00003

Gyarmati A. (2019) *Idősödés, idősellátás Magyarországon. Helyzetkép és problémák.* Budapest: Friedrich Ebert Stiftung.

Jeneiné Rubovszky Cs. (2017) Az idősgondozás megoldatlanságának áldozatai. A gondozó családtagok helyzete a mai Magyarországon. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar. Elérhető: https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/37201/Rubovszky_Csilla_Doktori_%C3%A9rtekez%C3%A9s.pdf?sequence=1&isAllowed=y [Letöltve: 2021-03-30.]

Kamiya, M. – Sakurai, T. – Ogama, N. – Maki, Y. – Toba, K. (2014) Factors associated with increased caregivers' burden in several cognitive stages of Alzheimer's disease. *Geriatrics and Gerontology International,* 14(2), 45–55. https://doi.org/10.1111/ggi.12260

Kemp, C. L. – Ball, M. M. – Perkins, M. M. (2013) Convoys of care: theorizing intersections of formal and informal care. *Journal of aging studies,* 27(1), 15–29. https://doi.org/10.1016/j.jaging.2012.10.002

Kopasz M. (2020) A demenciával élőket gondozó családtagok életminősége – Szakirodalmi áttekintés. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle,* 10(4), 60–77. https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.4.60

Kostyál L. Á. (2020) Demencia a családban – az informális gondozók támogatási lehetősége. *Esély,* 31(4), 97–116.

Kovács T. (2015) *Interprofesszionális együttműködési lehetőségek az egészségügyben: a dementia diagnózisa és kezelése.* INDA Interprofesszionális Demencia Alapprogram. Elérhető: https://demencia.hu/wp-content/uploads/2020/03/kovacs_tibor.pdf. [Letöltve: 2021-03-30.]

Litwak, E. (1985) *Helping the elderly: The complementary roles of informal networks and formal systems.* New York: Guildford Press.

Miller, B. – Cafasso, L. (1992) Gender differences in caregiving: Fact or artifact? *The Gerontologist,* 32, 498–507. https://doi.org/10.1093/geront/32.4.498

Miller, B. – Guo, S. (2000) Social support for spouse caregivers of persons with dementia. *Journal of Gerontology Series B Psychological Sciences and Social Sciences,* 55(3), S163–172. https://doi.org/10.1093/geronb/55.3.s163

Miller, V. J. – Killian, M. O. – Fields, N. (2020) Caregiver identity theory and predictors of burden and depression: Findings from the REACH II study. *Aging & Mental Health,* 24(2), 212–220. https://doi.org/10.1080/13607863.2018.1533522

Montgomery, R. – Rowe, J. – Kosloski, K. (2007) Family caregiving. In Blackborn, J. – Dulmus, K. (szerk.) *Handbook of gerontology: Evidence-based approaches to theory, practice, and policy.* New York: Wiley. 426–454.

Montgomery, R. J. V. – Kosloski, K. (2009) Caregiving as a process of changing identity: Implications for caregiver support. *Generations,* 33(1), 47–52.

OECD (2019) *Health at a Glance 2019: OECD Indicators.* Paris: OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/4dd50c09-en

OECD (2020) *Who Cares? Attracting and Retaining Care Workers for the Elderly. OECD Health Policy Studies.* Paris: OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/92c0ef68-en.

Oliveira, D. C. – Vass, C. – Aubeeluck, A. (2015) Ageing and quality of life in family carers of people with dementia being cared for at home: a literature review. *Quality in Primary Care,* 23(1), 18–30.

O'Rourke, N. – Tuokko, H. (2000) The psychological and physical costs of caregiving: The Canadian Study of Health and Aging. *Journal of Applied Gerontology,* 19, 389–404. https://doi.org/10.1177/073346480001900402

Patyán L. (2018) *A professzionális és családi gondozók viszonyrendszere az idősek otthoni gondozásában.* Doktori disszertáció. Budapest: ELTE. Elérhető: https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/41597/Disszert%c3%a1ci%c3%b3.pdf?sequence=1&isAllowed=y [Letöltve: 2021-03-30]

Pearlin, L. I. – Mullan, J. T. – Semple, S. J. – Skaff, M. M. (1990) Caregiving and the stress process: An overview of concepts and their measures. *The Gerontologist,* 30(5), 583–594. https://doi.org/10.1093/geront/30.5.583

Pinquart, M. – Sörensen, S. (2003) Differences between caregivers and noncaregivers in psychological health and physical health: a metaanalysis. *Psychological Aging,* 18(2), 250–267. https:// 10.1037/0882-7974.18.2.250

Rapp, S. R. – Chao, D. (2000) Appraisals of strain and of gain: Effects on psychological wellbeing of caregivers of dementia patients. *Aging and Mental Health,* 4, 142–148. https://doi.org/10.1080/13607860050008664

Rubovszky Cs. (2017) Idősgondozás a családban – A gondozó családtagok helyzet a mai Magyarországon. *Esély,* 25(4), 45–70.

Sanders, S. (2005) Is the Glass Half Empty or Half Full? *Social Work in Health Care,* 40(3), 57–73. https://doi.org/10.1300/J010v40n03_04

Shifren, K. (2017) Caregiving Identity and Flexibility. In Sinnott, J. (szerk.) *Identity Flexibility During Adulthood.* Cham: Springer. 289–301. https://doi.org/10.1007/978-3-319-55658-1_18

Stoller, E. P. (1990) Males as helpers: The role of sons, relatives, and friends. *The Gerontologist,* 30, 228–235. https:// 10.1093/geront/30.2.228

Szabó L. (2014) A professzionális és informális segítők szerepe az idősek otthoni gondozásában. *Esély,* 25(1), 79–93.

Szabó L. (2011) *Időskori demenciák családi, társadalmi és pszichológiai vonatkozásai.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Van Houtven, C. – Norton, E. (2004) Informal care and health care use of older adults. *Journal of Health Economics,* 23(6), 1159–1180. https://doi.org/10.1016/j.jhealeco.2004.04.008

Verbeek-Oudijk, D. – Woittiez, I. – Eggink, E. – Putman, L. (2014) *Who cares in Europe? A comparison of long-term care for the over-50s in sixteen European countries*. The Hague: The Netherlands Institute for Social Research.

Walker, A. J. (1992) Conceptual perspectives on gender and family caregiving. In Dwyer, J. W. – Coward, R. T. (szerk.) *Gender, families and elder care.* Newbury Park, CA: SAGE. 34–48.

Vida Anikó[1]

A professzionális gondoskodás konstrukciója és válsága az idősellátásban dolgozók perspektívájából

https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.3.69

Absztrakt

A tanulmány fókuszában a gondoskodási válság jelenkori és hazai társadalompolitikai vonatkozásai állnak arra a kérdésre keresve a választ, hogy a professzionális gondoskodás egyik legmeghatározóbb, ugyanakkor leginkább alulértékelt területének számító idősgondozásban milyen módon és formában jelennek meg a gondoskodási válság tünetei. A 2020 nyarán és 2021 első negyedévében zajló kvalitatív vizsgálat deklaráltan a koronavírus járvány hatásainak feltárását célozta, azt feltételezve, hogy a korábban is meglévő gondoskodási krízist a járvány megfékezésére hozott intézkedések még jobban láthatóvá teszik, illetve felerősítik. A kutatás első szakaszában félig strukturált szakértői interjúk, míg a másodikban fókuszcsoportos interjúk készültek egy dél-alföldi középváros gondozásmenedzsmentjének kulcsszereplőivel, illetve gondoskodási munkakört betöltő szakembereivel. Az interjúk felépítése hasonló volt mindkét módszer alkalmazása során, ám a fókuszcsoportos interjúk sokkal inkább a professzionális gondoskodással kapcsolatos attitűdök, gondolkodási sémák, valamint a gondoskodási válság személyes percepcióinak feltárását célozták, míg a szakértői interjúk a járványra adott szervezeti válaszokét. A vizsgálat eredményeinek ismertetése és elemzése részint tematikusan, részint a gondoskodási etika normatív szűrőjén keresztül történt.

Kulcsszavak: gondoskodási válság, gondoskodási etika, idősgondozás, a gondoskodás konstrukciója

The construction and crisis of professional care from the perspective of elderly care workers

Abstract

The focus of the study lies at the current and domestic social policy relevancies aiming to answer the question of how and in what form the symptoms of the care crisis appear in the field of elderly care which is one of the most important but underestimated areas of professional care. Furthermore, concentrating on what additional burdens both paid and unpaid reproductive labour put on the mostly female employees. The qualitative study that took place in the summer of 2020 primarily focused on exploring the effects of the coronavirus pandemic, assuming that the pre-existing organizational crisis has been made even more visible and exacerbated by the measures to curb the pandemic. Ten semi-structured interviews were conducted with the key stakeholders of care management in a mid-sized town located in the Southern Great Plain: with heads of institutions and primarily with middle managers in a coordinating role. In the second the phase of study, focus group interviews were conducted with non-executive caregivers. The purpose of analysing these interviews is to explore the personal perceptions of the care crisis in addition to constructing the concept of caregiving through a normative lens of the values and political philosophical presuppositions of care ethics.

Keywords: ethics of care, care crisis, elderly care system, construction of care

1 Szegedi Tudományegyetem Egészségtudományi és Szociális Képzési Kar.

Vida Anikó

A professzionális gondoskodás konstrukciója és válsága az idősellátásban dolgozók perspektívájából

Bevezetés

Selma Sevenhuijsen (2003) már közel húsz évvel ezelőtt arra figyelmeztetett, hogy a gondoskodás tradicionális normatív kerete többé már nem tűnik kielégítőnek, miután a gondoskodás egyszerre jelenlévő és hiányzó fogalom. Azért jelenlévő, mert a gondoskodás napjainkban egyre nagyobb politikai jelentőségre tesz szert. A gondoskodással összefüggő feladatok a legkülönfélébb csatornákon keresztül válnak politikai napirendi pontokká: az egészségügyi és jóléti rendszerek reformjától kezdve az anyasági ellátások szabályozásáig, egészen az idősekkel való törődésig. Másrészről hiányzó, mivel a döntéshozók gyakran nem kielégítő definíciókat alkalmaznak, továbbá a domináns politikai, közpolitikai paradigmák kevés teret hagynak a gondoskodási etika számára. Egy korábbi tanulmányában Sevenhuijsen (1998) amellett érvelt, hogy helyet kell(ene) találni a „gondoskodó állampolgárság" újfajta tevékenységeinek, melyek során az emberek úgy tekinthetnek magukra, mint gondoskodást végző és elfogadó személyekre. Emellett arra is figyelmeztetett, hogy amennyiben semmi sem változik, a gondoskodási tevékenység átrendeződése a jóléti állam gondoskodó funkcióinak leépüléséhez vezethet (Sevenhuijsen 1998). Még ha ez a leépülés nem is következett be, az mindenesetre tényszerűen kijelenthető, hogy az idősellátásra fordított állami kiadások visszaszorulása, a piaci megoldások térhódítása, a szolgáltatásokért folyó verseny erősödése és legfőképpen a demográfiai folyamatok eredményeképp a gondoskodás mára „szűkös jószággá" vált (Melegh–Katona 2020). A gondoskodási válság fogalma azonban nemcsak a gondoskodáshiányra vonatkozik, hanem arra is rávilágít, hogy ezek az alacsony presztízsű és alulértékelt tevékenységek egyre inkább a családokra és azon belül is a nőkre terhelődnek, közülük is kiemelten azokra, akik az egészségügyi és a szociális ellátás területén dolgoznak. Tágabb, még inkább globális értelmezésben, a gondoskodási válság a nemi-, regionális és osztályegyenlőtlenségeken alapuló gondoskodási rezsimek fenntarthatatlanságát tette láthatóvá (Gregor–Kováts 2020).

Magyarországon – több mint három évtizeddel a segítő hivatás professzióvá válása után – a politikusok egyre gyakrabban kérdőjelezik meg a szociális szakemberek tevékenységének professzionális jellegét, amely nemcsak a szakma el nem ismerésében (korábban „csak" alulértékelésében), hanem az állami szociális ellátások krónikus és súlyos forráshiányában és számtalan anomáliájában is megmutatkozik. Az intézményes gondoskodás válságtünetei mindazonáltal nem újkeletűek[2] és az egyértelműen az államhoz köthető okok mellett nem megkerülhető a szakma belső, morális válsága és identitáskrízise sem (Kozma 2020). A témaválasztást egyfelől az az ellentmondás motiválta, hogy a hazai szociális ellátórendszer meghatározó, stratégiai ágazatának[3] számító idősellátás hosszú ideje periférikus helyzetben van (Szabó 2013), nemcsak a többi ágazathoz – különösen az egészségügyhöz – viszonyítva, hanem még a hasonlóképpen alulértékelt, egyre láthatatlanabbá váló szociális

2 A szociális munka válságával foglalkozó tanulmányok és szakmai anyagok közül mindenképp kiemelendő az *Esély* folyóirat 2014/3. számában megjelent vitasorozat, melyet Bugarszki Zsolt (2014) „A szociális munka válsága" című írása indított el.

3 Egy a közelmúltban lezajlott országos vizsgálat eredményei szerint a szociális ágazatban dolgozók közel fele (44%) dolgozik az idősellátásban (Gyarmati 2021).

ellátórendszeren belül is; másfelől az a kormányzati kommunikáció, amely a Covid-járvány elleni védekezésben kiemelt szerepet játszó szociális szakemberek munkáját semmilyen szinten nem ismerte el és a szociális ágazat leginkább csak a politikai csatározások színterévé vált Pesti úti Idősek Otthona kapcsán került be a nyilvánosságba. *„Hogyan lehet az, hogy aki karitatív tevékenységben időseket segít az „glóriát" kap, aki pedig nehéz körülmények között, „hivatásos gondozóként" naponta küszködik, annak munkáját alulértékelik?"* – teszi fel a kérdést Szabó Lajos, a hazai idősgondozás neuralgikus pontjait összegző tanulmányában (Szabó 2013:96). Végül, de egyáltalán nem utolsósorban, a téma- és terepválasztásban szerepet játszott az a szándék és egyben remény is, hogy a kutatásnak lehet egyfajta *empowerment*[4] hatása az érintettekre (Németh 2015), ezzel is hozzájárulva a gondoskodási munkát végzők szakmai önbecsüléséhez és társadalmi elismer(tet)éséhez.

Elméleti háttér

Gondoskodási etika

A gondoskodási etika fogalmával jelen írás szerzője 2003 januárjában, a szlovéniai *Mirovni Inštitut* (Béke Intézet)[5] által szervezett nemzetközi fórum résztvevőjeként találkozott először. A szakmai műhely célja egy olyan, a gondoskodási etika értékein és politikafilozófiai előfeltevésein alapuló, dokumentumelemző módszer elsajátítása volt, melynek segítségével beazonosítható és megújítható bármely szakmapolitikai anyag normatív kerete. A *„Trace"*-nek[6] nevezett módszert Selma Sevenhuijsen, az Utrechti Egyetem professzora, a holland egészségügyi rendszerrel kapcsolatos vita során dolgozta ki és alkalmazta először. A konferencián Selma Sevenhuijsen személyesen mutatta be a normatív dokumentumelemző eljárás elméleti hátterét és lépéseit, majd ezt követően a résztvevők közösen elkészítették a szlovéniai társadalmi kirekesztődés és szegénység elleni program elemzését és megújítását. A módszer gyakorlati alkalmazását és elterjesztését célozta a kutatás folytatása, melynek keretében a résztvevők saját országuk (Magyarország, Észtország, Szlovákia és Szlovénia) szociálpolitikai anyagait vizsgálták a gondoskodási etika szűrőjén keresztül (Sevenhuijsen–Švab 2004).

A gondoskodási etika egyik megalkotójának definíciója szerint: *„a legáltalánosabb szinten minden olyan tevékenység gondozásnak tekinthető, amely magában foglalja mindazt, amit a saját világunk karbantartása, továbbfejlesztése és megjavítása érdekében teszünk, annak érdekében, hogy a lehető legjobb minőségű legyen az életünk" (Tronto 1993:103). A gondoskodási etika szerint mind a gondoskodás, mind a gondoskodás iránti szükséglet morális természetünk része, emberi létünk velejárója, tehát életünk során mindkét szerepet egyszerre – ha nem is egyidőben – éljük meg (Bányai 2008). Joan C. Tronto a gondozás/gondoskodás folyamatát négy*

4 A terep és a kutató viszonyának újabb kutatási irányvonalaiban a kutatás céljai között megjelenik a kutatás eredményeinek visszacsatolása és annak szándéka is, hogy az érintetteknek vagy a saját érdekeik artikulálására képteleneknek is hangot kell adni (Németh 2015: 31).

5 Angol nevén *The Peace Institute – Institute for Contemporary Social and Political Studies* egy független, nonprofit kutatóintézet, amelyet 1991-ben olyan személyek alapítottak, akik hittek a békés konfliktuskezelésben, az egyenlőségben és az emberi jogi normák tiszteletben tartásában (lásd: https://www.mirovni-institut.si/en/about-the-peace-institute/).

6 A módszer során a gondozási etika kettős értelemben használatos: egyrészt mint egy lencse, melyen keresztül beazonosítható az elemzett dokumentum normatív kerete, melynek segítségével megtalálhatjuk egy szakpolitikai anyag releváns elemeit; másrészt mint mértékegység vagy összehasonlítási alap. Ugyanakkor ez a kettős használat veszélyeket is rejt magában. Először is felmerül az objektivitás vagy értékmentesség problémája, valamint a túlinterpretálás kockázata (azt látom, amit látni szeretnék). Ezen csapdák elkerüléséhez elengedhetetlen a *Trace* egyes lépéseinek gondos követése, valamint a megfelelő szöveg kiválasztása. Mindenképpen meghatározó jelentőségű, úgynevezett kulcsszövegnek kell lennie, emellett elegendő diszkurzív teret kell biztosítania a gondozásnak és mindazon értékeknek, melyek szerepet játszanak ezen a területen. Ezzel együtt a módszer nagyon sok területen és műfajban használható, így a szakmapolitikai dokumentumok mellett a törvényelőterjesztések, parlamenti jegyzőkönyvek, jogi anyagok, nyilvános viták anyagai stb. is alkalmasak lehetnek az elemzésre (Sevenhuijsen 2004).

analitikusan különálló, de egymással szorosan összefüggő szakaszra osztotta, mindegyik szakaszhoz egy-egy alapértéket rendelve hozzá. A törődés szakaszában ismerjük fel a gondozás iránti szükségleteket, ezért itt a figyelmesség értéke kerül előtérbe. A második szakasz feltételezi a gondozási helyzet által megkívánt lépések végrehajtását, a felismert szükségletek kielégítéséért vállalt felelősséget. A harmadik szakasz az aktuális gondozási tevékenység elvégzéséhez kapcsolódik. Ez azt feltételezi, hogy a gondozást végző személy rendelkezik azokkal a kompetenciákkal és forrásokkal, amelyek az adott helyzetben kívánatosak. Végül az utolsó szakasz a gondoskodás elfogadása, amely egyben visszaigazolásul is szolgál a felmerülő gondozási szükségletek megfelelő kielégítéséről, hiszen a gondozási folyamat sikeressége nagymértékben múlik azon, hogy a gondoskodásra szorulók mennyire bíznak meg a gondozók kompetenciájában és jóhiszeműségében (Tronto 1993:105–109).

Sevenhuijsen a gondoskodási gyakorlat egyes szakaszaihoz köthető alapértékek (figyelmesség, felelősség, kompetencia, érzékenység/fogékonyság) mellett kiemelt fontosságot tulajdonít a bizalomnak is. Meggyőződése, hogy a gondoskodási etika előfeltételezi a bizalom etikáját, mintegy azon alapul. A kétfajta etika összekapcsolásához Iris Marion Young (1997) amerikai filozófus aszimmetrikus reciprocitás fogalmát tekinti kiindulási alapnak. Az aszimmetrikus reciprocitás elmélete szerint soha nem vagyunk arra képesek, hogy teljes egészében valaki másnak a szemén keresztül lássuk a világot. A másik ember iránti bizalom alapja ennélfogva nem köthető a reciprocitáshoz, attól függetlennek kellene lennie. A képesség és a hajlandóság mások nézőpontjának és észlelésének átvételére ugyanakkor elengedhetetlen követelmény a gondozási munka gyakorlatában is. A bizalmi kapcsolat kiépítése és fenntartása tudatos morális erőfeszítéseket is megkíván, melyben a gondoskodási etika alapjának tekinthető „kapcsolatiság" koncepciója – a kölcsönös függőség és sérülékenység fel- és elismerésével – is kulcsszerepet játszik. A kölcsönös függőség arra a jól ismert, már-már közhelyszámba menő felismerésre utal, hogy az embereknek szükségük van egymásra életvezetésük során és csak a másokkal való kapcsolatokon keresztül élhetik meg saját individualitásukat (Sevenhuijsen 2003). A gondoskodási etika nézőpontjából az autonómia is kicsit másképp értelmeződik, azt hangsúlyozva, hogy fontos lenne különbséget tenni az önállóságra törekvés és az önállóság között. Amennyiben az autonómiát az önállóságra való törekvéssel tekintjük egyenértékűnek, úgy a gondoskodás, a másokért érzett felelősség háttérbe szorul (Sevenhuijsen 2003). A gondoskodási etika fentebb tárgyalt alapértékeit alkalmazza Tom Cockburn a gyermekek jogaival kapcsolatban is: *„Inkább úgy tekintek mind a gyerekekre, mind a felnőttekre, mint akik néha autonómak, máskor törékenyek és dependensek" (2009:9).*

A gondoskodási etika emberi természetről alkotott elképzelése alapvetően különbözik az egyoldalú individualizmusétól, amely számos erkölcsfilozófia alapjául szolgál. A feminista megközelítések nem elsősorban az ember autonómiáját hangsúlyozzák, inkább azt a tulajdonságát tekintik fontosnak, hogy kapcsolatokban él (Cockburn 2009). A gondoskodási etika emberképe az úgynevezett gyengeség ontológiáján alapul, amely a gyengeséget, sebezhetőséget az emberi élet természetes velejárójának tekinti, ilyen módon is emancipálva a függő, kiszolgáltatott helyzetben lévő csoportok tagjait. A gyengeség fogalmának univerzális kiterjesztésében az emberi tapasztalatoknak nincs egyféle, rögzített jelentése, nem illeszthetők be egy homogén értelmezési keretbe, sokféle interpretáció lehetséges. Ehhez szorosan kapcsolódik a pluralizmus: annak a ténynek a tudatosítása, hogy az emberek a legkülönfélébb élethelyzetekben élhetnek, melyekre a csoportidentitások is hatással vannak. A gondoskodási etika emberképe szerint mindig benne vagyunk valamilyen hatalmi konfigurációban, ezért nem lehet célunk a minden hatalomtól mentes emberi autonómia megvalósítása, sokkal inkább a hatalom humánus és kreatív formáinak megteremtésén kell fáradoznunk (Sevenhuijsen 2003).

A vizsgálat háttere, helyszíne és módszerei

A vizsgálat helyszíne a Dél-Alföld régió egyik középvárosa. A 2011-es népszámlálási adatok szerint a település állandó népessége közel 30 ezer fő. A város földrajzi fekvése, elhelyezkedése és megközelíthetősége kedvezőnek mondható. Nem tartozik sem a jelentős munkanélküliséggel sújtott, sem a társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból kedvezményezett települések sorába. A település szociális ellátó rendszerének több szereplője módszertani központként is működik, számos jó gyakorlat és szakmai innováció köthető hozzájuk, ilyen módon viszonylag jelentős szakmapolitika befolyásoló potenciállal is bírnak. A gondoskodási válság és a Covid-járványhelyzet interferenciáinak vizsgálatához szándékosan nem egy hátrányos helyzetű településen működő intézményrendszert választottam. A helyszínválasztás mellett szóló érvek között szerepelt a település mérete és funkcionális szerepköre: a város elég nagy ahhoz, hogy a szociális ellátórendszerhez tartozó valamennyi ellátási forma fellelhető legyen benne, ugyanakkor viszonylag rövid idő alatt átlátható és bejárható, ily módon lehetőségem volt az intézményes idősgondozásban dolgozók csaknem teljes körének megkérdezésére.

A terepmunka, az interjúk elkészítése 2020 júniusában – a Covid-járvány első hullámának végén – kezdődött és 2021 első negyedévében – a járvány harmadik hullámának felfutása idején – zárult le. A terepkutatás kezdete az éppen három hónapja zárva tartó nappali ellátást nyújtó intézmények újranyitásának napjára esett. A kutatás első fázisában 10 félig strukturált szakértői interjút készítettem a város gondozásmenedzsmentjének kulcsszereplőivel: a két bentlakásos idősotthon (egy önkormányzati és egy egyházi fenntartású) igazgatójával, a Gondozási Központ vezetőjével, a Családsegítő Központ vezetőjével, az idősek nappali klubjainak vezetőivel (3 fő), a pszichiátriai betegek és fogyatékkal élők nappali intézményeinek vezetőivel (2 fő), valamint a házi segítségnyújtás vezetőjével. Az interjúalanyokkal való kapcsolatfelvételben, az interjúk lebonyolításához szükséges logisztikai háttér biztosításában, az állami (önkormányzati) fenntartású nappali idősellátás szervezeti struktúrájának alaposabb megismerésében a Gondozási Központ vezetője volt a segítségemre. A vezető szerepet (is) betöltő szociális szakemberekkel készített interjú fonala három fő témakört érintett: 1. Pályakép, személyes és szakmai mobilitás; 2. Szervezeti keretek – a koronavírus-járvány hatása az ellátórendszerre; 3. A gondoskodási válság személyes percepciója.

A kutatás második szakaszában, 2021 tavaszán, három fókuszcsoportos interjút készítettem a közvetlen gondoskodási munkakört betöltő szakemberekkel, mindösszesen 18 fővel. A korábban már említett településméret lehetővé tette, hogy az önkormányzati fenntartású gondozási intézmények (nappali klubok, házi segítségnyújtás) valamennyi főállású, gondozási munkát végző szakembere bekerüljön a mintába. A fókuszcsoportokból így csak azok maradtak ki, akik az interjúkészítés idején éppen szabadságon vagy betegszabadságon voltak. A két módszerrel megkérdezettek között volt némi átfedés (4 fő). Miután a nappali klubok vezetői maguk is hosszabb gondoskodói tapasztalattal rendelkeztek és a szakmai identitásuk is inkább a segítői, mintsem a vezetői szerephez áll közel, így őket nemcsak egyénileg, hanem a fókuszcsoportos interjúk során is kérdeztem. A fókuszcsoportok szakmailag homogének voltak: az első fókuszcsoportos interjún csak a házigondozásban dolgozó főállású munkatársak – köztük a gondozói munkát is végző szakmai koordinátor – vettek részt (7 fő). A második fókuszcsoportos interjú a nappali klubok vezetőivel (4 fő), míg a harmadik ugyanezen klubok szakmai munkatársainak (gondozók, közösségi gondozók, foglalkoztatási és terápiás munkatársak) részvételével zajlott (7 fő). Az interjúvázlat az előzőhöz képest némileg módosult: így a koronavírus-járványra adott szervezeti válaszok helyett a hangsúly a szakmai önreflexióra, a gondoskodás koncepciójához kapcsolódó tudásokra és attitűdökre került. Jelen tanulmány a szakemberek professzionális gondoskodással kapcsolatos gondolkodási sémáinak, értékeinek és attitűdjeinek feltárására, valamint a válság személyes percepcióinak

vizsgálatára vállalkozik, a koronavírus-járvány idősgondozásra gyakorolt hatásával egy másik tanulmányban foglalkozom majd részletesebben.

Az egyéni szakértői interjúk átlagosan 60 percig tartottak, de a bentlakásos és nappali intézmények (önkormányzati fenntartású idősotthon, családsegítő központ, gondozási központ) vezetőjével nem fértünk bele az előzetesen megbeszélt és rendelkezésre álló időkeretbe, ezért velük több alkalommal is találkoztam. Minden interjúalany hozzájárult a diktafon használatához. A fókuszcsoportos interjúk időtartama ennél hosszabb volt: egy-egy alkalom másfél óráig tartott. Az interjúk során nem találkoztam válaszmegtagadással, viszont volt olyan fókuszcsoport, ahol az egyik résztvevő először nem kívánt hozzájárulni az interjú rögzítéséhez, de miután a többiek nem ellenezték, végül ő is beleegyezett. Általános tapasztalat, hogy a kezdeti feszengést és megfelelni vágyást (helyes és választékos beszédre törekvés, a nyílt kommunikáció és markáns véleménynyilvánítás elkerülése) minden esetben sikerült valamennyire oldani, felülírni. Egy korábbi hasonló kutatás tapasztalatait (Acsády 2014) megerősítve, érezhető volt, hogy az interjúalanyok egyfajta elismerésként értelmezték a feléjük és munkájuk iránt tanúsított figyelmet, érdeklődést. Minden fókuszcsoport végén elhangzott az a mondat, hogy *„még csak most kezdtünk belejönni”.*

A rögzített hanganyagokat szó szerint legépeltem, törekedve az interjúkészítés körülményeinek, valamint a jelentősebb nonverbális jeleknek és eseményeknek a rögzítésére is. A kutatás alanyainak anonimitását megőrizve csak a hivatkozott szakemberek munkakörét, nemét és életkorát[7] jelölöm. Az egyéni és csoportos interjúk feldolgozása során első lépésként – a leiratok többszöri átolvasásával – az interjúk általános jelentésének megértésére törekedtem. Ezt követően az interjúfonal főbb tematikai egységeihez illeszkedő kategóriákba rendeztem az interjúkban elhangzottakat, majd listát készítettem azokról a felmerülő témákról, amelyek nem kapcsolódtak szorosan az interjúvázlat kérdéseihez és az előzetes feltevéseimhez.[8] Miután a kétféle módszerrel készített interjúk témakörei csak részben fedték egymást, az interjúk elemzése és feldolgozása során olyan elemzési szempontokat kerestem, amelyek alkalmasnak tűntek a gondoskodási tevékenységhez köthető értékek és a gondoskodási válság személyes és szervezeti percepcióinak feltárására. Ebből adódóan az elemzési kategóriák az interjúfonál kérdéseiből eredeztethetők, de nem teljesen fedik le azokat. A jelentéstartalmak keresése és összegzése során tehát elsősorban a gondoskodás konstrukciójára és a gondoskodási válság tüneteinek (túlterheltség, a szakma alacsony presztízse stb.) bemutatására törekedtem.

A minta jellemzői

A vizsgálat jellegéből következően nem törekedtem a beszélgetőtársak szocio-demográfiai adatainak teljes felvételére, mivel főként arra voltam kíváncsi, hogy milyen szakmai tapasztalatokkal rendelkeznek, jelenleg milyen munkakörben dolgoznak. Közvetlenül az életkorukra sem kérdeztem rá, hiszen ez részint kényes adat, részint a szakmai pályafutásból egyébként is kiderült. A már említett gondoskodási válság egyik jellemzője a gondoskodással összefüggő ágazatok horizontális szegregációja, a pálya elnőiesedése (Acsády 2014, Gregor–Kováts 2020, Gyarmati 2021), így nem meglepő módon a saját vizsgálatomban is felülreprezentáltak a nők (22 nő – 2 férfi), ráadásul mindkét megkérdezett férfi vezető pozícióban dolgozik a szociális ellátás területén. A mintába került segítő szakemberek túlnyomó többsége a 45–59 éves korosztályhoz tartozott, ilyen módon is illeszkedve a „tipikus ágazati munkavállaló” profiljába.[9] Minden ötödik megkérdezett 35 évesnél fiatalabb volt,

7 Az életkorra közvetlenül nem kérdeztem rá: volt, aki magától is elmondta, de a részletes szakmai életútból is ki lehetett számolni.

8 A kódolást „kézzel” végeztem, tartalomelemző szoftver nélkül.

9 A szociális ágazatban 2021 januárjában és februárjában zajlott kérdőíves felmérés eredményei szerint az itt dolgozók átlagéletkora 48 év (Gyarmati 2021).

ami nagyjából megegyezik az országosan mért adatokkal.[10] A minta egyharmada már legalább huszonöt éve a jelenlegi munkahelyén dolgozott, azt azonban nehéz megítélni, hogy ez a lineáris karrierút a gondoskodási munkát végzők hivatástudatának vagy inkább a lehetőséghiányból fakadó kiszolgáltatottságuknak tudható-e be.

A vezető munkakört betöltő szakemberek többsége (tízből nyolc fő) szakirányú felsőfokú végzettséggel rendelkezik. A szociális munkás alapdiploma után hárman a mesterszakot (szociálpolitika, szociális munka) is elvégezték és emellett még más – szintén a gondoskodáshoz köthető – szakokat is (egészségtanár, szociális menedzser, mentálhigiénés szakember). A korábbi kutatási eredményeket megerősítve (Fónai et al. 2001, Vida 2015), szinte kivétel nélkül elsőgenerációs diplomások és már munka mellett, levelező tagozaton tanultak. Az egyik bentlakásos idősotthon vezetője húsipari szakmunkásként kezdte a pályáját, míg a másik, az alapellátásban vezető funkciót betöltő diplomás szakember, cukrászként. Számukra a segítő hivatás figyelemre méltó státuszemelkedéssel és jelentős intra- és intergenerációs mobilitással is együtt járt. A két alacsonyabb képzettségű, inkább koordinátori, mint vezető szerepkört betöltő szakember is többféle szakmai képesítést szerzett, de szociális munkást képző főiskolára[11] már nem jelentkeztek.

A közvetlen gondozói feladatokat ellátók legfeljebb érettségivel és a munkakörük betöltéséhez szükséges szakmai végzettségekkel (mentálhigiénés asszisztens, gyógypedagógiai asszisztens, közösségi pszichiátriai gondozó, szociális asszisztens, szociális gondozó és ápoló) rendelkeztek. A házigondozásban dolgozók végzettsége valamelyest alacsonyabb volt a nappali klubokban foglalkoztatott terápiás és gondozó munkatársakénál, többségük „tipikus női” pályára felkészítő szakmunkás (varrónő, bolti eladó, virágkötő, felnőtt szakápoló) bizonyítvánnyal, jellemzően szociális gondozó és ápoló képesítéssel dolgozik a terepen. A nappali ellátást végző intézmény szervezeti kultúrájának fontos eleme a folyamatos képzés, önképzés, amely egyértelműen a jelenlegi vezető személyéhez köthető, aki nemcsak a kutatás helyszínén, hanem megyei, sőt országos szinten is elismert szakembernek számít. Az említett vezető legfőbb erőssége a kapcsolati tőkéjében, menedzsertípusú gondolkodásában, továbbá abban rejlik, hogy több „szemüvegen” keresztül is látja a világot. A szakmai munkájával párhuzamosan közösségszervező civilként és önkormányzati képviselőként is dolgozott, illetve dolgozik. Jelentős kapcsolati és társadalmi tőkéje jó érdekérvényesítő és forrásteremtő képességgel is társul, amely lehetőséget teremt a munkatársak számára a szakmai továbbképzéseken való rendszeres részvételre is: *„Arra jöttem rá, úgy jó 5–6 év után, hogy a kollégáim úgy akarnak nekem megfelelni, ha mindig képződnek, aminek persze nagyon örültem, hogy átment ez az attitűd, de volt, amikor rá is játszottak erre, hogy addig se kelljen a munkahelyen lenni”* (nappali ellátások vezetője, nő, 48). Ugyanakkor, mint ahogy ez a hivatkozott interjúrészletből is kiderül, a képzéseken való részvétel nemcsak a szakmai tudatosság fejlesztésének eszköze lehet, hanem megjelenhet egyfajta külső kényszerként, illetve felmentést is adhat a munkatársak részére a mindennapi rutinfeladatok elvégzése alól. Ezzel együtt is fontos megjegyezni, hogy a szakmai továbbképzéseken való részvétel egyáltalán nem tekinthető általánosnak a forráshiányos szociális területeken, pedig ezeknek a képzéseknek – különösen a szakmai szupervíziónak és a kiégést megelőző tréningeknek – fontos szerepe lehet(ne) a pályát jellemző nagymértékű fluktuáció csökkentésében is.

10 A már korábban idézett felmérésben a minta 20%-a volt 40 évesnél fiatalabb (Gyarmati 2021).

11 Mivel munkakörük betöltése felsőfokú végzettséghez kötött, ezért „papíron” nem ők vezetik a hozzájuk rendelt szakmai egységeket.

A GONDOSKODÁS KONSTRUKCIÓJA

A fókuszcsoportos interjúk vezérfonalához tartozó kérdések a gondoskodás fogalmának konceptualizálására, a gondoskodási feladatokat végzők szakmai és személyes narratíváinak feltárására irányultak. Elsősorban arra voltam kíváncsi, hogy a szakemberek milyen jelentéstartalmakat társítanak a fogalomhoz, milyen tulajdonságokat, készségeket, tudásokat tartanak fontosnak a gondoskodási feladatok ellátásához, továbbá arra is, hogy a gondoskodási etika alapértékei hogyan és milyen formában jelennek meg a megkérdezett segítők elbeszéléseiben.

A gondoskodás motivációi

A professzionális gondoskodással kapcsolatos attitűdök és gondolkodási sémák megismerésének egyik fontos eleme a segítők pályaképe, ezen belül is a pályaválasztás motivációi. A korábbi kutatások eredményeihez (Fónai et al. 2001, Vida 2015) hasonlóan a segítő szakemberek többsége mindenféle előzetes tudás nélkül, szinte véletlenszerűen, munkát keresve vagy épp közfoglalkoztatotti státuszból került a gondozói pályára**.** Az érzelmileg erősen bevonódott, magasfokú hivatástudattal rendelkező, évtizedek óta pályán lévők narratíváiban a „véletlen" már-már népmesei színezetet kapott: *„Én is teljesen véletlenül kerültem a pályára, átjöttünk Erdélyből és akkor mentünk házról házra és bekopogtattunk, hogy akkor most hol találunk munkát, de* [zavart nevetés] *nekem az idősek a minden"* (klubvezető, nő, 54). Ugyancsak kalandos annak a többdiplomás szakembernek a „pályaválasztása" is, aki a barátnőjét kísérte el egy bortúrával egybekötött egyetemi felvételire: *„Borvidéket kerestünk, megmondom őszintén. Tehát semmiféle szociális indíttatás nem volt bennem"* (klubvezető, nő, 44). A „szociális indíttatás" a hivatkozott szakember esetében csak a főiskola elvégzése után, egy szakmailag elismert, fővárosi szociális intézményben született meg, innentől kezdve viszont már tudatosan építette a pályáját. Mint a fentiekből is kitűnik, a tudatos pályaválasztás hiánya még egyáltalán nem jelenti a szakmai elköteleződés hiányát, a hivatkozott szakemberek narratíváiban ennek pont az ellenkezője jelent meg.

Egy másik, már-már tipikusnak nevezhető motiváció a bizonytalanság előli menekülés egyfajta kényszerű pályamódosításként, amiben a munkavállalói és a „hagyományos" női szerepek összeegyeztetésének lehetősége is szerepet játszott: *„Varrónőként végeztem, és amikor a gyerekeim megszülettek már nem tudtam visszamenni a varrodába, mert annyira megszűntek a varrodák a városban, kevés varrónőre volt szükség"* (házi gondozó, nő, 49); *„Én úgy sodródtam ide végül is, hogy a második gyerekem amikor megszületett, 2007-ben, és találtam a postaládámban egy tájékoztatót, hogy kezdődik egy tanfolyam és mivel nem messze volt a lakásunktól, így (nevetve) hazajártam szoptatni*" (házi gondozó, nő, 46). Mindkét idézett interjúalany esetében – a közfoglalkoztatásban bennragadókhoz hasonlóan (Koltai 2018) – egyszerre van jelen az élethelyzetből adódó egyéni csapdahelyzet és a külső vagy strukturális csapda. Ugyancsak itt kell megemlíteni azokat, akik eredetileg teljesen más, magasabb presztízsű szakmára készültek, de ezeket a vágyaikat nem tudták megvalósítani, így jobb híján választották a gondoskodási szakmát: *„Én régész szerettem volna lenni. Csak nem sikerült a felvételi és utána én elmentem […], és ott van az a gyermek- és ifjúságvédelmi asszisztensképzés, amit elvégeztem"* (klubvezető, nő, 31); *„Amikor felszabadultam, nagy terveim voltak, fel is vettek, ruhatervező akartam lenni, de látszott, hogy ez a szakma meg fog halni"* (házi gondozó, nő, 52). Ez a fajta rezignált beletörődő attitűd, csakúgy, mint a választási opciók hiánya, jól szemlélteti a gondoskodói pálya alacsony presztízsét és horizontális szegregációját is.

A sodródók és a kényszerből váltók mellett voltak néhányan, akik tudatosan választották a segítő hivatást. Közéjük tartozik az egyik legkvalifikáltabb vezető beosztású szakember is, aki az osztályfőnöke javaslatára jelentkezett a szociális munkás szakra. Egy másik intézményvezető pénzügyi-gazdasági szakemberként

került a szociális szektorba és itt fogalmazódott meg benne az az igény, hogy szeretne a szakmai résszel is foglalkozni. Munka és család mellett, levelező tagozaton végezte el a szociális munkásokat képző főiskolát, majd a szociálpolitika mesterszakot. Egyáltalán nem nevezhető rendhagyónak vagy szokásosnak annak a szakembernek a pályája, aki praktikus szempontokat szem előtt tartva, egy hosszabb külföldi útról hazatérve, az üzleti világot tudatosan cserélte fel a nyugalmasabbnak ígérkező szociális pályára: *„Tudtam, hogy ha majd megöregszem, akkor már nem fogok annyit utazni és olyan végzettséget akartam, amit tudok itthon, Magyarországon is használni”* (klubvezető, nő, 59). Ebbe a csoportba lehet sorolni azokat a szakembereket is, akik valamilyen közvetlen saját élmény vagy személyes, családi érintettség hatására döntöttek a gondoskodói szakma mellett. Az egyik interjúalany életét például munkahelyi balesete változtatta meg: *„Ellenben egyre többet figyeltem más emberekre és sokkal jobban meghallottam a bajban lévő embereket. Egyszer csak volt egy ahaélményem, hogy valószínűleg őket kell* észrevennem*, és akkor ennek van egy üzenete, hogy nekem inkább mással kellene foglalkoznom, nem mintha a gyári munka szégyen lenne, és elkezdtem magam képezni így a munka mellett”* (intézményvezető, férfi, 50). Az erős szakmai elköteleződés hátterében több esetben a családi minta is felsejlett: *„Nekem azért volt talán könnyebb meg testhezállóbb ez a pálya, mert anya itt dolgozott az irodán, huszonvalahány évig. Innen ment nyugdíjba, és én egész gyerekkoromban bejártam ebbe az épületbe*” (közösségi gondozó, nő, 32). Hasonló indíttatásról számolt be – csak éppen ellenkező előjellel – az a közel három évtizede szociális területen dolgozó szakember is, aki tudatosan nem akarta a családi hagyományt folytatni: *„Énnekem az anyukám és a nővérem értelmi fogyatékosokkal dolgozott, és amikor pályaválasztásra került a sor, akkor azt mondtam, hogy én szociális területre biztosan nem. Elvégeztem a vendéglátót, de három év múlva már a szociális területen találtam magam”* (klubvezető, nő, 51). A tudatos pályaválasztás hátterében tehát sokféle megfontolás és motiváció állhat, esetenként elmosva a határt a „tudatos” és a „véletlen” között, továbbá rácáfolva arra a közkeletű vélekedésre, hogy a segítő szakmát csak hivatásszerűen lehet és érdemes végezni, ezzel is igazolva a szakemberek alulfizetettségét, a gondozási munkák el nem ismertségét.

A nők dolga?

A gondoskodási etika egyik kiemelten fontos előfeltevése, hogy a gondozási-gondoskodási feladatokat meg kellene fosztani a nemhez (női feladat) és helyhez (privátszféra) kötöttségtől. A gondoskodás társadalmi konstrukciójának megismerését célzó korábbi kutatás (Acsády 2014) eredményei szerint az érintettek válaszai alapján az alábbi narratívákat lehetett beazonosítani: konzervatív/hagyományos, alternatív és pragmatikus. A kategorizálás a válaszokban nyíltan vagy látens módon megjelenő értékeken, beállítódásokon alapult, leginkább azon, hogy a megkérdezettek mennyiben tekintették magától értetődően női munkának a gondoskodást, illetve mennyiben – és milyen megfontolások alapján – univerzális emberi felelősségnek. Ebben a kutatásban – némileg meglepő módon – a tradicionális nemi szerepeken alapuló konzervatív/hagyományos diskurzus mindössze a megkérdezettek alig tíz százalékát jellemezte, míg többségben voltak azok, akik a gondoskodást a legváltozatosabb motívumokkal társították, elszakadva a nemi sztereotípiáktól (Acsády 2014).

A saját kutatásom eredményei ennek pont az ellenkezőjét mutatják: vagyis a válaszadók többsége teljesen magától értetődőnek tekintette, hogy a gondoskodási munkákat a nőknek kell ellátni. Az eltérés okai feltehetően a minta összetételében keresendők, mert a hivatkozott kutatásban jóval tágabban értelmezték a gondoskodási munkakört, így például az idősgondozók mellett betegápolók, szenvedélybetegeket ellátók és közösségfejlesztők is bekerültek a mintába. Ezen túl, a gondoskodási munkát végzők mellett, mintegy kontrollcsoportként, két másik szakma (tanárok, szolgáltatási szektorban dolgozók) képviselőit is bevonták a kutatásba. Ennél is lényegesebb lehet azonban, hogy a gondoskodás társadalmi konstrukcióját feltáró országos

vizsgálatban a nők és a férfiak közel azonos arányban voltak jelen, ilyen módon – ahogy erre a kutatás készítői is felhívták a figyelmet – éppen saját tevékenységük *„bizonyította számukra, hogy a gondoskodás nem kapcsolódik szükségszerűen társadalmi nemhez”* (Acsády 2014:12).

A konzervatív/hagyományos narratívához köthető válaszok között a már jól ismert érvek jelentek meg: *„Genetikailag így vagyunk kódolva”* (klubvezető, nő, 51); *„Erre szocializálódtunk évtizedek vagy akár évszázadok óta, hogy a nők végezték a gondoskodást annak idején, amikor még nem volt szociális háló”* (házi gondozó, nő, 52); „*Ezeket mindig az apácák végezték*” (közösségi gondozó, nő, 41). A férfiak gondoskodásra való alkalmasságának, illetve alkalmatlanságának megítélése során egyaránt találkozhatunk negatív és pozitív sztereotípiákkal. Az előbbi szerint a férfiak nem rendelkeznek azokkal a tulajdonságokkal, készségekkel, amelyek a gondozási tevékenységhez elengedhetetlenül szükségesek: *„Ez olyan tipikus női [feladat], a férfiak nem is bírnák, se kezelni bizonyos helyzeteket, nem is lenne türelmük se”* (nappali gondozó, nő, 50). Ugyanakkor a férfiakat kompetensebbnek is látják azokon a területeken, amelyek nem közvetlenül kötődnek a fiziológiai-érzelmi szükségletek kielégítéséhez: *„A gondozást százból egy, a gondoskodást inkább, mert jobban elintéz egy telefont vagy időpontot kér személyigazolvány csináltatáshoz”* (közösségi gondozó, nő, 32). A megkérdezett szakemberek szinte mindegyike magától értetődőnek tartotta a tradicionális és aszimmetrikus háztartási munkamegosztást. Ennélfogva nem meglepő, hogy a legtöbben – abban az időszakban, amikor a gyerekeik még kicsik voltak – csak az édesanyjuk segítségére számíthattak, illetve ugyanerről számoltak be az interjúalanyok közül a jelenlegi kisgyermekes anyák is.

Ugyancsak gyakoriak voltak azok a pragmatikus narratívához köthető válaszok, amelyek szerint *„kellenének a férfiak”,* különösen a testi erőt igénylő feladatokra (fürdetés, emelés). De a túlnyomórészt női gondozottak a férfi gondozókat vélhetően nehezebben fogadnák a bizalmukba: *„Ők úgy nőttek fel, hogy nem volt ez, hogy mindenki előtt levetkőzünk”* (klubvezető, nő, 54). Ugyanakkor számos ellenpélda is elhangzott, így az is, hogy a bentlakásos intézményekben és a kórházakban egyre több a férfi ápoló.

A gondoskodási feladatok nemi sztereotípiáktól mentes alternatív narratívája csak néhány felsőfokú végzettségű, vezető beosztású szakember válaszaiban jelent meg és nem mutatott összefüggést a megkérdezettek életkorával. Az ebbe a csoportba sorolható válaszadók (3 fő) közül két szakembernek a férje is professzionális segítő foglalkozást végez és számukra teljesen természetesnek és magától értetődőnek tűnt a háztartási és gyermeknevelési feladatok megosztása: *„Nekem a férjem is szociális munkás. Úgy áll az emberekhez. Nálunk nincs ilyen, hogy ez most az én feladatom, mert én vagyok a nő, mert ugyanúgy ő is csinálja ezeket a dolgokat”* (klubvezető, nő, 31). De még ebben a csoportban is kirívónak számít annak az interjúalanynak a története, aki helyett a férje ment el gyermekgondozási szabadságra: *„olyan szinten segített, ami nagyon ritka, egy 5 ezer fős kistelepülésről beszélünk. És ő a gyerekeket babakocsiban tolingálta, és amikor valakik megjegyzéseket tettek rá, ő akkor is kivédte a helyzetet”* (intézményvezető, nő, 48). A gondozási munkák ebben a közegben tehát szinte megkérdőjelezhetetlenül és magától értetődően kötődnek a női szerepekhez, ebből adódóan a „hagyományostól” eltérő munkamegosztás számít normasértőnek.

Gondozás – gondoskodás?

Arra a kérdésre, hogy kinek mit jelent a gondozás/gondoskodás, viszonylag homogén válaszok születtek. A gondoskodási munkát végző szakemberek többsége számára a fogalom egy olyan aszimmetrikus kapcsolatot jelent, amelyben az aktuálisan felmerülő igények és szükségletek kielégítése, a gondozottakra való fokozott odafigyelés játszanak jelentős szerepet: *„Nekem az jut eszembe, hogy teljesen mindegy milyen korcsoport, az, hogy valakire figyelés …hát valakinek segíteni olyan szinten, hogy az ő igényei legyenek az előtérben”* (klubvezető,

nő, 51*).* Ebben a leszűkített értelmezésben a mindennapi munkájuk tapasztalatai és vélelmezett szakmai normái keverednek a családban betöltött szerepükkel. Sokuk számára a kétfajta gondoskodás magától értetődően összemosódott: *„Segítjük a mindennapjaikban őket. Nyilván ugyanúgy a gyerekeit is ellátja az ember, vagy ha beteg az apja vagy az anyja”* (házi gondozó, nő, 56). Volt olyan szakember, aki az anyai gondoskodást tekintette elsődleges mintának, így ennek szerepkészletét építette be a fizetett munkájába: *„Nekem a gondoskodás elsősorban a gyerekeimről. A gyerekeidről gondoskodsz leghamarabb. Amikor bekerültem ide, kaptam közel tíz gyereket, és szinte úgy kezdtük el, az igényeiket úgy teljesítettük szinte, mint a sajátjaink”* (klubvezető, nő, 54). Az anya-gyermek viszony piedesztálra állítása ugyanakkor jól példázza a gondoskodás „kétarcúságát”. Virginia Held (idézi Cockburn 2009) szerint ebben a viszonyrendszerben mutatkozik meg leginkább a kölcsönös tiszteletadás és az egyenlő értékűség a gondozó és gondozott között, míg Held kritikusai szerint ez a fajta szemlélet egyfajta „erkölcsi anyaság” kialakulásához vezethet, paradox módon visszacsempészve, sőt, megerősítve a gondoskodás etikájába a hagyományos nemi szerepeken alapuló előfeltevéseket.

A kölcsönösség és a kölcsönös függőség értékei csak abban a tágabb értelmezésben jelentek meg, amely a gondoskodást – a gondoskodási etika fentebb idézett definíciójához hasonló módon – az egész életünket átfogó hétköznapi cselekedetek összességeként definiálta: *„mindenkiről, mert a családunkról is gondoskodunk, magunkról is gondoskodunk, a környezetünkről, a munkatársakról. […] Szomszédról is gondoskodunk, mert elég sok az idős az utcában, ahol lakom, de szerintem mindenhol. Úgy felváltva”* (házi gondozó, nő, 52).

Újszerű és eredeti volt annak a szakembernek a megközelítése, aki különbséget tett a gondozás és a gondoskodás fogalmai között. Eszerint a gondozás a fizikai szükségletek kielégítését foglalja magában, míg a gondoskodás sokkal tágabb értelemben használatos: *„A gondoskodás pedig az összes többi, egyéb. Amikor egy kis lelki jótanácsra van szüksége vagy egy kis ügyintézésre, vállsimításra vagy ölelésre”* (közösségi gondozó, nő, 32). Ez a megkülönböztetés egyben a gondoskodó szakmán belüli hierarchiákat is hűen leképezi, így a főként testi szükségletek kielégítését célzó „idősgondozás” alacsonyabb presztízsűnek számít a szociális munka egyéb (gyermekvédelem, családsegítés, kórházi vagy iskolai szociális munka stb.) területeihez képest. Ugyancsak a gondoskodás kiterjesztett értelmezéséhez kapcsolható a segítés egyetemes erkölcsi parancsát és a szociális szakma produktív jellegét összekapcsoló meghatározás: *„A szociális háló arról szól, hogy ha egy embertársunknak az élete megcsúszik valamilyen területen, akkor legyen, aki mellé áll. És akkor próbáljon abban segíteni, valahogyan képessé tenni arra, hogy újra teljes életet tudjon élni, visszaintegrálni a társadalomba. Ha meg ez már nem lehetséges, mint például az időseknél, akkor próbáljuk meg ezt a hátralévő szakaszt minél teljesebbé tenni”* (intézményvezető, férfi, 50). A fenti meghatározásban hangsúlyosan megjelennek a professzionális segítő tevékenység alapértékei és szakmai normái is.

Mitől professzió a gondoskodás?

Itt elsősorban azt szerettem volna kideríteni, hogy a szakemberek milyen tudásokat, készségeket, attitűdöket társítanak a gondoskodási szakmához, miben látják a különbséget a laikus és a professzionális segítő között. Az erre a kérdésre kapott válaszok alapján markáns különbségek rajzolódtak ki a különböző szakmaterületek képviselői között. A házi gondozásban dolgozók az egészségügyi ismereteket, a gondozottak tüneteinek felismerését, az ágyban fekvő betegek mozgatásának szakszerű fogásait tekintik szakmai alapnak. A régóta pályán lévő szakemberek mindegyike arról számolt be, hogy az 1990-es években erre még nem volt szükség, akkoriban a munkájuk a vásárlásban, a takarításban, a gyógyszerkiváltásban és az egyéb ügyintézésben merült ki: *„Ha valaki olyan állapotba került, akiket most gondozunk, akkor az már kórházba került”* (házi gondozó, nő, 57). A nappali klubok munkatársai ezzel szemben főként a gondozók személyes tulajdonságait

említették a hivatásos segítő ismérvei között, illetve azokat a tudásokat, amelyeket részint a képzéseken (OKJ-s vagy iskolarendszerű), részint a tapasztaltabb munkatársaktól vagy önképzéssel sajátítottak el. A szükséges ismeretek sorában mindössze egy gondozó tett említést a Szociális Munkások Etikai Kódexéről.[12] Mint az a fókuszcsoportos interjúból kiderült, rajta kívül más nem „olvasgatta" a Kódexet, pedig régebben erre sokkal nagyobb hangsúly helyeződött, minden új dolgozónak ismernie kellett a Kódexet.

Egyedül a felsőfokú végzettségűek csoportjában tartották fontosnak az elméleti tudást, azon belül is elsősorban a pszichológiai, a fejlődéslélektani és a gerontológiai ismereteket, valamint ezen tudások megfelelő alkalmazását: *„És ennyit jelent az, hogy többféle oldalról tudjuk a problémát megközelíteni, és így többféle megoldási lehetőséget tudunk magunknak elindítani és az alapján tudunk neki felvázolni 4–5 féle alternatívát, amelyikből ki tudja választani, hogy őneki mi a legjobb"* (klubvezető, nő, 51). A gondoskodáshoz kapcsolódó kognitív sémák feltárásához kapcsolódó másik kérdés a jó segítő ismérveire vonatkozott, arra a kérdésre keresve a választ, hogy a gondoskodók milyen motívumokat kötnek a feladatok ellátásához. A legtöbben a segítő személyiségét, személyes tulajdonságait emelték ki, ezek közül is az empátia és a türelem hangzott el leggyakrabban. A türelem fontossága mellett abban is egyetértettek a gondozók, hogy meg kell tanulni „nyelni", a vélt vagy valós sérelmeket elviselni. A nappali ellátásban dolgozó gondozók kiemelten fontosnak tartották az alapvető egészségügyi ismeretek meglétét: *„Amikor bejön reggel és elkezded nézni, hogy szürkébb, sápadt, hogy olyan furcsán néz ki. Hogy akkor mérjünk egy vérnyomást, mérjünk egy vércukrot"* (klubvezető, nő, 54). A gondoskodási munka alapjának a bizalmi kapcsolat kiépítését tekintették, amelyhez jó kommunikációs készségek is szükségeltetnek. A szakmai önképre vonatkozó narratívák között – mint erről később lesz szó – megjelent az erős szakmai elhivatottság is, de a lehetőséghiányból következő kiszolgáltatottság is: *„Megmondom őszintén, el is gondolkodtam, hogy ötvenvalahány évesen hova is tudsz váltani majd?"* (klubvezető, nő, 54). Szinte minden megkérdezett egyetértett abban, hogy ehhez a szakmához nem lehet instrumentálisan viszonyulni, tehát ezt a munkát csak hivatásszerűen lehet(ne) végezni. Ez a sok szempontból idealisztikus megközelítés adódhatott az interjúhelyzetből, a vélelmezett elvárásoknak való megfelelni vágyásból, illetve az alacsony presztízzsel és fizetéssel járó a helyzetükbe való beletörődésből is.

Gondoskodom, tehát vagyok?

A professzionális segítőktől elvárt egyik legfontosabb szakmai kompetencia a határok megtartása. A fókuszcsoportokban megkérdezett szakemberek többsége vállaltan „túlgondoz" és nem is törekszik az erre vonatkozó szakmai normák követésére: *„Nincs szabályrendszer, mindent az ellátottakért"* (nappali gondozó, nő, 48*)*. A „határtalanságra" vonatkozó narratívák egyik elbeszélője az érzelmi bevonódást elkerülhetetlennek látta: *„Szerintem az idősellátásban ezt nem lehet. Mi igenis megszeretjük őket, meg nincsenek határok szerintem"* (nappali gondozó, nő, 51). Mind a fogyatékkal élők, mind az idősek nappali ellátásában dolgozó segítők elbeszélésében megjelenik az a motívum, mely szerint sok esetben jobban ismerik a gondozottakat, mint a közeli hozzátartozóik. Ebből adódóan természetesnek érezték az ellátottak fizikai közelségét, érintését is: *„Az itt is van. Buksisimogatás, hátsimogatás"* (nappali gondozó, nő, 54). A felsőfokú végzettséggel rendelkező szakemberek igyekeztek tudatosan kontroll alatt tartani a „túlsegítő" késztetéseiket: *„Én a kezdet kezdetén mindenkit haza*

12 A rendszerváltást követően, a szociális munkát végző szervezetek (Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Szociális Munkások Magyarországi Egyesülete, Családsegítők Kamarája, Iskolaszövetség) létrehoztak egy ernyőszervezetet Szociális Szakmai Szövetség néven, melynek egyik első és legfontosabb feladata a szakma etikai kódexének megalkotása volt. A Szociális Munka Etikai Kódexét 1995 júniusában az alapító szervezetek vezetői aláírásukkal hitelesítettek, szervezetük tagságára nézve kötelezően betartandónak fogadtak el. A jelenleg hatályos változatot 2015-ben és 2016-ban dolgozták át, a következő megújítás 2022-ben lesz esedékes. Elérhető itt: http://3sz.hu/sites/default/files/Etikai.pdf

akartam vinni, bele voltam betegedve, azért kell a tapasztalat, most már annyira nem vonódok be” (klubvezető, nő, 54). A gondoskodói szereppel való túlzott azonosulás mögött azonban nemcsak a szakmai tudatosság hiánya észlelhető, hanem a segítő sajátos lelki szükségletei is: *„Én például, ez a személyes véleményem, elfelejtem a saját bajaimat, mikor a másikon segítek. Akkor rá koncentrálok, nem saját magamra. És tényleg, ez a családban is igaz, meg a munkahelyemen is”* (házi gondozó, nő, 46). A határok megtartásának szükségessége egyedül a férfi ellátottakkal kapcsolatban merült fel, ott is csak a félreérthető helyzetek megelőzésével kapcsolatosan: *„A férfiakat nem szabad tegezni, mert ha a férfiakat elkezdjük tegezni, akkor ő azt hiszi, hogy…”* (házi gondozó, nő, 57). A gondoskodó munkához fűződő személyes attitűdökről ad képet a munkához fűződő sikerélmények számbavétele is. A szakemberek többsége számára a legfontosabb pozitív visszajelzés a gondozottak és a hozzátartozók hálája, elismerése volt. A leggyakrabban a „hála” szó hangzott el a munkájukhoz kapcsolódó örömforrások sorában. Voltak olyan vélemények is, hogy önmagában már az a tudat is elégedettséggel tölti el őket, ha a gondozási szükségleteket sikerült kielégíteniük: *„hát meg az is, hogy ő van rendben. Nem az csak, hogy mondja, de az is, hogy rendben van, elláttam, segítettünk neki”* (házi gondozó, nő, 54). A több évtizede pályán lévő, gondoskodási és vezetői feladatokat is ellátó klubvezetők tiszteletre és elismerésre méltó erőforrásként tekintettek az idős gondozottak élettapasztalataira: *„Én azt, hogy az idős emberektől ilyen sokat lehet tanulni. […]* még a *demens embertől is sokat lehet tanulni és szerintem mindenkitől”* (klubvezető, nő 51). Ez utóbbi hozzáállás egyszerre jeleníti meg a gondoskodási etika (kapcsolatiság, kölcsönösség és kölcsönös függőség) és a professzionális segítő tevékenység (emberi méltóság, hatalommal való felruházás) alapértékeit.

A gondoskodási válság személyes percepciója

A koronavírus-járvány idősellátásra gyakorolt hatásainak feltárása szétfeszítené ezen írás kereteit, így az alábbiakban csak a válság néhány elemét – fizetett és fizetetlen munkák egyidejű végzésének terhe, túlterheltség, elismeréshiány – tárgyalom. A gondoskodói szerepek egybeolvadása, a gondozási feladatok túlzott behatolása a segítők „életvilágába” nemcsak a gondozók fentebb említett „túlsegítő” attitűdjének köszönhető, hanem a munka- és életkörülményekből adódó kényszernek, a segítők önkizsákmányolásának is. Az elbeszélésekben rendre megjelenik az „énidő” kifejezés, amit egy belső továbbképzésen hallottak, de a gyakorlati alkalmazásáig csak az a szakember jutott el, aki azóta már nem a biciklin eszik. A fókuszcsoportos interjúk során többször elhangzott, hogy a házi gondozásban nagyon sokszor betegen is kénytelenek dolgozni: *„Egymásra vagyunk tekintettel, hogy igen, egy kicsit köhögök, meg vagyok fázva, de megyek, mert az én 9–10 ellátottamat, akkor hogy fogják elvinni”* (házi gondozó, nő, 57). Ugyanez igaz a krónikus betegségekre is. Az intézményvezető elmondása szerint a munkatársak közül jelentős számban (13–15 fő) vannak olyanok, akik csak meghatározott súlyhatárokig emelhetnének, ennek ellenére vállalják a munkát. A legsérülékenyebb társadalmi csoportokkal foglalkozó segítők ugyancsak sérülékeny pozícióját mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a megkérdezett intézményvezetők egyöntetű véleménye szerint, a dolgozóik – legalábbis az első hullám idején – jobban tartottak a munkahelyük elvesztésétől, mint a járványtól. Éppen ezért rendkívül megnyugtató volt számukra, hogy senkit sem kellett elküldeni fizetés nélküli szabadságra.

Az előzetes elvárásaimtól eltérően, egyetlen intézménynél vagy ellátási formánál sem tematizálódott a szakemberek részéről komoly tehertételként a fizetett (munkahelyi) és fizetetlen (otthoni) gondoskodási munkák egyidejű ellátásának a terhe. Ennek egyik oka az idősellátásban dolgozók átlagosan magasabb életkora lehet, míg a másik a gondoskodási munkát végzők alacsony társadalmi presztízse, rendkívül alacsony érdekérvényesítő képessége, továbbá az előzőekben említett félelem a munkahely elvesztésétől. *„Ahol nagyobb gyerek volt, ott megoldották úgy, hogy a nagyobb gyerek vigyázott a kicsire. Olyan nem volt, hogy valaki fizetés*

nélküli szabadságra ment volna” (intézményvezető, nő, 47). Emellett a mintába került szakemberek többsége teljesen magától értetődőnek vette, hogy a gondoskodás otthon, a családban és a fizetett munka világában is női feladat. Az alapelv az, hogy „meg kell oldani”. Ennélfogva nem meglepő, hogy a legtöbben – abban az életszakaszban, amikor a gyermekeik még kicsik voltak – csak az édesanyjuk segítségére számíthattak. A viszonylagos elégedettség, pontosabban az elégedetlenség hiánya, annak a ténynek is betudható, hogy a nappali ellátás (legyen szó a nappali klubokról vagy a házi gondozásról) kiszámítható munkarendje – a három műszakban dolgozó gondozókkal való összevetésben – lehetővé teszi az otthoni és a munkahelyi feladatok összeegyeztetését: „És a másik, hogy kismamaműszakban dolgozunk. *Az[t jelenti], hogy fél nyolctól fél négyig. El tudom vinni a gyereket óvodába, iskolába, tudok érte menni. Nem úgy, mint az egészségügyben, ahol össze-vissza, meg hétvégén is”* (klubvezető, nő, 51). A „kismamaműszak” előnyei mindegyik fókuszcsoportban előkerültek, még azok a szakemberek is hivatkoztak rá, akik életkorukból, élethelyzetükből adódóan már nem szembesülnek ezzel a kihívással.

„Olyan, mintha mi nem is léteznénk”

Annak ellenére, hogy a vizsgált terep sok szempontból kitüntetett helyzetben van (a település vezetői mindig is támogatóan viszonyultak a szociális szférához, a város funkcionális szerepkörét meghaladó intézményrendszerrel és szakmai innovációval bír), a megkérdezett szakemberek mindegyike negatív érzésekkel viszonyult a gondoskodási szakma társadalmi szintű elismerésének hiányához. Ez különösen a járvány első hullámának lecsengését követően volt érezhető az egyéni interjúk során, akkor, amikor a kormányzati kommunikáció mindenkinek köszönetet mondott, csak a hivatásos segítőknek nem. A köszönetnyilvánító gesztusok elmaradása még azokban is felháborodást keltett, akik egyébként már hozzászoktak a szociális szakma láthatatlanságához: *„Ha egy fizetett hirdetésben megköszönik a buszsofőrnek, de nem köszönik meg a szociális szakembernek, akkor ez nekem fáj”* (klubvezető, nő, 59). A vizsgálat második szakaszában már jóval kisebb volt a felháborodás, mert addigra az egészségügyi ellátórendszer került olyan nyomás alá, ami valamennyire visszamenőleg is elfogadhatóvá tette az egészségügyi dolgozók kiemelt jutalmazását: *„Igazából, ha azt nézem, hogy az egészségügy kapta a pénzt, de most nagyon nehéz helyzetbe került. Egyrészt itt ez a járványhelyzet, másrészt megkapták ezt az új átsorolást, amiről igazából azt sem tudták, hogy micsoda, akkor lehet, hogy jobban jártunk, hogy nem kaptunk semmit és akkor így bennünket békén hagynak”* (klubvezető, nő, 51). A felháborodás mellett a másik tipikus attitűd az apátia volt, a helyzet megváltoztathatatlanságába való beletörődés: *„Már nem tudom elhinni, hogy lesz valaha másképp, így inkább elfogadom. Azt tudom, hogy nem jó ez a hozzáállás, de nem tudom hogyan tudnék ebből kimozdulni”* (klubvezető, nő, 44). Egy friss ágazati kutatás[13] eredményei alapján megállapítható, hogy a szociális ellátórendszerben dolgozók túlnyomó többsége hasonlóan vélekedik erről a kérdésről – talán ezzel is magyarázható, hogy a megkérdezettek 86%-a nem tagja egyetlen szakszervezetnek sem (Gyarmati 2021).

13 A minta elemszáma 1280 fő volt, az eredmények reprezentatívak a teljes szociális területen dolgozó munkavállalókra ellátási szakterület szerint (Gyarmati 2021).

Összegzés

A bemutatott kutatás egyik újszerűsége, hogy a gondoskodási professzió és a válság tüneteit a gondoskodási etika normatív szűrőjén keresztül egy speciális célcsoport (idősellátásban dolgozók) körében vizsgálta. A fókuszcsoportos interjúk eredményei alapján elmondható, hogy a megkérdezett szakemberek döntő többsége a gondoskodási feladatokat hagyományos vagy konzervatív módon a társadalmi nemekhez kapcsolja. A gondoskodási etika alapértékei – a sérülékenység, a sebezhetőség, a kölcsönös függőség, az odafigyelés, a törődés – nemcsak a szakemberek narratíváiban jelentek meg, hanem a szervezeti kultúra részeként is. A gondozottak (idősek, pszichiátriai betegek, fogyatékkal élők) sérülékenysége szakmai evidencia, ám ugyanez elmondható a gondozási tevékenységet végzőkről is. Az állandó úton lét, az időjárási viszonyoknak való kitettség, a gondozók rossz egészségi állapota, testi-lelki túlterheltsége egyben fokozott sérülékenységet is jelent. A Gondozási Központ vezetője a kölcsönös függőség tudatában viszonyul a munkatársaihoz, belátva, hogy a szervezeti céljait nem tudná elérni, ha a dolgozók ebben nem segítenék.

Az idősellátásban dolgozók szakmai önképének, gondoskodással kapcsolatos attitűdjeinek, gondolkodási sémáinak feltárása több szálon is kapcsolódik a gondozási válság jelenségköréhez. Az derült ki, hogy ezeket az alacsony presztízsű, társadalmi szinten leértékelt vagy el nem ismert gondozási tevékenységeket a megkérdezettek többsége magától értetődően női munkának tekinti. Emellett az is egyértelművé vált, hogy a „vég nélküli gondoskodásban", a segítők önkizsákmányolásában nemcsak a szakemberek személyes percepcióinak, hanem a munka- és életkörülményekből adódó kényszernek, az ágazatban dolgozók kiszolgáltatottságának is nagy a szerepe. Kiszolgáltatottságukat tovább erősíti beletörődésük a saját helyzetükbe, aminek következtében a gondoskodási szakmában dolgozók rendkívül alacsony érdekérvényesítési képességekkel és lehetőségekkel rendelkeznek.

Feltáró kutatás lévén az eredmények nem általánosíthatók az intézményes gondoskodásban dolgozó szakemberek összességére, arra azonban felhívták a figyelmet, hogy még az egyébként általánosan alulértékelt szociális ellátás területe is jelentősen szegmentálódott. A vizsgálat egyik fontos megállapítása, hogy a legkedvezőtlenebb helyzetben – munkakörülmények, érzelmi és fizikai megterhelés, szakmán belüli presztízs tekintetében egyaránt – az idősellátás területén dolgozó, közvetlen gondozói munkát végző szakemberek vannak, közülük is kiemelten azok, akik a házi gondozás keretei között látják el feladataikat.

A vizsgálat megkezdésekor azt feltételeztem, hogy az aktuális járványhelyzet a gondoskodási válság tüneteit felnagyítja, a szélesebb közvélemény számára is láthatóvá teszi. A feltevéseim csak részint igazolódtak be, hiszen a vizsgálati terepen működő intézményrendszer minden szereplője proaktívan reagált a járványra. A segítő szakemberek rugalmas alkalmazkodóképességéhez, a „bárki bárhova át lehet vezényelve" típusú utasítások ellenkezés nélküli elfogadásához nemcsak a rendkívüli helyzet okozta felelősség átérzése járulhatott hozzá, hanem a hivatásos segítők kiszolgáltatott és sérülékeny munkavállalói pozíciója, valamint a szakma rendkívül alacsony presztízse is.

Mindegyik szakember megfogalmazta, hogy a helyi társadalomtól, a fenntartótól, a közvetlen munkahelyi vezetőktől és a munkatársaktól kapott támogatás és elismerés milyen sokat jelent számukra. Az állami szinten megnyilvánuló köszönetnyilvánító gesztusok hiánya viszont egyöntetű felháborodást és/vagy apátiát váltott ki a megkérdezett szakemberek körében. A kutatásból az derült ki, hogy még ez a szimbolikus gesztus is óriási jelentőséggel bírt volna a professzionális szociális gondoskodást végzők számára – még akkor is, ha azzal szintén tisztában lehettek, hogy az ilyen – ezúttal elmaradt – köszönetnyilvánító gesztusokat sem követi *„a hivatásszakmák munkavállalói kizsigerelésének felszámolása"* (Takács 2020:196).

Hivatkozások

Acsády J. (2014) A gondoskodás társadalmi konstrukciója. *Replika,* 85–86(9), 147–163.

Bányai E. (2008) A sztenderdizáció árnyoldalai. *Kapocs,* 7(2), 1–18. http://epa.oszk.hu/02900/02943/00035/pdf/EPA02943_kapocs_2008_2_01.pdf.

Bugarszki Zs. (2014) A magyarországi szociális munka válsága. *Esély,* (3), 64–73.

Cockburn, T. (2009) A feminista gondoskodási etika és a gyerekek. *Esély,* (3), 3–23.

Fónai M. – Patyán L. – Szoboszlai K. (2001) Szociális munkások pályaképének néhány eleme. *Esély,* 12(6), 89–109.

Gregor A. – Kováts E. (2020) Koronajárvány: A gondoskodási válság látványos lelepleződése. In Fokasz N. – Kiss Zs. – Vajda J. (szerk.) *Koronavírus idején.* Budapest: Replika e-könyv, 127–133. Elérhető: https://replika.hu/sites/default/files/attachedfiles/korona-v5_1.pdf. [Letöltve: 2021-02-12].

Gyarmati A. (2021) A szociális ágazatban dolgozók munkakörülményeinek, járványhelyzettel, szakszervezetekkel kapcsolatos véleményének felmérése. Kutatási jelentés. Budapest: Ökopolisz Alapítvány. Elérhető: https://www.researchgate.net/publication/349519530_A_szocialis_agazatban_dolgozok_munkakorulmenyei_jarvanykezeles_erdekervenyesites. [Letöltve: 2021-04-21].

Koltai L. (szerk.) (2018) *A közfoglalkoztatás hatása a helyi gazdaságra, helyi társadalomra.* Budapest: Hétfa Kutatóintézet Kft. és alvállalkozó partnerei. július 31. Elérhető: https://kozfoglalkoztatas.kormany.hu/download/f/fc/42000/BM_k%C3%B6zfoglalkoztat%C3%A1s_Tanulm%C3%A1ny_20180928-merged.pdf [Letöltve: 2021-10-04]

Kozma J. (2020) A szociális munkások munkahelyi biztonságáról, a kockázatokról és a szakma identitáskríziséről. *Párbeszéd: Szociális Munka folyóirat,* 7(1), 1–25.

Melegh A. – Katona N. (szerk.) (2020) *Towards a scarcity of care? Tensions and contradictions in transnational elderly care systems in central and eastern Europe.* Budapest: Friedrich Ebert Stiftung. Elérhető: http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/16945.pdf. [Letöltve: 2021. 08.17.]

Németh K. (2015 A terepmunka és a kutatói pozíció reflektálása mint az értelmezés rejtett erőforrása. In Virág T. (szerk.) *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben.* Budapest: Argumentum, 27–44.

Sevenhuijsen, S. L. (1998) Too good to be true? Feminist considerations about trust and social cohesion. *IWM Working Papers,* 3, 1–15. Elérhető: https://cdn.atria.nl/epublications/1998/TooGoodtobeTrue.pdf [Letöltve: 2021-08-17].

Sevenhuijsen, S. L. (2003) The place of care. The relevance of the ethics of care in social policy. In Sevenhuijsen, S. L. – Švab, A. (szerk.) *Labyrinths of Care. The relevance of the ethics of care perspective for social policy.* Ljubljana: Peace Institute, 13–41.

Sevenhuijsen, S. L. – Švab, A. (szerk.) (2004) *The Heart of the Matter: The contribution of the ethic of care to social policy in some new EU member states.* Ljubljana: Peace Institute.

Szabó L. (2013) Idősellátás kérdőjelekkel. *Esély,* 24(4), 87–97.

Takács E. (2020) # Maradjotthon! És oldd meg otthon? Szolidaritás a COVID 19 tükrében. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle,* 10(2), 195–197.

Tronto, J. C. (1993) *Moral Boundaries. A political argument for an ethic of care.* New York & London: Routledge.

Young, I. M. (1997) Asymmetrical Reciprocity: On Moral Respect, Wonder, and Enlarged Thought. *Constellations,* 3(3), 340–363.

Vida A. (2015) „Hát rajtunk ki segít?" A szociális ellátásban dolgozók helyzete és szegénységképe egy dél-alföldi kisvárosban. In Virág T. (szerk.) *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben.* Budapest: Argumentum, 167–181.

Nagy Éva[1]

Az autonómia és a gondoskodás fogalmai a szülőség kontextusában

Lehetőségek a fogyatékossággal élő gyermeket nevelő családok autonómiatapasztalatainak értelmezéséhez

https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.4.85

Absztrakt

A tanulmány célja annak a fogalmi keretnek a felrajzolása, amelyben megmutatható a fogyatékossággal élő gyermeket nevelő szülők támogató kapcsolati hálója és autonómiamegélése közti viszony. Mindehhez szükséges megismerni azokat a diskurzusokat, amelyek e szülők gondoskodástapasztalatának vizsgálata körül bontakoztak ki az utóbbi évtizedekben. Elemzésem során arra teszek kísérletet, hogy felvázoljam milyen megközelítésben és milyen hangsúlyokkal jelenik meg a gondoskodás és az autonómia viszonyának problémaköre a fogyatékosságtudományi és gondoskodáskutatási megközelítésekben, s milyen lehetőséget kínálnak ezek a fogyatékossággal élő gyermekekről való szülői gondoskodás vizsgálatában. Ebben a tekintetben termékeny megközelítést kínál a relacionális autonómia fogalmának alkalmazása, melynek segítségével megvilágíthatjuk, hogy a kirekesztés és kiszolgáltatottság sokféle formáját megélő szülők miképpen találják meg a támogatás és a függetlenség tapasztalatát a gondoskodás kapcsolathálójában. A felvázolt koncepcionális keret egy jelenleg is zajló terepkutatás módszertani alapjainak kidolgozásához szolgál kiindulópontul. A kutatás során autizmus spektrum zavarban érintett gyermeket nevelő szülők támogató kapcsolatait vizsgálom egy alföldi kistelepülés helyi társadalmában. A tanulmány második részében azt a módszertani kérdését igyekszem megválaszolni, hogy a relacionális autonómia megközelítéséből kiindulva hogyan ragadhatók meg az érintett szülők autonómiatapasztalatai a gondoskodás komplex viszonyrendszerében. Ehhez a gondoskodás térbeli megközelítésére támaszkodva a gondoskodói táj *(caringscape)* koncepcióját használom fel, megnyitva az utat a szülői gondoskodás etnográfiai vizsgálata felé.

Kulcsszavak: szülői gondoskodás, fogyatékosság, autonómia, térbeliség

1 Semmelweis Egyetem, Egészségtudományi Kar, Társadalomtudományi Tanszék

Concepts of autonomy and care in the context of parenting

Abstract

Possibilities for interpreting the autonomy experiences of families raising children with disabilities

The aim of the study is, on the one hand, to draw a conceptual framework in which the relationship between the supportive network and the experience of autonomy of parents raising a child with a disability can be shown. To do all this, it is necessary to describe the major theoretical approaches and debates that have unfolded around the study of the care experience of these parents in recent decades. A detailed overview of the very diverse literature is not possible within the framework of this study. I will only highlight one aspect in my analysis, which is nevertheless a decisive factor in both care research and disability research, and which is also a defining aspect in the field of disability and parenthood. In what follows, I attempt to outline the approach and emphases that the concepts of dependency and autonomy appear in care concepts in general, and how all of this is reflected back in the topic of parental care for children with disabilities. In this regard, the application of the concept of relational autonomy offers a fruitful approach to shed light on how parents experiencing many forms of exclusion and vulnerability find the experience of support and independence in the care network. The conceptual framework serves as a methodological basis for an ongoing fieldwork research, that examines supportive relationships of parents raising children with ASD in a Hungarian rural area. In the second part of the study, I reflect to the methodological questions of analysing autonomy experiences of these parents, with the implementation of relational autonomy, considering the complex relations around parental care. Using the concept of caringscapes this approach gives a prospect to ethnographic understanding of parental care.

Keywords: parental care, disability, autonomy, spatiality

Nagy Éva

Az autonómia és a gondoskodás fogalmai a szülőség kontextusában

Lehetőségek a fogyatékossággal élő gyermeket nevelő családok autonómiatapasztalatainak értelmezéséhez

Kérdésfelvetések a szülőség, a fogyatékosság és az autonómia kapcsolatának vizsgálatához

„Egy gyermek felneveléséhez egy egész falu kell” – szól a jól ismert a mondás, arra az összetett érzelmi és részben fizikai munkára utalva, melyet a gyermekekről való gondoskodás magában foglal. A falu azonban nem csak a gyermekek körül ellátandó feladatok és szerepek kiterjedtségét, sokféleségét jelképezi. A falu képével a közelség jelentése is gyorsan előhívható, mely a gondoskodás tevékenységétől elválaszthatatlan fogalom. Hiszen a gondoskodás úgy definiálható, mint tevékenységek sora, melyet valaki más jóllétének biztosítására végzünk, ugyanakkor felelősségvállalást, belevonódást is jelent valakiért, törődést egy másik ember sorsával. Kölcsönös összekapcsoltságon alapul, áthatja a társadalmi viszonyokat, ami a közelség újabb jelentésárnyalatával gazdagítja a fogalmat. Egyszerre lehetünk gondoskodást nyújtók és gondoskodást kapók, hiszen az egyéni gondoskodás szélesebb informális és formális gondoskodói kapcsolatok hálózatába ágyazódik, így például gyermekünkről gondoskodó szülőként családi, baráti és intézményi támogatások sorára támaszkodunk, és ezekben a viszonyokban megéljük a közelség (vagy éppen a közelség hiányának) sokféle példáját.

A „gondoskodó falu” tehát arra a társadalmi térre utal, amiben az egyéni gondoskodás megvalósul és amelyben a szülőséggel kapcsolatos diskurzusok zajlanak, létrehozva a szülőséget magát. A „gondoskodó falu” képe rávilágít a szülőség sokdimenziós kontextusára, annak társadalmi intézményként, a személyes identitás részeként, és egyéni gyakorlatok megvalósulásaként felfogott jelentésére (Hobson 2002, Morgan 2004, Dermott 2008, Daly 2017). A falu e jelentéseivel játszva ráláthatunk arra, ahogyan a gondoskodás térben és időben megkonstruálódik, és közelebb férhetünk a hozzá fűződő személyes tapasztalatok sokféleségéhez.

A tanulmány a gondoskodásban megélt autonómia tapasztalatát elemzi autizmus spektrum zavarral élő gyermekeket nevelő szülők körében, külön figyelmet fordítva a szülőket körülvevő támogató kapcsolatrendszer autonómiát erősítő sajátosságaira. Az így megfogalmazott kutatási célt egy alföldi nagyközség lokális viszonyai közé helyezve vizsgálom, a településen végzett terepmunka első szakaszában gyűjtött interjúk és terepfeljegyzések felhasználásával.

A munka során kiépülő elméleti háló három fő pilléren nyugszik. Egyfelől, a szülőség fogalmának értelmezésén keresztül a fogyatékossággal élő gyermeket nevelő szülő kategóriájának jelentését igyekszem meghatározni. Másfelől, a szülői gyakorlatban megélt autonómiatapasztalat elméleti lehetőségeit tekintem át részletesebben, kitérve az autonómia fogalmának jelentésváltozásaira a gondoskodáskutatás és a fogyatékosságtudomány megközelítéseiben. A két terület látásmódja nagyban eltér a gondoskodás és az autonómia viszonyát, különösen a szülői gondoskodás megítélését illetően. Ennek alapvető oka a (szülői) gondoskodásban rejlő függőségi viszony problémája, melyet a fogyatékos emberek jogait képviselő mozgalmak

és az ezekkel összefonódó kutatási területek határozottan elutasítanak. Ugyanakkor a fogyatékossággal élő gyermeket nevelő szülők helyzete, gondoskodói szerepe rávilágít arra, hogy a gondoskodás nem értelmezhető egyszerűen a gondozást kapó és gondozást nyújtó alá-fölérendeltségi viszonya alapján. Az autonómia és a függőség ellentétén alapuló megközelítéstől az autonómia relacionális értelmezése felé vezető utat járom be, melynek alapja az a felismerés, hogy a mindennapi cselekvésben megélt autonómia társadalmi viszonyokban létrejövő tapasztalat. Így szülőként hozott döntéseink, cselekedeteink és az ezekre adott reflexióink is a társas világ viszonyrendszerében jönnek létre, a szülőként elérhető források és ezek felhasználása is egy társadalmilag szabott lehetőségtérben történik, ahogyan az autonómia mint érték számunkra adott jelentése és jelentősége is ebben a térben alakul. Harmadik pillérként megvizsgálom annak a lehetőségét, hogy hogyan lehet alkalmazni a térbeliség és a társadalmi jelenségek közti összefüggéseket a szülői gondoskodás és autonómia viszonyának megértésében. Mint minden társadalmi gyakorlat, a szülőség gyakorlata is rendelkezik térbeli aspektusokkal, melynek feltárása igen szerteágazó elemzést tesz lehetővé. Bowlby és McKie (McKie–Gregory–Bowlby 2004, Bowlby 2012) gondoskodói táj *(caringscape)* koncepciójának alkalmazásával a gondoskodás egy sajátos megközelítése tárható fel, amelyben az autonómia megélésének térbeli és társadalmi viszonyai, formái és forrásai is azonosíthatók.

Bár a tanulmány dominánsan e fogalmi apparátus összefésülésére vállalkozik, de a terepen gyűjtött tapasztalatok felhasználásával egyetlen szülői narratíva részletes elemzésével mutatom be a gondoskodói táj koncepciójához kapcsolódó elméleti és empirikus lehetőségeket. Mindez előrevetíti a kutatás további lépéseinek alakulását és az etnográfiai megközelítés alkalmazását a gondoskodás tapasztalatának megértésében.

A szülőség jelentése – mit jelent fogyatékossággal élő gyermeket nevelő szülőnek lenni?

A gyermeknevelés és -gondozás faluhasonlata lehetőséget kínál a fogyatékossággal élő gyermeket nevelő szülők tapasztalatainak jobb megértéséhez. Hogyan néz ki ez a támogató falu, ha fogyatékossággal élő gyermekről van szó? Miben térnek el a támogatás formái, eszközei, csatornái, jelentései? Hogyan alakul a szülőség jelentése, és a szülői tapasztalatokban gyökerező szülői identitás? Hogyan szűrődnek át a gondoskodás, szülőség interpretációi a fogyatékosságról alkotott aktuális társadalmi koncepciókon? Mit jelent egyáltalán a „fogyatékossággal élő gyermeket nevelő szülő" fogalma? A látszólagos egyértelműség ellenére, a rutinszerű használat burka alatt értelmezési módok és az ezekkel kapcsolatos kérdések sokasága válik láthatóvá. A fogyatékossággal élő és a nem fogyatékossággal élő gyermeket nevelő szülőség nem két mereven elválasztott kategóriát jelöl, a különbségek mellett azonosságok sora jellemzi a kétféle tapasztalatot. Eva Feder Kittay (1999) a fogyatékossággal élő gyermeket nevelő anyai gondolkodásról írott esszéjében úgy fogalmaz, hogy a különbségek, amellyel a fogyatékossággal élő gyermeket nevelő szülők találkoznak újradefiniálják az azonosságot: egy fogyatékossággal élő gyermekről való gondoskodás sok ponton eltér egy nem fogyatékossággal élő gyermek nevelésétől, ám ezekben a különbözőségekben válhatnak láthatóvá azok a vonások, amelyek bármely gyermek nevelésére jellemzőek. Az anyaság gyakorlatával szemben támasztott általa bemutatott három követelmény – a megtartó szeretet, az elfogadásra való szocializáció és a gyermek fejlődésének támogatása – a fogyatékossággal élő gyerekek nevelésének is lényeges vonása, jelentésük, érvényességük mégis eltérő, amelyen keresztül a szülőség általában vett tapasztalatának máshonnan nem látható részleteit ismerhetjük meg (Kittay 1999).

A fogyatékosság szociális modelljében elfogadott meghatározás szerint a fogyatékosság egyébként sem egy statikus fogalom, hanem szituációhoz kötött, társadalmi és egyéni konstrukciók együttesében formálódó jelenség, megjelenési formáiban és lehetőségeiben változatos és változékony állapot (Barnartt

2010). A fogyatékosságértelmezések fluiditása a szülőség interpretációban is megjelenik, így például a szülői tapasztalat különféle mikro- és makrokontextusai folytonos öndefiníciót kívánnak az érintett szülőktől. Ezt erősíti meg Bognár Virág (2012) autista gyermeket nevelő szülők szerepértelmezéseit vizsgáló kutatásában, amikor rámutat arra, hogy az érintettek saját szülőségük meghatározása során változatos módon, például többféle fogyatékosságmodell perspektívájának sokszínű alkalmazásával jelenítik meg szerepeiket. A szülők folytonosan alakítják a gyermekük sajátosságaihoz fűződő társadalmi és kulturális jelzések értelmezését, s ez egyben saját szerepeik folyamatos újraértelmezését jelenti. A hazai fogyatékosságtudományi kutatások közül érdemes megemlíteni Katona Vanda (2014) doktori disszertációját, amelyben érinti a szülői szerepek témáját a fogyatékosság kontextusában. A szerző a felnőtté válás folyamatát vizsgálja mozgássérült emberek tapasztalatain keresztül participatív kutatásában. Bár a vizsgált csoport élethelyzete nem a szülőség tapasztalatára irányítja a kutatás fókuszát, a felnőtté válás folyamatában a mozgássérült gyermek és a szülő közti kapcsolat fontos tereppé válik, ahol a társadalom által a felnőtté válás elé állított korlátok leküzdése sajátos módon tematizálódik és jellegzetes szülői szerepmegoldásokban ölt testet. Ilyen lehet a szövetséges, a védelmező-kontrolláló és a partneri szerepfelfogás, mely utóbbi a felnőtté váló gyermekük rezilienciájának is forrása, azaz segít nekik abban, hogy a társadalom által teremtett korlátoknak ellen tudjanak állni, illetve túllépjenek azokon.

Mindezek alapján a fogyatékos gyermeket nevelő szülőségre a jelen tanulmány keretei között olyan egyedileg megélt tapasztalatként tekintek, amelyet a szülőségről, a gondoskodásról és a fogyatékosságról alkotott egyéni és társadalmi jelentéskonstrukciók formálnak. Ebből adódóan e tapasztalatok gyakorlathoz kötöttek, interaktív módon jönnek létre és önreflexión alapulnak. Azáltal formálódnak, ahogyan az érintettek „gyakorolják" szülőségüket, vagyis ahogyan a mindennapokban különböző helyzetekben más szereplőkkel interakcióban megvalósítják szülői szerepüket, és ahogyan reflektálnak ezekre a gyakorlatokra, azaz ahogyan gondolkoznak és beszélnek saját szülőségükről és gondoskodásukról, gyermekük fogyatékosságáról. Ebben a megközelítésben a „fogyatékossággal élő gyermeket nevelő szülő" a szülői tapasztalatba ágyazódó, abban formálódó jelentés.

Az autonómia kérdései a szülőség tapasztalatában

Az autonómia fogalmi meghatározása

Az autonómia fogalma az egyén önirányításának képességét jelenti. Magában foglalja az *ágencia* dimenzióját az egyéni sors aktív alakításának, a jelen irányításának lehetőségét és képességét. Az életet meghatározó események és körülmények fölötti személyes kontroll tapasztalatából, az önrendelkezés megéléséből fakad. Ez a fajta aktivitás abban is megnyilvánul, hogy az autonóm egyén képes reflektálni az őt ért változásokra, kihívásokra, kudarcokra és korlátokra is, tudatosságának köszönhetően a kényszerek megléte ellenére cselekedhet autonóm módon. A reflexivitás képessége feltételez egyfajta tudatosságot, amely a rendelkezésre álló ismeretek birtokában a jövő irányításának, kézbentartásának igényét is magával hozza. Így az autonómia meglétét egyfajta proaktív beállítottsághoz, jövőorientáltsághoz is köthetjük. Az autonómia ezen dimenziója a szabadság lényeges elemének tekinti az egyén azon képességeit és lehetőségeit, amelyek segítségével megfogalmazhatja céljait és megvalósíthatja azokat. Tulajdonképpen azt mutatja meg, hogy mivé tud válni, mit tud elérni valaki a rendelkezésére álló eszközök és erőforrások segítségével. (Burchardt–Holder 2012) *(Hogyan tarthatom kézben a saját sorsom? Mit fogok csinálni és hogyan?)*

Az autonómia magában foglalja a rugalmas alkalmazkodás képességét is. Eszerint az értelmezés szerint az autonóm személy képes kritikusan reflektálni saját vágyaira, preferenciáira, és magasabb rendű preferenciákat, értékeket figyelembe véve szükség esetén képes ezeken változtatni (Gateley 2014, Agich 2003:83, Weinstein–

Przybylski–Ryan 2012). *(Hogyan győzzem le a korlátaimat, nehézségeimet? Hogyan tudok alkalmazkodni egy helyzethez?)*

A szülői tapasztalat elválaszthatatlan része az autonómia megélésének kérdése. A szülővé válás – társadalmi értelemben mindenképpen – megmásíthatatlanul a felnőtt életbe lépés életszakasza. Miközben a gyermeknevelléssel együtt járó feladatok és felelősség megerősíthetik a saját élet feletti kontroll érzetét, az autonómia napi szintű megélése, például a szabadidő feletti kontroll szűkülésével, csökkenhet (Nelson et al. 2014). A szülőségben megélt egyéni autonómia kutatása hangsúlyossá vált az utóbbi évtizedekben a fogyatékos gyermeket nevelő szülőkről szóló szakirodalomban, különösen a szülői autonómia és szülői jóllét dimenziónak összefüggései okán. Ugyanakkor a szülői autonómia nem csak azt a kérdést foglalja magában, hogy „mi a jó nekem szülőként?", hanem azt is, hogy „mi a jó a gyermekemnek fogyatékossággal élő személyként, és hogyan járulhatok hozzá szülőként ezen igények biztosításához?". Másképpen fogalmazva: a szülőség gyakorlatának fontos terepe a fogyatékossággal élő gyermek autonómiájának támogatása az érintett családokban, ami nem csak egyéni célként, hanem a fogyatékos emberek jogait támogató szülői mozgalmak vállalásaként is megfogalmazódik, egyfajta szülői fogyatékosságpolitikává formálódva.

A személyes autonómia a társas viszonyok által meghatározott jelenség, amelynek keretét és jelentéseinek forrását a közösen osztott társas világ biztosítja számunkra (Agich 2003:127). A szülőség gyakorlatában megélt autonómia is társadalmi közegben létrejövő egyéni tapasztalat, amit nem vizsgálhatunk a társas világ viszonyaitól, befogadó és kirekesztő mechanizmusaitól és az abban elfoglalt egyéni pozícióktól függetlenül. A szülők gyermekükkel kapcsolatos mindennapi döntéseit alapvetően meghatározza, hogy milyen mozgásteret érzékelnek maguk körül: milyen választási lehetőségeik vannak a számukra fontos célok tekintetében, illetve hogyan tudják a rendelkezésre álló erőforrásaikat felhasználni céljaik eléréséhez. (Például milyen stratégiák közül választhat egy család az átlagos vagy kiemelkedő értelmi képességű autizmussal élő gyermeke iskolai útját illetően, ha nincs a közelben autizmus szempontjából megfelelő, anyagilag is elérhető integráló oktatási intézmény.) Az Amartya Sen (1992, 1993) által kidolgozott képességszemlélet koncepcióját követve fontos kérdéssé válik, hogy az érintett szülők képességeik és lehetőségeik birtokában milyen mértékig válhatnak ágens cselekvőkké ebben a társadalmi térben.

A fogyatékossággal élő gyerekeket nevelő családok tapasztalatait feldolgozó szakirodalom egyik alapvetése, hogy ez az élethelyzet a fogyatékossággal összefonódó stigmatizáció következményeként nagyon gyakran együtt jár a családok elszigetelődésével, kirekesztődésével, vagyis a társadalmi tér különféle szeleteihez való hozzáférés fizikai, anyagi, időbeli korlátainak megélésével. Az így kibontakozó hátrányok leküzdésében, mérséklésében, a mindennapi kihívások megoldásában a családot körülvevő támogató kapcsolati háló fontos erőforrás. Green és munkatársai (2011) a falu korábban említett metaforájával arra mutatnak rá, hogy a fogyatékossággal élő gyerekeket nevelő szülők sok esetben aktívan keresik és építik saját támogató közösségüket, új kapcsolatokat alakítanak ki, amelyek közvetve és közvetlenül is segítséget nyújthatnak a gondoskodói tevékenységükben. A gyerekek által látogatott intézmények, csoportok (pl. iskola, színjátszócsoport) kiemelt terepnek bizonyulnak ebből a szempontból. A közösségi részvétel új, alternatív formáinak a megteremtése egy lehetséges válasz a stigmatizáltságból fakadó kirekesztésre már Goffman (1981) szerint is, akár sorstársi közösségek feltérképezése, kölcsönös támogató kapcsolatok megalapozása, akár elfogadó kívülállók alkotta háló kiépítése révén.

A szülői ágencia megértésében tehát jelentős szerepet kap az a kérdés, hogy az érintett szülők autonómiamegéléshez és ágenciájához hogyan járul hozzá a szülői gondoskodást körülvevő társadalmi viszonyrendszer, mely a formális és informális támogató kapcsolatokon túl a gondoskodás folyamatában

megjelenő akadályokat és elérhető erőforrásokat, valamint a szülőségre, gondoskodásra és fogyatékosságra vonatkozó különféle társadalmi diskurzusokat is magában foglalja.

Az autonómia kérdése nem csak a szülői gyakorlatok szintjén, de a szülőségről szóló fogyatékosságtudományi és gondoskodáskutatási diskurzusokban is jelentős szerepet kap. Az egyes elméleti munkák céljuktól, a mögöttük álló kutatási hagyománytól függően a gondoskodás más-más aspektusára, szereplőjére, és ezzel az autonómiafogalom eltérő értelmezéseire helyezik a hangsúlyt. Ezen hangsúlyváltások vázlatos bemutatása rávilágít arra, hogy hogyan haladhatjuk meg az autonómia és függőségi viszony hagyományos fogalmi oppozícióját, ami a fogyatékossággal élő gyerekeket nevelő szülők autonómiamegélését és ágenciájuk forrásait is megfoghatóbbá teszi.

A fogyatékosságtudomány és a gondoskodáskutatás autonómianarratívái

A tartósan beteg vagy fogyatékossággal élő gyermekeket nevelő családok életútját, gondozói, szülői feladatait és szerepeit elemző szakirodalomban az utóbbi néhány évtizedben egyre határozottabban érvényesül az a megközelítés, amely igyekszik leszámolni a fogyatékosság probléma- és veszteségnarratívájával (Bognár 2010, McLaughlin 2012). E fordulat szorosan összefonódik a fogyatékosság szociális modelljének megerősödésével, mely a fogyatékosságot nem az érintett személy testi adottságaiból eredezteti, hanem ehelyett a társadalmi hátrányok és elnyomó mechanizmusok következményeként definiálja, miközben az emberi élet elválaszthatatlan részeként és egyenrangúan érvényes változataként tekint a fogyatékos emberek tapasztalataira. Ahogyan a fogyatékossággal élő emberek jogaiért kiálló mozgalmak hangja hallhatóvá kezdett válni a róluk szóló kérdésekben, illetve az ezt képviselő fogyatékosságtudományi perspektíva is erősödött, egyre határozottabb kritika fogalmazódott meg a korábban jellemző tragédiafelfogással szemben (Könczei et al. 2015). A korábban érvényesülő medikális megközelítés diagnosztikus szemléletében a fogyatékosság atipikusat jelent, amely épp kivételességéből adódóan tudományos vizsgálódás tárgya. Többek között a medicina által kínált megoldásokra támaszkodva a cél a csökkent képességek kialakulásának megelőzése, vagy a meglévő képességek kiegészítése, az egyén felzárkóztatása, s ezzel együtt normalizálása (DePoy et al. 2011:26). A medikális megközelítés szerint a fogyatékosság olyan patologikus állapot tehát, amit kívánatos elkerülni, a rá adott válasz pedig leginkább a sajnálat nyelvén szólal meg (Könczei et al. 2015).

A fogyatékossággal élő emberek marginalizációja és kirekesztése szorosan összefügg a medikális szemléletmód által dominált társadalmi gondolkodással. A fogyatékosságtudományi megközelítés ennek a szemléletmódnak kritikájaként az autonómia kérdését a társadalmi részvétel biztosítása és a függőség felszámolása felől közelíti meg, az autonómia ágenciajelentését emelve a fókuszba. Ez a látásmód jelenik meg a későmodern társadalmak gondoskodásformáit elemző vizsgálatokban, illetve a gondoskodással kapcsolatos politikai, filozófiai-etikai vitákban is.

Annak ellenére, hogy ezek a változások egymást inspirálva, párhuzamosan zajlanak, sok szerző szerint a gondoskodáskutatás és a fogyatékosságkutatást meghatározó fogyatékosságtudományi szemlélet között határozott ellentét húzódik a gondoskodás tevékenységét és a gondoskodó kapcsolat megítélését, valamint a függőséghez és autonómiához való viszonyát illetően.[2] A szembenállás abból a kérdésből fakad, hogy a gondoskodásban érintett egyik fél egyéni autonómiája hogyan korlátozza a másikét. A fogyatékosság és a szülői

2 A két terület gondoskodással kapcsolatos ellentétes álláspontját hangsúlyozza többek között: Thomas 1993, Silvers 1995, Watson et al. 2004, Morris 1997. Érdemes itt megjegyezni, hogy mindkét terület szerteágazó és sokféle megközelítést foglal magában. Így az itt bemutatásra kerülő szembenállás, bár széleskörű vitákon alapszik, de nem tekinthető általánosnak egyik oldalon sem (Kröger 2009).

pozícióval kapcsolatos tapasztalatok feltárásában is egyre nagyobb tér jut a személyes történetmesélésnek és perspektívának, felerősödik a saját hang szerepe az elméleti viták alakításában is. E viták résztvevői mind gyakrabban maguk is érintettek, mind a fogyatékosságkutatás, mind a gondoskodáskutatás oldalán, kérdés tárgyává téve ezzel a részvételiség, és az *insider/outsider* kutatói szerep mibenlétet is. A részvételiség elvének erősödésével az ágencia narratívája is megerősödik a gondoskodáskutatás és a fogyatékosságkutatás oldalán egyaránt, és a kérdés úgy fogalmazható meg, hogy hogyan biztosítható a szereplők autonómiája a másik elnyomása nélkül.

Mindkét oldal képviselői a saját, gondoskodásban elfoglalt pozícióikra reflektálva fogalmazták meg kritikáikat a gondoskodás társadalmi és politikai jelentését illetően. A gondoskodáskutatás alapvetően a gondoskodást nyújtó helyzetéből közelít, míg a fogyatékosságtudományi kutatások a gondoskodást kapók hangját erősítik fel (Cockburn 2009, Watson et al. 2004), de mindkét megközelítés a hatalom problémájára reflektál, amely megkerülhetetlen része a gondoskodásnak. Joan Tronto (1993) megfogalmazása szerint a gondoskodás felrajzolja a hatalom és a hatalomnélküliség pozícióit, s ezek a pozíciók a gondoskodás valamennyi szintjén megjelennek, legyen szó professzionális hátterű intézményi vagy a család keretein belül zajló informális gondoskodásról.

A gondoskodásfogalom körüli vita nem előzmények nélkül bontakozott ki, elválaszthatatlan azoktól a paradigmaváltásoktól, amelyek a gondoskodással kapcsolatos tudományos kutatásban az elmúlt negyven évben zajlottak. Az 1970-es évek gondoskodásparadigmája alapvetően a gondoskodó nők elnyomásával szembeni küzdelmet emelte a középpontba. Az 1980-as évek vitái elmozdultak a kizsákmányolás-paradigmától a sajátos női kultúra és női identitás megértése felé, s ennek köszönhetően a gondoskodáshoz kapcsolt egyéni (női) értelmezésmódok feltárása is kutatási céllá vált. Mindezek nyomán a gondoskodás nem a gondoskodást nyújtó személyre kényszerített feladat vagy korlát, hanem a nők által végzett munka elismerését és a női tapasztalatok társadalmi beágyazását segíti elő (Williams 2001:475). A gondoskodásra társadalmi, gazdasági, politikai környezetbe ágyazódó jelenségként tekinthetünk, s a gondoskodásról szóló döntés a gondoskodást nyújtó és a gondoskodást kapó jogává vált, előtérbe helyezve ezzel az érintett szereplők autonómiájának kérdését (Phillips 2007:3).

Az így körvonalazódó gondoskodási etikai szemléletmód új megvilágításba helyezte a gondoskodás koncepcióját: alapvetően azt hangsúlyozta, hogy a gondoskodás egyfajta morális beállítódás, mely épp annyira társadalmi folyamat, mint amennyire mindennapi tevékenység, ugyanakkor politikai koncepció is (Phillips 2007:82–83).

Az irányzatot azonban erős kritikák is érték több terület felől is, és az újabb paradigmaváltásban jelentős szerep jutott a fogyatékossági mozgalmak képviselőinek. A bíráló érvek szerint egyfelől a gondoskodásról szóló fenti diskurzusok tulajdonképpen kikerülik a gondoskodás hatalmi dimenzióját azzal, hogy elmulasztják a gondozást kapók tapasztalatainak fókuszba emelését. Épp ezért a fogyatékossággal élő emberek jogait képviselő mozgalmak, illetve a hozzájuk kötődő szerzők összeegyeztethetetlennek vélik a gondoskodás és az *empowerment,* az önrendelkezés, jogokkal való felruházás fogalmait. A bírálatok másik része arra vonatkozik, hogy a gondoskodás így felvázolt modellje nem veszi figyelembe a gondoskodás szereplőinek etnikai, vallási, szexuális identitásban megmutatkozó sokféleségét, vagyis azokat a társadalmi, kulturális, gazdasági tényezőknek a diverzitását, amelyek egyébként alapvetően meghatározzák a gondoskodás tapasztalatát. Ebből adódóan sokan eleve marginalizált helyzetebe kerülnek, mivel nem illeszkednek sem a formális, sem az informális gondoskodás konvencionális keretei közé. (E kritika részletesebb áttekintéséhez járul hozzá többek között: Morris 1991, Williams 2001, Watson et al. 2004, Ryan–Runswick-Cole 2008.)

Mivel is magyarázható ez? A gondoskodás kétségkívül a mindennapi élet elengedhetetlen része, magában foglalja a napi rutincselekvéseket, amelyekkel szeretteink felé fordulunk. Egyszerre jelenti a valamivel való törődés érzését *(caring about)* és a gondozás feladatait *(caring for)*. Ám például Morris (1997) szerint a huszadik század második felétől a gondoskodás fogalma nem a törődést, hanem a gondozást jelenti elsősorban. Márpedig, ha valaki gondozásra szorul, arról könnyen feltételezik azt mások, hogy korlátozottak a lehetőségei nemcsak az önmagáról való gondoskodásban, hanem döntéseiben és választásaiban is. A gondoskodás etikája kevés figyelmet fordít a gondoskodó kapcsolatban rejlő elnyomás és aszimmetria lehetőségére: nem veszi figyelembe, hogy a gondoskodást kapók – különösen azok, akik az élet sok területén igényelnek gondoskodást, kénytelenek alárendelni választásaikat a gondozó választásának, belekényszerülve a megsegített, az „inkompetens" passzív és függő szerepébe (Silvers 1995). Ez a hiányosság könnyen teret enged annak az értelmezésnek, amely a gondoskodásban a hősies önfeláldozást látja meg, miközben a gondozást kapó a gondozás tárgya és egyúttal a gondozó terhe. Emellett fontos kritikai szempont, hogy a gondozást kapó és a gondozást nyújtó emberek sem alkotnak homogén csoportot. E pozíciók átfedik egymást: valaki egyszerre mindkét csoport tagja is lehet, akár egy adott életszakaszon belül is. Másfelől, sokan származásuk, egészségi állapotuk, életkoruk, társadalmi státuszuk okán nem illeszthetők be a „tipikus gondoskodó" vagy a „tipikus gondoskodást kapó" kategóriájába, de a gondoskodáskutatásban sokáig nem esik szó a gondoskodás tapasztalatának diverzitásáról sem.

A fogyatékosságtudományi megközelítés által megfogalmazott legfontosabb bírálat tehát a gondoskodásfogalom e kétarcúságára vonatkozik (Cockburn 2009). Mindez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a segítségnyújtást ki kellene vagy ki lehetne iktatni a fogyatékossággal élő emberek életéből (ahogyan az egészségkárosodás sem iktatható ki a fogyatékosság tapasztalatából, amire a szociális modell „erős programját" felülvizsgálók is felhívják a figyelmet (Shakespeare–Watson 2001). A függetlenség nem azt jelenti, hogy valaki minden tekintetben képes egyedül, segítségnyújtás nélkül boldogulni, hanem azt, hogy maga szabályozhatja az igénybe vett segítségnyújtás formáját és tartalmát (Morris 1997). A modern társadalmak gondozási rendszerei – a bennük működő diszkriminatív és önállóságtól megfosztó, tárgyiasító gyakorlatok révén – nem véletlenül váltak a gondoskodást igénylő emberek teljes társadalmi részvételének sokat kritizált korlátaivá. Elég csak Goffman (1968) totális intézményekről szóló koncepcióját felidéznünk itt. Ezek olyan zárt intézmények, amelyek azzal a céllal jöttek létre, hogy a társadalom magáról gondoskodni nem tudó vagy önmagára, illetve másokra veszélyt jelentő tagjait elkülönítse a szélesebb társadalomtól hosszabb, rövidebb időre. Ezen intézmények totálisan elzárt világában az ott lakók élete formálisan irányított, adminisztrált, az intézmény erős kontrollt gyakorol a benne élők napi rutinja, személyes sorsának alakulása felett. Az intézmény működésének része számtalan olyan formális vagy informálisan érvényesülő gyakorlat, amely megalázza, elszemélyteleníti az intézmény lakóit, megfosztva őket méltóságuktól és identitásuktól. Az akár sokszáz fős idős vagy fogyatékossággal élő emberek ellátására fenntartott szociális otthonok, pszichiátriai klinikák lehetnek többek között e totális intézmények példái (Goffman 1968).

Fontos megemlíteni, hogy a fogyatékosságtudományi megközelítés gondoskodáskritikája a gondoskodáshoz kapcsolódó elnyomó gyakorlatokat az informális gondozást nyújtókra nézve is károsnak tekinti. A gondoskodás magában hordozza mindkét fél kizsákmányolásának lehetőségét, a függőség viszonyán keresztül pedig erodálja az emberi kapcsolatokat (Rummery–Fine 2012).

A fogyatékosságtudományi gondoskodáskritika talaján születnek meg azok a javaslatok, amelyek a gondoskodáshoz kapcsolódó jogokat helyezik a középpontba. A választás és a kontroll lehetősége egyaránt kell, hogy érvényesüljön a gondoskodást kapó és a gondoskodást adó oldalán. A gondoskodás nem lehet kényszer eredménye, a gondoskodásról hozott egyéni döntéshozást alapvető jognak kell tekinteni minden szereplő

esetében. A gondoskodás ilyenformán a társadalmi részvétel megélésének egyik formája lehet a felek számára, különösen, ha a gondoskodók, a gondoskodást kapók és a szélesebb társadalom is elismeri és megbecsüli a gondoskodó munkát (Rummery–Fine 2012:331).

Gondoskodás és szülői autonómia relacionális megközelítésben

Az autonómia kérdése sajátos fénytörést kap a kisgyermek és a róla gondoskodó szülő kapcsolatában, amely kölcsönös kötődésen alapul és lényegi eleme a gondoskodás és a törődés. A szülőségre emellett úgy tekintünk, mint amit meghatároz a gondoskodás és a kölcsönös függőség változatos megtapasztalása.

A fogyatékossággal élő gyermeket nevelő szülők esetében a gondoskodás egyidejűleg a küzdelem terepe, ahol többek között a gondoskodáshoz kapcsolódó nehézségek és akadályok formájában szembesülnek a fogyatékos embereket érintő kirekesztéssel és az ebből fakadó társadalmi hátrányokkal, mely globálisan érvényesülő jelenség. E szülők helyzete sajátosan kettős. Egyszerre kívülállók és bennfentesek: bár maguk is osztoznak a fogyatékossággal élő családtagjukat érintő stigmatizáción és megélik azokat a diszkriminatív gyakorlatokat, amelyek a fogyatékos személyeket érintik az élet különböző területein, ugyanakkor ők maguk gyakran nem fogyatékossággal élő személyek. Ebből adódóan a fogyatékossággal élő gyermeket nevelő szülők – különösen az anyák – periferikus helyet foglalnak el, láthatatlanok maradnak a fogyatékosságtudományi kutatásokban (Ryan–Runswick-Cole 2008). További feszültséget jelent, hogy a fogyatékosság szociális modellje határozott távolságtartást követel a fogyatékosság patologizáló sztereotípiájától, és elítéli azt a beszédmódot, amely az elutasítás, a gyász és a bűntudat dimenziói közt helyezi el a szülők fogyatékos gyermekük születésével kapcsolatos reakcióit. Watermeyer és Mckenzie (2014) – valamint más, a pszichoterápia felől érkező szerzők – arra hívják fel a figyelmet, hogy a patologizáló és a depatologizáló szemlélet kategorikus különválasztásának ára az, hogy a szülői tapasztalatok megértéséből kizárjuk az érintett családok érzéseinek sokféleségét és egyediségét. Így elvész a szülők lehetősége arra, hogy sokszor ambivalens és konfliktusokkal teli érzéseiket megfogalmazzák, s ezeket elfojtva még inkább erősödik kirekesztettségük.

A szülőség eleve összetett érzelmekkel jár, összefonódik benne az elutasítás és elfogadás, a harag, a kötődés és az odaadás. A fogyatékossággal élő gyermeket nevelő szülők érzései és identitása is épp ilyen összetettek (Darling 2003), ahogyan a gondoskodásról alkotott elképzeléseik is, melyekre számtalan tényező hat.

A fogyatékossággal élő gyermeket nevelő szülő kettős helyzetéből adódóan olyan gondoskodó személy, aki maga is segítséget igényel, mivel gyermeke ellátásának, sajátos igényeinek kielégítése érdekében nagyon erősen támaszkodik a szélesebb formális és informális gondoskodói hálózatok jelenlétére, miközben maga is alakítja ezeket a hálózatokat. Így például, a gyermek speciális egészségügyi ellátása, pedagógiai-gyógypedagógiai támogatása, a sajátos szükségletekkel összefüggő teendők, az ezekből fakadó kiadások finanszírozása folytonos egyeztetést, egyezkedést, együttműködést kíván a szülő és az őt körülvevő formális gondoskodást nyújtó intézmények képviselői között. A szülőség gyakorlásának, megvalósításának fontos részét képezik ezek a kapcsolatok, a személyes szülői narratíva lényegi részei.

A gondoskodást alakító tényezők szociokulturálisan meghatározottak: a társadalomnak a gondozásra, családi szerepekre vonatkozó normatív mintáin és a gondozáshoz kötődő kapcsolati háló alakulásán keresztül formálja a gondoskodás személyes értelmezését, az ezzel kapcsolatos egyéni attitűdöket (Broese van Groenou–De Boer 2016). Másképpen fogalmazva: a gondoskodás folyton változó egyéni és társadalmi konstrukció, ideák, változatos tudásformák, jelentések és beszédmódok formálta jelenség, amely a gondoskodás konkrét tevékenységében ölt testet (Phillips 2007).

A gondoskodás ilyen meghatározására támaszkodva a gondoskodásetikai megközelítések egy újabb hullámához tartozó szerzők – akik közül sokan érintett szülőként, autobiografikus eszközökkel tárják fel a gondoskodás jelentésrétegeit – továbbléptek az autonómia és a függőség dichotómiáján, és a gondoskodás kölcsönös függőségen alapuló vonását állítják középpontba, és a gondoskodás kapcsolatba szőttségét hangsúlyozzák. Érvelésük rámutat arra, hogy a gondoskodás voltaképpen minden összetartozásban benne van a másikért való felelősségvállalás révén, az emberi állapot elválaszthatatlan része, hiszen születésünktől fogva az egész életutunkat végig kíséri a gondoskodás keresése és a gondoskodás nyújtása. Az egyén nem is létezhet a „lojalitások szövete nélkül" (Kiss 2018). A komplex társadalmi rendszerekben az egyének függőségi kapcsolatok egymást átfedő bonyolult hálózataiban működnek, itt tanulják meg a kölcsönös függőség jelentését. Épp ezért az interdependencia nem a függőség tagadása, hanem a függőségi kapcsolatok elismerése (Fine–Glendinning 2005:612), s a gondoskodás lencséjén keresztül az embert a kölcsönös függőségek által meghatározott lénynek láthatjuk (Tronto 1993:21). Eva Feder Kittay (1999) a beágyazott függőségek *(nested dependencies)* fogalmával rámutatott arra, hogy a gondoskodásban érvényre jutó kölcsönösség a társas kapcsolatok és kötelezettségek rendszerében jön létre, ahol nem feltétlenül az fogja viszonozni a segítségnyújtásunkat, akinek adtuk azt (Kittay 1999:67–68). Ez a fajta kölcsönösség a társadalmi együttműködés alapja, a gondoskodást igénylőket összekapcsolja azokkal, akik éppen itt és most gondoskodást képesek nyújtani számukra, miközben a gondoskodást nyújtók más támogató kapcsolatrendszerekhez is kötődnek (Kittay 1999:132).

Az elmúlt két évtizedben kidolgozott relacionális autonómiafelfogás az autonómia ezen kontextusba ágyazottságát emeli ki, miközben a korábbi, liberális autonómiamegközelítés kritikáját szolgáltatja (Mackenzie–Stoljar 2000). Utóbbi az autonómia idealizált modelljét építi fel, amikor az autonómiát az önálló, érdekeit képviselni tudó, független személyek szabad cselekvésének jellemzőjeként határozza meg. Ez azonban torz értelmezéshez vezet, hiszen senki cselekvése sem független teljes mértékben. Az autonóm cselekvők nem atomikusan elválasztott és egyfajta szociális vákuumban működő individuumok, akiket kizárólag az önérdek vezérel. A koncepció nem veszi figyelembe az egyént és kultúráját összekötő kapcsolatok sokszínűségét és összetettségét, ahogyan azt sem, hogy valamennyiünk világa, értékszemléletünk, identitásunk, gondolkodásmódunk társadalmi konstrukció. Az egyéni tapasztalatok, az egyént kényszerítő elnyomó társadalmi viszonyok vagy éppen a kivívott privilégiumok hatással vannak az autonómia érvényesítésének képességére is. A relacionális autonómia koncepciója abból indul ki, hogy az egyén társadalomba ágyazott és folytonosan formálódik az őt körülvevő társadalmi viszonyrendszerben. Az egyén másokkal való összekötöttségének köszönhetően a kölcsönös függőség ténye áthatja az én e relacionális értelmezését. Az egyéni autonómia gyakorlása így emberek közötti kapcsolatok közegében alakul, s a viszonylagosan függő/független egyének annak módjait keresik, hogy hogyan tudják értelemtelien irányítani a sorsukat a kölcsönös függőségek átfogó hálójában. Ahhoz, hogy egy csoport vagy egy egyén autonómiáját vizsgálhassuk, figyelembe kell vennünk, hogy más személyekhez vagy csoportokhoz fűződő kapcsolatuk, a társadalmi viszonyrendszerben betöltött helyük hogyan korlátozza vagy támogatja autonómiamegélésüket (Ells et al. 2011:85–86). Kapcsolatba szőttségünk tehát egyfelől feltétele az autonóm cselekvésnek és választásnak, másfelől kapcsolatainkon keresztül látjuk meg önmagunkat autonóm cselekvőként.

A fogyatékossággal élő gyermeket nevelő családok támogató kapcsolatainak vizsgálatában a relacionális autonómia fogalma a jó gondoskodás mibenlétét érintő kérdések felé vezet (Verkerk 2001). Hogyan jelenik meg az autonómia támogatása a fogyatékossággal élő gyerekeket nevelő szülőknek nyújtott támogató kapcsolatokban? Milyen szerepe van a szülők autonómia-megélésének a jó gondoskodásról szerzett tapasztalatikban? Az informális és a formális támogató kapcsolatok milyen szerepet játszanak a szülői

autonómia megtapasztalásában, erősítésében? E kérdések között különösen fontos, hogy a gondoskodást nyújtó intézmények gyakorlatában hogyan tematizálódik a szakember és a szülő viszonya, milyen mértékig kap teret ebben a partnerség a problematizáló beállítódással szemben. A fogyatékosság patologizáló szemléletében a fogyatékosság a hiány felől értelmeződik, amelyből adódóan a szülőség maga is hiányt testesít meg. Fogyatékossággal élő gyermek szülőjének lenni ebben a megközelítésben azt jelenti: problémás szülőnek lenni. A jelen nyugati társadalmakban a szülőség témája, illetve az ideális szülői gyakorlat egyébként is nagy hangsúlyt kap a laikus és a szakmai diskurzusokban, a jó szülőség kritériumai között pedig nagy szerep jut az egészségügyi/orvosi jellegű iránymutatások, ajánlások betartásának.[3] Minél erősebb a „Hogyan neveljünk tökéletes gyereket?" irányba tolódó gondolkodás, annál inkább válnak a fogyatékossággal élő gyermeket nevelő szülők és a gyermekek maguk is kudarccá a társadalom szemében. Az érintett családok gyorsan ott találják magukat a társadalmi problémaként értékelt kategóriák sorában. Helyzetük nehezen egyeztethető össze a családról alkotott aktuális narratívákkal, ami a fogyatékos gyermeket nevelő szülők saját családról alkotott narratíváit is meghatározhatja (McLaughlin 2012:406).

A gyermekek gondozásában segítséget nyújtó intézményrendszer szereplői maguk is alakítói ezeknek a narratíváknak. Lara és Pinos (2017) a fogyatékos gyermeket nevelő családok és a szakemberek viszonyát jellemző modelleket áttekintve, az 1950-es évektől megjelenő pszichoterápiás paradigmával írják le azt a megközelítést, amelyben a fogyatékossággal élő gyermekek gondozása, nevelése alapvetően intézményi feladat. A szakszerű ellátást speciális iskolák, kórházak vagy nevelőotthonok nyújtják, a szülők laikus kívülállók, akik nem rendelkeznek sem megfelelő felkészültséggel, sem objektivitással, sem kompetenciákkal gyermekük gondozásához. Alapvetően olyan sérülékeny szereplők, akik maguk is segítségre szorulnak a gyermekük felett érzett gyász feldolgozásában, s a szakemberekkel kialakított viszonyukat tekintve alárendelt a pozíciójuk. A szakember és a szülő viszonyában a gyermek képességeinek hiányosságai, fejlődésének menete, elmaradása áll a középpontban, a lehető legnagyobb fejlődés biztosítására a gondoskodás professzionális kontroll alatt áll.

A fogyatékossággal élő emberek jogait képviselő mozgalmak megjelenésével, a lassan átalakuló jogi és politikai környezetben az érintett családok és szakemberek viszonyában egyre inkább az együttműködésen alapuló szemlélet vált jellemzővé. Ennek ellenére a gyakorlatban a szülőknek szánt, vagy az általuk betöltött szerep a szakemberek által meghozott döntések passzív teljesítőitől, az ellátás hiányosságait kipótló önkéntes kvázi-szakember szerepen át az egyenlő pozíciót elfoglaló partnerig terjedt (Erwin–Soodak 2008). Ezek a modellek egyidejűleg voltak és vannak jelen az ellátórendszer különféle részein, más minták érvényesülhetnek a fogyatékossággal kapcsolatos szakmapolitikai és intézményi diskurzusokban vagy az ellátás individuális szintjén, ahol a család és a vele kapcsolatban álló konkrét szakember találkozik (McLaughlin et al. 2008:135–159).

A formális gondoskodási rendszerekben megtapasztalt autonómia tehát az egyéni szülői autonómia fontos forrása. Az ezekben kialakult autonómiatámogató kapcsolatok egyik sajátossága, hogy a gondoskodás *gondozás* és *törődés* dimenziója egyaránt érvényesül bennük, jellemző rájuk a közeliség, azaz elérhetőek, személyesek, megbecsültséget és elismerést közvetítenek, miközben a szakember és a segítséget kérő család közösen definiálják a jó gondoskodás jelentését abban a kontextusban, amelyben a közös munka zajlik, elismerve a jó gondoskodás mibenlétének viszonylagosságát (McLaughlin et al. 2008:158). Mol és munkatársai (2010) szerint ugyanis a gondoskodás gyakorlatában a jó jelentése kevésbé univerzális etikai elvektől függ, mint inkább attól, hogy sikerül-e részproblémákra az adott helyen és időben érvényes válaszokat találni. A gondoskodás

3 A szülőség és a szülői gyakorlat értelemzését érintő társadalmi változásokról és az ezzel kapcsolatos családszociológiai és családkutatási reflexiókról bővebb áttekintést ad többek között Lee et al. (2014) és Betz–Honig–Ostner (2017), illetve az utóbbi kötetben Mary Daly (2017) tanulmányában kap hangsúlyt ez a téma.

mindennapi megvalósulása során többféle „jó" találkozik, azaz különböző értékek, célok és működési módok jelennek meg a gondoskodás valamennyi mozzanatában, s a jó gondoskodás az egyes értelmezésmódok (szakemberek és kliensek, segítséget nyújtók és kapók) közti folytonos barkácsolás *(tinkering)* eredményeként jön létre, melynek megragadására az etnográfiai megközelítés az egyik lehetséges módszer. Jeannette Pols (2006) kontextuális reflexivitásnak nevezi el azt a gyakorlatban is alkalmazható beállítódást, amely révén feltárulhatnak a gondoskodást nyújtó és az azt kapó szereplők vélekedései is arról, hogy mi is tartozik a jó gondoskodáshoz egy konkrét helyzetben. Így láthatóbbá válnak a gondoskodáshoz kapcsolódó különféle egyéni értékrendek vagy a gondoskodó munkára vonatkozó tényszerű ismeretek is.

A családok gondoskodáshoz fűződő kapcsolati hálója ugyanakkor nyilvánvalóan szerteágazó és a szakemberekkel fenntartott kapcsolatokon kívül például az informális segítő kapcsolatokat is magában foglalja. Az informális kapcsolatháló az intézményi kapcsolatokra jellemző aszimmetriát is kompenzálhatja, a szülők megtalálhatják itt azokat a viszonyokat, amelyek kölcsönösségen alapulnak, támogató jellegűek, s a gondoskodás új aspektusait is felkínálhatják számukra. Ezekben a támogató kapcsolatokban kompetensnek, innovatív, aktív cselekvőnek láthatják magukat. Ilyen lehet egy szülőcsoport, a hasonló helyzetű családokat segítő vállalkozás elindítása vagy akár a szülőséghez közvetlenül nem kapcsolódó csoporttagság is (pl. sport, munka, hobbi, szomszédság). Ráadásul, a gondoskodás formális szereplői „átcsúszhatnak" informális szerepekbe (például az autizmussal élő gyermekkel foglalkozó gyógypedagógus maga is érintett szülő, aki más szülőknek nyújt támogatást), a gondoskodó tevékenységhez való komplex kapcsolódás révén a gondozás és a törődés terrénumai összemosódnak.

Milligan és Wiles (2010) gondoskodásdefiníciójából kiindulva az alábbiak szerint foglalhatjuk össze a gondoskodás és a szülői autonómia kapcsolatáról a fentebb leírtakat. A gondoskodás olyan sokirányú jelenség, amely nem annyira gondoskodási diádokat, hanem hálózatokat foglal magában, de még a diadikus gondoskodó kapcsolatokban is változatos gondoskodási formák (és ezek változatos értelmezésmódjai) találkoznak egymással, miközben a kölcsönösség gyakran időben kiterjesztve vagy eltolva érvényesül a gondoskodásban részt vevők életében. A gondoskodást nyújtók a gondoskodás folyamatában új perspekítvákkal, készségekkel, képességekkel gazdagodhatnak, a gondoskodás válhat erő- és hatalomforrássá, de akár bűntudatot enyhítő gyakorlattá (Milligan–Wiles 2010:737). A fogyatékos gyermeket nevelő családok az őket körülvevő gondoskodó hálózatokban, az ezeket alkotó kapcsolataik révén és a gyermekükről való gondoskodásban élik meg szülői autonómiájukat, az ágencia és a nehézségekkel való megküzdés értelmében egyaránt. Ez egyrészt az intézmények által biztosított lehetőségstruktúrák alakulásától függ (Ibrahim–Alkire 2007), másrészt attól, hogy hogyan jelenik meg a közelség a nekik segítőkkel és az általuk segítettekkel kialakított kapcsolataikban, mennyire elérhetőek, hozzáférhetők ezek a kapcsolatok az egyes szereplők számára fizikailag, társadalmilag és érzelmileg. Az autonómia relacionális megközelítésével összhangban a szülői autonómiának része a szülők másoktól való függősége, akár kiszolgáltatottsága, ami nem zárja ki azt, hogy valaki úgy érezze, kézben tartja a saját sorsát vagy meg tud küzdeni az őt körülvevő nehézségekkel.[4]

A szülők gondoskodásban megélt autonómiája épp ezért nem vizsgálható az aktív/passzív, kiszolgáltatott/megküzdő hagyományos ellentétpárjai szerint (O'Higgins 2012), helyette a kapcsolatba szőtt, folyton változó autonómiaértelmezések összevetése lehet a járható út.

4 Ugyanakkor az ágencia megélése önmagában nem jelenti azt, hogy valaki nem kiszolgáltatott, sérülékeny (Gateley 2014).

A szülőség gyakorlatának térbeli aspektusai – a gondoskodói táj koncepciójának lehetősége

A gondoskodás társadalmi szerveződése, a hozzá kapcsolódó tapasztalatok aligha választhatók el attól a tágabb és szűkebb tértől, helytől (és időtől), amelyben a gondoskodó tevékenység ténylegesen történik (Ivanova et al. 2016). Ilyen lehet például egy épület, az otthon, egy település, vagy az útvonal, amely mentén elérhető egy szolgáltatás. A térnek ezen megközelítése a gondoskodás korábban már említett *gondozás*értelmezéséhez kötődik. Másfelől a gondoskodás közelséget, elérhetőséget is jelent, ami a fogalom *törődés*értelmezését hívja elő (Milligan–Wiles 2010). Mindemellett figyelembe kell vennünk a gondoskodás időbeli meghatározottságát is, ami a hozzá kapcsolódó időbeosztásban, a ráfordított időben vagy a hozzá kapcsolódó múlt- és jövőbeli képekben is megragadható, melyek a közelség további olvasatát kínálják.

A szülői gondoskodást körülvevő viszonyrendszert elemezve hamar szembesülünk annak térbeli aspektusaival. A gyerekekről való gondoskodás – vagy David Morgan (2011) terminusát használva a szülőség gyakorlata – és ezzel együtt a szülői identitás minden más társadalmi gyakorlathoz hasonlóan térben is meghatározott.

Ezt emeli ki Glenda Laws (1997)elemzése, amelyben az identitást formáló térdimenzióként írja le a helyek és társadalmi helyzetek közti mobilitást, a mozgásképességet, a térbeli szegregációt és azt, hogy az identitásról a tér szerveződésének milyen szintjén állva beszélünk (például az otthon privát mikroközegében mást jelent a fogyatékosság, mint a fogyatékossággal élő emberekre irányuló politika makroszintjén). Ezek a dimenziók a szülőség alapvető tapasztalatát is áthatják. Így például a szülői gyakorlatok lényeges része a gondoskodás térbeli és időbeli megszervezése, többek között az, hogy a családtagok közül ki, mikor és hogyan ér oda egy adott helyre. Meghatározó, hogy milyen közel van, illetve mennyire könnyen megközelíthető valaki számára az az ellátás, amire a gyermekének szüksége van (például van-e jogosítványom, autóm, van-e tömegközlekedés, mennyire akadálymentes az számomra). A tér, így a gondoskodás tere is, egyfelől a cselekvést meghatározó feltételek és adottságok rendszereként van jelen, másrészt a cselekvés által folytonosan újrateremtődik.

Ez egyrészt azt jelenti, hogy a térbeli struktúrák társadalmi intézményekben testesülnek meg, melyek előre strukturálják a társadalmi cselekvés különféle formáit (Löw 2016:xiv). A társadalom hatalmi viszonyai térben is leképeződnek, és áthatják a tér reprezentációit és a térről való gondolkodást (Berger 2018:42). Így például az aktuális társadalmi és szociálpolitikai diskurzusok a fogyatékossággal élő gyermekről való szülői gondoskodás lehetőségeit és mintáit is formálják azáltal, hogy a fogyatékossággal élő gyermekről való gondoskodás jellegzetes terét hol jelölik ki, és ezek a terek mennyire elszigeteltek és hogyan reprezentálódnak a társadalom tagjai számára.

Martina Löw (2016) térszociológiai elmélete szerint a tér élőlények és társadalmi javak sajátos együttállása, amelynek elemeit a cselekvők rendezik el azáltal, hogy a teret alkotó elemeket szintetizálják, kapcsolatba hozzák egymással, s ennek révén azok valamilyen együttest alkotnak. *„Minden olyan gondolati aktus, emlékező tevékenység vagy észlelési folyamata szintézisteremtésnek minősül, amely révén embereket (élőlényeket), javakat terekké kapcsolnak össze”* (Berger 2018:207). Épp ezért ez a szintetizáló mozzanat nagyban függ a szintetizáló egyén látásmódjától, tapasztalataitól, emlékeitől, vagyis azonos elemek más teret alkotnak más-más cselekvők számára.

Ezt a megközelítést a fogyatékossággal élő gyermekről való gondoskodás tapasztalatára „fordítva”, a gondoskodás maga is alkothat egy sajátos teret azáltal, hogy egy adott cselekvő – jelen tanulmány fókusza szerint az érintett szülő – egymás mellé helyez embereket, helyeket, intézményeket, szolgáltatásokat, amelyeket a

gondoskodás mozzanatai, emlékei, hozzá fűződő érzései és tapasztalatai révén összekapcsol, egységbe rendez, létrehozva így a gondoskodás hálóját.

Sophie Bowlby és Linda McKie (2019) a gondoskodói táj *(caringscape)* koncepcióját megalkotva ennek a gondoskodás által összefűzött relacionális térnek az elemzésére fókuszál. A táj *(scape)* fogalmának beemelése lehetőséget ad a szemlélő, vagyis a gondoskodó személy perspektívájának megjelenítésére. Mint amikor egy város látképét szemléljük, úgy tudunk rátekinteni saját gondoskodói tevékenységünkre is, annak valamennyi szereplőjével, útvonalaival, változásaival és az ezekre adott reflexióinkkal együtt.[5]

A gondoskodói tájak változó és változatos formában megjelenő sokdimenziós terek, amelyek magukban foglalják az emberek a gondoskodás lehetőségéről és a gondoskodással kapcsolatos kötelezettségről szóló képzeteit (McKie et al. 2004). Részüket képezik azok a térbeli, időbeli és társadalmi útvonalak, amelyeket a mindennapok megtervezése és megszervezése során a gondoskodással összefüggésben kialakítunk, éppúgy, mint a formális és informális gondoskodás összeegyeztetésének forgatókönyvei és lehetőségei is. Ahogyan egy valóságos tájon átutazva útvonalakat jelölünk ki, amelyekről alkalmasint letérünk vagy lesodródunk, úgy a gondoskodás ezen tereiben is megtaláljuk ezeket a tervezetten vagy véletlenszerűen kínálkozó ösvényeket. Nem egyedül utazunk ebben a térben, bár az útitársak cserélődhetnek, ahogyan maga a táj is folyton alakul a társadalmi, gazdasági, politikai környezet változásával (Bowlby 2012). Az útvonalak sok szereplő számára nem is látszanak világosan, túl szűkösek, például a megfelelő szolgáltatásokhoz való hozzáférés korlátozottsága miatt. Vannak, akik adottnak tekintik ezen útvonalak állapotát és vannak, akik javítani, változtatni szeretnének rajtuk. Alkalmasint az útvonalak átalakulnak egy új életszakasz vagy éppen a szociálpolitikai gondolkodás változása nyomán beinduló folyamatoknak köszönhetően. Bár egyfajta mentális térképként értelmezhetjük a gondoskodói tájakat, de ezek nem statikusak, hanem folyton újraalkotottak. A másokkal kialakított interakciók során hozzák létre a gondoskodás formális és informális szereplői, sajátos tapasztalatikra és a változó kondíciókra adott válaszul (McKie et al. 2004).

A gondoskodástájakban leképeződnek azok a társadalmi terek is, ahol a gondoskodás interakciói zajlanak, legyen szó az iskoláról vagy egy közösségi térről, amely támogató hátteret nyújt a gondoskodást végző szülőknek.

Fontos látni, hogy a gondoskodói tájak nem csak a gondoskodás lenyomatai, reprezentációi, hanem maguk is alakítják a gondoskodás politikai-társadalmi intézményeit és a gondoskodásra vonatkozó politikákat lokálisan és globálisan. A gondoskodásnak ezt a szélesebb színterét nevezi Bowlby és McKie (2019) gondozási tájnak ***(carescapes)***, amelyet az állami vagy a helyi döntéshozás által fenntartott és irányított gondoskodáshoz kapcsolódó infrastruktúra, szolgáltatások és szociálpolitikák alkotnak. E kölcsönhatások feltérképezése a gondoskodás ökológiai megközelítését kínálja fel, amely lehetővé teszi többek között a gondoskodás köré épülő hálózatok tanulmányozását is (Bowlby–McKie 2019:2–3). Emellett rálátást nyújt a gondoskodáspolitikák változásával járó hatásokra is, legyen szó a formális vagy az informális gondoskodás területéről (Bowlby et al. 2010).

A gondoskodói kapcsolatban elfoglalt helytől, társadalmi pozíciótól, tudástól és egyéni tapasztalatoktól függően mindenki más-más módon látja ezeket a gondoskodói tereket. Épp ezért a gondoskodás etikai, társadalmi, érzelmi, szimbolikus és fizikai, valamint anyagi aspektusai egyaránt lényeges dimenziókká válnak

5 A táj fogalma egyáltalán nem újszerű megközelítés a társadalomelméletek területén, de ezek részletes bemutatására e tanulmány keretei közt nincs lehetőség. Fontos példaként kiemelhető Appadurai (2008), aki a globalizációs folyamatok elemzése során a tájkép metaforáját továbbgondolva dolgozta ki többek között az ethnoscape, idioscape, mediascape fogalmát. A gondoskodással összefüggésben említhető a timescape koncepciója (Adam 1998), és a terápiás tájak (Williams–Elliott–Williams 2017) megközelítés is.

bennük (Milligan–Wiles 2010). Így olyan analitikus eszközként tekinthetünk a gondoskodói táj koncepciójára, amelynek segítségével lehetséges a szülőség tapasztalatába ágyazódó autonómia megélésének és az ezt körülvevő társadalmi viszonyrendszernek a mélyebb elemzése.

A kutatás terepéről

A fenti elméleti felvetéseken alapuló kutatás egy meghatározott térben, egy alföldi nagyközségben zajlott. Terepmunkám során autizmus spektrum zavarban érintett gyerekeket nevelő szülők támogató kapcsolatait és gyermekük gondozása során szerzett szülői tapasztalatait vizsgáltam. A kutatás terepéül választott 4400 fős településen egy szülői kezdeményezésre létrejött alapítványi fenntartásban lévő tanoda működik, amely alapvetően a helyi és a környező településeken élő, autizmus spektrum zavarban érintett óvodás és tanköteles korú gyerekek integrációját segíti. Az alapítvány feladatai közé tartozik a helyi pedagógusok autizmusspecifikus továbbképzésének támogatása, az autizmussal kapcsolatos ismeretterjesztés és szemléletformálás is. A tanoda és az azt működtető alapítvány fontos szerepet tölt be a helyi oktatás rendszerében, és az intézmény életre hívásában, menedzselésében és finanszírozásában résztvevő szereplők révén a település lokális kapcsolathálójába is beágyazott. A helyi általános iskola és a tanoda között szoros együttműködés áll fenn, szervezeti és térbeli értelemben is összefonódik a működésük. Így például az ide járó gyerekek a tanodában iskolai keretek között, reggel nyolctól délutánig kapnak ellátást, egyéni és csoportos fejlesztő foglalkozások mellett a mindennapi oktatásuk is a tanodában zajlik, ám a többségi iskolában az osztályok egy-egy tanóráján is részt vehetnek autizmusspecifikus támogatás mellett. A tanoda egyik csoportja az általános iskolában működik. Az óvodás és a bölcsődés gyerekek gyógypedagógiai ellátásában és esetleges autizmusspecifikus fejlesztésében is részt vesznek a tanoda munkatársai. Az intézmény célja kiterjed arra is, hogy minél elfogadóbb környezetet alakítsanak ki az autizmus spektrum zavarral élő emberek számára és minél több ismeretet adjanak át az autizmusról a településen élőknek. A tanoda vezetőjének kapcsolatai révén a helyi kisboltban autizmusbarát bevásárlósávot biztosítanak, több helyi vállalkozás a tanoda rendszeres támogatója.

A kutatás első fázisa a terep megismerésének szakasza volt, ekkor a tanoda vezetőivel és az ott dolgozó szakemberekkel készítettem interjúkat.6 Ezt követően a szakmai vezető közvetítésével, illetve az interjúalanyok ismeretségei révén vettem fel a kapcsolatot az érintett családokkal, velük készültek félig strukturált interjúk 2020 augusztusa óta. A kutatás jelenleg is folyamatban van, melynek következő fázisában az óvodai integrált csoportokba járó, autizmusban érintett gyerekek szüleivel, valamint a tanodába belépő új családokkal készülnek interjúk. Emellett cél azoknak a helyi szereplőknek a megkeresése, akik a szociális és egészségügyi ellátórendszeren, illetve az oktatás helyi intézményein keresztül kapcsolatban állnak az érintett családokkal. Az interjúk aszülői szerepekre, gondoskodással kapcsolatos tapasztalatokra, illetve a családok körül felépülő támogató kapcsolatok feltérképezésére fókuszáltak.

A kutatás módszere és a kutatói pozíció

A kutatás alapvetően a szülői gondoskodói tapasztalat megértésére irányult, pontosabban azokat az értelmezésmódokat, képeket kereste, amelyekben ezek a tapasztalatok kifejeződnek. Bowlby (2012) a gondoskodói tájról írt áttekintő tanulmányában utal arra, hogy milyen nehézséget jelent e képlékeny egyéni tapasztalatok megragadása. A személyes narratívák rögzítése jó megoldás lehet az emlékekben rögzített jelentős események, benyomások feltérképezéséhez, ám ez a módszertani út kevéssé enged hozzáférést a tudattalanul működő választások vagy a magától értetődően alkalmazott gyakorlatok feltérképezéséhez.

6 Az interjúk felvételének idején nyolc munkatársa volt a tanodának és kilenc kisgyerek tanult ott.

Ez utóbbiak a résztvevő megfigyelés eszköztárával jobban megközelíthetőek, amit jól kiegészíthetnek olyan interjús tapasztalatok, beszélgetések, amelyek a személyes megélést felidéző képekről, tárgyakról, érzelmileg fontos helyekről szólnak, valamint olyan források is (például filmek, újságok, zenék, regények), amelyek a gondoskodásról alkotott kollektív attitűdök megragadására is alkalmasak.

A kutatás empirikus kereteiről határozva ez a módszertani sokszínűség egy hosszabb terepmunka formájában látszik biztosítottnak, amely lehetőséget ad a személyes szülői narratívák rögzítésére, miközben időben és térben is elhelyezi ezeket azáltal, hogy egy község társadalmának viszonyai között és egy helyi intézmény belső világához kötötten is olvashatóvá válnak. E narratívák rögzítése és elemzése, illetve a hozzájuk való közelség vagy a tőlük való távolságtartás problémája erősen összefügg a saját kutatói pozíciómmal, amelyre érintett szülőként többszörös értelemben is igaz a kívülállóság és a bennfentesség. Az egyes szerepeim közötti határok átjárhatósága megkívánja az erős és szisztematikus önreflexiót, amit egyfelől a beszélgetések után készített feljegyzések, másrészt az elemzési fázisban vezetett reflexiós jegyzetek segítenek. Az interjúk előtt mindig bemutattam röviden ezt a kettős pozíciót az alanyok számára, a helyzetemmel kapcsolatos kérdéseikre is válaszoltam a beszélgetés során, alkalmanként az interjúpartnereim utaltak is az esetleges közös tapasztalatokra.

A kutatás jelen szakaszában az elsődleges cél az volt, hogy megismerhessem egyrészt azt a helyi közeget, amelyben a kutatás fókuszában álló szülői csoport tagjai élnek, másrészt az első interjúk segítségével kirajzolódjon néhány jelentős téma- és problémakör, ami az érintett szülők gondoskodói tapasztalatát jellemzi, egyúttal érzékelhetővé váljon, hogy a választott település, illetve az ott működő tanoda körüli térbeli és társadalmi környezet hogyan határozza meg ezeket a tapasztalatokat. Mindezeket figyelembe véve 2020 augusztusában egy hetet töltöttem a kiválasztott településen, ekkor két, majd 2021 júniusáig további négy szülői interjú készült el. A kutatásba bevont szülők valamennyien a terep központját képező tanodához, illetve az ott dolgozó szakemberekhez kapcsolódtak. Mindannyian autizmus spektrum zavarral élő gyermekek szülei, akik a tanodába járnak és/vagy autizmusspecifikus fejlesztést kapnak az ott dolgozó szakemberektől, továbbá a tanodának helyet adó településen vagy annak ellátási körzetében élnek. Az interjúalanyok kiválasztása két úton történt. Egyrészt a tanodába járó gyerekek szülei a tanodai levelező listán keresztül kaptak felhívást az interjúban való részvételre a kutatás rövid leírásával együtt, és a tanoda munkatársainak jeleztek vissza abban az esetben, ha vállalkoztak a kutatásban való részvételre. Másrészt a terepmunka során kialakuló kapcsolatokra támaszkodva jutottam el további két alanyhoz, akiknek gyermekei jelenleg nem a tanodában tanulnak. A szülői interjúk alanyai egy kivétellel az anyák voltak. Az eredeti kutatási cél mindkét szülő megszólítása, ám páros interjúra a kutatás eddigi szakaszában nem került sor. Az anyák nagy arányú mintába kerülése magyarázható a családokon belüli szülői szerepmegosztás mintázatával, illetve a szülők közötti kapcsolat alakulásával. Az elkészült interjúk alapján több esetben az apa vagy nem él együtt a családdal, vagy több napos távollétet igénylő munkája miatt inkább az anya feladata a gyerekek körüli iskolai teendők kézben tartása.

A COVID-19 járványhelyzettel összefüggő korlátozottság miatt a hatból négy interjú online készült, de a kutatás jelenleg is zajló szakaszában újabb találkozásokra is sor került személyes formában. Az első szülői interjút megelőzően 2020 augusztusában a tanodában dolgozó három szakemberrel is készültek személyesen felvett félig strukturált interjúk, ám ezeket nem használtam fel ehhez a tanulmányhoz.

Jelen munkában a célom az, hogy bemutassam egyetlen kiválasztott szülői narratíva elemzésén keresztül, hogy hogyan alakul a gondoskodás szülői tapasztalata egy meghatározott környezetben, egy olyan család esetében, ahol az egyik gyermek autizmus spektrum zavarral él. A narratíva elemzése során a korábban bemutatott gondoskodói táj koncepcióját alkalmaztam: a kiválasztott interjúalannyal készült beszélgetés

szövegében egyfajta tematikus elemzésként elsőként a gondoskodás témájához kötődő helyeket azonosítottam, majd ezeket további altémákba rendeztem a gondoskodás formája (gondozás/törődés, formális/informális), a gondoskodás kapcsolati hálója (azok a személyek, akik gondoskodást nyújtóként vagy gondoskodást kapóként az alannyal kapcsolatban állnak, az esetleges intézmények, amelyekhez a szereplők kötődnek), a gondoskodás ideje (a gondoskodás korábbi példái, jelenbeli esetei és a jövőbeni kérdései), valamint a gondoskodás földrajzi tere (közeli, távoli, virtuális) szerint. Az interjúk kódolásához és a kódok vizuális eszközökkel való elemzéséhez a MAXQDA 2020 programot használtam. Ezt követően az autonómia megélésének példáit igyekeztem azonosítani és megvizsgálni, hogy hogyan kapcsolódnak ezek a témák az előbb leírt altémákhoz. Összegzésként végül megvizsgáltam, hogy hogyan kötődik az elbeszélő a kirajzolódó gondoskodói tájhoz, amelyhez Rowles (1983) *„insideness"* fogalma jelentett kiindulópontot. A terminust, mely a térbeli tapasztalat egy formája, a szerző a térhez való egyéni kötődés vizsgálatára alkalmazza: azt a bennfentességet, jártasságot, belevonódottságot fejezi ki, amit egy adott hellyel kapcsolatban él meg valaki.

Az interjú rögzítéséhez valamennyi megkérdezett személy írásban is hozzájárult, illetve közösen, írásban rögzítettük azt is, hogy milyen formában kerülhet felhasználásra az interjúk szövege, illetve milyen mélységig kérik az alanyok az interjúk anonimizálását. Az így született megállapodásokhoz híven a település nevét és az interjúkban szereplő neveket megváltoztattam, ám a település és a téma sajátosságai több ponton is megnehezítik az anonimitás biztosítását. Az itt bemutatásra kerülő szülői elbeszélésnél azt a megoldást választottam, hogy azokat az információkat kivettem a szövegből (például rokonsági fok, munkavégzés pontosabb megnevezése), amelyek a szülő által kért anonimitást veszélyeztetik.

A szülői gondoskodói táj egy példája – Ancsa esete[7]

Bowlby és szerzőtársai (2010) a gondoskodói táj perspektívája kapcsán hangsúlyozzák, hogy milyen fontos tekintetbe venni a gondoskodás térbeli és időbeli komplexitását és reflektálni az egyes egyének gondoskodásban megélt érzelmeire, az általuk betöltött pozíciókra és az általuk végzett tevékenységekre, melyeken keresztül a gondoskodás útvonalait és térképét felrajzolják. Épp ezért a gondoskodói táj magában foglalja a tervezést, az aggodalmakat, a jövőre vonatkozó várakozásokat éppúgy, mint a gondoskodás minőségéről, a gondoskodás irányításáról vagy a gondoskodáshoz való hozzáférésről szóló egyéni meglátásokat, eseteket. Ide sorolhatjuk a gondoskodás árát, a családi erőforrások menedzselését, a munkaidő és a családi teendők összeegyeztetésének gyakorlatait is, sok más egyéb mellett.

Az alábbiakban ezt a komplexitást figyelembe véve, azaz a tevékenységek, az érzelmek és az egyéni pozíciókra adott reflexiók megjelenítésével igyekszem bemutatni a korábban felvázolt elemzési dimenziók alakulását.

Ancsa narratívája – az elbeszélés kronológiai szálai és a szülői önmeghatározás

Ancsa három gyermek édesanyja, közülük kettő él vele és férjével most is, a harmadik már felnőtt, nem messze lakik a családtól. A kisebb gyerekek egyike autizmus spektrum zavarral él. Az autizmusban érintett gyermek sajátos fejlődését már bölcsődében felismerte az anya, ezt követően kezdett el szakembereket keresni a gyermek nehézségeinek feltérképezésére. A gyermek sokáig nem beszélt, alkalmanként most is nehezen fejezi ki magát. Mozgásbeli nehézségei is vannak, ami a finommotorikus és a nagymozgásokban is jelentkezik, például hamar elfárad, ha sokat kell gyalogolnia. Meglehetősen önálló, sokat számítógépezik, az interneten olvas, min-

7 Az anonimitás biztosítására az alany és az esetben említett személyek nevét megváltoztattam.

den őt érdeklő témának utánanéz. Jelenleg a helyi tanodában tanul.

Ancsa könnyű fizikai munkát végez, de elég sokat betegeskedett az elmúlt években, így gyakran volt betegszabadságon. Tősgyökeres helyi, gyermekkorát és iskolás éveit is a településen töltötte, nem lakott máshol sosem. Magát úgy jellemzi, mint aki nem annyira következetes, inkább engedékeny, empatikus szülő, könnyen beleérzi magát a gyerekei helyébe és nagyon szoros a köztük lévő kapcsolat:

„Ancsa: Meg az, hogy én nem vagyok egy keménykezű. Tehát ezt őszintén be is vallom.

I.: De úgy gondolod, hogy kellene, vagy szigorúbban kellene?

Ancsa: Néha lehet, hogy kellene, de én nem vagyok olyan. Tehát hogy én beleérzem magam, hogy én úgy sajnálom amikor olyan, olyan helyzet van";

„Őneki ott van a szobája, majd megmutatom. Tehát, hogy mi nagyon sokáig együtt aludtunk. Tehát úgy, hogy én aludtam középütt, az egyik gyerekem jobbra, a másik balra. A tanítónéni is megmondta, hogy mi vagyunk a sziámi hármas ikrek, merthogy mindig együtt mentünk mindenhova".

Ezt a szülői önmeghatározást a szülői életút eseményeivel és nehéz tapasztalataival kapcsolja össze. Az első gyermekét fiatalon szülte, az ő nevelése során számos nehézséggel találkozott, amikre nem tudott megoldásokat találni tapasztalatlansága és fiatalsága miatt. Úgy látja, hogy a harmadik gyermek autizmusa, viselkedési nehézségei, a diagnóziskeresés rögös és hosszadalmas útja alapvetően megnehezítette a negyedik gyermek életét is. A vele való kötődés és szoros kapcsolat egyfajta szabad tér is az anyaság megéléséhez a sokféle megtapasztalt veszteség után: *„Hát óvodában is volt olyan különben, […] hogy beszéltem a főnökasszonnyal. Fölmentem hozzá és megmondtam neki, és mondtam neki, hogy igenis bubusgatni fogom, […]. És mondom, pici és amíg azt mondja, hogy én mentsem meg valamitől, akkor én ott fogok lenni oszt megmentem, mondom mit érdekel engem. Na mindegy, úgyhogy ő is mondta, hogy igazam van valamilyen szinten. Na, mondom a nagy gyerekem is problémás. Ő is tanulási zavaros (…). Akkor a R., (…), azzal is problémám van. Mondom, ez az egy kicsim van, akivel úgy ... és ő jön is velem mindig, meg, meg ő ... Meg, én egyébként őt sokszor sajnáltam. Na ezt is mondtam, hogy sajnálom. Merthogy nem lehetett igazán kicsi. Merthogy ott volt a R. És akkor én emlékszek rá, hogy itt volt akkor még az ágy, és akkor szoptattam a kicsit. Ő két és fél évig szopott. Tehát ő nagyon ragaszkodott hozzám".*

Ancsa szülői narratívájában két fő időrendi szál azonosítható, amely az egész beszélgetés emlékezetstruktúráját adja. A dominánsabb az autizmusban érintett gyermek fejlődésének története, amelybe a diagnózis története és a gyermekről való gondoskodás nehézségeit példázó epizódok is belesimulnak. Ennek a szálnak a kronológiáját tulajdonképpen az egymást váltó szakemberek és intézmények jelölik, akikkel a család a jelenig találkozott. A másik szál kevésbé hangsúlyos, de az ezt alkotó események a szülői életút kiemelkedő mérföldkövei, több kisebb történet is kapcsolódik hozzájuk. Ezek a gyerekek leválását, önállósodását, távolodását kifejező fordulópontok, amelyek egyúttal a szülői autonómia megélését is erősítik, hiszen sok ötlet, kísérlet, próbálkozás előzi meg ezeket, vagy egy olyan kihívást jelentő helyzethez kötődnek, amit sikerrel oldott meg az anya. Ilyen esemény például a szoptatás elhagyása, az a nap, amikortól a nagyobb gyerek külön szobában kezdett aludni vagy hosszabb időre magukra tudta hagyni a gyerekeket: *„Na úgyhogy így, akkor az R. egyszer csak úgy fogta magát és beköltözött. És most így egész nyáron már azóta szinte ott van. És akkor nagy örömmel mondtam a tanítóknak is. Mondom, leszakadt rólam R.! [nevet]".*

A gondoskodás terei

A gondoskodás átszövi az egész elbeszélést, Ancsa a hozzá kapcsolódó tevékenységek nagyobb részét a gondoskodás valamilyen aspektusához köti, s a kirajzolódó kapcsolati háló is jellemzően a gondoskodás mentén szerveződik. Az alábbiakban a gondoskodás szempontjából meghatározó családi és szélesebb kapcsolati hálót mutatom be részletesebben.

Családi gondoskodói háló – gondoskodó szerepek

A családi viszonyrendszerben alapvetően az anya és az anya családja jelenik meg informális gondoskodó szereplőként, a közöttük fennálló gondoskodói kapcsolatot a kölcsönös támogatás és függőség jellemzi. Az anya gondoskodó tevékenysége azonban nem csak erre a mikroközegre korlátozódik, gondoskodói fókusza túlnyúlik ezen a kölcsönös támogatásra épülő belső körön. A gondoskodás kölcsönösség nélkül is jelen van Ancsa családi kapcsolataiban, gondozás- és törődésértelemben egyaránt, a férj idős édesapjának ápolása is ennek példája. Ancsa értelmezésében a gondoskodás a családi szerepekhez kapcsolódó kötelezettség, amit jobb megoldás híján átvállal a férjétől és annak testvérétől: *„Apósom az abszolút már, azt már inkább énnekem kell rá fölmosni, meg mindent csinálni. Ő nagyon alig bír menni. Ugye, itt fönt laknak gyerekei, de övelük abszolút nincs semmi. Hát, úgy beszélgetünk, de ennyi. Tehát nem igazán. Én szaladgálok a papához […]. És akkor én megyek a papához. És mondtam, hogy nekem itt van a kettő kicsi azér', meg hogy nekem nem, senkim a papa. Igen, és akkor a férjemet szoktam, hogy szaladjál már el apádhoz, oszt menjél te. De egyébként ma is voltam, meg holnap is megyek hozzá. Tehát úgy, mert mindig azt mondja, hogy mikor megyek má' hozzá".*

A családi kapcsolati rendszert az interjú során elhangzott említések gyakorisága és a közös említések sűrűsége alapján vázoltam fel, amelyet az 1. ábra szemléltet.

1. ábra. A családi gondoskodói viszonyrendszer Ancsa elbeszélésében

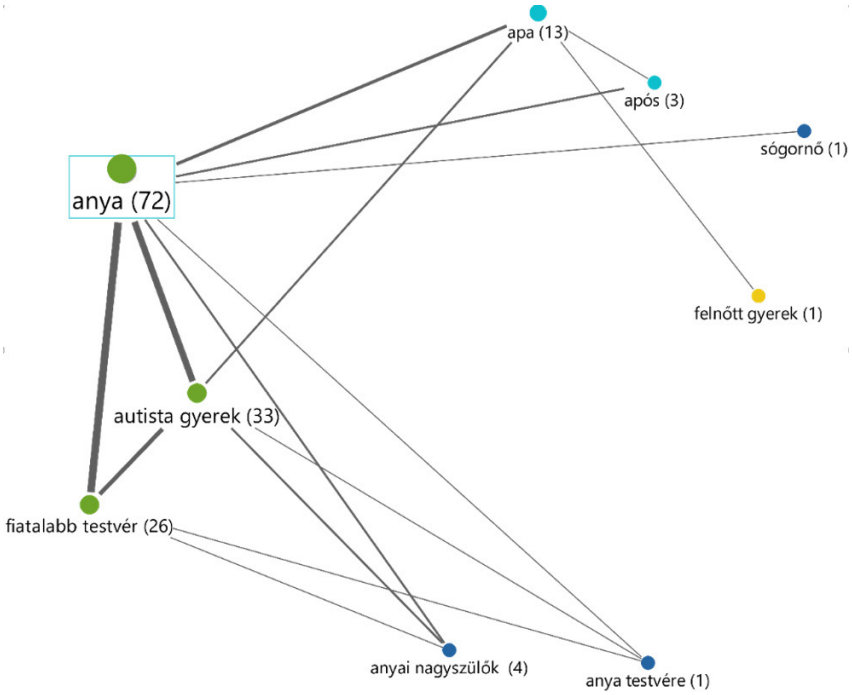

Ancsa gondoskodói feladatai szerteágazóak. A gondozói feladatokon túl (házimunka, tisztálkodás, étrend követése, gyógyítás-betegápolás, szállítás, fejlesztés-tanítás, bevásárlás, ügyintézés, felügyelet, idős rokon ellátása) a gondoskodás törődés értelmében is erősen jelen van az anya különböző szerepeiben, leginkább az au-

tizmussal összefüggő kérdések megoldásának formájában (további területek: figyelmesség, védelem, empátia, szívesség, közösségi munka, információ).

A családtagok elsősorban a gyerekek felügyeletében és szállításában nyújtanak segítséget, illetve alkalmanként érzelmi támaszt is jelentenek. Az apa pozíciója periferikus az Ancsa által felvázolt otthoni gondoskodási hálóban, a családi szerepei szerint elvárt gondoskodási feladatokat nehezen látja el, az otthonhoz főleg olyan tevékenységek kötik, amit egyedül végez (alszik, „eldolgozik", ránéz a gyerekekre). Az anya az otthonhoz és a közeli helyszínekhez kötődik, ebben a térben mozog, míg az apa a távolihoz kapcsolódik az elbeszélésben, például a munkája miatt utazik, akár több napig sincs otthon: *„Igen és akkor múltkor is valahol D-ben voltak és ott is aludtak. Már most ritka, de volt olyan, hogy …országban voltak kint. Hát mondom, te állandóan világot látsz. Én meg csak itt ebben a közegben mozgok. Mondom, ÉN úgy szeretnék elmenni";*

> *„Hát az a jó, hogyha apánk [a férj] itthon van. Mert igaz, hogy nem foglalkoznak egymással. Meg volt már olyan, hogy nem adott neki enni. [nevet] Mert ő se evett, akkor se. És akkor mikor hazajöttem, akkor rögtön R. mondja, hogy kér enni. Hát, mondom eddig nem [evett]... Így, de ő se evett, apja, mer' úgy elvolt, eldolgozott, de akkor legalább tudom, hogy hogy van".*

Ancsa gondoskodó-segítségnyújtó attitűdje a családi viszonyrendszeren túl is megjelenik és minden említett példánál megőrzi az informális jellegét. Mindkét gyermeke iskolájában vállalt segítő feladatokat, és az autizmushoz kötődő online fórumokat is követ, ahol megosztja a tapasztalatait másokkal. Ezekben a virtuális és valós csoportokban a másoknak nyújtott segítség a szülői kompetenciaérzés megélésének is színtere:

> *„Meg, a […] például SZMK [szülői munkaközösség]. Mondom, annyi kevés bajom van, nem számít, jó. Mert ugye itt vagyok a központban és akkor itt úgy, de úgy csináltam, hogy akkor nyitottam egy számlát például, és akkor, de van egy gyerek, aki ebben az utcában lakik, meg a testvéréék itt vettek pont mellettünk házat. […] És akkor őtőle anyuka is beadja, hogy egyszerűbb neki, ha itt befizetem, úgy jó? Nekem nem annyira, de. De, és akkor így, tehát hogy az SZMK-ra, és akkor megválasztottak engem, tehát";*

> *„S pont tegnap merült föl bennem, mer' ez az Autizmus a Családban, benne vagyok ebben a csoportban, és írta valaki, hogy a bölcsődés kisgyereke lökdösi el a többieket. És mondom a R. is ezt csinálta, és rájöttünk, hogy amikor kevés gyerek volt, nem lökdöste őket. De amikor sok gyerek volt, akkor, akkor valahogy úgy lökdöste, de amikor kevés, tehát már nyár vége felé, tehát úgy fogytak a gyerekek, akkor olyan jól eljátszott. Dobálta a homokot is rájuk, meg mondom így [elbújt], tudod, hogy minél kevesebbet lásson, igen. És akkor írtam is annak a hölgynek, ha kevesebb [a gyerek körülötte], akkor már könnyebb is lesz szerintem. Ja, mer' mondja, hogy nem érdekli a kisgyereket ez a képes, ez a PECS.[8] És akkor írtam neki, hogy azért nem érdekli, mert nem tudja. Tehát a R-t is úgy tanították meg az óvodában".*

A hasonló szülői helyzet azonban nem feltétlenül hozza magával a közeledés lehetőségét a helyi kapcsolati rendszerben. Ancsa történeteiből nem bontakozik ki egy egymást támogató szülői közösség képe, a szülők inkább a tanodához kapcsolódnak, mint egymáshoz, az iskolai alkalmakon kívül nem beszél más találkozási pontokról, legfeljebb az átmeneti közös érdekérvényesítésben ölt testet a közösség. A felbukkanó szülők önmagukban álló szereplők leginkább, akik alkalmanként kimondottan elzárkózók vagy elutasítók a hasonló helyzetben lévő szülőkkel való közeledésre. Ancsa inkább a gyermekével foglalkozó szakemberekkel alakított ki közeli kapcsolatokat.

8 A PECS (Picture Exchange Communication System; magyarul: képcserés kommunikációs rendszer) olyan vizuális támogató eszköz, amely a kommunikáció lényegének megértését és a kommunikáció támogatását segíti egyénre szabott módon. Elsősorban nem vagy alig beszélő autista személyek részére dolgozták ki. Részletesebben lásd például: Havasi 2003.

Az anyának nyújtott külső segítség, gondoskodás

Az elbeszélésben a gondoskodás a térbeliség több szintjén is megjelenik az otthon közeli terétől a falu terein keresztül a távolabbi városi terekig. Ancsa kapcsolati hálója mindhárom térdimenzióra kiterjed, ismeretségei szerteágazók, többnyire a helyi társadalomba való beágyazottságának köszönhetők és jellemzően a szülői életút valamelyik pontjához kötődnek. A külső támogatást, segítséget igénylő problémák esetében a helyi kapcsolatrendszer informális csatornáin keresztül indul el a megoldáskeresés. Ezen a terepen Ancsa otthonosan mozog, ismeri az intézményeket megtestesítő szereplők személyes történeteit, családi hátterüket, akár a saját történetével rokon elemeket is. Ezek az ismeretek nem csak megközelíthetővé teszik az intézményeket és az általuk nyújtott szolgáltatásokat, de a gördülékenyebb problémamegoldást, a jobb ellátáshoz való hozzáférést és a hosszabb távú együttműködést is segítik.

Ancsa számára az igénybe vehető gondoskodási formák nem egy távoli, személytelen ellátórendszer nyújtotta szolgáltatások, hanem személyes ismerősök segítségének, támogató jóindulatának megnyilvánulási formái. Ha sokszor akadályokkal teli és nehéz is ezeknek a támogatási formáknak az igénybevétele, az akadályokat sosem rendszerszintű hibákként értelmezi, hanem az egyéni mulasztások, emberi gyengeség, elzárkózás, szégyenkezés következményeiként.

A község a közeli társadalmi kapcsolatok hálózatában megtestesülve válik a gondoskodói táj alapjává Ancsa szülői narratívájában. Az otthonosság a falu világában való jártasságból, beágyazottságból fakad, a térbeli és társadalmi értelemben vett helyismeret összefonódnak egymással. Rowles (1983) az insideness fogalmával írja le azt a jelenséget, amit leginkább a bennfentesség, bevonódottság megtapasztalásaként fordíthatunk le. Rowles idős emberek helyhez való kötődésének vizsgálata során a bennfentesség három egymást kiegészítő dimenzióját különítette el: a térbeli, a társadalmi és a pszichológiai vagy autobiografikus kötődést, melyek egymást kiegészítő elemek a térbeli/környezeti kötődés szempontjából.

Rowles kategórialeírása szerint a térbeli bennfentesség a fizikai környezet pontos és mély ismeretére utal, amelynek köszönhetően egy ismerős térben (például az otthonunkban vagy a szülővárosunkban) pontosan ismerjük az egyes tárgyak, épületek helyét, az ismert útvonalakat rutinszerűen használjuk, a tér részletei a bensővé válnak. Az Ancsa narratívájából kibontakozó gondoskodói tájban többször is találunk erre példát. Maga a település olyan otthonos tér, amelynek elrendezését jól ismeri, bensőségesen kötődik hiányosságaihoz is: *„Meg volt olyan is, hogy itt voltam a falu közepén, mondom, jó, hogy tudom, hogy itt vagyok, mert akkora hó volt, hogy nem láttam semmit. Mondom, az aztán..., de menni kellett, mert ha nem végzek, akkor meg délután hogy? Volt olyan, hogy délután mentem ki. Csak akkor a R-t meg ugye nem felügyelet alatt hagyom, hanem akkor hazahoztam és akkor elláttam és még elszaladtam mondjuk".*

Az autobiografikus kötődésre hozható példaként, hogy az elbeszélő ismeri az egyes helyek történetét, a települési tér változásait is, melynek egyes részei emlékezetterekként szolgálhatnak: *„És akkor szólt az igazgató, mondta, hogy mikor lesz a szülői értekezlet, és menjek oda. És akkor ez egy régi tanárbácsinak a háza különben, ahol van a tanoda. XY tanárbácsié. Engem tanított. […] Nagyon rossz voltam matekból, na mindegy, sportból meg nagyon jó. A felesége is tanár volt. Mindig vittek minket versenyezni, de hát. […] És hiába nem voltam jó matekból, tényleg nagyon nem voltam jó. De a tesiből jó voltam. […] És a, na mindegy, ez már ilyen nosztalgia [nevetés]".*

A társadalmi bennfentesség az egy adott közösség szövetébe való integráltságot jelenti. Rowles kutatásában az idős emberek az életük során a helyi társadalomban szerzett társadalmi tőkére, ismertségre és elismertségre támaszkodva kerestek és találtak támogató erőforrásokat, amikor az idő előrehaladtával

mindinkább segítségre szorultak. Hasonlóképpen Ancsa fentebb leírt kapcsolati hálója, aminek egyes csomópontjait az informalitás csatornái kötik össze, az autizmussal élő gyermekről való gondoskodásban is lényeges támogató erőforrásnak számít, legyen szó az autizmussal kapcsolatos ismeretek bővítéséről, aktuális napi nehézségek, kihívások megbeszéléséről vagy a gyermekei számára leginkább megfelelő intézmény vagy foglalkozás megtalálásáról. A tanodai pedagógusokkal kimondottan közeli, már-már családias a kapcsolata, a partneri pedagógus-szülő viszonyon túl, a személyesség és közelség több példájáról is beszámolt. Az Ancsa felé irányuló támogatás gyakorlati és társadalmi értelemben is ebből a kapcsolati hálóból ered, ezeket a kapcsolatokat módosítja, amikor egy konkrét helyzetben van segítségre szüksége, ugyanakkor a kiterjedt informális kapcsolati háló potenciális erőforrásként a beágyazottság érzetét is erősíti:

> *„Akkor megvártak. Na, úgyhogy mindig meg tudom velük beszélni. Tényleg segítenek is. Hát mondom most az X., pedig már nem ő a tanára, nyáron is fölhívta a R-t, beszélgetett vele. Tehát, hogy mégis, az a kapcsolat úgy meglegyen. Megnéztük a Z-t is, mert ők is leköltöztek ide. Ő is a tanít. […] Tehát úgy nem mentünk be, ugye megnéztük, hogy itt laknak, akkor a másik tanítót is megnéztük";*

> *„És akkor én még onnan ismerem a pici gyerekét, én volt, hogy vigyáztam is rá. A F-re, hát, mondom, az is ekkora. De tehát, hogy őt is régről. És szerintem a mostani tanítónőnek ők úgy elmondták a R-t, és akkor azt mondta a tanítónő utána, hogy be se kell, vagyis má' úgy vigyem be R-t, hogy már iskolába, tehát már föl is vette".*

Az informalitás és a privát szférák kapcsolódásai révén a társadalmi státuszok különbségéből adódó távolságok is felülíródnak egyes esetekben:

> *„És akkor ugye én ezekkel a tanítónénikkel, meg őket is, nagyon sokat ismerek. Meg így a faluban azért másabb, tehát a polgármestert is tegeztem. Mostani polgármestert is. Mert ugye ismert ember volt régen, és akkor, tehát, hogy úgy azért. Ja, meg, hogy az [X]-ban dolgoztam, most az is, hogy igen, az még tett rá. De amúgy ismertek ők. És akkor az egyik tanítónénivel beszélgettünk nagyon sokat. És akkor szólt ez a J., a tanítónéni, azt hiszem a J. volt, igen. Hogy menjek már, mer' lesz egy szülői értekezlet [a tanoda indulásáról] ő úgy tudja. Vagy nem! Kérdezzem meg az igazgatót. Menjek be az igazgatóhoz és kérdezzek rá, hogy van-e ilyen szülőértekezlet, mert ő úgy tudja, mert hogy az iskolában, [lesz], igen".*

Emellett a társadalmi bennfentesség egyfajta védettséget és szolidaritást is közvetít Ancsa számára, például egy olyan esetben, amikor egy idegen rosszalló megjegyzést tett rá az autista gyermeke viselkedése miatt a boltban, az ismerős pénztáros utasította helyre az illetőt. Ancsa úgy is beszélt magáról, mint aki nem „leszidós", nem szívesen vitatkozik idegenekkel, apránként tanulta meg, hogy hogyan reagáljon ezekben a helyzetekben. A bolti idegenhez kapcsolódó rossz élmény volt az egyik olyan helyzet, ahol a gyermeke viselkedési sajátosságait mások reakcióinak tükrében értelmezi. Az interjú során egyszer sem hangzik el a fogyatékosság kifejezés, a bolti történettöredékben az anya csak gyermeke különbözőségéről beszél. A másságra adott válaszok az anyához való közelséget, illetve a tőle való távolságot is jelzik; az anya és az őt ismerők a boltban az elfogadó, az idegen az elutasító attitűdöt jelenítik meg:

> *„És volt olyan, hogy a pénztáros védett meg, olyan aranyos volt. Mert, volt egyszer a kisboltba, ott majdnem sírva fakadtam. Mert egy bácsi, az úgy jó otrombán rászólt, nem ismertem, szerintem a víkendről jött föl, meg ilyen nyár volt, valami. R. toporzékolt, és akkor ugye, hogy ő ugye úgy megverné, meg mi ez, hogy így viselkedik egy gyerek, meg, tehát ez az okoska bácsika volt. De nem szóltam semmit, csak fogtam a R-t és elmentem és sírtam. És ehhez is meg kellett edződni. Tehát, hogy igenis van úgy, hogy szólok. Azt, hogy ő nem olyan, nem olyan gyerek, mint a többi. Nagyobb türelem kell hozzá, és mondom, hogyha jobban, tudja vagy,*

tehát, hogy... Mikor, hogy, mit mondok neki! De úgy olyan, igen, de azért nem összeszidom, mert nem vagyok az az összeszidós, de tehát hogy én inkább csöndben maradok, oszt ott hagyom. Én inkább olyan vagyok, de volt olyan. Meg mondom, itt a pénztáros, a boltban, mert oda jártunk leginkább. És akkor ott sokszor megvédtek. De akkor én már ott nem is foglalkoztam, lepörgött rólam, hát mondom, ha ilyen ügyes meg okos meg aranyos, akkor". A szülői szerep kettős kötődésére is jó példa ez: az anya egyrészt elszenvedője volt a megbélyegző, kirekesztő reakcióknak, másfelől közvetített a gyermeke és a külvilág között, interpretálta a külvilág számára a gyermeke viselkedését, amihez ebben az esetben a társadalmi bennfentességének köszönhetően támogatást is kapott.

A bennfentesség élményét hordozó helyek, események, kapcsolatok percepciója és az a mód, ahogyan az elbeszélő felidézi, elmondja mindezeket, a szülői identitás kifejezési formái is, megláthatjuk ezekben azt a képet, ahogyan az elbeszélő szülőként önmagára tekint. Ancsa történeteiben a bennfentesség három dimenziója szorosan összefonódik, ami segíti őt abban, hogy segítséget kérjen és másoknak segítsen, a családon belül vagy azon kívül. Gondoskodói feladataihoz és gondoskodói attitűdje megéléséhez ez a többszörös bennfentesség nyújt biztos hátteret. Ebben gyökerezik a szülői autonómia megélése is, melynek mindkét korábban meghatározott dimenziója – azaz a saját sors alakítása feletti kontroll és a rugalmas alkalmazkodás – felfejthető az interjú szövegében.

Az ágencia térképe

A szülői autonómia megélésének egyik terepe a gyerekekről való gondoskodásban elért sikerekhez kapcsolódik. Az autista gyermek szükségleteinek kielégítése, a vele kapcsolatos problémák megoldása nagyfokú ágenciát igényel, hiszen fel kell ismerni a gyermek aktuális nehézségeit, meg kell tervezni és szervezni a gondozását, át kell gondolni az intézményi ellátásának következő lépéseit, és gyakran fel kell kutatni a gyermekét segítő szakembereket is.

Az ágencia ezen formáihoz a társadalmi bennfentesség nyújt erőforrást, de ennek a bennfentességnek a fenntartása és erősítése önmagában is az ágencia példája. A családon túli támogató kapcsolatok a helyi társadalom kapcsolatrendszerébe való integráltságnak köszönhetők és az informalitás szférája felé „húzzák" a formális gondoskodás szereplőit, s ennek következtében válnak a formális gondoskodás terei könnyebben hozzáférhetővé.

A szülőként gyűjtött tapasztalatokat folyamatosan be is kell építeni az újabb problémás helyzetek megoldásába (például az autizmusban érintett gyermek ellátásával, viselkedési sajátosságaival kapcsolatos újabb kérdések, nehézségek) a korábbi ismeretségeket aktivizálni kell, miközben mindig adódnak előre kiszámíthatatlan, váratlan helyzetek. A szülőséget egyfajta önreflektív tanulási folyamatként írja le az anya, amely alkalmanként intuitív: *„Úgyhogy néha így a saját magamnak a kárán tanulok, vagy hogy mondjam. Mit szabad, mit nem lehet".* Máskor célzott tanulásról van szó, amely az anya rezilienciájának egyik eszköze is. Az autista gyermek gondozásában, nevelésében korábban bevált stratégiák nem működnek mindig maradéktalanul vagy kudarcot vallanak, így egy-egy új szituációban nagyon gyorsan kell újabb megoldásokat kitalálni és kipróbálni. Ezekben az esetekben az egyéni intuíció mellett a szakirodalom ismerete és a gyermekkel foglalkozó szakemberekkel folytatott rendszeres konzultáció is lényeges elem.

A falu térbeli sajátosságai (minden közel van, munka közben haza tud ugrani, a központban laknak) erősítik az ágenciát, ami a távolság növekedésével fokozatosan csökken. A legnagyobb nehézségek a bemutatott szülői történetben a térbeli távolságok áthidalásából adódnak, mint amilyen a napi buszozás egy távoli iskolába,

tömegközlekedéssel eljutni a kórházba, gyógypedagógiai fejlesztésre, az ehhez tartozó logisztika kidolgozása. Épp ezért a térbeli mobilitás eszközei – az autó és a jogosítvány megszerzése, valamint az, hogy a gyerekek már tudnak telefont használni – az anya ágenciáját erősítő eszközöknek bizonyulnak. Az ellátóintézmények rugalmatlan működési ideje sokszor még tovább nehezíti a távolságból adódó nehézségek leküzdését (például túl későn érkezik sms az orvosi kivizsgálás időpontjáról, nincs idő megszervezni az utat).

A térbeli közelség azonban nem minden esetben az autonómiamegélés forrása. A közelség a település társadalmában megélt térbeli bennfentességen keresztül (tudni, hogy ki hol lakik, a helyek és emberek történetének ismerete, biografikus „jártasság") a gondoskodás nehézségeinek kezelésében fontos tényező, ilyenformán az ágencia erősítője. Ugyanakkor ez akkor érvényesül igazán, ha van mód arra, hogy alkalmanként ki lehessen szakadni, el lehessen mozdulni a falu világából, el lehessen szakítani ezeket a kötelékeket ideiglenesen.

Összegzés

A tanulmány a gondoskodásban megélt autonómia tapasztalatát elemzi az autizmus spektrum zavarral élő gyermekeket nevelő szülők körében, külön figyelmet fordítva a szülőket körülvevő támogató kapcsolatrendszer autonómiát erősítő sajátosságaira. Az így megfogalmazott kutatási célt egy alföldi nagyközségben vizsgálom a településen végzett terepmunka első szakaszában gyűjtött interjúk és terepfeljegyzések felhasználásával.

A tanulmány egyik vállalása egy olyan fogalmi háló felépítése, amelyben felfejthető az autonómia jelentése a fogyatékossággal élő gyermeket nevelő szülőség tapasztalatában. Az autonómia értelmezése és forrásainak feltárása során a szülőség gyakorlatának térbeli meghatározottságát is figyelembe vettem, felhasználva a relacionális tér és a gondoskodói táj koncepcióiról szóló elméleti felvetéseket. Ezzel tulajdonképpen az autonómia és a közelség dimenzióinak az összekapcsolására tettem kísérletet, figyelembe véve azokat a diskurzusokat, amelyek jelentős szerepet játszottak a függőség és a gondoskodás viszonyának (újra)értelmezésében. A fogyatékosságtudomány és a gondoskodásietikai megközelítés közti szembenállás feloldásának lehetőségei közül a gondoskodás relacionális értelmezését használtam fel, mely a humángeográfia számára is utat nyitott a gondoskodás témaköréhez. A gondoskodói táj Bowlby és McKie (2019) által bevezetett fogalmát felhasználva a helyi társadalomba ágyazódó gondoskodói rendszerek működéséhez férhetünk közelebb.

Az így kibontakozó koncepcionális vázlat lehetőséget nyújt a gondoskodás etnográfiai szemléletű vizsgálatához, amely a kutatás tárgyát képező jelenségeket – jelen esetben a szülői autonómia tapasztalatát – a maga teljességében vizsgálja, nem kiszakítva azokat abból a helyi közegből, amelyben működnek. Ez elsősorban azt jelenti, hogy a résztvevők szemszögéből igyekszik megmutatni azokat jelenségeket, amelyek a kutatás tárgyához kapcsolódnak. A lokalitásra helyezett hangsúly, vagyis a helyi történésekre és eseményekre, illetve ezek helyi értelmezésmódjaira fókuszáló módszertani látásmód következménye a kutató terepen való hosszú jelenléte, így biztosítva az émikus perspektíva érvényesülését (Foley–Levinson–Hurtig 2000:38).

A dolgozatban a terepmunka során megismert szülői történetek egyikének feldolgozásával kísérletet tettem arra, hogy bemutassam miként épül fel a gondoskodói táj a szülőség egy személyes narratívájában, és ennek segítségével igyekeztem bemutatni a szülői autonómia térbeli és társadalmi meghatározottságát és a szülői gondoskodást körülvevő támogató viszonyrendszer ágenciát támogató sajátosságait. Összegzésként elmondható, hogy az ebben a szülői narratívában kibontakozó gondoskodói tájat a közelség különféle dimenziói határozzák meg. A térbeli közelség a biztosítéka a támogató forrásokhoz, szolgáltatásokhoz való jobb hozzáférésnek, amit kiegészít a kapcsolatrendszerben megteremtett közelség. A szülői ágencia részben e közeli

kapcsolatok kialakításában és folytonos gondozásában mutatkozik meg. A közeliséggel összefonódó jártasság, érzelmi bennfentesség ad elég tartalékot ahhoz, hogy az elbeszélő szülő gondoskodói attitűdje kifelé, azaz a családon kívülre is eljusson, például a hasonló helyzetű szülőknek nyújtott segítség, tanácsadás formájában vagy az autizmushoz nem köthető egyéb szülői tevékenységek gyakorlásában (például osztálypénz begyűjtése, más gyerekek felvigyázása). A gondoskodói tájban megjelenő szereplők, még ha intézményekhez kötődnek is, az informalitás csatornáin keresztül kapcsolódnak az elbeszélőhöz. Ezzel összefüggésben az ellátás hiányosságai nem rendszerszintű hiányosságokként, vagy elégtelen működésként tűnnek fel, hanem a személyes kvalitások, habitusok következményeként magyarázza ezeket az elbeszélő. A szülő támogató kapcsolatai részben a családhoz (testvér, nagymama, férj), részben a formális gondoskodás szereplőihez kötődnek, akikkel sikerül az informalitás felé tolni a kialakult viszonyt.

A gondoskodói táj két fontos helyszíne az otthon és a tanoda, ezek a személyesség meghatározó terei. Az előbbiben az anya, a gyerekek és az anya szülői családja, míg az utóbbiban az autizmusban érintett gyermek tanítói és a szakmai vezető tekinthetők központi szereplőknek.

Mindezeket figyelembe véve a továbbiakban az a kérdés, hogy olyan családok esetében, ahol a bennfentesség szövete más mintázatot követ, esetleg hiányzik, hogyan változnak a közelség olvasatai, a szülői ágencia és az ellátáshoz való hozzáférés, valamint hogyan játszhat szerepet a gondoskodás helyi intézményrendszere ezen hiányok kipótlásában.

A kutatási téma jellegéből adódóan a jelenlét egy másik aspektusáról is fontos beszélni. Megkerülhetetlen az a kérdés, hogy a kutatás hogyan biztosítja az érintettek jelenlétét, részvételét a róluk szóló kutatás folyamatában, s a kutatás által létrehozott tudásra hogyan reflektálhatnak annak alanyai. Az itt bemutatott elméleti keretre támaszkodva elfogadhatjuk, hogy a kutatás maga is része a leírt gondoskodói tájnak, a kutató terepen való megjelenése, saját szülői szerepe, a kutatás eredményei hozzájárulhatnak e táj alakításához. Épp ezért a kutatás további szakaszában fontos a szülők részvételének erősítése és a visszacsatolás lehetőségének biztosítása. Az így kidolgozott megközelítés olyan dinamikus fogalmi térképet kínál számunkra, amelynek révén jobban megérthető, hogy az érintett szülők hogyan jelenítik meg a gondoskodás mindennapi tevékenységét és ezzel összefüggésben hogyan élik meg autonómiájukat.

Hivatkozások

Adam, B. (1998) *Timescapes of Modernity: The Environment and Invisible Hazards.* London: Routledge. http://dx.doi.org/10.4324/9780203981382.

Agich, G. (szerk.) (2003) *Actual autonomy. In Dependence and Autonomy in Old Age: An Ethical Framework for Long-term Care.* Cambridge: Cambridge University Press, 83–124.

Appadurai, A. (2008) *Modernity at large: cultural dimensions of globalization.* 8. kiad. Minneapolis, London: Public Worlds, University of Minnesota Press.

Barnartt, S. N. (2010) Disability as a fluid state: Introduction. In N. Barnartt, S. (szerk.) *Disability as a Fluid State.* Emerald Group Publishing Limited, 5, 1–22.

Berger V. (2018) *Térré szőtt társadalmiság.* Budapest: L'Harmattan.

Betz, T. – Honig, M.-S. – Ostner, I. (2017) *Parents in the Spotlight. Parenting Practices and Support from a Comparative Perspective.* Opladen, Berlin, Toronto: Barbara Budrich. Elérhető: https://orbilu.uni.lu/handle/10993/31207 [Letöltve: 2021-08-01].

Bognár V. (2010) A szülőség átértelmezése a diagnózist követő időszakban. In Bognár V. (szerk.) *Láthatatlanok.* Budapest: Scolar.

Bognár V. (2012) *A szülőség értelmezése. Autizmussal élő személyek támogatás a családban.* ELTE TÁrsadalomtudományi Kar, Szociológiai Doktori Iskola: Doktori disszertáció. Elérhető: http://doktori.tatk.elte.hu/Bogn%C3%A1r%20Vir%C3%A1g%20disszert%C3%A1ci%C3%B3ja.pdf [Letöltve: 2021-10-12].

Bowlby, S. (2012) Recognising the Time—Space Dimensions of Care: Caringscapes and Carescapes. *Environment and Planning A: Economy and Space,* 44(9), 2101–2118. http://dx.doi.org/10.1068/a44492.

Bowlby, S. – McKie, L. (2019) Care and caring: An ecological framework. *Area,* 51(3), 532–539. http://dx.doi.org/https://doi.org/10.1111/area.12511.

Bowlby, S. – McKie, L. – Gregory, S. – Macpherson, I. (2010) *Interdependency and Care over the Lifecourse.* Routledge & CRC Press. Elérhető: https://www.routledge.com/Interdependency-and-Care-over-the-Lifecourse/Bowlby-McKie-Gregory-Macpherson/p/book/9780415434676 [Letöltve: 2021-05-11].

Broese van Groenou, M. I. – De Boer, A. (2016) Providing informal care in a changing society. *European Journal of Ageing,* 13(3), 271–279. http://dx.doi.org/10.1007/s10433-016-0370-7.

Burchardt, T. – Holder, H. (2012) Developing Survey Measures of Inequality of Autonomy in the UK. *Social Indicators Research,* 106(1), 1–25.

Cockburn, T. (2009) A feminista gondoskodási etika és a gyerekek. *Esély,* 20(3), 3–23.

Daly, M. (2017) Parenting: Critical insights from a sociological perspective. In Betz, T. – Honig, M.-S. – Ostner, I. (szerk.) *Parents in the spotlight. Parenting practices and support from a comparative perspective.* Opladen, Berlin, Toronto: Barbara Budrich, 41–56. https://doi.org/10.2307/j.ctvdf0g0k.5.

Darling, R. B. (2003) Toward a model of changing disability identities: a proposed typology and research agenda. *Disability & Society,* 18(7), 881–895. http://dx.doi.org/10.1080/0968759032000127308.

DePoy, E. – Gilson, S. F. (2011) *Studying Disability: Multiple Theories and Responses.* Thousand Oaks: Sage Publications. http://dx.doi.org/10.4135/9781452275260.

Dermott, E. (2008) *Intimate Fatherhood: A Sociological Analysis.* London: Routledge. http://dx.doi.org/10.4324/9780203927069.

Ells, C. – Hunt, M. R. – Chambers-Evans, J. (2011) Relational autonomy as an essential component of patient-centered care. *IJFAB: International Journal of Feminist Approaches to Bioethics,* 4 (2), 79–101. http://dx.doi.org/10.3138/ijfab.4.2.79.

Erwin, E. J. – Soodak, L. C. (2008) The evolving relationship between families of children with disabilities and professionals. In Jimenez, T. C. – Graf, V. L. (szerk.) E*ducation for all: critical issues in the education of children and youth with disabilities.* 1. kiad. San Francisco: Jossey Bass, 35–69.

Fine, M. – Glendinning, C. (2005) Dependence, independence or inter-dependence? Revisiting the concepts of 'care' and 'dependency'. *Ageing & Society,* 25(4), 601–621. http://dx.doi.org/10.1017/S0144686X05003600.

Foley, D. A. – Levinson, B. A. – Hurtig, J. (2000) Chapter 2: Anthropology Goes Inside: The New Educational Ethnography of Ethnicity and Gender. *Review of Research in Education,* 25(1), 37–98. http://dx.doi.org/10.3102/0091732X025001037.

Gateley, D. E. (2014) Becoming Actors of their Lives: A Relational Autonomy Approach to Employment and Education Choices of Refugee Young People in London, UK. *Social Work & Society,* 12(2). Elérhető: https://ejournals.bib.uni-wuppertal.de/index.php/sws/article/view/405 [Letöltve: 2021-05-08].

Goffman, E. (1968) *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates.* Harmondsworth: Penguin.

Goffman, E. (1981) *A hétköznapi élet szociálpszichológiája.* Budapest: Gondolat.

Green, S. E. – Barnhill, J. – Green, S. – Torres, H. D. – Sue, H. L. – Sanderson, S. (2011) Creating a Village to Raise a Child: Constructing Community in Families of Children with Disabilities. In C. Carey, A. – K. Scotch, R. (szerk.) *Disability and Community.* Bingley: Emerald Group Publishing Limited, 135–155.

Havasi Á.(szerk.) (2003) *Vizuális segítség autizmussal élő személyek kommunikációjának fejlesztésében.* Budapest: Fogyatékosok Esélye Közalapítvány. Elérhető: https://mek.oszk.hu/10600/10681/10681.pdf [Letöltve: 2021-10-12]

Hobson, B. (szerk.) (2002) *Making Men into Fathers: Men, Masculinities and the Social Politics of Fatherhood.* Cambridge: Cambridge University Press. http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511489440.

Ibrahim, S. – Alkire, S. (2007) Agency and Empowerment: A Proposal for Internationally Comparable Indicators. *Oxford Development Studies,* 35(4), 379–403. http://dx.doi.org/10.1080/13600810701701897.

Ivanova, D. – Wallenburg, I. – Bal, R. (2016) Care in place: A case study of assembling a carescape. *Sociology of Health & Illness,* 38(8), 1336–1349. http://dx.doi.org/https://doi.org/10.1111/1467-9566.12477.

Katona V. (2014) *Mozgássérült emberek felnőtté válása a társadalom által teremtett keretek között A reziliencia lehetősége az életutakban.* Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai Pszichológiai Kar Neveléstudományi Doktori Iskola. Elérhető: https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/26131/katona_vanda_disszertacio.pdf?sequence=1&isAllowed=y [Letöltve: 2021-10-12]

Kiss J. (2018) A kontextuális lelkigondozásról dióhéjban. *Embertárs,* 14(1), 3–9.

Kittay, E. F. (1999) *Love's Labor: Essays on Women, Equality, and Dependency.* New York, London: Routledge.

Könczei G. – Hernádi I. – Kunt Z. – Sándor A. (2015) *A fogyatékosságtudomány a mindennapi életben|Digitális Tankönyvtár.* Budapest: BME, Tanárképző Központ. Elérhető: https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412b2/2013-0002_a_fogyatekossagtudomany_a_mindennapi_eletben/adatok.html [Letöltve: 2021-10-12]

Kröger, T. (2009) Care research and disability studies: Nothing in common? *Critical Social Policy,* 29(3), 398–420. http://dx.doi.org/10.1177/0261018309105177.

Lara, E. B. – de los Pinos, C. C. (2017) Families with a Disabled Member: Impact and Family Education. P*rocedia – Social and Behavioral Sciences,* 237, 418–425. http://dx.doi.org/10.1016/j.sbspro.2017.02.084.

Laws, G. (1997) Spatiality and Age Relations. In Jamieson, A. – Harper, S. – Victor, C. (szerk.) *Critical Approaches to Ageing and Later Life.* 1. kiad. Buckingham, UK: Open University Press, 90–101.

Lee, E. – Bristow, J. – Faircloth, C. – Macvarish, J. (2014) *Parenting culture studies.* Basingstoke: Palgrave Macmillan. Elérhető: http://www.palgrave.com/page/detail/parenting-culture-studies-ellie-lee/?isb=9781137304605 [Letöltve: 2021-10-12]

Löw, M. (2016) *The Sociology of Space: Materiality, Social Structures, and Action.* London: Palgrave Macmillan US. http://dx.doi.org/10.1057/978-1-349-69568-3.

Mackenzie, C. – Stoljar, N. (2000) *Relational Autonomy: Feminist Perspectives on Autonomy, Agency, and the Social Self.* Oxford: Oxford University Press.

McKie, L. – Gregory, S. – Bowlby, S. (2004) *Caringscapes: experiences of caring and working. CRFR Briefing, 13.* Elérhető: https://era.ed.ac.uk/handle/1842/2807 [Letöltve: 2021.08.30].

McLaughlin, J. (2012) *Understanding disabled families: Replacing tales of burden and resilience with ties of interdependency.* Routledge Handbook of Disability Studies. London, New York: Routledge. http://dx.doi.org/10.4324/9780429430817-34.

McLaughlin, J. – Goodley, D. – Clavering, E. – Fisher, P. (2008) *Families Raising Disabled Children: Enabling Care and Social Justice.* London: Palgrave Macmillan UK. http://dx.doi.org/10.1057/9780230583511.

Milligan, C. – Wiles, J. (2010) Landscapes of care. *Progress in Human Geography,* 34(6), 736–754. http://dx.doi.org/10.1177/0309132510364556.

Mol, A. – Moser, I. – Pols, J. (szerk.) (2010) *Care in Practice: On Tinkering in Clinics, Homes and Farms.* Bielefeld: transcript Verlag.

Morgan, D. (2004) Men in Families and Households. In *The Blackwell Companion to the Sociology of Families.* Malden, Oxford: John Wiley & Sons, 374–393.

Morgan, D. (2011) *Rethinking Family Practices.* London: Palgrave Macmillan UK. http://dx.doi.org/10.1057/9780230304680.

Morris, J. (1991) „Us" and „them"? Feminist research, community care and disability. *Critical Social Policy,* 11(33), 22–39. http://dx.doi.org/10.1177/026101839101103302.

Morris, J. (1997) Care of Empowerment? A Disability Rights Perspective. *Social Policy & Administration,* 31(1), 54–60. http://dx.doi.org/https://doi.org/10.1111/1467-9515.00037.

Nelson, S. K. – Kushlev, K. – Lyubomirsky, S. (2014) The pains and pleasures of parenting: when, why, and how is parenthood associated with more or less well-being? *Psychological Bulletin,* 140(3), 846–895. http://dx.doi.org/10.1037/a0035444.

O'Higgins, A. (2012) Vulnerability and agency: Beyond an irreconcilable dichotomy for social service providers working with young refugees in the UK. *New Directions for Child and Adolescent Development,* 136, 79–91. http://dx.doi.org/https://doi.org/10.1002/cad.20012.

Phillips, J. (2007) Care. Cambridge: Polity.

Pols, J. (2006) Accounting and Washing: Good Care in Long-Term Psychiatry. *Science, Technology, & Human Values,* 31(4), 409–430. http://dx.doi.org/10.1177/0162243906287544.

Rowles, G. D. (1983) Place and personal identity in old age: Observations from Appalachia. *Journal of Environmental Psychology,* 3(4), 299–313. http://dx.doi.org/10.1016/S0272-4944(83)80033-4.

Rummery, K. – Fine, M. (2012) Care: A Critical Review of Theory, Policy and Practice. *Social Policy & Administration,* 46(3), 321–343. http://dx.doi.org/https://doi.org/10.1111/j.1467-9515.2012.00845.x.

Ryan, S. – Runswick-Cole, K. (2008) Repositioning mothers: mothers, disabled children and disability studies. *Disability & Society,* 23(3), 199–210. http://dx.doi.org/10.1080/09687590801953937.

Sen, A. (1992) *Inequality Reexamined.* Oxford: Oxford University Press.

Sen, A. (1993) Capability and Well-Being. In Sen, A. – Nussbaum, M. C. (szerk.) *The Quality of Life.* Oxford: Oxford University Press.

Shakespeare, T. – Watson, N. (2001) The social model of disability: An outdated ideology? In N. Barnartt, S. – M. Altman, B. (szerk.) *Exploring Theories and Expanding Methodologies: Where we are and where we need to go.* Bingley: Emerald Group Publishing Limited, 9–28.

Silvers, A. (1995) Reconciling Equality to Difference: Caring (F)or Justice For People With Disabilities. *Hypatia,* 10(1), 30–55. http://dx.doi.org/10.1111/j.1527-2001.1995.tb01352.x.

Thomas, C. (1993) De-Constructing Concepts of Care. *Sociology,* 27(4), 649–669. http://dx.doi.org/https://doi.org/10.1177/0038038593027004006.

Tronto, J. C. (1993) *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care.* New York, London: Routledge.

Verkerk, M. A. (2001) The care perspective and autonomy. *Medicine, Health Care and Philosophy,* 4(3), 289–294. http://dx.doi.org/10.1023/A:1012048907443.

Watermeyer, B. – Mckenzie, J. (2014) Mothers of disabled children: in mourning or on the march? *Journal of Social Work Practice,* 28(4), 405–416. http://dx.doi.org/10.1080/02650533.2014.889103.

Watson, N. – McKie, L. – Hughes, B. – Hopkins, D. – Gregory, S. (2004) (Inter)Dependence, Needs and Care: The Potential for Disability and Feminist Theorists to Develop an Emancipatory Model. *Sociology*, 38(2), 331–350. http://dx.doi.org/10.1177/0038038504040867.

Weinstein, N. – Przybylski, A. K. – Ryan, R. M. (2012) The index of autonomous functioning: Development of a scale of human autonomy. *Journal of Research in Personality,* 46(4), 397–413. http://dx.doi.org/10.1016/j.jrp.2012.03.007.

Williams, A. – Elliott, S. – Williams, A. (2017) *Therapeutic Landscapes.* London: Routledge. http://dx.doi.org/10.4324/9781315551166.

Williams, F. (2001) In and beyond New Labour: towards a new political ethics of care. *Critical Social Policy,* 21(4), 467–493. http://dx.doi.org/10.1177/026101830102100405.

Takács Erzsébet[1]

„Ha nincs támogató környezet…”
Kismamák lehetőségtere a szolidaritás kontextusában

https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.4.114

Absztrakt

A Szolidaritás a késő modernitásban című kutatásunk[2] a magyar társadalom szolidaritásállapotát kívánja feltárni. A több terepen futó kutatás központi kérdése: hogyan jelentkezik az intézményi szolidaritás visszavonulásából és elégtelenségéből is következő szolidaritás válsága a hétköznapokban, milyen alternatív megoldások jelennek meg a társadalomban. A kutatás egyik „terepe” a kisgyermekes anyák szolidaritáslehetőségeire koncentrál az intézményes szolidaritás vonatkozásában. Jelen tanulmányban a terhesség, a szülés, az újszülöttgondozás, a szoptatás, a kisgyermekek ápolása, gondozása és nevelése témakörben vizsgáltam, hogy milyen helyzetekben, mely szereplők között jelenik meg a szolidaritás, hogyan csúsznak el egymás mellett a szándékok és az elvárások, milyen nem szándékolt következményekkel járnak a bizonytalan szolidaritáshelyzetek, megjelennek-e az új társadalmi kontextusban új szolidaritási rezsimek.

Kulcsszavak: szolidaritás, kismamák, későmodernitás, Magyarország

„When there is no enabling environment…”
Space of possibilities for mothers with young children and the context of solidarity

Abstract

Our research “Solidarity in late modernity” (NKFI-129138, principial investigator: Domonkos Sik) aims to explore the conditions of solidarity in the Hungarian society. Main issue of the multi-layered research: what forms does the crisis of institutional solidarity take in everyday life and what kind of alternative solutions are available. One focus is on the possibilities of solidarity for mothers with young children. I investigated the problem of solidarity in the context of pregnancy, childbirth, newborn care, breast feeding, care and education of small children. In which situations and between what kind of social agents is solidarity appearing? Why can’t intentions and expectations exist side by side? How to see the unintended results of an unsure situation of solidarity? Are there any new regimes of solidarity within a new social context?

Keywords: solidarity, mothers with young children, late modernity, Hungary

1 ELTE TÁTK, Társadalomelmélet Tanszék, phd, habil.

2 NKFI-129138, kutatásvezető: Sik Domonkos.

Takács Erzsébet

„Ha nincs támogató környezet…”

Kismamák lehetőségtere a szolidaritás kontextusában

Jelen tanulmány egy tágabb kutatás része, mely arra keresi a választ, hogyan formálják át a hazai szolidaritásviszonyokat a későmodernitás átalakuló társadalmi állapotai.[3] A vizsgálat egyik „terepe” a kisgyermekes anyák szolidaritáslehetőségeire koncentrál. A terület két szempontból is remekül illeszkedik kutatási kérdésünkhöz. Egyfelől, Hanák Katalin és Losonczi Ágnes szül(et)ést körüljáró szociológiai kutatásaiból a rendszerváltozás időszaka óta tudjuk, hogy mennyire magukra maradnak a kismamák a problémáikkal (Hanák 1988, 1991; Losonczi 2009; majd a rendszerváltozást követően: Neményi 1998, Neményi–Takács 2008). Másfelől az elmúlt 30 évben jól nyomon követhető változások mutathatók be az intézményes segítségnyújtás terén, ennek állami és immár piaci szegmenseiben, a kortárs segítő kapcsolatok terén, a nyilvánosságban, illetve a szakmai diskurzusban.

A tanulmány a kismamaélet három meghatározó problémakörére, a szülésre (és vetélésre), a szoptatásra és a csecsemőgondozásra koncentrál. A kutatáshoz tizenöt szakértői interjút készítettünk szoptatási tanácsadókkal, védőnőkkel, gyermekorvosokkal, melyet kiegészítettünk öt kismamával készült, illetve egy korábbi kutatásból származó három másik interjúval.[4] Az interjúk Nógrád, Hajdú–Bihar és Pest megyében, valamint Budapesten készültek.

Az intézményi szolidaritás esetlegességei a későmodernitásban

A későmodernitást meghatározó individualizáció a szolidaritás korábbi paradigmáját is átalakította. A korábbi, hasonlóságra, univerzális jogokra, reciprocitásra épülő szolidaritáspercepció megváltozott, és visszaerősödött a szolidaritás korábban domináns familiáris, lokális viszonyokban megjelenő exkluzív módja. Az egyéni szolidaritás reflexívvé vált (Takács 2018),[5] a modernitás kollektív szolidaritását megtestesítő intézményes szolidaritás szintén átalakult. Egyrészt visszaszorult és átalakult az állami szerepvállalás, másrészt (ettől nem függetlenül) az intézményes szolidaritás paradigmájának alapvető elemét jelentő szakértői tudás is leértékelődött, háttérbe szorult. Utóbbi meghatározó a szolidaritás átalakulásában, mert a szolidaritásra jogosultak körét az állam különböző tudományos diskurzusok, szakértői javaslatok alapján jelölte ki, ami a segítségnyújtás konkrét formáit is meghatározta a különböző társadalmi alrendszerekben. A jóléti állam leépítésével a szakértői szempontokat ma sokszor szorítják háttérbe fiskális, piaci és politikai-ideológiai érvek,

3 Szolidaritás a késő modernitásban (NKFI-129138, kutatásvezető: Sik Domonkos). A kutatás elméleti alapvetése: Sik et al. 2019 és 2020; az alterület első eredményei pedig elhangzottak a 2020. november 20-i MSZT vándorgyűlés Családszociológiai szekciójában. Köszönöm kutatótársam Takács Flóra segítségét az interjúk elkészítésében, a kutatócsoport tagjainak, valamint a tanulmány anonim bírálóinak lényeglátó, segítő megjegyzéseit. Külön köszönöm azoknak a hallgatóknak a segítségét, akik szakmai gyakorlat keretében segítették az interjúk lekérdezését.

4 Az interjúkat Herbai Edit készítette vetélés témakörben, két kismamával és egy védőnővel készült interjút használtam fel kedves hozzájárulásával.

5 Korábbi munkáimban amellett érveltem, hogy a későmodernitás szolidaritását nagymértékben jellemzi a reflexivitás: kevéssé a normák, mint inkább az egyén véletlenszerű döntései határozzák meg. Nélkülözi a reciprocitás igényét, ugyanakkor a felelősségvállalás elemét is, a szolidaritás aktusa vagy akárcsak gondolta is a szolidaritást nyújtó egyénről szól, nem pedig a szolidaritás alanyairól (Takács 2018:168–174).

melyek a támogatásra érdemes egyének meghatározásakor narratíváikban a hatékonyságot és „érdemességet" hangsúlyozzák. A korábbi társadalombiztosítási rendszer polarizálódása ugyanakkor úgy járt együtt a szolidaritás refamilizációjával és bizonyos mértékű társadalmatlanításával, hogy az intézményes szolidaritás kontrollmechanizmusairól az állam nem mondott le. Épp ezért, ebben a tekintetben, a szakértői tudás felhasználása továbbra is fontos, hatalompolitikai tényező marad, mely ilyen felállásban azonban eldologiasító potenciállal bír (Sik et al 2019).

Mindez különösen jellemző a kutatás terepét jelentő biopolitikai mezőre, ezért vizsgálatunk fő fókusza az intézményi szolidaritás képviselőire irányult. Az elméleti keret felépítésekor és az ezek nyomán összeállított interjús kérdőívvázlat és módszertani elemzési struktúra kidolgozásában nagy segítséget nyújtott François Dubet (2002) intézményi hanyatlás koncepciója. Eszerint az individualizáció nyomán egyénközpontúvá alakuló segítő és szocializációs paradigmák ambivalenciái szétfeszítették az egyének szocializációjával kapcsolatos (segítő) szakmákra (oktatás, egészségügy, szociális munka, mediáció stb.) jellemző úgynevezett intézményes „programot". E program célja, hogy univerzális értékek és individuális sajátosságok között közvetítve autonóm cselekvővé szocializálja az egyént: egyszerre konformmá és kritikára képessé. Az intézményes program (azaz a szocializációs munka) megvalósítása elhivatottságot feltételez, mivel adott értékek és cselekvési elvek csak speciális és szervezett professzionális munkán keresztül alakíthatóak egyéni szubjektivitássá. Dubet részletesen elemzi, hogy az egyes segítő, szocializáló szakmákban mi tartotta egyben az intézményes programot, és leírja ennek ideáltipikus működését. Az intézményes program azonban szétesőben van, ennek alapelvei – univerzális értékek, elhivatottság, szubjektum – mind problematikussá váltak. Az intézményes cselekvést irányító alapvető értékek (például egyenlőség, meritokrácia, felvilágosodás, tudomány) ellentmondásai egyre nehezebben leplezhetőek; a közszolgáltatások „professzionalizációja" új igényeket, partneri kapcsolatokat ismer el, mely destabilizálja az intézményi végrehajtási módokat – nem függetlenül az egyéni identitások pluralizálódásával. Ezek a szocializáló szakmák alapjaikban rendülnek meg, amikor a hivatásukat gyakorló képviselőik szembesülnek a megváltozott körülményekkel, és önmaguk is átalakulnak. Az elhivatottság és az önfeláldozás eszméje az egyén autenticitásának elvével kerül összeütközésbe, a tekintélyelvűség, az autoritás megkérdőjelezése pedig „állandó igazolási munkára" kényszeríti a szocializációs, segítő munkát végző egyént, miközben az elégtelen intézményi program miatt egyébként is folyamatos alkalmazkodásra, improvizálásra kényszerül. Dubet két évtizede írt elméletében azt is kiemelte, hogy az intézményes program hanyatlása számos alárendelt, hatalmi viszonyt rendített meg, ezzel párhuzamosan azonban az uralom és a kontroll új formái tűnnek fel.

Mindezekből világossá válik, hogy terepünkön milyen sokféle és esetlegesen érvényesülő normák, szabályok, elvárások alapján alakul ki a szolidaritás, illetve hiúsul meg vagy válik inadekváttá a segítségnyújtás. E szolidaritási kontingencia[6] feltérképezésekor a szolidaritás szűkebb, segítségnyújtásra leszűkített fogalmával dolgoztunk, a tanulmány alapját képező kvalitatív kutatás pedig az intézményes segítségnyújtás hiányosságaira és a megoldásai kísérleteire fókuszált egy speciális élethelyzet kontextusában.

6 A szolidaritási kontingencia elképzelését Parsons kettős kontingencia modellje ihlette, melynek lényege, hogy az interakciókban *„azzal a kihívással kell megküzdeniük a cselekvőknek, hogy egymás számára kölcsönösen kiszámíthatatlan perspektívával rendelkeznek (Parsons – Shils 1951). A szolidaritási kontingencia fogalma a szolidaritás klasszikus modernitásbeli paradigmájának meggyengüléséének állapotát írja le, amikor a segítési interakciókban megnő az esetlegesség: az intézményi háttér leépülése, a politikai mezőben formálódó közös normatív alapok hiánya, a szakértelemmel szembeni bizalmatlanság és az individualizálódás egyaránt azt eredményezi, hogy a felelősség, rászorultság és adekvát segítségnyújtás kérdései tekintetében fundamentális eltérések vannak jelen, melyek vakvágányra terelik, vagy egyenesen fel is számolják annak lehetőségét."* (Sik et al. 2020: 20)

A szülés szolidaritásmezője

A szülés körülményei, különösen ennek megélt tapasztalatai Magyarországon csak nagyon specifikusan, szűk szakterületi kontextusban válnak kutatás tárgyává. Ennek okát a területbe belepillantó szociológusként elsősorban három tényezőben látom. A szülést epizodikus eseményként látjuk, amelyen túl kell esni, majd visszatérni az „élet normális körforgásába”. Tipikusan gendervonatkozású eseményről van szó, melyre a társadalom túlnyomó része „női ügyként” gondol: a szülés a női lét természetes folyamata, valamint többnyire megfordítva is: a nők és a szülés szervesen összetartoznak a magyarok többségének világképében.[7] A hazai szakirodalomban található nem sok, de annál izgalmasabb és informatívabb kutatás az antropológia, a pszichológia, a szociológia, az egészségtudomány és a *gender studies* (határ)területeiről kerül ki (például Héjja-Nagy 2015, Kisdi 2016, Varró 2015, Székely 2018). A szülés társadalomtudományos kutatásai azonban aprócska minoritást alkotnak, eredményei és megállapításai nagyon nehezen fejtenek ki hatást a szülés laikus percepcióját is mindmáig meghatározó, domináns medikális szemlélettel összehasonlítva.

A szülés a mindennapokban is orvos és beteg viszonyaiban értelmeződik. A szülő nő egy minden ízében technokrata szüléskultúra alanya – pontosabban: tárgya –, akit a nagyfokú műszeres kontroll és a hierarchikus kórházi protokoll merev szabályrendszere határoz meg. Maguk a páciensek is e medikális szakértői struktúra hierarchiáját veszik át, a szülő nő érzései, megfigyelései, igényei eljelentéktelenednek, feleslegessé, vagy éppen zavaróvá válnak. Ilyen feltételek mellett nemcsak, hogy szinte lehetetlen a pozitív szülésélményhez szükséges intimitás és biztonságérzet megteremtése, maga a helyzet és az ellátás (módja) válik stresszforrássá (Székely–Csabai 2017:44).

Székely Zsófia (2016) a hétköznapokból jól ismert helyzetet tudományos részletességgel írja le, bemutatva, hogy milyen szélsőségesen megterhelők a hierarchia követelményei, a szigorú kötöttségek a kórházi dolgozók számára is, akik erre legtöbbször úgy reagálnak, hogy csak a feladatokra koncentrálva, érzelmi távolságtartással végzik munkájukat. Mindezekből gyakran és gyorsan alakul ki kiégés, aminek következtében a kórházi dolgozóból még inkább eltűnik az együttérzés, az empátia, és jellemzővé válik a páciens tárgyiasítása.

A szülő nő nézőpontjából a kiszolgáltatottságot és a tárgyiasítást az is erősíti, hogy *„a szokásos intimitási határokat gyorsan és nagy intenzitással lépi át az orvos-beteg kapcsolat e típusa”*, és ez a kiszolgáltatott állapot fokozottan igaz a vajúdás és szülés állapotára is (Székely–Csabai 2017:43). Az intézményes medikalizációnak való kitettség a császármetszések számának statisztikai adataiban is azonosítható: Magyarországon nemzetközi összehasonlításban is kiemelten magas a műtéti beavatkozással járó szülés.[8] A rendkívül magas arány mögötti számos (orvosi és nem orvosi) okra nem térek ki, témám szempontjából mindezek következménye meghatározó a fentieken túl, hiszen a császármetszés meghosszabbítja az anya fellépülését, fizikai szövődményekkel járhat, hatással lehet az anya-gyerek kapcsolatra, szoptatási nehézségek léphetnek fel, és gyakrabban alakulhat ki a poszttraumás stressz szindróma (Varró 2015:191). Jóllehet, mindez a szülésben közreműködők számára köztudott, a technokrata szüléskultúrában a szülés menetét továbbra sem az éppen szülő nő szüléséhez, hanem előre megállapított időkeretekhez, helyszínhez, testhelyzethez stb. igazítják, és ezek alapján döntenek

7 Vö. a hazai attitűdkutatásokkal a férfiak és a nők szerepéről (Paksi–Szalma 2009, Blaskó 2011, Pongrácz – S. Molnár 2011, Gregor 2016, Makay 2017, Spéder 2011, 2018).

8 A WHO 10–15%-os gyakoriságban határozza meg a császármetszések optimumát. Magyarországon a szülések 41%-a történt ezen az úton 2018-ban (Deákné et al. 2019:13), ezzel az ország 4. a világon a császármetszések élveszületésekhez viszonyított arányában (OECD 2021) és az arány továbbra is emelkedik. A császármetszések nagy száma, illetve a szülő nők kiszolgáltatott helyzete egyre hangsúlyosabban jelenik meg a nyilvánosságban, ennek egyik jele a szülészeti erőszak megnevezés elterjedése (vö. Kitzinger 2008).

a mesterséges beavatkozásokról is.[9] Ebbe a rendszerbe és szemléletmódba nagyon nehéz integrálni a társas támogatás gyakorlatát, pedig évtizedek óta tudható, mennyire meghatározza a szülésélményt ennek megléte vagy hiánya. Még műtéti szülés esetén is számít, *„ha az apa az üvegen keresztül részese lehetett az eseménynek. A társ jelenléte, támogatása hormonálisan is megmutatkozik, hiszen vajúdást segítő centrális oxitocin rendszert is képes aktiválni […]. A szülés közbeni bevonódás szintén sarkalatos kérdés a megítélésben. Azok a nők, akiket orvosa vagy szülésznője folyamatosan tájékoztatott az eseményekről, akiknek kikérték véleményét, beleegyezését egyes szakaszoknál, sokkal szívesebben emlékeznek vissza a szülés folyamatára"* (Deákné et al. 2019:8).

A hatalmi viszonyrendszer fenntartását erősíti továbbá az egyenlőtlen és nehézkes kommunikáció, ahol a betegnek kell az orvosi zsargonhoz igazodnia, mely az esetek egy részében kommunikációs hasadékot teremt az orvos és betege között (Hoyer 2002:10, 25). Ez tovább növeli páciens-kliens viszonyt terhelő kölcsönösen nem teljesülő elvárásokat: a szülő nők támogatást, informálást, empátiát várnak el, az egészségügyi dolgozók pedig felkészülten érkező pácienseket, akik tudják, mit kell tenniük, tudják, „mi a dolguk". A szülő nőknek tehát egymástól nagyon távol álló logikák keresztmetszetében kell feltalálniuk magukat, különféle elvárásokhoz kell (kellene tudniuk) alkalmazkodni. Pedig – mint látni fogjuk –, a terhességre, szülésre, szoptatásra „készülés" nem magától értetődő dolog. Ebben bizonyos kórházak segítséget nyújtanak, például születésfelkészítő tanfolyamok formájában (aminek szükségességéről, különösen annak tartalmáról megoszlott az interjúalanyok véleménye). Másfelől a szülés és újszülött gondozása (szoptatási helyzet, pelenkázás) a kórházi dolgozók számára magától értetődő – vagy legalábbis ez fogalmazódik meg kimondott vagy ki nem mondott elvárásként. Emiatt a szülés pillanatától kezdve végig a kórházi tartózkodás során a kismamákra a „jó anya" elvárásának óriási pszichológiai nyomása nehezedik: a jó anya felkészülten érkezik a kórházba, szakértők segítségét felhasználva elolvassa, meghallgatja, elpróbálja (?) hogyan legyen jó anya, másfelől azonban az anyaság esszencialista elvárásaival szembesül: a jó anya spontán módon tudja, hogyan bánjon saját újszülöttjével, aki nem szorul mások segítségére, hiszen anyai ösztönei vezetik.

Az elvárt felkészülést, illetve a szülő nő mozgásterének kitágítgatását az sem könnyíti meg, hogy – mint Varró Gabriella a hazai szülési gyakorlatot bemutató kitűnő tanulmányában (2015) bemutatta –, a kórházak a mai napig nagyon szűkszavú információkkal szolgálnak elérhető szolgáltatásaikra, kórházi gyakorlataikra vonatkozóan. Így a szülés előtt álló nők körében informális úton terjednek a hírek, melyik kórházban milyen szemlélettel és gyakorlattal találkozhatnak (Varró 2015:199). A hírszerzésnek ez a módja azonban nem mindig megbízható, így különösen fontos szerepük van a pontos tájékoztatást nyújtó civil szervezeteknek, akik így tulajdonképpen átveszik a szülészetektől annak a tájékoztató szerepkörnek egy részét, melyet az intézmények ugyan számonkérnek, de nem biztosítanak megfelelően. Az *EMMA Egyesület* és a *Másállapot a szülészetben* csoport például a koronavírus megjelenésétől naprakész információkkal szolgált, ami a kórházak eltérő gyakorlata idején pótolhatatlan segítséget nyújtott. A szülést övező félelmek, illetve a szülészeti osztályok elvárásai és gyakorlatai iránti tájékoztatás missziója ezen egyesületeknek, melyeknek egyik legutóbbi projektje a – most már a 120-hoz közelítő – szüléselbeszélés nyilvánossá tétele.[10]

A szülészeti ellátás kismamákat érintő diszfunkciói számos negatív, akár hosszú távú következménnyel járnak. Általános tapasztalat a fizikai és lelki kimerültséget még inkább felerősítő felkészületlenség és

9 És mivel a szülésképzésben továbbra sem a természetes, hanem a műtéti lefolyású szülés oktatása a meghatározó, a gyakorlat reprodukálódik (Novák 2018:24, részletesen: Novák 2015).

10 A „Hoztam e világra…" youtube-videósorozatot Papp Szilvia indította el 2011-ben, a kampány jelenleg is folyik a szülészeti ellátás reformjárt küzdő két civil szervezetek együttműködésével: https://www.youtube.com/user/HOZTAMEVILAGRA/featured

tapasztalatlanság, mely nagyon gyakran konkrét szoptatási, újszülöttápolási nehézségekkel jár együtt. Az általam fellelt egyetlen reprezentatív kutatás szerint az anyák több mint fele szoptatási nehézséggel küzd, 20%-uk kifejezetten negatívan élte meg a szoptatást (mintegy 60%-uk nyilatkozott pozitívan) (Német et al. 2017). Ennek természetesen számos oka lehet,[11] de nagyon sokszor az a kórházi gondatlanság rejlik a háttérben, hogy nem mutatják meg a helyes szoptatási technikákat. Ez rögtön a szülést követő kimerült, de felfokozott lelkiállapotban szoptatási frusztrációt, szorongást, önértékelési zavarokat okoz az anyákban, akik félnek, hogy nem tudják megfelelően táplálni, ellátni a csecsemőiket, önmagukban keresik a probléma forrását (mit csinálnak rosszul, miért ilyen ügyetlenek, szerencsétlenek stb.).

A fentebb leírtak, az ismert kórházi körülmények, illetve az intézményi rugalmatlanságon elbukó progresszív kezdeményezések egyértelműen jelzik, hogy a szoptatás nem fontos probléma az egészségügy (az állam) számára, mintegy magától értetődő (és megoldódó) „női ügy”. A genderrezsim működése és újratermelése a szülés kapcsán különösen élesen jelenik meg, nézzük ezt akár az állam és a társadalmi nemek viszonyok egymásra hatásában (Connell 1990), akár az alrendszerek irányításának (döntéshozás, szabályozás, finanszírozás) és a társas gyakorlatok (erőszakot és civil támogatást is magában foglaló) megnyilvánulásaiban (Walby 2004, mindkettőt idézi Gregor 2016).

Mint a kutatás kontextusához fentebb kiválogatott néhány tanulmányból is látható, a szülés körülményeinek szakirodalma rendkívül sokszínű és sokrétű. Annak ellenére, hogy figyelmünk nem kizárólag és nem elsősorban a szülés összefüggéseire fókuszált, fontosnak éreztem – akár csak vázlatosan is – kitérni a vonatkozó korábbi eredményekre. Egyrészt saját kutatásunk során is nyilvánvalóvá vált, mennyire meghatározó jelentőségű (az intézményes szolidaritás meg(nem)tapasztalása a későbbi cselekvési módok, elvárásrendszerek és (akár konkrét) problémák kialakulásában, másfelől, mivel vizsgálatunk egyik fő célja az intézményi segítségnyújtás hatékonyságának, nem szándékolt következményeinek feltárása volt, a szülés bemutatása is megkerülhetetlen volt. Itt ugyanis egy olyan jelenséggel találkozunk, amikor a segítségnyújtásra kijelölt intézmények, maguk a szülészetek hozzák létre azokat a (szoptatási) problémákat, amelyek megoldásában a későbbiekben sem adnak segítséget. Saját interjúink e vonatkozásban teljesen megerősítik Németh Tünde és kutatótársai eredményeit (2017).

Ugyanakkor a szülést követő gyermekágyas vagy kisgyermekes időszak jóval kevésbé feldolgozott terület, pedig tudható, hogy meghatározóbb jelentőségű a nők életében. Kutatásunk tehát erre az időszakra koncentrálva vizsgálta meg, milyen nehézségekkel kell szembenézniük a kismamáknak, az intézményes szolidaritás hol és hogyan jelenik meg ezek leküzdésekor, illetve milyen téren maradnak egyedül a problémáikkal.

11 A szoptatás idő előtti abbahagyásának leggyakoribb okai a fájdalmas szoptatás és a vélt vagy valós tejhiány, valamint az ezzel összefüggő anyai aggodalom a csecsemő elégtelen súlygyarapodása miatt. További okok a csecsemő koraszülöttsége, betegsége, fejlődési rendellenessége, anyai endokrin zavarok, vagy éppen a túl sok tej. Szintén meghatározó a környezet hozzáállása, támogatása vagy éppen az ismeretek hiánya a megfelelő táplálásról, illetve az egészségügyben dolgozóktól, a környezettől vagy a médiából kapott egymásnak ellentmondó információk (Német et al. 2017:208).

Az interjús kutatás módja és eredményei

Interjúalanyaink kiválasztásánál törekedtünk arra, hogy a – bourdieu-i értelemben vett – mező különböző szintjeiről szólaltassunk meg szakértőket (klinikai orvos szoptatási tanácsadó, orvos szoptatási tanácsadó, gyermekorvos-védőnő, laktációs szakértő védőnő), valamint, hogy területileg is különböző tapasztalatokkal rendelkezzenek az interjúalanyok (Budapest különböző kerületei, vidéki város, szegregátum). A kismamákkal tervezett fókuszcsoportos kutatást a Covid19-járvány ellehetetlenítette, így a tervezettnél jóval kevesebb (8) alanyt elérve egyéni interjúkat tudtunk felvenni utolsó szülését 2 éven belül megélt kismamákkal (szintén Budapest, vidéki közép- és nagyváros, szegregátum helyszíneken).[12] Az interjúk 2019 tavaszán és nyarán készültek, három interjú kivételével, amelyet még 2018-ban Herbai Edit egyetemi hallgató készített vetélés témakörben írt dolgozatához, s amelyet rendelkezésünkre bocsájtott (Herbai 2018b). Ez utóbbi és a kismamákkal készült interjúk 40–70 percesek lettek, ezeket egyetemi hallgatók készítették a kutatásvezetők instrukciói nyomán (a hallgatók a kutatási megbeszélésen is részt vettek). A kutatásvezető és a hallgatók által felvett szakértői interjúk (15) hossza 1,5–2,5 óra volt. Az interjúhoz a félig-strukturált kérdések módszerét választottuk. Egyfelől kíváncsiak voltunk az elméleti keret felvetette problémákra, másfelől teret kívántunk hagyni az interjúalanyok által jelentősnek ítélt mondanivalónak. A kutatás során az intézményi szolidaritással kapcsolatos cselekvések lehetőségterét céloztuk feltárni, ezért az szakmai interjúk során a megkérdezettek pályaképének megrajzolása után azokra a leggyakoribb és legnehezebb problémákra kérdeztünk rá, amelyekkel a kismamák az interjúalanyokat megkeresték. Az interjú során a segítségnyújtás különböző módjait, nehézségeit, a felmerülő (alternatív) megoldási lehetőségeket térképeztük fel, különös tekintettel a szülésre és a szoptatásra. A tölcsérelvnek megfelelően az érzékenyebb kérdéseket az interjú végén tettük fel, ahol a szakmai kompetenciájukat és autoritásukat érő kihívásokat, nehézségeket, kudarcokat, ezek megoldásának lehetőségeit jártuk körül. A kismamákkal készült interjúk hasonló logikával készültek, ahol a szülés és a szoptatás során tapasztalt intézményi segítségnyújtást térképeztük fel.

Mivel az interjúk, illetve gépelt átirataik nem egyszerre készültek el, a tanulmány megírásáig minimum tucatnyi alkalommal mód volt a végigolvasásukra. Így a kézzel történt kódolást megelőzően és azt követően is teret engedtünk az interjúkban elhangzottak összehasonlító vizsgálatának és az újrakódolásnak. Így jártunk el a szegregátumi terepen szerzett interjúk tapasztalatait követően is. A kódolás elsősorban a kutatás elméleti keretének, másodsorban a korábbi szakirodalmak eredményeinek figyelembevételével indult, azonban mindvégig nyitottak voltunk a kutatás közben megjelenő szempontok és eredmények alapján új kódok létrehozására, a kódolás átalakítására. A viszonylag hosszabb interjúrészleteket elsősorban az alapján válogattam be a tanulmányba, hogy egy adott problémára vonatkozóan a segítségnyújtás lehetőségeinek és gátjainak tágabb kontextusáról képet adjanak.

12 Az interjúalanyok jelmezőit a Függelék 1. és 2. táblázata tartalmazza.

A kutatás eredményei

A személyközi viszonyokat eltorzító, a pácienseket nem cselekvőképes szubjektumnak, hanem a beavatkozás tárgyának tekintő eldologiasító szemlélet következményei interjúink mindegyikében megjelentek, mint ahogyan az a – korábbi kutatásokban is hangsúlyozott – megállapítás, miszerint az anyák (nagyon kevés kivételtől eltekintve) a szülést követően is teljesen magukra hagyva érezték magukat. Általános tapasztalat, hogy az újszülött ápolásával kapcsolatosan, és még inkább a szoptatás kérdésében, nem kaptak megfelelő segítséget, sokszor kifejezetten lekezelő, hárító vagy elutasító magatartásról számoltak be. Noha nem kevés orvos, szülésznő, nővér és intézményi vezető tesz erőfeszítést a szülési gyakorlat megváltoztatására,[13] a nőket tárgyiasító intézményi környezet még az eredetileg jó gyakorlatokat is el tudja torzítani. Ez történik például a 24 órás *rooming-in* rendszerrel, amelyet nagyon sok esetben nem az anyák igényeinek megfelelően, hanem erőltetett módon alkalmaznak. *„[A legnehezebb] az volt, hogy császár után rögtön hozták a babát, mármint úgy volt, hogy én magamhoz tértem, mozdulni még nem nagyon tudtam, de már megkaptam a babát, és ott hagyták, tehát ők elmentek, és nekem kellett valahogy megoldanom, hogy szoptassam és próbáljak valahogy úgy fordulni, hogy jó legyen. Az ugye kicsit nehéz volt, mert nagyon fájt a seb”* (nógrádi kismama). Elterjedt gyakorlat, hogy az újszülötteket az újszülött ápolásának és a szoptatási tanácsadásnak a mellőzésével bízzák a kimerült, frissen szült vagy műtött anyákra. Közöttük sokan olyan első gyermeküket megszülő nők, akik még nem is fogtak a kezükben soha kisbabát, és nem láttak még szoptató anyát sem. Sok ilyenkor a kétség és a bizonytalanság, félelem az ismeretlentől, miközben – mint látni fogjuk – a szülészetek magától értetődőnek tekintenek olyan tudásokat és képességeket, amelyeknek már régen nincsenek birtokában a szülő nők, de a túlterhelt szülészeti személyzet sem részesíti megfelelő figyelemben és fordul megértéssel a kimerült és bizonytalan anyák felé.

Egyéni szinten a két leggyakoribb megoldás a szülés és az azt követő kórházi tartózkodás bizonytalanságainak vagy akár a kórházi bánásmódtól való félelemnek a csökkentésére a piaci és a familiáris logika mozgósítása. Az orvosnak, szülésznőnek, bábáknak, nővéreknek kifizetett hálapénz a biztonság és a törődés biztosítását vagy ennek illúzióját nyújtja.[14] Saját interjúinkban nem kérdeztünk rá külön a hálapénzre, amelyik interjúban megjelent, ott az interjúalanyok egyértelműen a figyelmesebb és jobb ellátás védelmeként beszéltek erről, tehát sikeres stratégiaként tudatosították. A szülészeten nem csak az orvostól „vásárolható” védelem és odafigyelés, a bábák, az ápolók és a csecsemősnővérek mind-mind másféle segítséget nyújthatnak, kezdve az osztály eszközeinek rendelkezésre bocsájtásától a fizikai segítségnyújtáson át a szoptatás betanításáig. Ezekben az esetekben nem olyan nagy a társadalmi, hierarchikus távolság a segítők és segítettek között, mint a szülészorvos esetében, ezért vannak, akik inkább a piaci „megoldásnak” ezt a formáját választják. Védőnő megkérdezettjeink közül az egyik budapesti interjúalanyunk azt mondta, hogy sokan *„úgy készülnek a terhességre vagy a szülésre, hogy már előre kinézik, hogy kihez szeretnének [menni] és ők, akkor, amint megvan a gyerek, már a kórházban szépen felhívják, megszervezik maguknak otthonra a kis tanácsadást, és akkor ott rögtön van valaki, aki ott személyre szabottan velük foglalkozik. Tehát ez így igazából a tudatosság kábé”.* A csecsemőgondozáshoz szükséges tudás (és/vagy az ehhez kapcsolódó biztonságérzet) megvásárlása egy a kórházi miliőtől teljesen eltérő (hatalmi) viszonyrendszert hozhat létre a kismama és a szoptatási vagy csecsemőgondozási szakértő között (akik maguk mindeközben legtöbbször az állami intézményrendszer szereplői is lehetnek).

13 Gondoljunk itt elsősorban a rooming-in, a társas támogatást lehetővé tevő apás vagy dúlás szülés gyakorlatára, illetve azokra a lehetőségekre, amelyekkel a szülés módjában nem korlátozó aktív szülés irányába próbálnak az intézmények elmozdulni – inkább kevesebb, mint több sikerrel.

14 Pedig *„a számok azt mutatják, hogy a szülés élmény nem lesz feltétlenül jobb attól, hogy van választott orvos vagy szülésznő: sőt vannak, akik azt mondják, hogy jobban jár az ember, ha ügyeletre megy, mert az az orvos legalább nagyobb eséllyel aludt az előző éjszaka”* (Juhász–Sági 2019:19, Lőrincz-interjú).

A család nyújtotta védelem elsősorban az apás szülés lehetőségével jelenik meg. Az apa (vagy más, szülést kísérő személy) jelenlétének meghatározó jelentősége van a szülő nők számára, mivel biztosítják a támogatást, a biztonság érzését, az érzelmi segítségnyújtást, ami a (közös) szülésélmény számos pozitív következményét biztosíthatja. Ugyanakkor az apa jelenléte meghatározó lehet a tárgyiasítás és kiszolgáltatottság vonatkozásában is: védelmet jelenthet a szülő nővel való bánásmód, például a kommunikáció terén, mert az apával (mint férfivel) egészen máshogyan kommunikál az orvos, a szülésnő, az ápolószemélyzet, és az apa (ideális esetben) mintegy tolmácsként közvetíthet a felek között. Kismama interjúalanyaink közül ketten is említették, hogy kifejezetten az apás szülés miatt, férjeik felkészítése miatt jártak csak terhestanfolyamra. Ez az elhatározás arról a szándékról is tanúskodhat, hogy az anyák és/vagy apák esetleg hosszabb távon is szerettek volna bevonódni a csecsemőgondozásba, gyermeknevelésbe, ezt azonban ez a két interjú az interjúkészítés időpontjában éppen nem támasztotta alá.[15]

Kollektív szinten a nyilvánosság nyújtotta szolidaritáspotenciál erősödését láthatjuk, de kutatások hiányában lehetséges, hogy ez túlnyomórészt az internetes aktivitás láthatóságának köszönhető és egy szűkebb rétegre korlátozódik. Mindenesetre az a segítségnyújtó és támogató jellegű tájékoztatás, amelyet ezek a mozgalmak nyújtanak, az egészségügyi mező minden szereplőjének érdekében áll(hat)nának.

Szülészeti osztályon dolgozó interjúalanyaink mindig hangsúlyozták, mennyire fontos lenne, ha felkészülve érkeznének a kismamák a kórházba. Az ideális munkamenetet az egyik budapesti orvos interjúalanyunk így írta le: *„Várandósokkal is foglalkozunk, hogy felkészülten érkezzenek ide a kórházba. Tehát van várandós körünk, ahova eljöhetnek az anyukák és akkor gyakorlatban van egy kis játékbabám, leülünk és mindent átbeszélünk, hogyan kell felkészülni, megbeszéljük kisbabával a pozíciókat, hogyan tudja mellre tenni, mi fog történni itt a kórházban, hogyan lesz az 'aranyóra', 'bőrkontaktus', és már úgy érkeznek az anyukák, akik részt vettek ezen a képzésen, hogy mindent tudnak. Hát, sajnos, nem minden anyuka látogat el erre. Van olyan is, hogy 'babaváró', az eddig egy előadássorozat szokott lenni, amiben mi vagyunk az egyik rész, ahol bemutatjuk az újszülött osztályt is, és itt is ugye beszélünk arról, hogy hogyan működik az osztályunk, hogy 24 órás rooming-in rendszer, és nagyon sok mindent beszélgetünk a szoptatásról az édesanyákkal, úgyhogy akik ezeken a foglalkozásokon részt vesznek, azok már sok-sok információval ellátva érkeznek hozzánk és hát, itt nagyon sokat próbálunk együtt dolgozni. […] És utána, ha eltávoznak, utána is van lehetőség hozzánk visszajárni, úgyhogy van baba-mama körünk is, ahova már a totyogó kisbabák is visszajárnak, és természetesen minden ingyenes nálunk"* (fővárosi koraszülött klinikán dolgozó orvos, szoptatási tanácsadó).

A szülésfelkészítő tanfolyam funkciója és hatékonysága külön vizsgálatot érdemelne, az azonban kérdéses, mennyire tudják a tanfolyamok felkészíteni az első gyermekével várandós anyákat a szoptatásra. A valódi gondot azonban az okozza, hogy általánosan jellemző a szülészetekre, hogy nem mutatják meg a (helyes) szoptatást,[16] amit szakértői interjúink is alátámasztanak. *„Az a legnagyobb probléma, hogy a kórházban dolgozó kolleganőnek lenne az ugye a feladata, vagy a csecsemős nővérnek, és nem mutatják meg a mellráhelyezést, a helyes mellráhelyezést. És ez is saját tapasztalatom volt: nekem sem mutatták meg. Az egy dolog, hogy én tanultam, de azért teljesen más, amit tanulsz és tapasztalsz a saját gyerekeden, és nagyon sokan sebző mellbimbóval jönnek haza, és onnantól kezdve gyilkos a szoptatás, vagy nem is szoptatnak, hanem fejik. Nagyon*

15 A kórházi tartózkodás idején nyújtott családi szolidaritás más formáira nem térek ki, noha például az, hogy a szülő nő korábbi gyermeke(i) hogyan vannak a kórházi tartózkodás alatt ellátva, szintén nem elhanyagolható szempont. A többgenerációs szolidaritástranszferek kutatásaiban egyébként a kismamáknak nyújtott segítség (mind a két nemű nagyszülő részéről) rendszeresen és hangsúlyosan megjelent (például Gyarmati 2015, Monostori 2020, 2021).

16 Ebben kivételt jelentenek nógrádi kismama interjúalanyaink, ők egymástól függetlenül nagyon elismerően szóltak a csecsemősnővérek segítőkészségéről.

nehéz. És amikor hazajönnek három-öt nap múlva a kórházból, nehéz helyreállítani ezt" (Hajdú-Bihar megyében dolgozó védőnő). A szoptatási tanácsadó szülésznő interjúalanyainkkal folytatott beszélgetésekből az is kiderült, hogy egy tályog kialakulása, esetleg egy lázzal, fájdalmakkal járó mellgyulladás kezelése mennyire nem magától értetődő a hazai egészségügy számára, mivel hiányzik a különböző intézményesen széttagolt kompetenciakörök összehangolása. *„Nincsenek jó protokollok erre, és ez ilyen határterületnek számít például egy emlőprobléma vagy egy mellgyulladás, sokszor az anya sem tudja, hogy hova forduljon, mondjuk péntek este 11-kor, amikor kialakul a láza, úgyhogy a legkülönbözőbb helyeken lyukadnak ki szegények"* (fővárosi koraszülött klinika szoptatási specialista orvos). A szoptatással összefüggő problémák nagyon gyakran érintenek egyszerre több egészségügyi területet: van, amikor speciális szakértőket kell bevonni egy képalkotó vizsgálathoz, egy sebészeti beavatkozáshoz vagy megfelelő antibiotikumot találni egy ritka baktériumra. Interjúinkból az derült ki, hogy ezek között a területek között nincsen összmunka, nincsenek protokollok, az intézményes betegutak kidolgozatlanok. Fenti interjúalanyunk is kiemelte: *„Nagyon kevés szoptatási ambulancia működik, tehát nem nagyon van hova visszaküldeni [a szoptatós anyákat]. Tehát nincs olyan, hogy minden kórháznak lenne utógondozása, tehát a gyerekágyas résszel véget ér általában az anyuka gondozása"*. A szakértői és kismamainterjúinkból is az derült ki, hogy a szülést követően a szülészetek „letolják" az újszülöttel, a szoptatós édesanyával foglalkozás minden elemét a védőnő és a gyermekorvos szintjére, akiknek a képzettsége nem biztosít megfelelő szaktudást bizonyos területekre. Szoptatási szakértő orvos interjúalanyunk meglátása szerint nemcsak védőnői szinten, de orvosi szinten is – mind a gyerekorvosi, mind az érintett szakorvosi szinteken – a szoptatáshoz kapcsolódó speciális tudásterületeket jobban be kellene építeni a megfelelő szakképzésekbe.

Az interjúkból az is kiderült, hogy az intézményes segítők a hiányzó tudást önszorgalomból, a saját szabadidejükben, ráadásul saját anyagi finanszírozással szerzik meg különböző képzéseken, amiből azután az adott intézmények profitálnak, és amit az állam nemigen honorál. Például laktációs szaktanácsadóvá általában már többéves védőnői gyakorlatot követően válik az ember egy négy féléves képzést elvégezve. Koraszülött osztályon dolgozó interjúalanyunk pedig arról beszélt, hogy egy háromnapos újszülöttélesztési tanfolyamon való részvétel megszervezése egyszerre logisztika probléma és óriási költség is számára.

A szoptatási tanácsadókkal készült interjúk mindegyikében megjelent a hivatástudat, a segíteni akarás (és nem mellékesen, egy ehhez kapcsolódó családi szocializáció, segítő szakmákban járatos szülőkkel, családtagokkal, házastársakkal). Interjúalanyaink esetében az intézményesített laktációs tanácsadóvá válást többféle orvosi diploma és speciális képzés előzte meg, illetve sok évig tartó önkénteskedés és tapasztalati tanácsadás is. Védőnői interjúinkból is az derült ki, hogy a szoptatást sokan mintegy misszióként, hivatásként fogják fel és ez a segíteni vágyás nem mindig választható szét a professzionális segítővé válástól. Egyik fővárosi szoptatási tanácsadó, orvos interjúalanyunk azt is kiemelte: *„azért dolgozom elsősorban itt és nem magánpraxisban, mert itt nagyon sok ilyen anyukával találkozunk, nagyon egyszerű anyukákkal, akik nem is tudnak arról, hogy létezik ebben [a szoptatási nehézségek esetében] segítség, de ha létezne, sem lenne anyagi lehetőségük arra, hogy segítségért forduljanak. Lehet, hogy igényük se."*

A megfelelő (támogató) környezet az anyák kompetenciáját, magabiztosságát, elégedettségét és biztonságérzését, azaz a csecsemő és a kismama jóllétét nagymértékben meghatározza. Az egyik interjúban elhangzottak szerint a problémamentes szoptatás sokszor nem csak a szülő nő és újszülöttje „ügyességén" múlik, hanem az is *„nagyon sokat számít, hogy az édesanya milyen környezetből jön, hogy a családtól kap-e támogatást, hogy felkészülten érkezik-e, hogy milyen a baráti környezete, hogy van-e egy támogató környezet. Nagyon sokat számít az is ugye, hogy [milyen] az anyuka egészségi állapota, például vannak olyan anyukák, akik a szülés után nagyon rosszul vannak"* (fővárosi koraszülött klinikán dolgozó orvos, szoptatási tanácsadó).

A már említett 2017-es kutatásból kiderült, hogy szignifikánsan rövidebb ideig szoptattak az alacsonyabb végzettségű anyák, nyilvánvalóan ők maradnak leginkább magukra a szoptatási nehézségekkel.[17] Mindeközben az is megjelent egy szegregátumban dolgozó védőnői interjúnkban, hogy mennyire fontos a legszegényebb anyák számára a szoptatás: *„mert tudják, hogy azért a legjobb a gyermeknek is az anyatej lenne, illetve költséghatékony megoldás"*.

A védőnők és gyermekorvosok szerepe és lehetőségei az intézményes segítségnyújtás keretében – és azon túl

Az egészségügyi és a szociális alrendszerhez egyaránt kapcsolódó magyar védőnői hálózat egyedülálló a világon, ugyanakkor kitűzött céljaihoz és feladataihoz nincsenek a megfelelő feltételek hozzárendelve. A megterhelő munkafeltételek, az igen alacsony fizetés és a munkakörülmények tárgyi feltételeinek hiányosságai következtében egyre több a pályaelhagyó, így mára több száz település maradt védőnő nélkül (Varró 2015:199). A leghátrányosabb helyzetű kistérségekben az egy körzetre jutó átlagos gondozotti létszám 190 fő, a fokozott gondozást igénylők átlagos száma Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben a legmagasabb, egyes körzeteket kiterjedésük és létszámuk miatt gyakorlatilag lehetetlen érdemben ellátni. A védőnők munkavégzésének körülményeiről több felmérés is napvilágot látott, az egyik legutolsó adat szerint a védőnők különböző tevékenységeinek havi időráfordítása átlagosan 206,6 óra a 160 órás rendes munkaidejükhöz képest (Magyar védőnők egyesületének javaslatai 2015:18).

Interjúinkból is kiderült, hogy a védőnők munkaterheik érezhető növekedéséről számoltak be, személyes tapasztalataik szerint is nő a pályaelhagyók száma (a fiatalok körében kiugró mértékben), növelve az egyre kevesebb emberre jutó terület ellátásának terheit.[18] Az adminisztratív vagy kifejezetten bürokratikus elvárások növekedése mellett a feladatok sokrétűbbé válása is hozzájárul a túlterheltséghez. Szinte mindenki említette a klasszikus védőnői feladatok mellett megjelenő pszichológiai segítségnyújtásból adódó feladatokat, elsősorban a kapcsolati problémák kezelését és a depressziót. Feladatuk most már kiegészül a méhnyakrákszűréssel, sokan a szoptatási tanácsadói képzést is elvégzik külön tanfolyam keretében.

A házi gyermekorvosi és a vegyes praxisú háziorvosi szolgáltatásokhoz való hozzáférés tekintetében még rosszabb a helyzet. Az elöregedésből adódó problémák interjúinkban is megjelentek, mint ahogyan az is, hogy a 7 év alatti gyerekek orvosi ellátása csak részben biztosított házi gyermekorvosokkal. A házi gyermekorvosok esetén az ellátandók száma magasabb a fővárosban, ami azt is jelenti, hogy a gyermekorvosnak egyszerre 10–12 védőnővel kell kapcsolatot tartania, ami megnehezíti a védőnővel a kapcsolattartást (MAVE 2014:5).

Az ellátásokhoz és a segítség különböző formáihoz való hozzáférés lakóhely szerinti egyenlőtlenségi interjúinkban is megjelentek, elsősorban településtípus, a szociális háttér és a földrajzi elhelyezkedés függvényében.[19]

A védőnők segítő szerepe a szoptatás terén is különösen meghatározó azokban a régiókban, ahol számos a gyerek- vagy háziorvos kompetenciájába tartozó kérdéssel találkoznak, mert például nehezen érhető el a szak- vagy gyermekorvos, vagy mert nagyon elégedetlenek ez utóbbival (egyébként nemcsak a szülők). Városi

17 A szoptatási problémák megjelenése, gyakorisága, ezek hossza elsősorban az anya dohányzásával, az alacsonyabb iskolai végzettséggel és a szülésfelkészítés hiányával mutatott összefüggést (Németh et al. 2017).

18 Egyik fővárosi (17. kerületi) védőnő interjúalanyunk 210–240 gyereket lát el, 28–30 csecsemőt nagyjából.

19 Két nógrádi kistelepülésen élő kismama interjúalanyunk kortárs segítő csoportról vagy baba-mama klubokról nem hallott, beszámolójuk szerint ők maguk mindennel boldogultak, a család, a barátok és a védőnő segítségével (szoptatási nehézségek esetén is őket említve potenciális segítségként).

és vidéki interjúalanyaink is beszámoltak arról, hogy amikor valójában a védőnő kezébe került az irányítás: egyik esetben az orvos tudatos passzivitásáról, a másik (hajdú-bihari) esetben egy idősebb háziorvos megkerüléséről volt szó, amiben a védőnők és a szülők partnerek voltak.

Hátrányos helyzetű szülők vagy hátrányos helyzetű régió esetében a szokásos gyermekágyas, szoptatási, újszülöttápolási nehézségek alapvető egészségügyi, szociális problémákra terhelődnek rá. Szegregátumi terepünkön például interjúink szerint nagyon megnövekedett a férfiak külföldi munkavállalása miatt gyermekeit egyedül nevelő anyák száma, illetve a védőnőknek speciális nehézséget okoz a szegény települések közötti megnövekedett és folyamatos fluktuáció, ami abból adódik, hogy a szegény családok mindig éppen oda költöznek, ahol egy kicsivel jobban megy nekik vagy több segítséget kapnak.

Nyilvánvaló, hogy a védőnők kismamákat segítő munkája sokrétű kompetenciákat kíván meg, ezért kutatásunk részletesebben vizsgálta, hogyan alakul a védőnők segítő tevékenységének lehetőségtere, illetve kényszerpályái.[20]

Tennivalóik településtípustól függően is különböznek. Egyik, szegregátumban dolgozó védőnő interjúalanyunk legfontosabb erőfeszítéseiként a szexuális felvilágosítást, a méhnyakrákszűrést és a mammográfiás szűrővizsgálatot emelte ki. Azonban az is kiderült, hogy ez utóbbi missziójáról az önkormányzat nem támogatta, pedig interjúalanyunk minden szervező tevékenységet egyedül végzett és kezdeményezése konkrét sikerekkel is járt, például egy időben felismert és még gyógyítható emlődaganatos kliense esetében. Támogatás hiányában azonban ez a fontos kezdeményezés kudarcot vallott. A 2013-ban méhnyakrákszűrés védőnői feladatkörbe rendelését a védőnők jó része nagyon idegenkedve, rájuk erőltetett kényszerként fogadta (Hegyi et al. 2015).[21] Felméréseik eredményeivel egy korábbi kutatásunk során is szembesültünk, ahol a megkérdezett védőnők ugyanerről a kényszerként megélt intézkedésről panaszkodtak (Takács 2016). Egyrészt egyértelműen nőgyógyászati kompetenciának ítélték ezt a feladatot, másrészt kifogásolták, hogy nincsenek a feladathoz biztosítva a tisztálkodási/higiéniai feltételek. Több interjúalanyunk elutasító viszolygással beszélt az új feladatkörről, volt, aki nyilvánvalóvá tette, hogy kliensei egy része a vizsgálat elvégzéshez nem megfelelő módon tisztálkodik. A rendelkezés során egy medikalizált utasítást erőltettek rá egy hétköznapi környezetben működő szakmára, olyan intimitásbeli határátlépést megkívánva tőlük, amely az intézményesen medikalizált, klienst tárgyiasító beavatkozások sajátja.

A méhnyakrákszűrés teljes elutasítása az egyik budapesti, pályaelhagyás előtt álló védőnő interjújában is megjelent, míg egy másik, vidéki szegregátumban megkérdezett védőnő a kezdeti tartózkodás után a munkája részévé tette ezt, mivel tudta, hogy a vizsgálat elvégzéséhez egyedül neki van bizalmi kapcsolata a helyi nőkkel. Egyébként nőgyógyászhoz sokan nem csak a bizalmatlanság miatt nem jutnak el, van, ahol a közelben nincs is nőgyógyász, a távolabbi magánrendelés lehetősége sokak előtt fel sem merül.

A méhnyakrákszűrés védőnői feladatkörbe rendelése csak egyik eleme annak a jelenségnek, hogy a védőnők egyre több szakértői szerepet kényszerülnek ellátni. Ez részben érthető, hiszen ők azok, akik a terepen mozogva személyes kapcsolatot építenek ki a családokkal, alapvető információkat eljuttatva hozzájuk és szerezve

20 *„Nagyon nehéz, hogy meddig ér a kompetenciánk, és mi a hatáskörünk. […] Mindent csinálunk azért, ami átfogó, tehát egy kicsi szociális munka, egy kicsi pszichológia, egy kicsi orvoslás, tehát egy kicsit nagyon szétcsúszik a szakma, én ezt gondolom, de hát valahol kicsit kellene az irányokat, hogy mi az, ami pontosan, vagy meddig a mi feladatunk"* (zuglói védőnő).

21 A tervezett intézkedést sem a szülész-nőgyógyászi, sem a védőnői szakma sem véleményezhette, bevezetése mindkét szakma ellenkezésébe ütközött. Mint egyik védőnő interjúalanyunk esetében láthatjuk, az egyébként progresszív szűrővizsgálat megfelelő körültekintéssel és előkészülettel kevesebb konfliktussal is bevezethető lett volna (igaz, számos védőnő a mai napig elhatárolódik a méhnyakrákszűréstől). Az évente újonnan felfedezett közel 10 ezer nőgyógyászati rákbetegség közül a méhnyakrák 1200 körüli Magyarországon (Hegyi et al 2015:38).

róluk. Egyik védőnő interjúalanyunk részben ezért kezelte megértéssel a rájuk háruló adminisztratív feladatokat, mert tudatában van annak, hogy mennyire fontos ez a szerepük a lakossági statisztikai adatgyűjtésben. Ugyanakkor majd minden interjúban megjelent, hogy az erre fordított idő a tényleges vizsgálatoktól és a családlátogatásoktól veszi el az időt, valamint, hogy a rendes munkaidejükön túl is jelentős időt töltenek feladataik elvégzésével. Így az elkötelezett segíteni akarás hivatástudatára alapozva a rendszer tulajdonképpen beépíti a túlórázást a munkájukba.

Az intézményes segítségnyújtás elégtelenségei és diszfunkciói

Az intézményes szolidaritás feltérképezése során különös figyelmet fordítottunk azokra a helyzetekre, amikor a segítségnyújtás, illetve a segítség iránti elvárás vagy igény elcsúszik egymás mellett, valamilyen akadályba ütközik. Szolidaritás- és bizalomhiányos társadalmunkban a család életébe, intim terébe belépő, kötelező adminisztrációt is végző védőnő az esetek egy részében gyanakvást vált ki. Egy a fővárosban dolgozó védőnő elmondása szerint a kismamáknak sokszor *„fogalmuk sincs, hogy mit [milyen iskolát] végeztünk, és mit akarunk tőlük"*, és gyakori, hogy a gyámhivatallal keverik őket össze. *„Látom, hogy a háta közepére kívánja, hogy itt [a védőnői rendelőben] legyen, nagyon nem szeretné látni ezt a helyet, nem érti ezt a rendszert, hogy ez miért jó, tehát hogy úgy érzi, hogy zavarja ez a megfigyelés, a követés"* (Budapest, 6. kerületi védőnő).

Szegregátumban vagy akár csak rosszabb körülmények között élő családokat segítő interjúalanyainknak külön nehézség a bizalmatlanság és a félelem elleni küzdelem. A szegregátumok kliens-segítő viszonyai eleve előítéletekkel terheltek, a segítségnyújtásnak és a szolidaritásnak egészen más lehetőségtere és elváráshorizontjai jelennek meg. Ezekben a családokban a csecsemővel, kisgyermek testvérrel való foglalkozás egészen fiatal kortól kezdve a lánygyerekek életének része, a terhesség és a szoptatás is jóval kevésbé „epizodikus" és egyedi esemény, mint a középosztálybeli családok esetében. Ennélfogva a védőnői segítségnyújtást kevéssé értékként, hasznos(ítható) tudásként értékelik, hanem inkább kontrollként.

Mivel a védőnői intézmény más állami intézményekkel, elsősorban a családsegítő, gyermekvédelmi szolgálatokkal áll kapcsolatban, ez megnöveli a bizalmatlanságot, gyakran az intézményes segítségnyújtást elhárításához vezet. De a civil kezdeményezések esetében is nehéz a segítség elfogadásához szükséges bizalmat megszerezni. Például egy szegregátumban dolgozó védőnő úgy fogalmazott, kimondottan bátorság kell egy itt élő kismama részéről, hogy belépjen a védőnői együttműködéssel működtetett Biztos Kezdet Gyerekházba, egy a megszokottól teljesen eltérő közegbe. Ezt tulajdonképpen úgy sikerül elérni, ha egyik anya segít behozni egy másikat, illetve nagyon fontos szerepük van a szegregátumban lakó (vagy korábban ott lakó) roma segítőknek, akik hídszerepet töltenek be a segítők és a segítettek, valamint a roma és nem roma közeg között.[22] Fővárosi interjúalanyaink is kiemelték, hogy a kevésbé iskolázottakra jellemző, hogy ameddig lehet, próbálják családon belül, idegenek bevonása nélkül megoldani a nehézségeiket, minél magasabb iskolai végzettségű valaki, annál könnyebben kér tőlük vagy másmilyen intézményi segítséget.

Olyan alapvető problémákat, amelyek szorosan összefüggenek segítő munkájukkal, de amiben nem tudnak segítséget nyújtani, a védőnők kérdés nélkül is megfogalmaztak. Ezek elsősorban a lakhatás, az anyagi és párkapcsolati problémák, illetve a pszichológiai segítségnyújtás intézményes hiánya. Szintén hangsúlyosan jelent meg a kapcsolaton belüli erőszak problémája, valamint a vetélés is. Konkrét teljesíthetetlen elvárásokként a bölcsődei férőhelyekhez hozzájutást, illetve a munkajogi kérdések, a segélyezési szabályok, az orvosi leletek értékelésében tulajdonított kompetenciák hiányát említették még. A szülők nagyon gyakran kérnek tanácsot

22 Lásd Sik Domonkos és Zakariás Ildikó tanulmányát (2021) a közvetítők szerepéről a szolidaritási és segítségnyújtási aktusokban.

a gyerekorvos kiválasztásához, amit a megkérdezettek elhárítanak. Volt olyan védőnő, aki hangsúlyozta, hogy csak a körzetébe tartozó gyerekeknek és anyáknak segít, a nem hozzá tartozó kliensekkel még egy-egy tanács megosztását is etikátlannak tartja. Ugyanakkor a hajdú-bihar megyei szegregátumban láthattuk, hogy az intézményes segítők (védőnők, szociális munkások, óvodapedagógusok) és a páciensek is hallgatólagos megegyezéssel kerülik meg a helyi gyermekorvost és fordulnak a védőnőhöz egészségügyi kérdéseikkel, problémáikkal is, akik azután útba is igazítják őket. A (szabálytalan) kompetenciatúllépés és a segítő szándék összefonódására egyébként másik példát is találtunk interjúinkban egy frissen szült hajléktalan kismama esetében, akinek egy kórház jó összeköttetésekkel rendelkező magasabb rangú dolgozója „talált" megfelelő helyet a kismama és újszülöttje együtt tartására.

A szociális lakásbérlés problémái élesen jelentek meg budapesti szakértői interjúalanyainknál. Az egyik védőnő a szabályzat nem szándékos, ámde vállalhatatlan következményeire mutatott rá, amikor elmondta: *„Azok miatt szoktam rosszul érezni magam, akiknél, […] mondjuk nincs olyan ok, amiért nagyon tudsz jelezni, mondjuk nincsen bántalmazás, igazából nincsen veszélyben a gyerek, csak mondjuk 10 négyzetméteren laknak hárman, ami itt simán van. […] Tök rosszul éreztem magam, mert annak a gyereknek ott azért, én erősen sejtettem, hogy az a gyerek ott, tehát hogy úgy el fog tűnni valahova az éterbe. Meg tudom, hogy mindig olyan lakásokban lesz, ahova azért nem engednék haza, tehát hogy egyszerűen nem egészséges környezet egy gyereknek, és az ilyenek azok ügyesen eltűnnek. De mindig ott van, ahol így megvan a jószándék a szülőben, de igazából a körülményei meg indokolnák, hogy nekem most így egy jelzést illene tennem. Azok miatt mindig rosszul érzem magam, mert hát így úgy érzem, hogy így feljelentem. De igazából nem az történik, hogy így lesz egy családgondozója, aki segít és esetleg lesz egy normális lakás, meg jobb esélyük lesz, hogy valahova így felveszik szociális lakásba, vagy ilyesmi"* (6. kerületi védőnő). A 6. kerületben kimondottan nagy a lakhatási szegénység, itt nagyon sokan laknak szociális bérlakásban, amelyek „általában botrányos állapotúak", de – mint ahogy interjúalanyunk megjegyezte – a családoknak legalább van egy állandó helyük. Frusztráló helyzet, amikor az anyaotthonok, családok átmeneti otthona telített, és nem tudnak segítséget nyújtani ahhoz, hogy a család ne kerüljön az utcára, a gyerekek pedig állami gondozásba.

A szegénység kezelésének intézményi elégtelensége védőnői és orvosi szakértői interjúinkban is megjelent. *„Tudod, én látom, hogy ebben a két és fél évben is mennyire szegényednek el az emberek, de hát arról nyilván nem beszélgetünk"* (6. kerületi védőnő, az interjú 2019 nyarán készült). Az egyik Hajdú-Bihar megyei gyermekorvos azokról a szegénységben élő romákról is beszélt, akik nem tudják megvenni a gyerekeik gyógyításához szükséges gyógyszereket, eszközöket, és csak végső esetben fordulnak az orvoshoz, amikor már nagy a probléma. *„Sajnos egyre többen vannak"* – tette hozzá. A szegénységből adódó problémákat a budapesti szoptatási specialista orvos interjúalanyunk is többször említette. A következő interjúrészletből az is kiderül, hogyan sikerült „megoldani" egy szoptatási probléma és a szegénység együttjárását, ami megint csak a szolidaritás esetlegességeire hívja fel a figyelmet: *„ami pedig a pozitívum, ahogy tudtunk mégis segíteni, hát ez egy szegény asszony, arra sem volt lehetősége, hogy mellszívója legyen, viszont … hát, itt az osztályon beszélgettünk…, hát, nem adunk haza semmit a mi dolgainkból, tehát így egy kicsit összegyűltünk és megbeszéltük, hogy viszont akkor elveszünk minden esélyt attól, hogy legyen tej, még mire hazakerülhet a gyermek, úgyhogy úgy döntöttünk, hogy a kézi mellszívónkat odaadjuk az anyukának"* (budapesti kórházi orvos, szoptatási tanácsadó).

A sok kismama életét meghatározó szociális nehézségek mellett a védőnők a kismamák jólétét meghatározó párkapcsolati problémáknál nyújtható segítségnyújtás terén bizonytalanok. Részben feladatuknak is érzik a párkapcsolat stabilitásának elősegítését, másfelől konkrét segítségkérés esetén tanáccsal kell

szolgálniuk és nagyon ambivalens, esetenként zavarba ejtő feladat, amikor akár egy válófélben lévő családban, akár egy gyaníthatóan bántalmazó kapcsolat vagy akár nyíltan közölt szexuális problémák esetén kell segítséget nyújtaniuk. Ez utóbbiak esetében vállalták fel a legkönnyebben a megkérdezett védőnők közül a kompetenciájuknak megfelelő szakértői szerepüket és szakembereket javasoltak (andrológust, pszichológust, párterapeutát, pszichiátert, férfi szakorvost), de azt is többen megjegyezték, hogy az apákat nagyon nehéz (vagy lehetetlen) bevonni a nehézségek kezelésébe.[23]

A családon belüli erőszak problémája a budapesti szakértői interjúkban jelent meg erőteljesen (és spontán módon). Miközben „a családon belüli bántalmazás viszonylag gyakori dolog”, arra nincs megoldás, hogyan lehet megszabadulni az erőszaktevő férfiaktól. Sem az összevert nőket, sem a családot nem tudják anyaotthonba és a családok átmeneti otthonába bemenekíteni, mert az üres helyekre hónapokat kell várni, így a nők ismerősöknél próbálnak éjszakázni, ahol az erőszaktevők könnyen utolérik őket. *„Az ilyeneknél meg hiányzik az, hogy gyorsan tudsz reagálni”* (zuglói védőnő). Védőnőként hiába jelzi a gyerekjóléti szolgálatnak a családon belüli erőszakot, nem történik semmi, olyankor sem, amikor az összes, a családdal érintkezésbe kerülő intézményben (óvoda, iskola, gyámügy, gyerekjóléti szolgálat, iskolavédelem és a rendőrség) tudnak a helyzetről és látják az erőszak nyomait. Ez a zuglói (egyébként pályaelhagyásra készülő) védőnő keserűen állapította meg, hogy mennyire a támogatás hiányával jellemezhető közegben mozog. Egy a 6. kerületben dolgozó védőnő a családon belüli erőszak kapcsán azt emelte ki, hogy még azokkal is nagyon nehéz a bántalmazásokról beszélni, akikkel jó a kapcsolata, mert a bántalmazottak félnek.

A pszichológiai segítség intézményes hiánya hangsúlyosan és szintén spontán módon jelent meg a szakértői interjúkban. A megkérdezettek kliensei közül csak nagyon kevés anya jut el fizetős magánpraxisba szorongás, pánikbetegség, depresszió esetében akár a gyermekágyas időszakban vagy azt követően. Sőt, a kismamák jellegzetes pszichológiai problémáinak már csak a felismerése is alapvető hiányossága rendszernek: még a jómódú páciensek sem jutnak el megfelelő segítséget nyújtani tudó szakemberekhez, mivel nagyon kevesen specializálódtak e területre. Például spontán vetéléssel, az orvosi vagy művi abortusszal kapcsolatos pszichológiai és egyéb problémákra egyik intézményes szereplő vagy segítő hálózat sincsen megfelelően felkészülve, noha évente 15–18 ezer spontán vetélés történik, aminek 30%-a már középidős vagy megszületett magzat (KSH 2020a, illetve éves bontásban: KSH 2020b).

Egy (nem is annyira) kivételes állapot – a vetélés

Egy magzat vagy újszülött elvesztésének sokkját átélő kismama felépülését, illetve ennek támogatását az intézményes gondozás gyakorlatai is megnehezítik. Védőnői beszámolóból tudjuk, hogy az elvetélt vagy halva szült nőket nagyon gyakran teszik egy kórterembe a műtéti úton szült anyákkal, akik az újszülöttjeiket szoptatják, és ez nagyon megviseli a magzatukat/gyermeküket gyászoló nőket. Pszichológiai segítséget nem kapnak, pedig ezekben a helyzetekben az empátia teljes hiányát mutató kórházi gyakorlat nélkül is nagyon könnyen kialakul a magára hagyatottság, a befelé fordulás, a depresszió spirálja. Ennek kezeléséből a védőnő segítsége is kimarad, egyik interjúalanyunk szerint azért, mert a „gyermekágyas” kifejezetten kerüli azokat a helyzeteket, ahol terhesekkel, kismamákkal találkozhat (Herbai 2018a).

A támogatás szűkre szabott, *„a TB sem ad erre 2–4 hétnél tovább [időt], igazából a háziorvos jóindulatán múlik, hogy azt a négy hetet is megadja arra, hogy ez a fizikai, pszichés regenerálódás úgy nagyjából*

23 Vö. Neményi Mária és Takács Judit tanulmányával (2007) az apák szerepéről védőnők megkérdezése alapján, amelyből kiderült, hogy a védőnők szeretnék, ha az apák jobban bevonódnának a csecsemők és a kisgyermekek körüli feladatok ellátásába, és ez az igény a védőnők életkorának emelkedésével egyre nő.

megtörténjen" (védőnő, maga is művi vetélésen esett át). A védőnői interjúkból az is kiderült, hogy vetélés esetén az ő fő stratégiájuk a következő babára készülés hangsúlyozása, amelynek része a magzatát, gyermekét elveszítő nő pszichés támogatása. Mivel az önhibáztatás is nagyon gyakori a nőknél, ennek legfontosabb eleme a bűntudat föloldása, és bizonyos esetekben a környezetük rosszindulatával szembeni megerősítés. Pszichológus segítsége ilyenkor sem áll rendelkezésre, noha az esetek egy részében a párkapcsolat is sérül vagy megszakad. Ez utóbbi *„inkább akkor fordul elő, amikor halvaszülés történik. Az úgy jobban megviseli a kapcsolatot. Az a kérdés, hogy mi az oka? Például egy nehezen összejött terhességnél, ha nincs oka, akkor mindig a 'miért' keresés van a párban"* (Herbai 2018b). A kismama és az elvetélt „gyermekágyas nő" közötti határátlépés drasztikusan és személytelenül zajlik, a kismama gyermekével együtt egyszerre veszíti el jogosultságait, anyai pozícióját.

Ebben a kontextusban még azokat a helyzeteket is említsük meg, amikor a védőnők érezték magukat teljesen tehetetlennek. Ilyen, amikor fejlődési rendellenességgel születik meg egy baba. Az interjú időpontjában egyik interjúalanyunk közeli vesztesége egy agydaganatos újszülött halála volt, de elmondta, hogy korábban is volt két-három újszülötthalállal végződő „embert próbáló" esete. Ezek a helyzetek a védőnőket is nagyon megviselik, ugyanakkor rájuk és az orvosokra van bízva, hogy biztassák a szülőket, *„hogy ne vegye el a reményt a fejlesztéstől"* a súlyos fogyatékkal megszülető gyermekek esetén (védőnő, Herbai 2018b). Miközben – ahogy a legutóbb idézett interjúalany hangsúlyozta – *„túl sokat nem tudunk tenni. És néha nehéz még megszólalni is, de meg kell szólalni"*. Továbbá elmondta: az is nehéz, hogy mind a saját érdekében, mind szakmai okokból is távolságot kell tudni tartani és nem bevonódni a helyzetbe, ugyanakkor támogatást is kell adni, hogy *„ő [*a szülő nő] *is tudjon továbblépni, mert ne egy depresszióba süllyedjen bele"*.

A segítségnyújtás nehézségei a megkérdezett szakértői interjúalanyok szemszögéből

Interjúalanyaink több olyan csoportot is megneveztek, akiknek különösen nehéz segítséget adni. Ilyen a tartósan beteg vagy fogyatékos gyermeket nevelők helyzete, akik fokozott odafigyelést és támogatást igényelnek az intézményes rendszerekben való eligazodáshoz. *„Az értelmi fogyatékos gyereket, vagy bármilyen más okból ápolást végző családok, akik még rengeteget szívnak. Tehát hogy nekik, igen na, ők azok, akiket nagyon kell irányítgatni, meg támogatni, tehát hogy odataláljanak, ahol nekik lenniük kellene. Tehát nagyon könnyű őket elveszíteni a rendszerben, nem jutnak egyről a kettőre, mondjuk ugyanazzal a problémával, mint valaki, aki kicsit jobb körülmények között él vagy egészséges a gyereke alapból. Tehát, hogy így kisebb baja van, sokkal könnyebben el tud jutni azon az úton, és eljut mondjuk ahhoz a pszichiáterhez, mint az, akit én itt kiszűrök, hogy itt tuti van valami gáz és menjünk tovább, nehéz őket benyomni"* (zuglói védőnő). Más típusú nehézség a pszichiátriai problémákkal küzdők csoportja, valamint azok a külföldiek, akikkel a közös nyelv hiánya miatt nem lehetséges a kielégítő kommunikáció. Szinte minden interjúalany kitért a romákra – néhány vidéki interjúalany szóhasználatában „kisebbségekre". A sokszor a romákhoz társított (mély)szegénység problémáin túl az intézményes dezintegráltság jellemzői is megjelentek például az előző zuglói védőnő szerint: *„ott [ezekben a családokban] mondjuk az a rendszeres probléma, hogy senki nincsen bejelentve, olyan munkahelyeken dolgoznak, amik egyébként hiányszakmák, például építőipar, a nők 90 százalékban takarítanak és egyik sincs bejelentve. […] Ezek az emberek általában nem nagyon látják át ezeket a jogi dolgokat, hogy ilyen napi bejelentést, hogy napi bejelentéssel jelentgették be szépen, ami nem képezi a CSED-nek az alapját, tehát hogy ő úgy mindentől elesik"*.

Az intézményes segítségnyújtás tipikus későmodernitásbeli akadálya a szakmai autoritás meggyengülése. A korábbi autoritásproblémák tipikus elemei azonban meglepő módon nem jelentek meg, például a nagymamák gyermekgondozási gyakorlatával vívott harc csak nagyon elvétve került elő interjúinkban, ami ugyanakkor

nagyon is összecseng a kismamák magukra utaltságával, akár elszigeteltségével.[24] Arra is számítottam, hogy a kismamák interneten való tájékozódása is ambivalens érzéseket vált ki a védőnőkben, szoptatási tanácsadókban, de konkrét kérdésre válaszolva pozitívan és magától értetődően nyilatkoztak erről.

A védőnők tekintélyének meggyengülése, szaktudásuk lekicsinylése jellemzően két esetben fordul elő. Az egyik a családok elzárkózása, nagyfokú bizalmatlansággal és értetlenséggel, amikor gyakran megkérdőjelezik az elhangzottakat, esetenként megalázó módon bánnak és beszélnek a védőnővel. Ezt a több évtizede tevékenykedő önmagát „nagymama" habitusúként jellemző és a csak néhány éve dolgozó (és rövidesen pályaelhagyó) fiatal védőnő egyaránt említette, és beszámolójuk szerint éppen úgy jelen van a fővárosban, mint a szegregátumi környezetben élők, a magas és a nagyon alacsony iskolai végzettségű anyák között, akiknek semmiféle tudásuk nincsen a védőnői hálózat funkciójáról.

A szakmai autoritás kétségbevonásának másik főbb típusa a kompetenciák megkérdőjelezése a szülők részéről. Ugyanakkor néhány szakértő interjúalany maga említette meg, milyen gyorsan változnak meg irányelvek például az oltásokra, az etetésre vonatkozóan, *„ami talán most itt elég nagy kavart okoz"* (Fővárosi koraszülött klinikán dolgozó orvos, szoptatási tanácsadó). Egységes rendszer híján szakmai körlevelekben próbálnak egységes eljárásmódot bevezetni, amit orvos interjúalanyaink előrelépésként értékeltek.

Mint már említettem, a védőnők egy része külön szoptatási tanfolyamot végzett, de volt olyan védőnő interjúalanyunk, aki ezt határozottan elutasította, hiszen birtokában van a megfelelő tudásnak. Megkérdezett szoptatási tanácsadó interjúalanyaink külön kitértek a védőnők körében jellemző elégtelen szoptatási ismeretekre, védőnő interjúalanyaink között viszont voltak, akik a laikus szoptatási tanácsadók kompetenciáit kérdőjelezték meg. A védőnők és a szoptatási tanácsadók közötti nagyon eltérő viszony (konkurencia, segítségnyújtás) bemutatására álljon itt három példa. *„Igazából nekünk az a véleményünk, hogy a szoptatási tanácsadó a mi munkánkat végzi gyakorlatilag, jó sok pénzért, tehát én nagyon nem szoktam senkit szoptatási tanácsadóhoz küldeni, senkit. Ettől függetlenül, inkább tőlem függetlenül, úgy mondom, választják jó néhányan a szoptatási tanácsadókat. Nincsen jó kapcsolatunk"* (budapesti agglomerációban dolgozó védőnő). Ebben az esetben a védőnő szinte konkurenciaként tekint a szoptatási tanácsadókra, és kompetenciáikat is magának (magukénak) vallja. A második beszámoló ambivalensebb magatartást tükröz: *„Tehát sokkal többször volt, hogy jaj, istenem, ő [a védőnő] most mit is akar itt, és miért kellene ezt ilyen sűrűn vele […] és ők például sokkal szívesebben szoptatási tanácsadónak fizetnek pénzt. Ezzel én szembesültem jó néhányszor, hát ilyenkor nem tudok mit tenni, én gyakorlatilag azonnal félre állok, hogy ha ő engem nem kíván különösebben. Ráadásul tudom, hogy ha van egy szoptatási tanácsadója, akkor úgyis azt az irányvonalat fogja követni, amit ő mond neki. […] Nem tudom, lehet, hogy… nem tartják sokra a védőnőt, vagy úgy gondolják, hogy ez, ez azért sokkal speciálisabb terület, és akkor itt van ez a szoptatási tanácsadó, hát…, meg ők aztán hozzák ezt a kötődő-nevelős vonalat"* (9. kerületi védőnő). Az interjúalany egyfelől azt érezteti, hogy itt egy nem egészen megalapozott, érzelmi alapú döntésről van szó, ugyanakkor elfogadja a kismamák döntését, a saját logikáik mentén értelmezve a lépést. A harmadik esetben – ahol egy fiatal, még gyermektelen védőnő volt az interjúalany – egyértelmű a feladatmegosztás elfogadása és a kompetenciakörök különválasztása is:

> *„Tehát, volt olyan alkalom, amikor azért küldtem a gyereket, vagy azért szerettem volna, ha egy szoptatási tanácsadó is nézzen rá arra, hogy ő jól szopik-e, mert egy látványosan hipotón kisbabát máshogyan kell szoptatni egy kicsit, mint egy normál tónusú babát, és akkor ott, tudod, azt éreztem, hogy ez egy átlagtól eltérő téma, hogy ebben nekem nincs akkora gyakorlatom. […] Amikor tipikusan szeretem, ha más is látja,*

24 *„Hogy jelen van az ember [a védőnő] a családok életében, azt szó szerint kell érteni, mert sokszor többet beszélgetünk mi, mint a nagymama-nagypapa az anyukákkal"* (budapesti védőnő).

mondjuk, az a visszatérő mellgyulladás, meg amikor a baba nagyon nehezen akar mellre tapadni, […] vagy mondjuk, ha látok valami olyat, hogy szülési sérülés-gyanús, tehát, mondjuk, egy ilyen fura fejtartás, akkor már azzal nagyon nehéz szoptatni" (14. kerületi védőnő).

Az első idézethez tartozó, fővárosi agglomerációban készült interjúban a laikus szoptatási tanácsadók nem voltak nevesítve, de a kontextusból nyilvánvaló volt, hogy a *La Leche Liga* segítségével szoptatási tanácsadóvá kiképzett laikus anyákról van szó. Az is jelenthet problémát, hogy egyszerre több szinten zajlik a szoptatási tanácsadás: a laktációs szaktanácsadókon, szakértő orvosokon kívül vannak civil szerveződések, például az anyaszerveződési *La Leche Liga* csoport, és vannak önkéntes szoptatási tanácsadók is. Interjúinkból kiderült, hogy azzal, melyik szinten milyen típusú tanácsadás meddig elég, vagy mire való, és meddig terjednek a kompetenciahatáraik, néha a szintek képviselői sincsenek tisztában. Mindemellett szoptatási tanácsadó orvos interjúalanyunk az elvileg professzionális védőnői segítségnyújtás hiányosságait is kiemelte: *„A legnagyobb bajt szerintem, tehát van ez a nagyon jól működő és felépített védőnői hálózat, aki a kulcsa lehetne ennek a, ennek a… ezen problémák megoldásának, és sajnos az a tapasztalatom, hogy az ő képzésükben hiányos ez a dolog, tehát nincs elegendő óraszám arra, hogy ennek a gyakorlati segítés részét megtanulják. Holott hát, az lenne a legkézenfekvőbb, hogy ők nagyon jól képzettek legyenek, és akkor nem is nagyon... csak a speciális eseteknek kéne feljebb jutni ennél. […] És persze vannak kivételek, bocsánat, mert vannak tökéletesen képzett védőnők, aki elkötelezett, tovább képezte magát"* (fővárosi koraszülött klinikán dolgozó orvos, szoptatási tanácsadó).

Az intézmények szolidaritáshiányosságait kiváltó megoldások

A védőnői segítség azonban nem mindig, mindenhol és mindenki számára volt elérhető vagy kielégítő lehetőség. Kismamákkal készült interjúinkban egyértelműen kiderült, hogy ebben az életszakaszban is a legfontosabb segítséget a család és/vagy a barátok jelentik. A támogatás- és segítségkérés, valamint a segítségnyújtás másik különösen elterjedt formája az online térben jön létre.[25]

Az intézményes és családi szolidaritás mellett interjúinkban az alternatív segítségnyújtás következő formái jelentek meg: szakértői oldalról a laikus szakértők, illetve egy esetben az egyházi karitatív tevékenység, valamint a piacon megvásárolt szolgáltatások. Ez utóbbira érdekes példa az altruista önkénteskedésből fizetett szolgáltatássá átalakuló gyermekmegőrzés, melyről egy védőnő számolt be. Ugyanakkor a kismama élethelyzetet Magyarországon meghatározó intenzív anyaság ideológiája sok szempontból gátat szab a fizetett segítség alkalmazásának: az anyákat egyrészt pótolhatatlannak tekinti a gyermek harmonikus fejlődésének biztosításában, másrészt olyan önfeláldozó szerepre szocializálja őket, melyet a folyamatos rendelkezésre állás, a gyermek(ek) érdekeinek mindenek fölé helyezése jellemez.

Az intézményi szolidaritás elégtelenségeinek kiváltására megjelenő formák feltérképezése során rákérdeztünk az önsegítés különböző módjaira. A szakértői interjúk során kiderült, hogy az önszerveződő kismama-körök, baba-mama klubok a megkérdezett védőnők maximális támogatását élvezik, még olyankor is, amikor nem is látnak bele a tevékenységükbe. Ők maguk nem szerveznek ilyet, nincsen rá idejük és energiájuk, bár volt interjúalany, aki korábban működtetett egyet. Kimondottan örül(né)nek, ha anyák létrehoz(ná)nak ilyen önsegítő csoportokat, vagy ha csak összejár(ná)nak beszélgetni. A tájékozódás, konkrét problémamegoldás mellett a csoportok legfőbb funkcióját a pszichés és szociális terhek csökkentésében látják, és voltak, akik állították, hogy az azonos élethelyzetben lévők tanácsa többet ér, mint saját szakértői javaslataik. A csoportok előnyeiként tartották számon, hogy látják egymás gyerekeit, ami az aggodalmakat és a bizonytalanságokat

25 Kutatásunkban az intézményes segítségnyújtásra fókuszáltunk, a családi/baráti/online kortárs szolidaritás megnyilvánulásainak bemutatása itt nem volt célunk.

csökkenti, valamint az elszigeteltséget és az elmagányosodást is, a csoportos együttlét az anya jólétéről is szól, nemcsak a gyerekéről, a rászorulóknak gyors segítséget tudnak adni a szükséges holmik beszerzésével. A speciális betegséggel, fejlődési rendellenességgel született vagy lassabban fejlődő gyerekek szüleinek is *„nagyon sokat tud segíteni, egy kicsit a pszichés terhet meg a szorongást csökkenti, ha látja, hogy a másiknak is sikerült, ő is túl van rajta, végigcsinálta, tehát ennek van sok pozitív hozadéka"*. Volt, aki azt is elmondta, mennyire jó volna ebbe az apákat is bevonni valahogyan. Kisebb részben aggodalmakat is megfogalmaztak, például éppen a gyerekek értelmetlen összeméregetése (kinek fejlődik gyorsabban a gyereke), valamint a téves és ellenőrizetlen információk továbbadása kapcsán, hiszen nem látnak bele a csoportok tevékenységébe. Ugyanakkor mindezzel együtt mindegyik védőnő támogatta (volna) az önszerveződő baba-mama csoportokat. *„Nem nagyon ismerek ilyen önszerveződő csoportokat, ami nekem nagy szívfájdalmam, mert én Finnországban voltam gyakorlaton és megszoktam, hogy az ott működik és nagyon szerettem volna, ha itt is van ilyen anyuka csoportunk. Meg akik még jártak néhány évvel ezelőtt, volt itt baba-mama klub, azok visszasírják azt, hogy nekik milyen jó közösségük volt, de mivel aztán a kolléganőim egyáltalán nem voltak fogékonyak, és amikor csináltuk is, mindenki a háta közepére kívánta, meg nem hirdették, és akkor egy-két emberek voltak, akkor azért így ez elsikkadt. Én amúgy bepótoltam azzal, hogy igyekszem összeboronálni az egy házban lakó vagy így egymáshoz közel lakó, egymáshoz talán kompatibilis anyukákat, hogy lógjanak együtt és szervezzék meg a hatodik kerület csoportját, és egyébként ez így el is indult."* (Budapesti védőnő, 6. kerület) Kiderült, hogy az egymáshoz közel élő anyukák kapcsolódását olyan véletlenek segítik elő, ha a védőnő mindig ugyanazt a helyszínt ajánlja nekik babamama tornára vagy fejlesztő foglakozásokhoz.

Kutatásunk eredménye szerint az önsegítő, önszerveződő csoportok leginkább akkor jönnek létre (illetve maradnak fent tartósabban), ha a létrehozó anyuka vagy anyukák nemcsak nagyon motiváltak, hanem valamilyen szakértői szerepből származó önbizalommal vágnak bele a szervezésbe. Ez leggyakrabban valamilyen egészségügyi vagy pedagógiai végzettséget jelent (esetünkben: ápoló, orvos, óvónő), de védőnő kismamák is kezdeményeztek ilyet. A másik csoportszervező erőre a szakértői interjúalanyok hívták fel a figyelmet, ők a speciális betegségekben, fogyatékosságokban érintettséget (Down-kor, látássérülés, fejlődési rendellenesség), valamint a szülést, gyerekágyi depressziót feldolgozó csoportokat emelték ki, de volt olyan kerület, ahol például a „hordozósok" alakítottak ki önsegítő csoportot (6. kerület).

Az interjúkból az is kiderült, hogy ezek az önsegítő csoportok akkor maradnak fent hosszabb távon, ha valamilyen módon intézményhez kapcsolódnak. Ez lehet egy védőnői helység, egy művészeti ház, egyházi, kórházi vagy védőnői védettség, a La Leche Liga támogatása. Ez utóbbi szervezet saját honlapján teszi nyilvánvalóvá, hogy „a Ligában a segítők azok olyan anyukák, akik maguk is szültek és szoptattak és akár több gyereket szoptattak" és akik saját szoptatási nehézségeik (elsősorban a kórházi gyakorlat következtében jelentkező problémák) miatt váltak a szoptatási problémák ismerőivé, majd szakértőivé. A La Leche Liga szoptatási szakértőkké vált anyukái hólabdaszerű toborzás során hallanak és kapcsolódnak a szervezethez, céljuk a szoptatási nehézségekben önzetlen segítséget nyújtani másoknak. Az – egyébként nemzetközi – szervezett maga is intézményesedett, s mintegy komplementer módon, sikeresen egészíti ki az egészségügyi intézmények szoptatás területén jelentkező elégtelenségeit, diszfunkcióit.

Összegzés

Már a rendszerváltozást megelőző kutatások is kiemelték, mennyire magukra vannak utalva a kismamák, akik nemcsak térben lehetnek távol saját szüleiktől, hanem mentalitásban is: nem tudják és nem is akarják követni a nemzedékkel korábban alkalmazott praktikákat (Hanák, 1988, 1991). Az a helyzet, hogy „csaknem mindenkinek „egyedileg” kell végigjárni az utat, újra meg kell tanulnia a mai helyzetben hogyan kell, lehet, jó várni a gyereket, levezetni a szülést, felnevelni a gyereket” (Losonczi 1998:22) szintén ráerősít(het) kismamák által megfogalmazott másik probléma, a magány megéléséhez, mely az első hónapokra, évekre egyébként is jellemző elszigetelt helyzet gyakori velejárója. A szülői segítség hiánya interjúinkban is megjelent, valamint az is, hogy nem mindenki fordul a védőnői szolgálathoz segítségért, mely utóbbi okait részletesebben bemutattam. Mind a kismama, mind a szakértői interjúk megerősítették, hogy a szülő nők a gyermekágyas időszak nehézségei tekintetében is tájékozatlanok, számos kérdésben nem tudják, hogyan járjanak el és hogyan tájékozódhatnak, valójában semmilyen szakmai vagy nyilvánosságban megjelenő szakértői diskurzus nem segíti ebben őket.[26]

A kismama élethelyzet sajátos nehézségeinek leküzdésében a kismamák a kifejezetten ezek megsegítésére létrehozott védőnői rendszer mellett, illetve helyett[27] elsődlegesen a családi szolidaritásra támaszkodhatnak. A családi segítségnyújtás már a szülészet intézményi szintjén is meghatározó: az apák vagy kisebb részben más családtagok jelenléte a szülés során lelki és fizikai támogatást, valamint az intézményi szolidaritás hiánya miatt kiszolgáltatott szülő anyának a kórházi bánásmóddal szembeni védelmet is jelent. Szintén a családi szolidaritás formája lehet az anyának biztosított fizetett segítség (legyen ez legálisan megvásárolt szaktudás, segítség, vagy kórházi hálapénz). Jól érzékelhető az utóbbi évtizedekben erőteljesen kiépülő piaci professzionális segítségnyújtás is, amely egyértelműen az intézményi szolidaritás hiányosságainak kompenzálására jelent meg (szoptatási tanácsadás, korai fejlesztés, gyógytorna, alapozó torna, beszédindítás, pszichológiai tanácsadás stb.).

Kutatásunk célja azonban az intézményes segítségnyújtás hiányosságainak és a megoldásai kísérleteinek feltérképezése volt: hol és hogyan csúsznak el egymás mellett a segítői helyzetekben a szándékok, az igények és az elvárások. Arra kerestük a választ, hogy milyen helyzetek maradnak kezelés nélkül, milyen, a terepen speciálisan megjelenő szolidaritás ellen ható tényezőket fedezünk fel, hogyan jelenik meg terepükön a szakértői tudás válsága, hogyan jelenik meg a laikus szakértői tudás, illetve a segítő szerepeknek milyen alternatívái jelennek meg. Az intézményi szolidaritást a szülészeti kórházi ellátás már ismert szolidaritáshiányos sajátosságain túllépve túlnyomórészt a védőnői hálózat és az állami laktációs szakértő intézményen keresztül vizsgáltuk. Szakértői interjúinkból az derült ki, hogy a kismamákat érintő problémákat az egészségügyi és szociális intézmények „lefelé” nyomják a rendszerben. Így a védőnők és a gyerekorvosok sokszor kompetenciájukat meghaladó egészségügyi vagy szociális problémák megoldásának elvárásaival szembesülnek. A védőnők esetében nyilvánvalóvá vált, hogy a két különböző – egészségügyi és szociális – alrendszer feladatai és megoldási logikái az ehhez felkínált megoldási eszköztárral szétfeszítik a védőnői funkció kereteit. Az is látható interjúinkból, hogy a különböző mezők (kórház, védőnő, kortárs segítés) csak esetlegesen kapcsolódnak össze, a különböző logikával (normával, stratégiával) működő mezők széttartanak. A segítő aktivitás – legyen akár professzionális vagy laikus – ott is önmagát kényszerül felépíteni (intézményesíteni vagy piacosítani), ahol a különböző kompetenciaterületek, szakértői mezők egymásra épülhet(né)nek.

---

26 A szülés utáni időszak megítélése a szülő nők körében az utóbbi évtizedben ráadásul tovább romlott (Deákné et al. 2019:66).

27 Arra vonatkozóan nem találtam becslést, hogy mekkora arányban nem tudnak vagy nem akarnak élni a kismamák a védőnők nyújtotta segítséggel.

A segítségnyújtásnak azokkal a formáival is találkoztunk, amikor ezek az intézményes szolidaritás szabályainak átlépésével történtek meg: ezek a konkrét segítő vagy szolidaritási aktusok jelenhetnek kompetenciatúllépést, szabályszegést.

Mindez összefügg az intézményi rendszerek működőképességének átalakulásával. A későmodernitás egyik jellemzője, hogy szocializációt végző intézmények programja soha nem függött ennyire erősen az intézményt képviselő személyétől, kompetenciáitól. Így adott intézményi program – esetünkben például az anyaságra szocializálás – társadalmi elvárásainak elsajátíttatása az intézményes képviselő személyére terhelődik (Dubet 2002). Ez a feladat, ennek minden kreativitásával, lehet vonzó kihívás, de nagyon erősen kötődik az önkizsákmányoló hivatássá váláshoz. A védőnők (és megkérdezett orvos szakértőink is) ennek teljességgel tudatában vannak, hiszen a védőnői intézmény maga a giddensi értelemben vett reflexív intézmény (Giddens 1990) – már ami az intézményes programot illeti. A reflexívvé váló intézmények perszonalizálódásával és az intézményes keretek (szabályok, stratégiák, programok stb.) rugalmassá válásával azonban az intézmények nevében eljárókra hárul az a teher is, hogy kezeljék a diszfunkciókat és erősítsék az emancipatorikus tendenciákat. Ez a helyzet létrehozhat új hatalmi viszonyokat és a szolidaritás új megnyilvánulási formáit is.

Egy ilyen átalakuló társadalmi környezetben nem meglepő, ha a kismamák egy része ambivalens módon viszonyul a szakértői segítséghez, különösen, ha az intézményes jellegű, illetve a giddensi elméletben megfogalmazódó fundamentalista típusú megerősítésekre, legitimációkra épít. Kutatásunkban szembetűnő volt, milyen domináns mértékben jelen van az ösztönös, esszencialista anyai identitás narratívája és igazolási módja (ilyen például az anyai megérzés, akár a szakértői/orvosi véleményt is felülíróan).

Az önszerveződő, emancipatorikus szolidaritási cselekvőképességről összefoglalóan azt állapíthattuk meg, hogy mind az önszerveződés, de még az egyéni laikus szakértővé válás cselekvőképessége is kivételesen nagy belső és külső erőforrásokat feltételez. Ez utóbbi kevésbé bizonyult meglepetésnek, arra azonban kevésbé számítottunk, hogy az intézményi szolidaritásban is, ennek működtetésében mekkora szerepe van a szolidaritási kontingenciának.

Hivatkozások

Blaskó Zs. (2011) Három évig a gyermek mellett – de nem mindenáron. A közvélemény a kisgyermekes anyák munkába állásáról. *Demográfia*, 54(1), 23–44.

Connell, R. W. (1990) The State, Gender and Sexual Politics: Theory and Appraisal. *Theory and Society*, 19(5), 507–544. https://doi.org/10.1007/bf00147025

Deákné Dusa Á. – Markos V. – Engler Á. – Várfalvi M. (2019) *A szülés körülményei kutatás.* Budapest: KINCS.

Dubet, F. (2002) *Le Declin de l'institution*. Paris: Seuil.

Giddens, A. (1990) *The Consequences of Modernity.* Cambridge: Polity.

Gregor A. (2016) A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök a 2000-es években Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle,* 6(1), 89–111.

Gyarmati A. (2015) Nagyszülők és unokák. A nagyszülőktől az unokák felé irányuló gondozási transzferek jellege és változása. PhD disszertáció. Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézet. Elérhető: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/908/1/Gyarmati_Andrea.pdf. [Letöltve: 2021–11–28].

Hanák K. (1988) *Terhesség – szülés – születés.* Budapest: MTA – Szociológiai Kutató Intézet.

Hanák K. (1991) *Terhesség – szülés – születés II.* Budapest: MTA – Szociológiai Kutató Intézet.

Hegyi Sz.–Dr. Rucska A.– Csire T.– Dr. Kiss-Tóth E. (2015) Társadalmi konfliktusok az Egészségügyi Platformon – Védőnői Méhnyakszűrő Program. *Egészségtudományi Közlemények,* 5(1), 31–39.

Héjja-Nagy K. (2015) A szülésélmény vizsgálata a szülés körülményeinek fényében. In Kisdi B. (szerk.) *Létkérdések a szülés körül.* Budapest: L'Harmattan Kiadó, 315–337.

Herbai E. (2018a) *A meg nem született gyermekekre való emlékezés. A perinatális gyász emlékezési gyakorlatai.* Szakdolgozat, ELTE, Szociológia szak. A szerző hozzájárulásával felhasználva.

Herbai E. (2018b) Interjúk A meg nem született gyermekekre való emlékezés. A perinatális gyász emlékezési gyakorlatai c. szakdolgozathoz. A szerző hozzájárulásával felhasználva.

Hoyer M. (2002) „Tekintélyelvűség vagy autonómia? Szülészeti-nőgyógyászati beavatkozások döntéselőkészítése.” *Pszichoterápia* 11(6), 440–452.

Juhász B. – Sági M. (2019) Keresd a nőt! Korrupció a társadalmi nemek szempontjából – különös tekintettel a nők elleni erőszakra és a szülészeti hálapénzre. Budapest: Transparency International Magyarország Alapítvány. Elérhető: https://transparency.hu/wp-content/uploads/2019/03/keresd_a_not.pdf [Letöltve: 2021-05-31].

Kisdi B. (2016) *Rettenetes – túlélhető – csodálatos. Szülésélmény és szülési hajlandóság*. In Karlovitz J. T. (szerk.) *Társadalom, kulturális háttér, gazdaság*. Komárno: International Research Institute, 321–331.

Kitzinger, S. (2008) *A szülés árnyékában. Katarzis vagy krízis?* Budapest: Alternatal.

KSH (2020a) Népmozgalmi adatok. Elérhető: http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepmozg/nepmozg20/index.html#aterhessgmegszaktsokmellettamagzatihallozsokszmaiscskkent [Letöltve: 2021-05-31].

KSH (2020b) Magzati veszteségek száma és aránya. Elérhető https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0013.html [Letöltve: 2021-05-31].

Losonczi Á. (2009) A legnagyobb életforduló: gyermekvárás, szülés, születés. In Losonczi Á. *Az ember ideje*. Budapest: Holnap, 167–240.

Losonczi Á. (1998) A legnagyobb életforduló: a gyerekvárás, szülés, születés. A társadalomkutató szemével. Kutatási tapasztalatok, gondolatok. Előadás. Elérhető: http://losonczi agnes.hu/sites/default/files/1998_dobogoko.pdf [Letöltve: 2021-05-31].

Magyar védőnők egyesületének javaslatai (2015) Elérhető: https://mave.hu/uploads/file/MAVE%20osszeallitas%20vedonoi%20szolgalat.pdf [Letöltve: 2021-05-31].

Makay Zs. (2017) Változnak-e a kisgyermekes anyák munkavállalásával kapcsolatos vélemények Magyarországon? *Korfa,* 5. Elérhető: https://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/korfa/article/view/2709 [Letöltve: 2021-05-31].

MAVE [Magyar Védőnők Egyesülete] (2014) Védőnői és házi gyermekorvosi/vegyes praxisú háziorvosi feladatszervezés felmérése, időmérleg vizsgálat 2014. Elérhető: https://mave.hu/uploads/file/MAVE%20osszeallitas%20vedonoi%20szolgalat.pdf [Letöltve: 2021-05-31].

Monostori J. (2020) A nagyszülők gyermekgondozási tevékenység Magyarországon. *Demográfia*, 63(4), 319–355. https://doi.org/10.21543/dem.63.4.2

Monostori J. (2021) Nagyszülők és unokák egy háztartásban. Háromgenerációs együttélések Magyarországon. *Szociológiai Szemle* 31(1), 116–142. https://doi.org/10.51624/SZOCSZEMLE.2021.1.5

Neményi M. (1998) Terhesség, szülés, gyermekgondozás. Cigány anyák az egészségügy kapcsolatrendszerében, *Esély,* 2, 20–56.

Neményi M. – Takács J. (2008) Az apák családi szerepvállalása védőnői tapasztalatok tükrében. *Védőnő*, 18(3), 31–36.

Németh T – Várady E. – Danis I. – Scheirung N. – Szabó L. (2017) Táplálás és táplálkozás csecsemő- és kisgyermekkorban I. rész – Szoptatási mutatók az Egészséges utódokért projekt nagymintás kutatásában. *Lege Artis Medicinae*, 27(10–12), 406–417.

Novák J. (2015) Normális szülés Magyarországon a 20. század elejétől napjainkig. In Kisdi B (szerk.) L*étkérdések a szülés körül.* Budapest: L'Harmattan, 149–183.

Novák J. (2018) Családbarát szülészet – elérhetetlen álom vagy hétköznapi valóság? Elérhető: https://semmelweis.hu/artovedotarsadalom/files/2018/06/szekci%c3%b3-absztraktok.pdf [Letöltve: 2021-05-31].

OECD (2021) Caesarean sections. https://doi.org/10.1787/adc3c39f-en Elérhető: https://data.oecd.org/healthcare/caesarean-sections.htm [Letöltve: 2021-05-31].

Paksi V. – Szalma I. (2009) Mikor vállaljunk gyermeket? A túl korai, az ideális, és a túl késői gyermekvállalás életkori normái európai összehasonlításban. *Szociológiai Szemle*, 3, 92–115.

Pongrácz T. – S. Molnár E. (2011) *A nemi szerepmegosztásról, a családi élet és a munka összhangjáról alkotott vélemények változása 2000–2009 között*. In Pongrácz T. – S. Molnár E. (szerk.) *Családi értékek és a demográfiai magatartás változásai.* Budapest: KSH, Kutatási jelentések 91, 95–112.

Sik D. – Nyilas M. – Rácz A. – Szécsi J. – Takács E. – Zakariás I. (2019) Kontingens szolidaritás – elemzési szempontok a késő modern segítési interakciók vizsgálatához (1. rész). *Esély*, 30(4), 3–29.

Sik D. – Nyilas M. – Rácz A. – Szécsi J. – Takács E. – Zakariás I. (2020) Kontingens szolidaritás – elemzési szempontok a késő modern segítési interakciók vizsgálatához (2. rész) *Esély*, 31(1), 3–23.

Sik D. – Zakariás I. (2021) A szolidaritási mező – járvány idején. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle,* 11(1), 1–30. https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.1.1

Spéder Zs. (2011) Ellentmondó elvárások között… Családi férfiszerepek, apaképek a mai Magyarországon. In Pongrácz T. (szerk.) *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai.* Budapest: KSH, 129–147.

Spéder Zs. (2018) Apaság. A férfiak gyermekvállalása és családi szerepei. In Monostori L. – Spéder Zs. (szerk.) *Demográfiai Portré 2018*. Budapest: KSH Népességtudományi Kutatóintézet, 65–82.

Székely Zs. – Csabai M. (2017) Együtt szülés: A szülés során létrejövő segítő kapcsolat kvalitatív vizsgálata a társadalmi nemek, *TNTeF,* 7(2), 41–59.

Székely Zs. (2016) „Ilyenkor szoktam remegni…" – rendhagyó esettanulmány egy kutatási interjú alapján. *Lélekelemzés*, 11(1), 79–91.

Székely Zs. (2018) *„Egymás-állapot". Szülésznők-bábák-dúlák tapasztalatai a segítő kapcsolatról: interpretatív fenomenológiai analízis.* PhD disszertáció. Pécsi Tudományegyetem. Elérhető: https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/18020/szekely-zsofia-tezis-hun-2018.pdf?sequence=2&isAllowed=y [Letöltve: 2021–12–02].

Takács E. (2016) Mechanisms of power, victimization and autonomy in the health care system. *Metszetek*, 5(2), 60–80.

Takács E. (2018) *A szolidaritás alakváltozásai. Az együttműködés lehetőségei és gátjai a mai Magyarországon.* Budapest: Napvilág.

Varró G. (2015) „Így szülünk mi — szülési lehetőségek és gyakorlat Magyarországon." In Kisdi B. (szerk.) *Létkérdések a szülés körül*. Budapest: L'Harmattan, 185–204.

Walby, S. (2004) The European Union and Gender Equality: Emergent Varieties of Gender Regime. *Social Politics* 11(1), 4–29. https://doi.org/10.1093/sp/jxh024

Függelék

1. táblázat. Szakértői interjúk: az interjúalanyok jellemzői (N=15)

orvos foglalkozású	5
ebből gyermekorvos (vidéki nagyváros + szegregátumi településeken)	2
ebből koraszülött klinikán dolgozó orvos, szoptatási tanácsadó (Budapest)	2
ebből gyermekágyas kismama	1
védőnő foglalkozású	8
ebből laktációs tanácsadó	2
budapesti vidéki (vidéki nagyváros, pest-megyei agglomerációs középváros) szegregátum	4 3 1
ápoló (gyermekosztály, vidéki nagyváros)	1
Biztos Kezdet Gyerekház koordinátora (szegregátum)	1
Összesen	15

2. táblázat. Kismama interjúk: az interjúalanyok jellemzői (N=8)

Vidéki nem szegregátum	3
Vidéki szegregátum	2
Budapesti	3[28]
Összesen	8

28 Herbai Edit három kismamával és egy védőnővel készített interjúját a kutatás megkezdését megelőzően, 2018 tavaszán készítette.

Sztáray Kézdy Éva – Drjenovszky Zsófia[1]

Gondoskodásviszonyok a gyermekükkel otthon lévő apák családjaiban Magyarországon[2]

https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.4.138

Absztrakt

A hagyományos családi szerepfelfogás szerint a családon belüli gondoskodás, különösen a kisgyermekek körüli teendők ellátása elsősorban az anya feladata, az apa szerepe pedig a kenyérkeresés, azaz a családjától elkülönülten, a munkaerőpiacon történő munkavégzés, amellyel a családjának megteremti az anyagi biztonságot. Az utóbbi évtizedekben azonban a társadalmi változásoknak megfelelően megjelent egy új típusú, modern apakép is, amely mögött egy inkább egalitárius családi szerepfelfogás húzódhat meg. Ezzel párhuzamosan a hegemón maszkulinitás elmélete és gyakorlata mellett empirikus kutatási tapasztalatokkal is alátámasztott új férfiasságdefiníciók fogalmazódnak meg, amelybe a háztartási munkák egyenlőbb megosztása mellett a kisgyermekekről való gondoskodás is beletartozik. Továbbá számos kutatás mutatja, hogy az apák aktív részvétele a gyermekek gondozásában pozitív hatással van a szülő-gyermek, valamint a szülők közötti kapcsolatra és a családi dinamika alakulására.

Bár Magyarországon is egyfajta elmozdulás figyelhető meg a hagyományos, kenyérkereső apa normája felől az új típusú, gondoskodó apakép irányába, nemzetközi adatokkal is összevetve mégis azt látjuk, hogy hazánkban a gyermekével otthon maradó apa még ebbe a képbe is ritkán illeszkedik.

Tanulmányunkban éppen ezzel a bővülő, de igen szűk csoporttal foglalkozunk. Eredményeink 31 olyan apával készített félig-strukturált mélyinterjún alapulnak, akik gyermekük születését követően valamely időszakban maguk maradtak otthon, míg az anya dolgozott. Annak érdekében, hogy az eredményeket családi kontextusban lehessen értékelni, az interjúalanyok párjai is kitöltöttek egy rövid kérdőívet.

Eredményeink közül tanulmányunkban ismertetjük egyrészt az otthon maradó apáknak az apaságról és az azzal szorosan összefüggő férfiasságról vallott felfogásának jellegzetes mintázatait, másrészt megvizsgáljuk, hogy az otthon töltött idő hogyan alakította az apák és gyermekük közötti, valamint a szülők közötti kapcsolatot.

Kulcsszavak: gyermekükkel otthon maradó apák, gondoskodó apaság, férfiasság, kvalitatív kutatás

1 Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Társadalom- és Kommunikációtudományi Intézet, Szociológia Tanszék

2 A szerzők a tanulmány alapjául szolgáló kutatást a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kara által finanszírozott, „Szülőség-apaság” című, 20695B800 témaszámú pályázatának keretében végezték.

Caring Relationships within Families with Stay-at-home Fathers

Abstract

According to the traditional parental role perception, caring within the family, especially taking care of small children is primarily the role of the mother while the father, as the breadwinner, provides the family with financial stability by working in the labour market separated from the family. In recent decades, however in line with social change a new type of modern father-image has appeared behind which a more egalitarian concept of family role may lie. In parallel, along with the theory and practice of hegemon masculinity new definitions of masculinities, also supported by empirical research experience, are being formulated. They include in addition to a more equal distribution of chores, the care of young children. Furthermore, numerous researches show that fathers' active participation in childcare has several positive effects on the relationship between the parents and the children, and between the parents themselves, as well as on family dynamics.

Although a shift from the traditional, breadwinner norm of fatherhood to the new type of caring father image can be seen in Hungary as well, even so, in comparison with international data, we can observe that stay-at-home fathers in Hungary rarely fit even in this image.

In our study, we are focusing on this expanding but very narrow group. Our results are based on 31 semi-structured interviews with fathers who actually, any time after the birth of their child, have stayed at home while the mother was working. In order to evaluate our results in a family context, we asked also the interviewees' partners to fill in a short questionnaire.

Among our results we describe in our study on the one hand the characteristic patterns of stay-at-home fathers' perceptions about fatherhood and closely related masculinity. On the other hand, we examine how time spent at home has shaped the relationship between fathers and their children, as well as the relationship between the parents themselves.

Keywords: stay-at-home fathers, caring fatherhood, masculinity, qualitative research

Sztáray Kézdy Éva – Drjenovszky Zsófia

Gondoskodásviszonyok a gyermekükkel otthon lévő apák családjaiban Magyarországon

Bevezetés

A gondoskodás az emberi kapcsolatok egyik legalapvetőbb eleme és mint alapvető emberi cselekvés a társadalmi integrációt erősítő tevékenység (Acsády 2014). Komplex rendszerként magába foglalja a rászoruló emberek fizikai és érzelmi segítését az újszülöttről és kisgyermekekről való gondoskodástól kezdve a betegek és az idősek ellátásán keresztül a bármilyen hátrányos helyzetben lévők megsegítéséig (Bartha–Zentai 2020). Megkülönböztethetjük a fizetett munkaként végzett formális, intézményesített gondoskodási feladatokat a nem fizetett gondoskodási tevékenységtől. Az utóbbiba beletartozik a mindennapi életben funkcionális korlátokkal küzdő személyek önkéntes segítése (OECD 2011), valamint a háztartásokban végzett minden nem piaci tevékenység – ideértve a gyermekek vagy az idősek közvetlen ellátását és a közvetett gondoskodási tevékenységeket, mint például a főzés vagy a takarítás (daSilva 2019).

Tanulmányunkban a családon belüli nem fizetett gondoskodásviszonyokat elemezzük olyan családok körében, ahol az apa marad otthon egy bizonyos ideig a gyermekével, míg az anya az otthonon kívül végez kereső tevékenységet. Ezekben a családokban a hagyományosan női feladatnak tekintett gondoskodás (Acsády 2014, daSilva 2019) az apának nem csupán az egyik, hanem a fő feladatává válik. A gyermekükkel otthon maradó magyar apákat vizsgáló átfogó kutatásunkon belül jelen tanulmányban arra a kérdésre kerestük a választ, hogy ezek az elsődleges gondoskodóvá váló férfiak hogyan értelmezik az apaság és az azzal szorosan összefüggő férfiasság fogalmát, és mindez hogyan formálta a gyermekükkel és a partnerükkel való viszonyukat.

Kutatásunk elméleti kereteként először bemutatjuk az utóbbi évtizedekben történő változásokat a szülői szerepek és szerepelvárások tekintetében. Ezt követően ismertetjük, hogy a szerepváltozásokkal párhuzamosan milyen empirikus tapasztalatokkal is alátámasztott új típusú apaság- és férfiasságkoncepciók fogalmazódtak meg a szakirodalomban. Majd bemutatjuk a célcsoportunkra, azaz a gyermekükkel otthon maradó apákra vonatkozó nemzetközi kutatási eredményeket, külön kiemelve, hogy az otthon töltött idő hogyan alakította az apák és gyermekük közötti, valamint a szülők közötti kapcsolatot. Elméleti keretezésünk utolsó szakaszában rátérünk a magyarországi apakutatások bemutatására. Kutatásunk módszertanának ismertetése után elemzésünkben az elméleti keretezés során felvázolt szempontok szerint ismertetjük a kutatási kérdéseinkre kapott eredményeinket és következtetéseinket.

Elméleti keret

Változó szülői szerepek és szerepelvárások

Az ipari forradalmat követően az érintett társadalmakban kialakult hagyományos szülői szerepfelfogás- és elvárás szerint egy családon belül a gyermekgondozás és -nevelés elsősorban a nők, az anyák dolga, míg az apa a családjától elkülönülten, kenyérkeresőként a munkaerőpiacon dolgozva nyújtja az anyagi biztonságot a családjának. A 20. század második felében a gazdasági, társadalmi változások következtében a nők tömegesen léptek be a munkaerőpiacra és a legtöbb országban általánossá vált a kétkeresős családmodell (Johnson

2016). Ebben a modellben a nőkre kettős teher hárul: helyt kell állniuk a munkahelyen, hogy ezzel anyagilag is támogassák a családjukat és meg kell felelniük a korábbi gondoskodással kapcsolatos szerepelvárásoknak is (Latshaw–Hale 2016).

A nők munkaerőpiaci aktivitásának növekedésével a férfiakra vonatkozóan is megkettőződtek a szerepelvárások: növekvő szerepet kell vállalniuk az otthoni, gondoskodáshoz kötődő feladatokban, valamint fő kenyérkeresőként továbbra is helyt kell állniuk a munkahelyükön és így jó apaként biztosítani a család anyagi ellátását (Geszler 2014, McLaughlin–Muldoon 2014). Ugyanakkor az utóbbi évtizedekben mindkét nem részéről megnőtt a belső igény arra, hogy magas szinten tölthessék be szerepüket egyszerre a munkában és otthon is (Hobson–Fahlén 2009). Mindezen változások ellenére a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok is azt mutatják, hogy – a skandináv országok kivételével – a háztartási munkamegosztás továbbra sem kiegyenlített (például OECD 2021, Szalma–Takács 2017, Acsády 2014, Nagy et al. 2018, Geszler 2018).

Változó férfi- és apakép

A szülői szerepek és szerepelvárások változásával párhuzamosan a férfiasság és az azzal szorosan összefüggő apaság társadalmi definíciója is változóban van. Hogy mi számít egy társadalomban jó vagy normatív apaságnak, kulturális, politikai és gazdasági összefüggések alapján változik (Duckworth–Buzzanell 2009, Latshaw 2011). Ezen változások ismertetéséhez a hegemón maszkulinitás elméletéből indulunk ki, amelynek leggyakrabban idézett forrásai R. W. Connell és szerzőtársainak több tanulmánya (például Connell 1995, Connell–Messerschmidt 2009).

Connellék szerint a hegemón maszkulinitás egy nagyobb struktúra részét képező összetett jelenség, amely *„…arra vonatkozik, hogy férfiak egyes csoportjai hogyan válnak képessé arra, hogy belakják a hatalommal és gazdagsággal járó pozíciókat, illetve hogyan lesznek képesek legitimálni és újratermelni az uralmukat létrehozó társadalmi viszonylatokat”* (Connellt idézi: Hadas 2009:33). Ezeknek a társadalmi viszonyoknak az egyik legnyilvánvalóbb leképeződése a család, illetve a háztartás, ahol akár a szülők közötti, akár a gyermek(ek) és szülők közötti viszonyokban, vagy a háztartási és gyermeknevelési, azaz a gondoskodó feladatok elosztásában tükröződnek vissza a férfiassággal kapcsolatos elvárások (Connell 1995).

A hegemón férfiideál hagyományosan olyan tulajdonságokat testesít meg, mint erős, sikeres, érzelem nélküli és irányító (Hunter et al. 2017), amely tulajdonságok kevés teret engednek az intimitásnak és gondoskodásnak (Geszler 2014). A családon belül pedig egyértelműen a családfő, illetve az elsődleges kenyérkereső anyagi biztonságot nyújtó szerepe társul a hegemón férfiassághoz, amelynek feladását jelenti, ha a férfi a kizárólagosan női feladatnak tekintett háztartási és gyermeknevelési teendőkből is kiveszi a részét (Connell 1995, Neményi 2016, Elliott 2015). A hegemón férfiidentitás tehát a fizetett munka és a karrier szimbolikus értékén alapul, párosulva a gyermeke számára fizikailag és érzelmileg is elérhetetlen, távolságtartó, hatalmat és tekintélyt képviselő apa figurájával (Hunter et al. 2017).

Connellék elmélete szerint a hegemón maszkulinitást a férfiaknak ugyan csak kisebb része gyakorolja, mégis normatívnak tekinthető, azaz a férfilét legismertebb és a nyugati társadalmak által legelismertebb módja fogalmazódik meg benne. Így azok a férfiak is elismerik létezését és ehhez képest pozícionáljak saját magukat, akik nem felelnek meg a hegemón maszkulinitás kulturális elvárásainak (Connell 2000, Connell–Messerschmidt 2009). Egy, a közelmúlt empirikus kutatásainak tanulságait összefoglaló tanulmány is arra a következtetésre jutott, hogy úgy tűnik, a hegemón férfiasság az új típusú férfiasság- és apaságkoncepciók terjedése mellett továbbra is irányítja a kortárs apaságdefiníciókat a nyugati társadalmakban (Hunter et al. 2017).

A tradicionális, „gondoskodásmentes" férfiasság elmélete és gyakorlata mellett, illetve ezekkel szemben az utóbbi években számos, empirikus kutatási tapasztalattal is alátámasztott – és társadalmilag is kívánatos (Connell–Messerschmidt 2009) – új férfiasságdefiníció fogalmazódik meg a szakirodalomban (például Hanlon 2012, Elliott 2015, Dermott 2003), ami egyben egy új típusú, a hegemón maszkulinitással versengő apaképet is körvonalaz. Más szerzők pedig amellett érvelnek, hogy az apák gondoskodó gyakorlata beépül a hegemón férfiasság fogalmába (Brandth–Kvande 1998), így az új apakép nem megkérdőjelezi a hegemón férfiasságot, hanem összhangba kerül vele, és ezáltal az aktív apaság ideálja hegemón státuszt nyerhet (Geszler 2018).

Az új apaság és férfiasság koncepciójára az elmúlt évtizedekben különböző elnevezések születtek, amelyekről általánosságban elmondható, hogy elvetik azt a szerepmegosztást, mely szerint az apáknak kizárólag a gazdasági szerepre kellene koncentrálniuk, miközben az anya fő feladata az otthon és a gyermekek gondozása lenne. Az új férfi, illetve apa (new man, new father) jellemezhető továbbá mindazokkal a hagyományosan női attribútumokkal, mint az érzékenység, az érzelmek kifejezésének képessége, és a – jelen kutatásunk szempontjából legfontosabbként értékelt – gondoskodás képessége és igénye (Geszler 2014). A továbbiakban néhány sokat idézett és hivatkozott definíciót fogunk áttekinteni.

Niall Hanlon 2012-es könyvében új perspektívába helyezte a férfiaknak a gondoskodó feladatokhoz fűződő amúgy bizonytalan viszonyát egy olyan társadalmi kontextusban, ahol a tradicionális férfiasság elvárása egyidejűleg van jelen a férfiak növekvő igényével a gondoskodási feladatokba történő bevonódással. Ír férfiak tanulmányozása során bemutatta, hogy a férfiasság nem zárja ki a gondoskodó feladatok ellátását és az érzelmi kapcsolatok ápolását. Tágabb kontextusban a Hanlon (2012) által megfogalmazott gondoskodó társadalom megérti és elismeri, hogy a gondoskodó férfiasság (caring masculinity) egy érvényes és értékes identitás lehet a férfiak számára.

Lényegében Hanlon megközelítésére alapozva Elliott (2015) gondoskodó férfiasságnak nevezi az olyan férfiidentitást, amely egy kapcsolatban elutasítja az egyenlőtlenségeket kifejező uralmi viszonyokat és a hozzá kapcsolódó olyan tulajdonságokat, mint például az erőszak. A gondoskodó férfiasság további jellemzői az érzelmek kifejezése és a gondoskodás értékelése, valamint a hagyományos férfias értékek újrafogalmazása gondozásorientált és kapcsolati értékekké (Elliott 2015, Lee–Lee 2018).

Több szerző (Dermott 2003, Norman–Elliot 2014) a gondoskodó feladatokban való apai részvétel, azaz a résztvevő apaság (involved fatherhood) konceptuális és operacionális nehézségére hívja fel a figyelmet, mivel a részvétel sokféleképpen értelmezhető. A tág és nem pontosított értelmezési keret lehetővé teszi, hogy minden apát, aki valamilyen szinten részt vesz a gyermekek gondozásában és a nevelési feladatokban, résztvevő apaként jellemezzünk (Dermott 2003:11). Ebben az értelemben az apák által elvégzett házimunka, illetve a házon kívül végzett keresőtevékenység is indirekt gondoskodásként értelmezhető. Dermott (2003) így bevezeti az érzelmi alapú apaság (intimate fatherhood) fogalmát, amely inkább a gyermek életében való érzelmi, mint a gyakorlati részvételre helyezi a hangsúlyt. Az érzelmi közelség kialakítására törekvő apák (intimate fathers) nagyobb arányban vesznek részt a szülői feladatokban, de ez nem szükségszerűen terjed ki a házimunkára is, elsősorban inkább a gyerekek körüli kötetlenebb tevékenységekre értendő (például játék, esti olvasás stb.).

Az apaszerep norvégiai történetét elemző könyvében Lorentzen (2014) megkülönbözteti a családértapa (father-for-the-family) és a családban-apa (father-in-the-family) fogalmakat. Az előbbi a 20. század első harmadától az 1960-as évekig jellemezte a norvég apaképet és egy olyan modellt jelent, ahol az apa elsődleges feladata a családért végzett keresőmunka, az anya pedig a gyermekekről való gondoskodásért felelős. A családban-apa fogalom pedig az apák kettős szerepére utal, amelyben az apa részvétele a gyermek életében magától

értetődik. Szintén a skandináv társadalmakra vonatkozó kutatások aktív apaságként írják le azt az apai attitűdöt, melynek legfontosabb eleme a gyermeknevelésben való aktív részvétel (Geszler 2014), amelyet a célzott, nem átruházható apasági szabadság intézménye is elősegít ezekben az országokban. (OECD 2019a, 2019b)

Az új apaság meghatározását célzó szakirodalmak egyetértenek abban, hogy az apai kenyérkereső szerep nem zárja ki a gyermeknevelésben való aktívabb részvételt. Koslowski (2011) például *„az aktívan törődő apaság meghatározása során azt hangsúlyozta, hogy az aktívan törődő apák a fizetett munkavégzésből és a gyermekekkel való törődésből egyaránt kiveszik a részüket – és nem feltétlenül a munkaerőpiaci részvételük csökkentése révén próbálják összeegyeztetni családi feladataikat a fizetett munkavégzéssel”* (Takács 2017:105). Sőt, Hanlon (2012) szerint a család anyagi biztonságának előteremtése értelmezhető a gondoskodás egyik legitim formájaként is. Ebből a szempontból azok az úgynevezett „elsődlegesen gondoskodó apák” (primary caregiving fathers) (Hunter et al. 2017), akik egy bizonyos időre részben vagy teljesen feladják a kenyérkereső munkájukat annak érdekében, hogy kisgyermekükkel otthon maradjanak, a férfiasságnak egy új formáját hozzák létre (Doucet 2004).

Gyermekükkel otthon maradó apák

Napjainkban szerte a világon egyre több férfi értelmezi újra apaságát és – ha átmeneti időre is, de – kilépve a munkaerőpiacról elsődleges gondoskodóvá lép elő, így az apák ezen szűkebb csoportjának vizsgálatát egyre nagyobb társadalomtudományos érdeklődés övezi. A továbbiakban áttekintjük a gyermekükkel otthon maradó apákra vonatkozó nemzetközi kutatásokat abból a szempontból, hogy milyen férfiasság-, illetve apaképek azonosíthatóak körükben.

A legtöbb otthon maradó apával készített empirikus (általában kvalitatív interjúkon alapuló) kutatás megállapítja, hogy a vizsgált apák egyszerűen újradefiniálják maguknak a férfiasság fogalmát és új férfinormákat formálnak (Rushing–Sparks 2017, Rochlen–McKelley 2009, Rochlen et al. 2008, Brandth 2012), mivel az általuk betöltött új apaszerep nem kompatibilis a hagyományos szereppel (McLaughlin–Muldoon 2014). A legtöbbjük szülői szerepfelfogása szakít az általános társadalmi elvárásokkal, főleg az „apa mint a család anyagi támasza” elvárással (Snitker 2018) és egy sokkal rugalmasabb meghatározását adják a férfiasságnak és az apaságnak.

Kifejezetten férfiasnak tartják az anyagi biztonság megteremtésén túlmutató közvetlen gondoskodást is (Rochlen et al. 2008), és mivel ez a döntésük a családjuk legjobb érdekét szolgálja, ezáltal váltak olyan apákká, amilyenek szerettek volna lenni (Merla 2008). Fogalmazhatunk úgy is, hogy a férfiasságnak, illetve a jó apaságnak új sikerkritériumait fogalmazták meg (Rochlen–McKelley 2009), mint például a gyermekükkel kialakított kapcsolat minősége, vagy a gyermekkel eltöltött minőségi idő (Murinkó 2014a, Merla 2008, Chesley 2011). A vizsgált apák céljai középpontjában nem az anyagiak állnak, hanem a minőségi élet és a jó kapcsolat a párjukkal és a gyerek(ek)kel (Merla 2008).

A vizsgált apákat a hagyományos szülői szerepfelfogást elutasító attitűd jellemzi (Fischer–Anderson 2012, Snitker 2018). Azonban ez nem azt jelenti, hogy ne szembesülnének a család, a barátok és a tágabb környezet felől érkező külső elvárásokkal, mely szerint a gyermeknevelésben való intenzív részvétel pozitív visszajelzést eredményez, de a kenyérkereső szerep feladása és az elsődleges gondoskodó szülővé válás már meglepődést, esetenként kifejezett rosszallást vált ki a környezetből (Merla 2008, Snitker 2018). Többen arról számoltak be, hogy küzdenek a hagyományos pénzkereső férfikép eszméjével (Chesley 2011), és az ebből fakadó feszültséget úgy próbálják feloldani, hogy vagy valamilyen kapcsolatban maradnak a fizetett munkájukkal, vagy nem fizetett munkákat, például közösségi tevékenységet végeznek. Ezáltal megmarad a családfenntartó (provider)

identitásuk, ezzel magukat és másokat is megnyugtathatnak afelől, hogy még mindig férfiak (Doucet 2004, Doucet–Merla 2007, Latshaw 2011). Ha viszont nem tudják fenntartani sem a fizetett, sem a nem fizetett munkához fűződő kapcsolatukat, akkor szintén jellemző, hogy otthonlétük alatt valamilyen továbbképzésen vagy oktatásban vesznek részt, ami segíti őket a munkába való visszatérésben (Brandth–Kvande 1998, Latshaw 2011, Hunter et al. 2017).

Az apák otthonmaradásának lehetséges hatásai

Az apák aktív részvétele a gyermekek gondozásában számos makro- és mikroszintű pozitív hatással bír egy társadalomban, kezdve a nemek közötti egyenlőtlenségek csökkenésével, a nők magasabb munkaerőpiaci részvételén keresztül a családi kapcsolatok és dinamika kedvező alakulásáig. A következőkben bemutatjuk, hogy az otthon maradó apákra vonatkozó nemzetközi kutatások milyen hatásokról számolnak be a szülő-gyermek, valamint a szülők közötti kapcsolat és a családi dinamika alakulása tekintetében.

Az apák otthonmaradásának hatása az apa-gyerek kapcsolatra

Már az ezredfordulón megfigyelhető általános jelenség volt, hogy az apák intenzívebben vettek részt gyermekeik életében, több időt töltöttek velük, mint a korábbi nemzedékek férfitagjai (Tóth–Somlai 2002). Azonban a hagyományos apaszerepnek megfelelően a családtól elkülönült helyen végzett keresőtevékenység az apákat megakadályozza abban, hogy annyi időt töltsenek el gyermekükkel, amennyit szeretnének.

Az otthon maradó apák kiemelten fontosnak tartják, hogy lássák a gyermeküket felnőni és hogy gazdag és intim kapcsolat alakuljon ki közöttük. Ők ettől olyan apák, mint amilyenek akarnak lenni, amitől korábban éppen a pénzkereső szerep tartotta vissza őket. A gyerekkel való kapcsolat minősége központi tényező volt abban, hogy az otthon maradó apa és a kereső anya felállást válasszák. Empirikus vizsgálatok szerint az apa bevonódása a családi feladatokba szoros érzelmi kapcsolatot eredményez az apa és a gyerek között, erősíti az apa gyerek kapcsolatot (Merla 2008, Chesley 2011).

Amennyiben az anya a kenyérkereső, mind az anyának, mind az apának erősödött a kapcsolata a gyermekkel Rushing és Powell (2015) eredményei szerint. Míg az apáknak napközben van lehetőségük minőségi időt tölteni a gyermekükkel, addig az anyák a reggeli és az esti órákban, illetve hétvégén tudnak inkább bevonódni a gondozói feladatokba. Ilyenkor az apák biztosítják az anyáknak, hogy a gyerekkel lehessenek (Chesley 2011). Az otthon lévő apákkal készített legtöbb kutatás eredményei közt kiemeli a szülő-gyermek kapcsolat pozitív alakulását (Rochlen-Mckelley 2009, Johnson 2016, Snitker 2018).

Az apa otthonmaradásának hatása a szülők közötti kapcsolatra

Az otthon maradó apák tehát szorosabb érzelmi kapcsolatot szeretnének a gyermekükkel, ezért megosztják a gondoskodást az anyával (Rushing–Powell 2015, Doucet 2009). Ezekben a családokban egalitáriusabb szemlélet érvényesül a szülői gyakorlatok terén (Rushing–Powell 2015, Merla 2008), az otthoni hagyományos munkamegosztás egy kiegyensúlyozottabb munkavégzés felé mozdulhat el, mely a szülői felelősség sokkal kiegyenlítettebb megosztását is eredményezi (Chesley 2011).

Egy dolgozó anya magas fokú támogatást kap otthon maradó férjétől: az apa támogatja az anyát a munkájában, ami csökkenti a gyermeknevelléssel és a házimunkával kapcsolatos stresszt. Mindez nagyobb egyetértést eredményez a családi döntések terén, és sokszor intenzív kommunikációval is jár. Sok esetben az anyák tartják napközben a kapcsolatot a férjükkel, így továbbra is részesei a napi döntéseknek (Rushing–Powell 2015).

A kiegyenlített döntéshozás, a munkamegosztás és egymásnak a megbecsülése alapvető tényezők a házastársi megelégedettségben. Az egymás iránti pozitív érzések tehát tovább erősítik a szülők közötti kohéziót (Rushing–Powell 2015, Merla 2008, Rushing–Sparks 2017). A szerepvállalás megfordítása továbbá lehetőséget biztosít arra is, hogy kölcsönösen megértsék egymás korábbi feladatait (azaz például az apa lássa az otthoni teendők, az anya pedig a gyerek melletti napközbeni munkavégzés nehézségeit).

Az apák támogató hozzáállása az anyák munkavégzését illetően pozitív hatással lehet a nő karrierjére is (Dunn et al. 2011). Azzal, hogy tudják, a gyereket jó kezekben hagyták (Dunn et al. 2011), sokkal komfortosabban tudják végezni a munkájukat, jobban tudnak koncentrálni a munkahelyi kötelezettségeikre, mely abban is segít, hogy az otthoni idejükben pedig jobban tudnak a gyerekkel is minőségi időt tölteni (Rushing–Sparks 2017). Ugyanakkor Chesley (2011) eredményei vegyesebb képet mutatnak ebből a szempontból. Bár növelheti a párkapcsolati elégedettséget, hogy ezek az apák a háztartási terhek átvállalásával támogatják az anyákat a munkavégzésükben, az interjúalanyok beszámoltak például az apa és a gyermek között kialakult szoros kapcsolatra való féltékenységről, mely a házasságukra negatív hatással volt. Emiatt sokkal kritikusabban is ítéli meg a férfi saját szülői képességeit, mely szintén konfliktust eredményezhet a párkapcsolatban. Összességében mindezek alapján elmondható, hogy az apák a szerepüket nem csupán abban látják, hogy a gyermekükről gondoskodjanak, hanem abban is, hogy minél inkább távol tartsák a stresszt az anyától, minél harmonikusabban tudják megosztani feladataikat, így törekszenek a munka és a család egyensúlyának elérésére.

A magyar apák

Az apaszerep változásával összefüggő magyar kutatások

A férfiak családban betöltött szerepét vizsgáló hazai kutatások igen elenyészőek voltak sokáig. Pongrácz és Molnár (2011) 2000 és 2009 között vizsgálta a tradicionális és a modern szemlélet alakulását. Eredményeikben bemutatták, hogy míg az előző némileg visszaszorult, teret engedve az utóbbinak, összességében a „kevert" szemléletű típus alkotta a legnagyobb csoportot. Spéder 2011-ben vizsgálta a magyar társadalom erre vonatkozó véleményét a teljes népességre vonatkozó reprezentatív mintán. Eredményei szerint a „kenyérkereső" és az „új típusú apák" közötti szerepelvárási különbség elsősorban a gyermekgondozás területén érhető tetten. A legtöbben kettős elvárást fogalmaznak meg a férfiakkal szemben, azaz fontos egyfelől mind az anyagiak biztosítása, mind pedig a családi életben való aktív részvétel. Azonban a hagyományos kenyérkereső apakép erős jelenlétére utal, hogy a megkérdezettek fele továbbra sem tartja fontosnak az apák aktív részvételét a gyermekgondozásban. Kevés azoknak az aránya, akik a gondoskodó apaszerepet helyezik előtérbe, illetve akik elutasítanák a férfi pénzkereső szerepének a fontosságát (Spéder 2011).

Az apai szerepekkel kapcsolatos attitűdöket, a nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedés alakulását vizsgálta Gregor (2014, 2016) is. Eredményeiből többek között kiderül, hogy a felnőtt lakosság már bizonyos szempontból támogatja az apák aktívabb családi részvételét, azonban ez a támogatás nem egyértelmű: annak ellenére, hogy a 2000-es évektől a hazai közvéleményben is egyre erőteljesebben jelenik meg, hogy a férfiak intenzívebben vegyenek részt az otthoni feladatokban, abban, hogy ez akár azt is jelentheti-e, hogy az apa vegye igénybe az otthonmaradással járó családtámogatást (gyed/gyes), már igen megosztott a közvélemény.

Makay és Spéder (2018) – a korábbiakkal összhangban – később is vizsgálták, hogy a társadalom mennyiben támogatja az „új típusú", családcentrikus apaszerepet, és mennyiben a „hagyományos" típust. Eredményeik alapján a népesség több mint fele elvárja az apáktól a gyermekeivel törődő apai szerepet is, azaz, hogy aktívan vegyenek részt a családi életben. Emellett a férfiakkal szemben megjelenő társadalmi elvárások között

továbbra is jelen vannak a családfenntartói szereppel kapcsolatos elvárások, és a magyar társadalomban ez a kettős elvárás a legelterjedtebb (a társadalom kétötödére jellemző).

A legfrissebb reprezentatív adatfelvétel a magyar születési kohorszvizsgálat (Szabó 2020), melynek egy része kifejezetten az apák szerepére vonatkozó kérdéseket is tartalmaz. A megkérdezett apák közel fele számára nem fontos a pénz és a karrier. 63%-uk nyilatkozott úgy, hogy „az apák ugyanolyan jól el tudnak látni egy kisgyereket, mint az anyák". Az apák 53%-a ellenzi azt az állítást, hogy a „férfiaknak nehéz gyengédségüket, érzelmeiket kimutatni egy kisbaba felé" (KOHORSZ'18 2021). Ezekből az előzetes eredményekből is feltételezhetően igazolható Magyarországon az új típusú apaság irányába történő elmozdulás, azonban ahogyan ezt a következő fejezetben is látni fogjuk, a gyermekével otthon maradó apa még ebbe a képbe is ritkán illeszkedik. Makay és Spéder (2018) vizsgálatából az derül ki, hogy a válaszadók 71%-a értett egyet azzal, hogy „Nem való egy férfinak, hogy háztartásbeli legyen".

Magyarországon korábban csupán egy olyan empirikus kutatás készült (Takács 2017, 2020), amely kifejezetten a gyermekükkel otthon lévő apák vizsgálatát tűzte ki célul, azonban Takács 2005 és 2008 között zajló kvalitatív kutatása során az 55 megkérdezett apa közül csak nyolcan voltak olyanok, akik legalább fél évig kipróbálták az otthon maradó apák *(stay-at-home fathers)* szerepét (Takács 2020:490). Az önmagában is jelzésértékű, hogy a 15 évvel ezelőtti helyzethez képest a mostani kutatásban már könnyebben lehetett otthon maradó apákat találni. Olyan hazai kutatások is születtek, amelyekben olyan családokat vizsgáltak, ahol az anya a fő kenyérkereső. Mindezek a kutatások összességében igen jó kiindulópontot nyújtanak jelen téma vizsgálatához, hiszen más-más szempontból járják körbe az apaszerepet, illetve a párkapcsolati dinamikát. Neményi és Takács (2018, Neményi 2016) interjús kutatásukban olyan párokat kérdeztek, ahol a nők járultak hozzá nagyobb mértékben a családi összjövedelemhez. Nagy Beáta (2016) kvalitatív kutatásában szenior pozíciókban dolgozó nőkre fókuszált. A vizsgált családok között egyetlen esetben maradt otthon az apa gyermekgondozási szabadságon. A megkérdezettek ezt az alternatívát nem utasították el egyértelműen, „de sokan látták úgy, hogy Magyarországon ez még ma is megütközést kelt" (Nagy 2016:128).

Kifejezetten az aktívan törődő apaszerepet vállaló férfiak vizsgálatára irányult Takács (2017, 2020) interjús kutatása. Az önmagukat aktívan törődő apaként meghatározó interjúalanyok közé két „főállású" apa került, akik több mint egy évre – a fizetett munkájukat fölváltva – a „gyermekkel való otthoni törődést", választották, valamint hat olyan apa, akik legalább hat hónapra „cserélték föl fizetett munkavégzésüket otthoni törődő munkákra" (Takács 2017:113; 114). A női-férfi, illetve a szülői szerepfelfogásokat vizsgálta Petényi (2013) 17 párnál, akik közül 5 apa volt gyesen vagy gyeden. A változó apaszerepekkel is foglalkozott Geszler (2018) menedzser férfiakra irányuló kutatása is, valamint az intenzív apaság megjelenési formáit vizsgálta elvált apák körében Szalma (2021). Koltai (2010) nemzetközi kontextusban foglalkozott az apák szerepvállalását ösztönző gyermekgondozási szabadságok lehetőségeivel.

Gyermekükkel otthon maradó apák Magyarországon

Egy társadalomban az apák aktív részvétele a kisgyermekek ellátásában rendkívül bonyolult, történelmileg is meghatározott kulturális, értékrendbeli és jogi meghatározottságú, és erősen függ az adott ország családtámogatási rendszerétől is. A gyermekek otthoni ellátását biztosító családtámogatási ellátások bevezetésük óta jelentős változáson mentek keresztül Magyarországon, a mai hatályos szabályozás szerint a jelenleg a gyermek hároméves koráig alanyi jogon járó, fix összegű gyest és a gyermek hathónapos és kétéves kora között járó, biztosítotti jogviszonyhoz kötött, kompenzáló jellegű gyedet az apák és az anyák azonos feltételekkel vehetik

igénybe, mindkettőt szabadon megosztva egymás között. A fentieken túl a magyar apákat gyermek születése esetén öt munkanap pótszabadság illeti meg. Ezen túl a magyar családtámogatási rendszer nem ismeri – a skandináv országok mintájára egyre több európai országban bevezetett – apakvótát, illetve apai bónuszidőszakot, azaz a kisgyermekek otthoni gondozását biztosító olyan ellátási formát, ami csak az apának jár, nem megosztható és nem átruházható az anyának, továbbá elvész, ha az apa nem veszi igénybe (OECD 2019a).

A magyar családtámogatási rendszer tehát lehetővé teszi, azonban nem ösztönzi az apák részvételét a kisgyermekek otthoni gondozásában. Pedig azokban az országokban, ahol – akár apakvótával, vagy apáknak járó bónuszidőszakkal, illetve adókedvezménnyel – erősen ösztönzik az apák otthonmaradását, az apák nagyobb arányban veszik igénybe a rendelkezésre álló gyermekgondozási szabadságot. Ezekben az országokban az igénybe vevők 40–45%-a férfi, szemben az OECD országok 20%-os átlagával (OECD 2019b:4), továbbá a legmagasabb az apák által igénybe vett napok aránya, bár ez a mutató még a legmagasabb arányt produkáló Izlandon sem éri el az egyharmadot (OECD 2019b:4). Ezzel szemben Magyarországon a lehetőségek ellenére a statisztikai adatok is alátámasztják azt az attitűdvizsgálatokból már sejthető állítást, hogy kivételesnek tekinthető az a férfitípus, aki lecseréli az otthoni törődő munkára a fizetett munkavégzését (Takács 2017). Itt meg kell jegyezni, hogy az elérhető hivatalos statisztikai adatok csak az egyes ellátásokat igénybe vevők összességére vonatkoznak, a férfiak és nők közötti bontás nélkül (KSH 2019, 2020, 2021; OECD 2019b), azonban a szerzőknek sikerült egyedi adatkéréssel a Magyar Államkincstártól a vonatkozó adatokat megszerezni. Szintén egyedi adatkérés alapján tudható, hogy 2008-ban a gyes esetében 5%, a gyed esetében pedig 1% volt az igénybe vevő férfiak aránya (Takács 2020). 2020-ban a két ellátást igénybe vevők 12,5%-a volt férfi, a gyed esetében ez az arány már 22%. Az 1. táblázatból az is leolvasható, hogy a gyedet igénybe vevő férfiak száma 2014 óta több mint tízszeresére növekedett. Ez részben magyarázható a 2014-es, majd 2016-os jogszabályváltozással, mely lehetővé tette a családtámogatás igénybevétele mellett is a munkavégzést. Azaz a növekedés részben az ellátás igénybevétele mellett is dolgozó férfiak megjelenésének köszönhető.

1. táblázat. A gyest és a gyedet igénybe vevők száma

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Gyest igénybe vevők havi átlagos száma összesen (KSH 2019, 2020, 2021)	161 226	163 376	162 992	164 297	159 226	155 954	150 669
Gyest igénybe vevő férfiak száma összesen (MÁK)	7 279	6 380	6 075	6 402	6 920	7 727	8 384
Gyes mellett munkát végző férfiak száma (MÁK)	n.a.	n.a.	878	986	1 249	1 367	1 464
Gyedet igénybe vevők havi átlagos száma (KSH 2019, 2020, 2021)	83 701	85 970	91 126	97 470	102 512	104 440	110 144
Gyedet igénybe vevő férfiak száma összesen (MÁK)	2 374	2 942	6 377	11 191	17 777	21 936	24 267
Gyed mellett munkát végző férfiak száma összesen (MÁK)	n.a.	n.a.	4 661	8 551	12 295	14 805	15 972
„Apaszabadságot” igénybe vevők száma	n.a.	24 324	23 992	25 919	25 296	25 334	26 548

Forrás: KSH 2019, 2020, 2021; egyedi adatkérés alapján MÁK.

Mindez azt is jelenti, hogy a hivatalosan gyesen és gyeden lévő apák száma nem fedi egyértelműen az általunk vizsgált aktív apákat, akik vállalják a gyermekről való gondoskodást, míg az anya dolgozik. Azaz a gyedet és gyest igénybe vevő férfiak egy része nincs otthon a gyermekével.[3]

Módszertan és mintavétel

Kutatásunkban tehát olyan apákkal szerettünk volna interjút készíteni, akik gyermekük születését követően valamely időszakban, legalább 3 hónapot[4] maradtak otthon, míg az anya dolgozott. Az interjúalanyok felkutatását nehezítette egyrészt, hogy – ahogy korábban bemutattuk – hazánkban igen alacsony számban vannak jelenleg ilyen apák, hiszen mind a nemzetközi, de még inkább a hazai viszonylatban különleges eseteknek számítanak. Az adatgyűjtés során továbbá az is kiderült, hogy az a szűk csoport, amelyik igénybe veszi a családtámogatást, és az a csoport, amelyik otthon marad, nem teljesen fedi egymást. Ennek oka egyrészt az, hogy vannak olyan családok, ahol anyagilag jobban megéri, ha formálisan az apa él a családtámogatással, miközben lényegében változatlanul dolgozik, és valójában az anya marad otthon. Az apák másik csoportja viszont nem igényli a támogatást akkor sem, ha ő látja el a gyermek körüli teendőket, mert vagy vállalkozó és csökkentett mértékben ugyan, de életben tartja vállalkozását, vagy a párja külföldön kapott – hosszabb-rövidebb időre – munkalehetőséget, így a magyar támogatást nem veszi igénybe. Célcsoportunk ez utóbbi köre annyira rejtett, hogy igen nehéz meghatározni, és megtalálni, így felkerestünk minden olyan forrást, ahol reméltük, hogy elérhetőek lehetnek. Ezek közé tartoztak hazai apaklubok; apabloggerek; internetes apafórumok és -csoportok; védőnők; olyan cégek, ahol van apáknak szóló extra kedvezmény; témához kapcsolódó kiadványok szerkesztői, és végül hólabda módszerrel is dolgoztunk ismerőseinktől kiindulva. Az interjúk megszervezésére és lebonyolítására 2018–2020 során került sor.

Összesen 31 apával készítettünk félig strukturált mélyinterjút. Az interjúk hossza egy órától a két és fél óráig terjedt, amelyet megelőzött egy rövid szociodemográfiai kérdőív. Kutatásunk az otthon lévő apa – dolgozó anya családmodell teljeskörű, sok szempontú feltárását célozta, azonban jelen cikkben az interjú vezérfonalunk témái közül az alábbiakat elemezzük: a szülői szerepekkel kapcsolatos attitűdök, apasággal és férfiassággal kapcsolatos attitűdök, gyermekkel való kapcsolat értékelése és a szülők egymás közti kapcsolatának alakulása.

Bár a családi állapotra és a gyermekekre vonatkozóan nem voltak kritériumaink, mintánkba olyan együtt élő heteroszexuális párok kerültek, akik az adatfelvétel idején két kivétellel házasságban éltek, és mindegyikük – egy örökbefogadó pár kivételével – vér szerinti gyermeküket nevelték. Huszonegy család Budapesten, illetve az agglomeráció kisebb településein, további három más magyar városban, hét más európai fővárosban élt a vizsgált időszak alatt. Az apák többsége a harmincas, illetve negyvenes éveiben járt, a legfiatalabb 27, míg a legidősebb 64 éves volt, az anyák átlagéletkora 39 év volt az adatfelvétel idején. A mintánkban szereplő 1–4 gyermekes apák legtöbbje egy gyermek, mások két vagy akár három gyermek esetében is otthon voltak. Az otthonlét időtartama a legtöbb esetben 1–2 évig terjedt, a legrövidebb időtartam 3 hónap, míg a leghosszabb 11 év volt. A megkérdezett családok közül a legkorábban a gyermek féléves korában ment vissza az anya dolgozni, de a legtöbb esetben a gyermek egy és kétéves kora között. Norvég kollégáinkhoz hasonlóan (Brandth–

3 Ezt a jelenséget az internetes szlengben egyébként tévesen gyed-trükknek nevezik, azonban ez egy teljesen legális lehetőség. Az más kérdés, hogy ez a következő gyermek vállalásánál milyen anyagi következményekkel jár, illetve mennyiben szolgálja a nemek közötti egyenlőség előmozdítását.

4 Kutatásunkban magát az otthonlét jelenségét szerettük volna vizsgálni, ezért felső időhatárt nem szabtunk. Alsó határként azért határoztunk meg három hónap otthonlétet, mert ezt az időtartamot nem lehet a magyar munkaügyi szabályok szerint az éves szabadság terhére megoldani, tehát azt feltételeztük, hogy ilyenkor egy tudatos családi döntés eredménye az apa otthonmaradása.

Kvande 2019) mi is nagy erőfeszítéseket tettünk, hogy alacsonyabb iskolai végzettségű interjúalanyokat is elérjünk, így végül a mintánkból öten gimnáziumi érettségivel vagy érettségit követő, felsőfokra nem akkreditált szakképesítéssel, míg huszonhatan felsőfokú végzettséggel rendelkeztek. Ez az összetétel részben a mintavételi módszerünkből fakad, részben pedig magyarázza az a tény, hogy az alacsonyabb végzettségű férfiak kisebb arányban élnek az otthonmaradás lehetőségével a nemzetközi tapasztalatok alapján is (Szikra 2010). Magyarországi kutatások szerint is az új típusú, gondoskodó apaság inkább a fiatalabbak, a diplomások és a magasabb státuszúak körében nyer teret (Gregor 2016). Az anyák közül pedig csak egy megkérdezett rendelkezett szakközépiskolai végzettséggel, a többiek mind felsőfokú végzettségűek voltak.

A szülők munkaerőpiaci státuszát tekintve a gyermek születése előtt az anyák fele beosztott alkalmazottként dolgozott, negyede vezető beosztásban, a többiek pedig vagy tanultak vagy alkalmi munkákat vállaltak vagy saját vállalkozásban dolgoztak. Az apák többsége (17) szintén beosztott alkalmazottként dolgozott az otthonlétet megelőzően, további hét vezető beosztásban, míg hétnek saját vállalkozása volt. A megkérdezett szülők egyike sem volt munkanélküli.

Annak ellenére, hogy kutatásunkban az apákra fókuszáltunk, fontosnak tartottuk a másik oldal, az anyák véleményének megismerését is, hogy eredményeinket családi kontextusban tudjuk értelmezni. Ennek érdekében egy rövid kérdőívet az interjúalanyaink párjaival is kitöltettünk. Az elemzés során ezeket a kérdőíveket összevetettük az apák válaszaival, hogy lássuk ugyanarról az élethelyzetről mindkét fél véleményét.

Az interjúkról a résztvevők tájékoztatott beleegyezésével hangfelvétel készült, amelyek szó szerinti átirata képezte az elemzés alapját. Az interjúkból és a kérdőívekből származó idézett részleteknél interjúalanyainkat sorszámmal, az anyákat pedig az apa sorszáma mellé tett anya kiegészítéssel (például: „1anya”) jelöltük, továbbá minden azonosításra alkalmas adatot töröltünk, vagy megváltoztattunk a résztvevők anonimitásának megőrzése érdekében.

Tekintettel kutatásunk feltáró jellegére, az elemzés során induktív, adatközpontú tematikus megközelítést (data-driven thematic approach) választottunk (Braun–Clarke 2006). Az első fázisban a releváns témák és elemzési szempontok meghatározása érdekében többször alaposan átolvastuk az interjú-átiratokat. A második fázis során kialakítottunk egy kódkönyvet, amelyben a vonatkozó szakirodalmakban és az interjús beszélgetésekben felmerült összes lehetséges témát strukturált kódrendszerbe foglaltunk. Ezt követően lekódoltuk az összes interjú átiratát, azaz a releváns szövegrészek mindegyikéhez hozzárendeltünk egy vagy akár több kódot. Kódrendszerünket nem statikusan kezeltük, a kódolás során bizonyos kategóriákat összevontunk, másokat további alkódok szerint részleteztünk, új kódokat hoztunk létre, illetve néhányat elhagytunk. A kódolást követően először az egyes kódcsoporthoz tartozó szövegrészeket interpretáltuk, hasonlóságokat és különbségeket kerestünk a kódolt adatok között, továbbá összefüggéseket kerestünk az egyes kódok, illetve kódhoz tartozó szövegek között. Az apákkal készült interjúk elemzésével párhuzamosan az anyákkal felvett kérdőívek nyitott kérdéseinek válaszait hasonló módon kódoltuk annak érdekében, hogy mindkét fél véleményének elemzésével egymás kölcsönhatásában vizsgáljuk a jelenséget.

Eredmények

Apaság-férfiasságpercepciók a gyermekükkel otthon maradó apák körében

A gyermekükkel bizonyos időre otthon maradó apák a gyermekük körüli gondoskodói feladatok aktív ellátásával, az apaság gyakorlata során már újradefiniálták és -értelmezték maguknak az apaság és az azzal szorosan összefüggő férfiasság fogalmát (Rushing–Sparks 2017, Rochlen–McKelley 2009, Rochlen et al. 2008, Brandth 2012). Egyik interjúalanyunk például ezt úgy fogalmazta meg, hogy *„az általam kialakított férfiszerepbe tökéletesen beleillik* [a gyermekkel való otthonlét], *mert az énáltalam kialakított férfiszerep az egy hozzám illő, az én alkatomhoz illő férfiszerep”* (16). A magyar társadalom ugyan egyre erősebben elvárja az apáktól a gondoskodásban való aktív részvételt, azonban a kisgyermekkel való otthonmaradás a társadalom többsége szerint nem való egy férfinak (Makay–Spéder 2018). Interjúalanyaink közül a legtöbben saját maguk szeretettek volna otthon maradni és a gyermekük életébe ilyen módon (is) bevonódni: *„valahogy így egyre erősebbé vált az a dolog, hogy akkor én ezt nem úgy szeretném, hogy elmegyek reggel 7-kor és hazaérek, mit tudom én, estére, akkor kicsit aktívabban, ebben a pár évben részt tudjak venni.”* (28); *„Én szerettem volna a részese lenni mindennek, ami lehetséges, és hát azzal, hogy otthon maradtam, ez nyilván megsokszorozódott”* (6). Definíciónkból adódóan olyan apa nem került be a mintába, aki munkanélküliség miatt marad volna otthon, így kényszerként élte volna meg ezt a helyzetet. Azonban hét olyan család is volt, ahol az édesapa korábban nem készült erre a szerepre, hanem az anya visszautasíthatatlan külföldi munkalehetősége miatt választották ezt a szerepfelosztást: egyikük például azt hangsúlyozta, hogy *„egyszerűen nem dönthettem úgy, hogy ezt a lehetőséget elveszem a családomtól”* (11).

A gondoskodás mellett a gyermekkel való szoros fizikai és/vagy érzelmi kapcsolat kialakítása és a velük töltött minőségi idő minden interjúalanyunkra jellemző gyakorlat volt, amelyek a hegemón férfiasság elérhetetlen és távolságtartó ideáljától szintén távol állnak. (Erről a gyakorlatról a következő alfejezetben számolunk be részletesen.) Az újraértelmezett férfiasság percepciójába a hagyományosan női attribútumnak tartott érzékenység és az érzelmek kifejezésének képessége (Geszler 2014) is belefér, hiszen *„nem a férfiasságom csökkenne azáltal, hogy (…) néha meghatódom valamin”* (17). Olyan, szintén nőknek tulajdonított gyakorlatokról is beszámoltak, mint a családi kapcsolatok ápolása és mélyítése (Rochlen–McKelley 2009): *„tehát az anyósomnak én vagyok a családi kapcsolat. Az anyósom az engem hív fel mindenért, hogy mi legyen, hogy legyen. Szülinap, dumáljuk át, vajon örülne-e neki a gyerek, tehát alapvetően nekem ebben van ismeretem”* (26).

Mindezek mellett kutatásunk fontos tanulsága, hogy a férfiasságot újraértelmező, elsődleges gondoskodóvá váló apák is a férfiasságról alkotott véleményüket a többségi társadalom tradicionális férfiképéhez képest alkották meg, azaz annak létezését ismerik és elismerik és ehhez képest pozícionálták magukat (Connell 2000, Connell–Messerschmidt 2009). Mikor az apák önképére, apaságról és férfiasságról alkotott képére kérdeztünk rá, akkor explicit vagy implicit módon utaltak a hegemón maszkulin identitás lényegi elemeire, amely a fizetett munkán alapul. Tehát referenciaként szolgált önmeghatározásukhoz a hegemón maszkulinitás férfiasság percepciója (amibe nem fér bele a hagyományos női szerepként nyilvántartott házimunkák végzése és a gyermekgondozás). Az általuk választott gondoskodó szerep elfogadottságával kapcsolatban többen úgy gondolják, hogy *„ebben az országban meg máshol is talán még mindig ezek a hagyományos szerepek vannak, hogy a nőnek van otthon a helye a gyerekkel”* (24). Ugyanakkor elismerik, hogy ez Magyarországon is változóban van és a gyermek életében való valamilyen szintű gondoskodói részvétel már természetes: *„szerintem, akiknek gyereke lett, az mind az első héten legalább kipróbálta, hogy milyen a pelenkázás, […] most nem mondom, hogy ez a netovábbja az apa létnek, de szerintem már nincsen olyan, hogy valaki nem meri”* (27), még ha társadalmi

csoportonként ez változó is lehet: *„bár egyébként biztos attól is függ, hogy hol él az ember például, az, hogy milyen iskolát végzett, az, hogy milyen a környezet, milyen a gondolkodásmódja”* (24).

Az interjúk elemzése során az apaságot újraértelmező, otthon lévő apák körében alapvetően három jellegzetes mintázattípust különböztettünk meg abból a szempontból, hogy a hegemón maszkulinitás férfiképéhez hogyan viszonyulnak.

A hegemón maszkulinitást elutasító apák

Az első és mintánkban a legnépesebb típust azok a férfiak alkotják, akik teljes mértékben elutasítják a hegemón férfiképet és a hagyományos apaszerepet. Ezt az elutasítást néhányan vulgáris szavakat használva foglalták össze, például: *„Pofozkodni férfias dolgok? Az egy hülyeség leginkább. Megverni jól a másik embert, ez férfias dolog? Az egy marhaság. Ezzel nem tudnám azonosítani a férfiasságot”* (5).

Míg a mintánkba kerülő összes apáról elmondható, hogy valamilyen szinten mind elutasítják a gondoskodásmentes hegemón férfi ideálját, a hegemón maszkulinitást elutasító apák szerint a kenyérkereső munka, a családfenntartó szerep sem része a férfiasságnak. Így tehát az általuk alkotott férfiidentitás nem a fizetett munkán alapul: *„Nem a férfiasságom csökken azáltal, hogy kevesebbet keresek, vagy kevesebbet kerestem”* (17). Ez viszont nem jelenti azt, hogy közülük senki ne vállalt volna az otthonlét alatt valamilyen munkát. Volt, aki félállásban folytatta korábbi munkáját, mások saját vállalkozásukat folytatták tovább, vagy a környezetükben vállaltak alkalmi, illetve önkéntes munkákat, azonban ezt nem a férfiasságuk megerősítése érdekében tették, és ennek nem elsődleges célja volt a pénzkeresés és a hagyományos családfenntartó szerep megőrzése, hanem a hivatásuk szeretetével, vagy a szabadidejük értelmes felhasználásával, vagy a társas és szellemi igényük kielégítése érdekében tették. A fizetett munka folytatása hosszú távú stratégiaként is megjelent, azaz a későbbi munkába történő visszatérést segítette elő, ahogy az otthonlét alatt folytatott továbbképzések is.

A pénzkereső szerepet tehát az első típusba sorolt apák nem kötötték össze a férfiassággal, ahogy a hagyományosan női szerepek ellátását sem kötötték össze a nőiességgel. Egyikük szerint például *„Semmilyen módon nem befolyásolja azt, ahogy férfiként tekintek magamra az, hogy főzök-e két otthon lévő kisgyerekre”* (25); Más pedig úgy fogalmazott, hogy *„Én egyszerűen csak iszonyú szerencsés ember vagyok, hogy itt lehetek. Tehát ez, ezt nem is tudom, nem kötöm össze a férfiassággal vagy annak hiányával vagy nemek erényével”* (14). A gyermekükről való gondoskodás nemcsak belefér férfiasságképükbe, hanem *„ez egy lényeges eleme”* (10). Kifejezetten egalitárius szerepfelfogást vallanak, tehát semmilyen feladat ellátását nem kötik nemileg meghatározott szerepkörhöz, szerintük nincsenek férfi, illetve női munkák, így értékes vagy kevésbé értékes munkák sem: *„a két fél egymást ki tudja egészíteni és össze tudja hangolni azt, hogy mik a feladatok és azokból melyikük mit vállal és mit tud megcsinálni és mondjuk a másikat hogyan tudja támogatni ebben, hogy ez összejöjjön”* (15). Véleményük szerint néhány kivétellel (mint a szoptatás) mindkét fél mindent meg tud csinálni és természetes dolog, hogy két egyenértékű, teljes ember között átjárhatóak a szerepek és megosztják egymás között a feladatokat (Murinkó 2014b), ahogy egyik interjúalanyunk mondta: *„Mert nyilván (…) nem lehet az, hogy a nő is elmegy dolgozni, és akkor hazamegy, és akkor még gyerekekkel foglalkozik, háztartást vezet, bevásárol, a férfi meg csak hátradől és nézi a tv-t, én ezt így gondolom. Hogy ez így nem működhet”* (1). Mások szerint pedig éppen azért fér bele az otthoni gyermekgondozás és a háztartási munkák elvégzése a férfiasság fogalmába, mivel azt nem az egyes feladatok szerinti munkamegosztás dimenziójában, hanem tágabb perspektívában értelmezik: *„egy férfi akkor férfi, ha helyt tud állni A-tól Z-ig”* (5).

A hegemón maszkulinitást elutasító apák számára éppen stabil értékrendjük miatt nem jelentett önértékelési problémát a környezet esetleges meglepődő reakciója, vagy rosszalló megítélése (Perrone et al. 2009, Rushing–Powell 2015): *„Tehát ez engem sosem érdekelt, soha nem is fog érdekelni, most már úgy fest így ötven felé lassan”* (5). Egy másik édesapa szerint ugyan *„az emberek nagy részének fontos ez, hogy mit gondol a környezete, és nyilván az, hogy egy férfi otthon marad a gyerekkel, az nem egy férfias dolog, legalábbis így gondolnak rá, mert ugye Magyarországon ez a fejekben van, hogy ugye a férfi keresi a pénzt, a nő meg otthon van, főz, mos, vasal, a férfi az meg férfi, tehát hogy neki nem kell ilyeneket csinálni”*, de szerinte *„ez egy hülyeség. A kapcsolatok nagy része ezért megy tönkre”* (1). Az ebbe a típusba sorolt apák tehát alapvetően újradefiniálták a férfiasság fogalmát maguk számára, ami egy egalitárius nemi szerepmegosztáson alapul.

A hegemón maszkulintás egyes elemeit megtartó apák

A tipológiánk második jellegzetes csoportjához sorolt apákat a hagyományos apaszerepekhez köthető külső és belső elvárásokkal való megküzdés jellemzi. A hegemón maszkulinitást olyan értelemben ők is elutasítják, hogy számukra is fontos a gyermek életébe való aktív bevonódás és a gondoskodó feladatok (egy részének) ellátása, mindez belefér a férfiasság fogalmába, azonban a hagyományosnak tekintett férfiszerepek bizonyos elemeit nem tudták elengedni. Annak ellenére, hogy jól érzik magukat otthon és boldogan vállalták ezt a szituációt, küzdöttek a hagyományos férfikép eszméjével, annak is különösen a pénzkereső, családfenntartó elvárásával (Chesley 2011). Ahogy az egyik apa megfogalmazta: *„Akkor elhittem, nekem milliókat kell keresnem, ameddig [a fiam] alszik 2 órát.”* (8). A hegemón maszkulintás egyes elemeit megtartó apák közül egyikük számára például kiemelten fontos volt, hogy a családfenntartói szerepben is megmaradjon, annak ellenére, hogy az otthonlét egy éve alatt számára is a gyerek volt az első: *„Nekem az valószínűleg sokat segített, hogy pénzt kerestem, és ezért mindig egy kicsit ilyen kettős volt. Első mindig [a gyerek] volt, hogy itthon vagyok vele apaként, tehát ott volt mellette szorosan nyomában az az elv, meg az a gondolat, hogy én pénzt is keresek. […] ez a kettő tudott együtt működni”* (8). Számára belső elvárás volt, *„hogy meglegyen ez a klasszikus anya-apa szerep”,* és szerinte nem a gyermekkel eltöltött idő mennyisége tesz valakit jó apává, tehát *„ahhoz se kell az embernek itthon maradni, hogy jó apa legyen”* (8).

A nemi szerepek tekintetében az egyik pár kifejezetten konzervatív felfogásúnak tartotta magát. Az apa szerint *„mi azért úgy képzeltük el, hogy én leszek az, aki mindig dolgozik és a feleségem lesz, amikor nem”* (4). Az otthonlét alatt ő csak részben és átmenetileg tudta elengedni a hagyományos szerepet, ezért a gyermekek melletti szabadidejét kutatásra, továbbképzésre, kapcsolatépítésre használta, hogy a munkaerőpiacra történő visszatérését elősegítse. Összességében ő úgy érzi, hogy *„tulajdonképpen a feleségem kevesebb időt lehet velük, mint amennyit szeretne. Nekem több időt kell, mint amennyit szeretnék”* (4).

Egy másik interjúalany, bár az interjú elején azt mondta, hogy *„igazából én mindig úgy éreztem, hogy mindig dolgozom […] nem a pénzért mentem vissza”* (19) dolgozni, a családfenntartó szerepet ő is fontosnak tartotta, mindemellett nem akart senkitől anyagilag függeni: *„Meg mozogni akartam, el akartam én is tartani a családot. Azt nem akartam már, hogy itthon meresztgessem magam”* (19).

Egyikük egalitárius szerepfelfogással rendelkezik ugyan, szerinte *„egy hatalmas tévedés, hogy ha valaki nem ismeri el azt egy teljes munkának, vagy teljes értékű munkának, amit egy feleség vagy egy anya otthon tesz a gyes alatt”* (31) és számára is a család és a gyerekei a prioritás, hivatását nem tudta és nem is akarta feladni. *„Ugyanakkor, azt gondolom, hogy nagyon fontos, vagy hasonlóan fontos a hivatásom, tehát az, hogy [művész] vagyok és az, hogy övelük harmonikusan meg jól tudom magam érezni, abban szerepe van annak, hogy nekem*

van valami, ami, ahol viszont csak én vagyok és oda el tudok menni" (31). Felesége pedig kifejezetten úgy nyilatkozott, hogy *„több gyermek esetén pedig később is csak félállásban, részmunkaidőben tartom az egész család szempontjából jónak, ha az anya dolgozik"* (31anya). Tehát ők vállalt élethelyzetük ellenére sem tudták elengedni a hagyományos szülői szerepek egy részét.

A hegemón maszkulinitást elengedő apák

A harmadik típusba azokat az apákat soroltuk, akik szintén küzdenek a hegemón férfiasság ideáljával, azonban ezt a belső ellentétet nem úgy oldották fel, hogy valamilyen kapcsolatban maradtak a fizetett munka világával (Doucet 2004, Doucet–Merla 2007, Latshaw 2011), hanem egyszerűen elengedték ezeket a külső elvárásokat. A hegemón maszkulinitást elengedő apák úgy érzik, hogy a környezetük szerint nőiesnek titulált szerepet töltenek be. Tehát ismerik és elismerik, sőt elfogadják a hegemón maszkulinitás kulturális elvárásainak bizonyos elemeit, így az otthonlétüket teljes szerepcsereként élték meg. Egyikük szerint *„hát nem családeltartó* [vagyok], *mert az inkább a* [feleségem] *volt, a bére okán. Családfő sem lehetek, sokkal inkább ez a háttér lettem, tehát teljes szerepcsere alakult ki, én lettem a háttér"* (26). A vállalt vagy kényszerű szerepcsere azonban egy küzdelmes folyamat volt, ahogy erről egy másik apa is beszámolt: *„Alapvetően ez a kívülről jövő ilyen ki nem mondott dolog, hogy egy férfinak kell dolgoznia, a nő maradjon otthon, ez a klasszikus magyar vagy keleti felfogás. Mondtuk, hogy jó, de nálunk viszont más a helyzet. Ezt feldolgozni, vagy nem is feldolgozni, hanem kezelni volt egy picit nehéz"* (13). Egyik édesanya is hasonlóan nyilatkozott: *„Nagyon kettős érzelmeim vannak azzal a helyzettel, hogy nem a férfi a családfenntartó. Számomra ez nagy nehézség, évekig tartott míg el tudtam fogadni"* (26anya). A harmadik típusba sorolt apák közül egyikük igen sarkosan fogalmozott: *„Eddig sem gondoltam magam férfias férfinak, de ezentúl kétségem nincsen […] a férfiasságomat ott letettem a sarokba, amikor gyesre mentem"* (22).

Mindez nem jelenti azt, hogy az ebbe a csoportba sorolt apák ne érezték volna magukat jól ebben az általuk fordítottnak tartott felállásban, sőt, volt, aki kifejezetten büszkén és nagy élvezettel beszélt arról, hogy olyan közösségépítő szerepet tölt be a baráti és családi körben, amely hagyományosan inkább a nőkhöz köthető: *„Hogy lövöm a játékokat az eBay-en, mert én például egy megrögzött használt játékos vagyok, […] Én voltam itt a sztár, mi mindent lehetne szerezni kínai piacról, nem magyar, külföldiről, tehát milyen játékok vannak"* (26). Egy másik édesapa pedig úgy érezte, hogy a nők annyira kötődnek a gyerekhez, hogy nehéz számukra ez a szerepcsere, amit felesége is megerősített. Saját magára nézve pedig elmondta, hogy *„ugye a munka nagyon fontos az ember életében. De lehet, hogy vannak fontosabb dolgok is egy ember életében, mint hogy én most tudjak dolgozni. […] lassan 10 éve vagyunk ebben az élethelyzetben, és működik"* (11), tehát mindketten elengedték az uralkodó külső és belső szerepelvárásokat.

Az apa otthonlétének hatása az apa-gyermek kapcsolatra

Az előző fejezetben láttuk, hogy a mintánkba kerülő apák az apaságot és férfiasságot újraértelmezték és elutasították a hegemón maszkulinitás ideálját abban az értelemben, hogy számukra a gyermek életébe való aktív bevonódás és a gyermekkel kialakított bensőséges kapcsolat az apaság nagyon fontos, néhányuknak legfontosabb eleme. Így nem csoda, hogy amikor arról kérdeztük az interjúalanyainkat, mi volt az előnye az otthon töltött időnek, a nemzetközi és hazai tapasztalatokkal összhangban (Rochlen–McKelley 2009, Johnson 2016, Snitker 2018, Takács 2020) mindenki – szinte elsőként – a gyermekkel való szoros kapcsolat kialakulását említette, például: *„Az ő kapcsolatuk velem az egy egészen más rétű dolog, mint mondjuk egy olyan gyereknek a kapcsolata az apukájával, aki nem volt így velük. Mi azért így nagyon egymásba nőttünk mind a két lánnyal"*

(5). Az apa és a gyermek között kialakult közeli viszonyt az édesanyák is megerősítették: *„Kisebbik fiúnkkal annyira tökéletes volt a kapcsolatuk, hogy emiatt nem is volt kétségem, mennyire lesznek el otthon ketten. És ez be is igazolódott”* (8anya). A bizalmas viszony köszönhető többek között annak az intenzív odafigyelésnek és gondoskodásnak, ahogy egy apa a gyermekéhez viszonyul. Egy apa például azt hangsúlyozta, hogy *„Úgy akarom felnevelni, […] hogy élmények legyenek, hogy tudjon mit mesélni, ez így fejben elraktározódik, és akkor normális értékrendű gyerek lesz, aki fontos része lesz a társadalomnak”* (1); egy anya pedig elmondta, hogy *„Csodálatos látni az erős kapcsolatot, ami van neki a gyerekekkel”* (26anya).

Az apák igen erős érzelmi töltetű megnyilvánulásokkal jellemezték az otthon töltött időszakot, például: *„csodás év”; „áldott időszak”; „nagyon jól éreztem magam”; „nagyon megbecsülöm”; „harmonikus időszak”; „irtózatosan szerencsés ember vagyok”; „nagy kaland”.* Több apa meg is fogalmazta, hogy reméli, ennek az intenzív együttlétnek hosszabb távon is érződik majd a pozitív hatása.

Az, hogy ebben a felállásban egy apának mennyire sikerül betölteni a gondozó, gondoskodó szerepet, kifejeződik abban, hogy a gyermek számára is kiegyenlítetté válnak a szülői szerepek. Több esetben megfigyeltük, hogy egyenrangúvá és helyettesíthetővé vált az apa és az anya. Több apa maga is megfogalmazta, hogy összekeverik őket a gyerekek, anyaként szólítják őket és fordítva, például: *„Kisfiunknak kiváló a kapcsolata az édesapjával és bár főleg az elején engem is apucinak hívott, mostanra teljes lett a kép a lelkében. Olyan, mintha kiegészítenénk egymást a fejecskéjében”* (15anya); *„A kicsikre jellemző, de még a nagyokkal is előfordul, hogy a feleségemet leapázzák, engem meg leanyáznak. Mert annyira kevernek minket”* (11). A szülők többen meg is fogalmazták, hogy fontos volt számukra az, hogy a gyerek lássa, mennyire nem a klasszikus szerepek érvényesülnek otthon: *„Tök jó, hogy látja azt a mintát, hogy a férfi sem, az apa sem valami távoli és elérhetetlen dolog, a figura, aki jobb esetben pénzt hoz haza, vagy maximum pénzt hoz haza, de otthon már fáradt, meg nem tudom mit csinál, hanem ő is az egyik szülő, egy teljes értékű embert lát, aki nem csak dolgozik, meg egy teljesen lestrapált anyát, aki otthon van vele, hanem két teljes értékű embert lát”* (18). Emellett ez teszi lehetővé, hogy mindkét szülő elegendő időt tölthessen a gyerekkel, melynek következtében egy sokkal erősebb családi egység alakul ki vélekedésük szerint. *„Inkább mindenkinek át kéne ezt gondolni, vagy legalábbis megpróbálni, hogy mindkét szülő jelen legyen a gyerek életében. Csak akkor lesz erős kötelék a családokban”* (1). Tehát nem csak az apával alakul ki szorosabb kapcsolat, hanem mindkét szülővel, hiszen láthatják a gyerekek, hogy mindkét szülő jelen van otthon (Rushing–Powell 2015).

Ugyanakkor ez a helyzet néhány esetben azt eredményezte, hogy az egész napos apai gondoskodás után akkor is az apa maradt a gyerek számára a legfontosabb, amikor az anya már hazaért. A gyerek nem volt hajlandó az anyával játszani, nem fürdethette ő, vagy egyszerűen csak nem érdekelte, ha az anya hazaért, ahogy erről egyikük beszámolt: *„Amikor anya hazajött, ránézett, elfordította a fejét és kész. Nem volt hajlandó anyuval tovább kommunikálni a féléves gyerek”* (5).

Az apák válaszaiból kirajzolódott három jellegzetes attitűd a gyermekgondozással kapcsolatban. Voltak, akiknek ezt a típusú szerepet – a gondoskodó attitűdöt – tanulniuk kellett, de örömmel tették ezt, és úgy érezték, mind maguk számára (mint apa vagy férfi), mind pedig párjuk számára hasznukra vált annak ellenére, hogy „eredendően” nem ilyen beállítottságúak voltak. Három apa például így számolt be e tapasztalatairól: *„Más ember lettem… az biztos, hogy teljesen máshogy tudok hozzájuk viszonyulni, tehát egy csomó helyzetet tök jól tudunk együtt kezelni, amit én így tudom, hogy nem tudtam volna jól kezelni”* (22); *„mennyire tűröm azt, hogy félbe szakítanak, hogy zsibonganak, hogy mit tudom én, hogy nem én találom ki, hogy mivel foglalkozom… Ez jó, hogy kinevelődött belőlem, tehát sokkal rugalmasabb vagyok most, mint 3 évvel ezelőtt voltam, igen”* (4); *„Saját*

magamnak is egy fejlődés volt, …mind lelki, mind kapcsolati szempontból, akár a lányommal való kapcsolatomat nézem, akár a párommal való kapcsolatomat nézem, és abszolút pozitívan jöttünk ki végül mindannyian" (6). Mások, bár pozitívan nyilatkoztak az otthon töltött időszakról, úgy érezték, *„igazából ez nem az én elsődleges profilom. […] egy-két hónap az nem gond, de itt egy év vagy két év az sok"* (3). Megint mások viszont már az otthonlét előtt is inkább úgy érzeték, hogy jobban illik hozzájuk az új típusú apa szerepe. Erről hárman így nyilatkoztak: *„Meg azért én úgy szerettem a gyerekeket, előtte is, meg most is nagyon szeretek velük együtt lenni"* (7); *„Előtte is jó kapcsolatunk volt, én azt gondolom, mert én igyekeztem nem az a fajta apuka lenni, aki így a háttérben áll"* (6); *„Az itthon töltött idő az lehetne borzasztóan nehéz. Látom, hogy nagyon sok embernek nehéz. Az anyukák oldaláról. […] Én simán elvagyok, mint a sziámi harcos egyedül az akváriumban"* (5).

Az apa és a gyermek kapcsolata tehát elsődleges jelentőséggel bír az apa számára és egyértelműen szorossá vált az együtt töltött időszak alatt.

Az apa otthonlétének hatása a szülők párkapcsolatára

Az apa otthonmaradása egyértelműen kihat a család életére, azon belül a párkapcsolatra. Már az első gyermek megszületése is egy alapjaiban új helyzetet eredményez a családi dinamikában, majd egy újabb szerepbe kell mindkét félnek beletanulni akkor, amikor megváltoznak a családban a gondoskodási viszonyok és feladatok azzal, hogy az anya néhány hónap után visszamegy dolgozni és az apa marad otthon. Szinte minden interjúalanyunk arról számolt be, hogy egy hosszú, hullámhegyeken és -völgyeken keresztül vezető tanulási folyamat volt, amíg belehelyezkedtek mindketten az új szerepbe. A felmerülő nehézségek és konfliktusok ellenére azonban a legtöbb esetben pozitív hozadéka volt ennek az élethelyzetnek.

A nemzetközi szakirodalomban olvasott eredményekkel (Chesley 2011) összhangban az általunk vizsgált párok is az egymás iránti empátia növekedéséről számoltak be. Azok a párok is, ahol korábban inkább a hagyományosnak tekinthető módon történt a családi feladatok ellátása, elmondták, hogy az apa által otthon töltött időszak mindkét fél számára segített abban, hogy kölcsönösen megértsék egymás korábbi feladatait. Ezt a megkérdezett szülők a következőképpen fogalmazták meg: *„Mindenképp előnyös volt, hogy mindketten kipróbálhattuk a másik szerepét, így jobban megértettük a másik helyzetét"* (7anya); *„Azóta nem telefonálok a férjemnek, hogy mikor érkezik haza"* (25anya); *„A férjem is azóta azt mondja, hogy máshogy tekint az otthoni tevékenységekre"* (18anya); *„Azt hiszem ez az egyik nagy tanulsága az ilyen szerepcseréknek, hogy az ember látja, a másik helyzetét"* (8); *„A megértést is nagyban javítja, mert belehelyezkedünk a másiknak az életébe, amit ő eddig csinált, és sokkal jobban megérted az ő problémáját, ha te is megéled"* (18).

Volt olyan édesanya, aki azt is hangsúlyozta, hogy nem csupán a feladatok, hanem az érzések tekintetében is „egymás bőrébe" bújtak, hiszen egy apa is ugyanazokkal a lelki problémákkal találkozhat, ha ugyanabba a szituációba kerül, amelyben jellemzően az anyák szoktak jelen lenni. Ő arról számolt be, *„fontos tapasztalat, hogy nincsen olyan, hogy anyukadepresszió meg anyukaviselkedés stb. A férjem pontosan ugyanazokon a fázisokon ment/megy keresztül, mint amin én is az első fiunkkal az elején. Depresszió, örök bizonytalanság, kétségek, szocializáció hiánya. Szóval ezek nem nemhez köthető tulajdonságok, hanem az otthonlevő szülőhöz. Ez nagyon fontos, mert amíg az egyik fél ezeket nem tapasztalja, elképzelni sem tudja min megy át a másik, aki otthon neveli a gyermeket"* (8anya). Ebben az élethelyzetben az otthoni hagyományos munkamegosztás egy kiegyensúlyozottabb munkavégzés felé mozdulhat el, mely sokkal kiegyenlítettebb szülői felelősséget is eredményez (Chesley 2011).

Korábban több ízben említettük, hogy ezekben a családokban az apa otthon töltött időszaka alatt a szülők

szerepét, feladatait illetően egyértelműen egalitárius értékrend volt megfigyelhető. Ezen túlmenően számos pár arról számolt be, hogy már kapcsolatuk korábbi (a gyermek születése előtti) fázisában is ez a gondolkodásmód volt jellemző rájuk. Ez megjelenhetett a háztartási munka elvégzésében, például: *„a háztartás, a család ügyeinek intézése mindig is közösen, megosztottan zajlott, ebben nem éreztem nagy különbséget"* (17anya); vagy a leendő gyerekkel kapcsolatos gondoskodó feladatok elosztásában: *„Így terveztük a kezdetektől…. a közös cél és az, hogy meg voltunk győződve arról, hogy ez a legjobb a családunknak, sokat segített"* (5anya).

Volt olyan pár, ahol az apa otthonmaradása nem is volt kérdés, hiszen számukra egy párkapcsolatban minden téren egyenrangúak a felek, ami a gyermeknek is a legjobb mintát nyújtja, illetve a párkapcsolati kohéziót is erősíti: *„Nálunk az elejétől fogva mindent felesben csinálunk a háztartásban és a gyerekekkel kapcsolatban. Szerintem ez a kulcsa annak, hogy nem távolodtunk el egymástól, mert mindketten mindkét részt (munka/család) egyformán éreztük, és nem két teljesen más típusú fáradtságot/töltődést tapasztaltunk, teljesen meg tudtuk érteni egymás nehézségeit és örömeit"* (16anya). Az apák otthonmaradása általánosan is empatikussá tette ezeket a férfiakat az otthon maradó anyákkal szemben, megtanulták megbecsülni a nem fizetett munkát, és mindez növelte a kölcsönös megértést és elfogadást egymás irányába. E tapasztalatokról két apa így számolt be: *„Megtapasztaltuk azért a másiknak a nézőpontját, különösen én, azt hiszem, hogy hát azért az egy nagyon kemény fizikai és szellemi munka otthon lenni egy egyévessel, úgyhogy azt gondolom, hogy mind a kettőnknek ez jót tett, és így igazából közelebb hozott minket"* (6); *„Megtanulod a tiszteletet, azt, hogy igenis a feleség, az otthon a gyerekkel szétdolgozza az agyát. Tehát ez egy akkora tapasztalat és akkora megbecsülést ad a partner felé, hogy muszáj megpróbálni"* (29). A másik munkájának megbecsülése és elismerése, valamint a kölcsönös bizalom mutatkozik meg abban is, hogy néhányan tudatosan átvették a feleségtől a háztartási gyakorlatokat, részben azért, hogy a dolgozó anya komfortosan érezze magát otthon, részben mert azokat egyszerűen jónak, követendőnek tartották. Ugyanígy az anyák számára kifejezetten megnyugtató volt, hogy az apa maradt otthon a gyerekkel, nem bízta volna másra vagy adta volna bölcsődébe (Sztárayné et al. 2019).

A gondoskodási viszonyok átalakulását érhetjük tetten abban is, hogy a dolgozó nők több támogatást kapnak az otthon maradó férjüktől, ami szintén erősíti a párok közötti kohéziót (Rushing–Powell 2015, Merla 2008). Elsősorban az anyákkal felvett kérdőívekben jelenik meg, milyen fontos szerepe volt az apa támogatásának abban, hogy a nem tradicionális családi szerepfelosztást válasszák, amit a következő idézetek jól illusztrálnak: *„Közös döntés volt, férjem támogatása mellett. Enélkül nem vállaltam volna, illetve akkor sem, ha ez a döntés házassági konfliktusokhoz vezetett volna. Férjem a munkámban is nagyon segít, sokszor megosztok vele megoldandó problémákat"* (4anya); *„Támogat mindenben, igazi társ"* (29anya). Az, hogy az apákban ennyire meg tudnak bízni az anyák, nagyban segíti őket a munkájuk megfelelő ellátásában. Az anyák beszámolója szerint *„A férjem tökéletes háttérország, így nagyon megbízható munkaerő tudok lenni. (nincs váratlan betegszabi stb.) és nyugodtan tudok a munkára figyelni"* (11anya); *„E nélkül ezt a felelősségteljes és teljes embert kívánó munkát nem tudtam volna ilyen színvonalon ellátni"* (24anya); *„Jó érzés volt, hogy van kire támaszkodnom a gyerekek ügyeinek intézésében, a háztartás vezetésében. Jobban tudtam a munkámra koncentrálni"* (31anya). Az anyák karrierjének támogatása (Dunn et al. 2011, Merla 2008) különösen fontos volt a vezető beosztású nők esetében, akiknek hosszú távon nem is tartották volna fent a helyüket, ezért nekik jellemzően a tervezettnél hamarabb kellett visszamenniük dolgozni. Az apák is arról számoltak be, hogy ezzel a döntéssel jelentősen támogatták az anyát a karrierjében, például: *„Alapvetően egy olyan döntést hoztunk, ami az ő karrierjét támogatja és az én személyes vágyammal, elképzelésemmel tökéletesen egybeesett"* (14).

Mind az apák, mind az anyák beszámolóiban a nehézségekkel kísért tanulási folyamat során erős és mélyülő szülői szövetség és bizalom kiépülését érhetjük tetten: *„Sokat tanított nekünk arról a helyzet, hogy*

bízzunk a másikban, hogy ő is jól meg tudja oldani azokat a feladatokat, amiket eddig mi csináltunk. Nagyon jó döntés volt" (7anya). Az egymás közötti bizalmat és a szülői szövetséget tovább erősítette a rutin megosztásához kapcsolódó rendszeres napközbeni kommunikáció a két fél között (McBride–Rane 1998). Így az anya is részesének tarthatta magát gyermeke mindennapjainak (Rushing–Powell 2015). Az apa számára is elsődleges vagy néhol kizárólagos támasz a gyermeknevelésben az anya volt, tőle kért elsősorban tanácsot, illetve vele osztotta meg a gyermeknevelés gondjait, kérdéseit: *„Szerencsére bármikor lehetett ebben a munkában telefonálni, maximum újrakezdte a mondatot, tehát hogy nem nagyon volt olyan helyzet, hogy elérhetetlen volt számomra, és hogyha nem tudtam valamit eldönteni, akkor azt eldönttettem vele"* (25); *„Ha bármiben, bármilyen dologban kétségem volt, a feleségem a legjobb partner ebben"* (9).

A kisgyermekes lét egyik problémája a szülők egymásra fordítható idejének csökkenése, amit szintén intenzív kommunikációval próbálnak áthidalni a családok, ahogy egyikük fogalmazott: *„Kutyafuttában beszéli meg az ember a napi dolgokat aztán zuhan holt fáradtan az ágyba. […] Úgyhogy az nagyon fontos, hogy merjünk és képesek legyünk beszélni akár rossz, akár jó dolgokról, amelyek a másik fél által valóban meghallgatásra és megértésre találnak"* (15anya).

Az apák otthonléte a szülők egymás közti viszonyában okozhat azonban negatív hatásokat is (Chesley 2011). Így, habár az anyák örömmel bízták gyermeküket az apákra, és az apák is igyekeztek biztosítani az anyák otthoni idejében a gyermekkel tölthető minőségi időt (Rushing–Sparks 2017), rossz érzéseket is szülhet, hogy a gyermek jobban kezd kötődni az apához. Erről két apa a következőképpen számolt be: *„Ez ugyanúgy neki fájdalom is, mert például éppen tegnap este volt ilyen »epizód«, hogy a gyerek inkább apucit szeretné. Tehát olykor visszafele sül el a dolog az ő szemszögéből"* (15); *„A feleségemmel mentünk együtt például az óvodába, akkor hozzám jött először […] Ez tudom, hogy nagyon mély nyomot hagyott a feleségemben, ami jogos is egyébként"* (24). Ezek az esetek negatív érzéseket eredményeznek mindkét szülőben, az anya részéről féltékenység is megjelenhet. Vannak apák, akik ilyenkor tudatosan törekednek arra, hogy az anyát is visszavonják az érzelmi kötelékbe (Chesley 2011), például: habár szívesen olvasna este mesét, ezt a feladatot tudatosan átadja az anyának. *„Akkor megpróbálkoztunk azzal, hogy [a feleségem] olvassa a mesét. De nem azért, mert én ezt nem csinálom jól, vagy ne én csináljam, hanem sokkal inkább azért, hogy neki a lányokkal legyen egyfajta ilyen kötődése"* (5).

Az apák otthonmaradása tehát a felmerülő nehézségek ellenére is jó hatással lehet a szülők közötti kapcsolatra, növeli az egymás iránti empátiát, a másik feladataival kapcsolatos megértést és erősíti a szülői kohéziót.

Összegzés és következtetések

Tanulmányunkban azt a célt tűztük ki, hogy bemutassuk a családon belüli gondoskodásviszonyokat és apaszerepeket olyan családok körében, ahol az apa marad otthon egy bizonyos ideig a gyermekével, míg az anya az otthonon kívül végez keresőtevékenységet. Ezek az apák az új típusú apaságnak azt a – napjainkban még – ritka változatát testesítik meg, ahol az apa nem csupán részt vesz a szülői gondoskodói feladatokban, hanem elsődlegesen vállalja annak ellátását. Összességében elmondható, hogy habár az apák gyermekükkel való otthonmaradása hazánkban kevéssé elterjedt gyakorlat, ugyanakkor a gondoskodásviszonyok egy lehetséges alternatíváját kínálja.

Kutatásunkat hiánypótlónak tekinthetjük, mivel korábban nem született kifejezetten otthon maradó apákat vizsgáló kutatás Magyarországon és a nemzetközi szakirodalomban is igen szűkkörű azon kutatások száma,

ahol az otthon lévő apákat és párjukat is vizsgálták. Meggyőződésünk, hogy nem kezelhetjük az anyák és az apák szülőséggel, gondoskodással kapcsolatos percepciót és tapasztalatait egymástól elszigetelten, hanem – mivel sok szempontot mérlegelő családi döntés alapján oszlanak meg a kenyérkeresői és a gondoskodói feladatok az egyes családokban – ezeket csak együttesen, egymás kölcsönhatásában vizsgálhatjuk. Ezért az apákkal készült interjúk mellett az édesanyák véleményét is megismertük a velük kitöltetett kérdőívek segítségével.

Az eredmények értékelésénél ugyanakkor korlátot jelent, hogy a minta eltolódott a városban élő, felsőfokú végzettségű szülők felé. Ez adódhatott a mintavétel módjából, mely nagyrészt internetes csatornákon zajló toborzás volt, illetve hólabda módszeren alapult, így kis arányban sikerült elérni a vidéki és alacsonyabb végzettségű családokat. Másrészt abból is fakadhat, hogy az új típusú, gondoskodó apaság inkább a magasabb iskolai végzettségűekre jellemző attitűd. Az emiatt korlátozott általánosíthatóságú eredményeink azonban hozzájárulnak az egyre inkább teret nyerő gondoskodó apaság megismeréséhez. Úgy véljük, hogy a gondoskodásviszonyok feltárásának lényeges eleme a gondoskodással összefüggő munkák tényleges megoszlása a családon belül, és habár kutatásunk során ezt mélyebben is vizsgáltuk, jelen tanulmányunkban csupán utalás szintjén volt lehetőségünk tárgyalni ezt a nagyobb témakört.

Eredményeink alapján leszögezhetjük, hogy az otthon lévő apák újradefiniálták az apaság és az azzal szorosan összefüggő férfiasság fogalmát. A gyermekekkel való otthonlét, a róluk való gondoskodás és a velük kialakított intenzív kapcsolat nem fér bele a hegemón maszkulin identitásba, amely elsősorban a fizetett munka szimbolikus értékén alapul. Azonban az elsődleges gondozói szerepkört betöltő apák számára is referenciaként jelenik meg a hegemón férfiasság, tehát ehhez képest pozícionálják magukat. A pozicionálás szerint alapvetően három jellegzetes attitűdmintázatot azonosítottunk a vizsgált apák körében. A legnépesebb tábort alkotó típusba sorolt apák teljes mértékben elutasították a hegemón férfiképet és a hagyományos apaszerepet. Egalitárius szerepfelfogásuk szerint a családban betöltött és ellátott szerepek átjárhatóak. A második típusba azokat az apákat soroltuk, akik ragaszkodtak a hagyományos apaság- és férfiasságkép egyes elemeihez, különösen a családfenntartó, pénzkereső szerephez. A harmadik típusba tartozó apák szintén küzdöttek a hegemón férfiasság ideáljával, amelynek egyes elemeit végül elengedték, így otthonlétüket teljes szerepcsereként élték meg.

Megállapíthatjuk továbbá, hogy az apa otthonléte a gyermek-apa kapcsolatra egyértelműen pozitív hatással van. A fizikai együttlét szorosabb kapcsolatot és több együtt töltött minőségi időt eredményez. A gyermek(ek) születése, majd az apa otthonmaradása olyan új helyzetet eredményez, ahol hosszú és nehézségekkel terhelt folyamatos tanulási folyamat során kell megtalálni a szülőknek az új szerepüket. Azonban összességében ez a helyzet pozitív hozadékkal jár: növeli a szülők egymás iránti megbecsülését, elfogadását, megértését és bizalmát, valamint erősíti a szülői szövetséget.

Tanulmányunkban tehát bemutattuk, hogy a felmerülő nehézségek ellenére számos pozitív hozadéka van az apák kisgyermekkel való otthonmaradásának. A bemutatottakon túl az apák aktív gondoskodói szerepvállalása – megerősítve a nemzetközi kutatási tapasztalatokat – jelentősen hozzá tud járulni a munka-magánélet kiegyensúlyozottságához, növelheti az egyéni és családi jólétet (Sztáray–Drjenovszky 2021), valamint jelentősen segíti a nők újbóli munkába állását, ami hozzájárul a nők munkaerőpiaci részvételének növekedéséhez. Végezetül, úgy véljük, eredményeink segíthetik a jelenlegi családtámogatási rendszer apák oldaláról történő újragondolását.

Hivatkozások

Acsády J. (2014) A gondoskodás társadalmi konstrukciója. *Replika,* 1–2, 147–163. https://www.replika.hu/system/files/archivum/85-86_09_acsady.pdf

Bartha A. – Zentai V. (2020) Long-Term Care and Gender Equality: Fuzzy-Set Ideal Types of Care Regimes in Europe. *Social Inclusion,* 8(4), 92–102. http://dx.doi.org/10.17645/si.v8i4.2956

Brandth, B. (2012) Emotional Dimensions of Fathering and Work-Life Boundaries. In McDonald P. – Jeanes, E. (szerk.) *Men, Wage Work and Family.* Abingdon: Routledge, 114–128.

Brandth B. – Kvande E. (1998) Masculinity and Child Care: The Reconstruction of Fathering. *The Sociological Review,* 46(2), 293–313. https://doi.org/10.1111/1467-954X.00120

Brandth, B. – Kvande E. (2019) Workplace support of fathers' parental leave use in Norway. *Community, Work & Family,* 22(1), 43–57. https://doi.org/10.1080/13668803.2018.1472067

Braun, V. – Clarke, V. (2006) Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology,* 3(2), 77–101. http://dx.doi.org/10.1191/1478088706qp063oa

Chesley, N. (2011) Stay-at-home fathers and breadwinning mothers: Gender, couple dynamics, and social change. *Gender & Society,* 25, 642–664. https://doi.org/10.1177/0891243211417433

Connell, R. W. (1987) *Gender and Power.* Cambridge, UK: Polity Press.

Connell, R. W. (1995) *Masculinities.* Cambridge, UK: Polity Press.

Connell, R. W. (2000) *The Men and the Boys.* Cambridge, UK: Polity Press.

Connell, R. W. – Messerschmidt, J. W. (2009 [2005]): Hegemón maszkulinitás. A fogalom újragondolása. *Replika,* 69, 135–163.

daSilva, J. M. (2019) *Why you should care about unpaid care work.* OECD. Elérhető: https://oecd-development-matters.org/2019/03/18/why-you-should-care-about-unpaid-care-work/ [Letöltve: 2021-04-28]

Dermott, E. (2003) 'The intimate father': Defining paternal involvement. *Sociological Research Online,* 8(4), 28–38. https://doi.org/10.5153/sro.859

Doucet, A. (2004) ''It's almost like I have a job, but I don't get paid'': Fathers at home reconfiguring work, care, and masculinity. *Fathering,* 2, 277–303.

Doucet, A. (2009) Dad and baby in the first year: Gendered responsibilities and embodiment. *Annals of the American Academy of Political and Social Science,* 624, 78–98. https://doi.org/10.1177/0002716209334069

Doucet, A. – Merla, L. (2007) Stay-at-home fathering. *Community, Work and Family,* 10(4), 455–473. https://doi.org/10.1080/13668800701575101

Duckworth, J. D. – Buzzanell, P. M. (2009) Constructing work-life balance and fatherhood: Men's framing of the meanings of both work and family. *Communication Studies,* 60(5), 558–573. https://doi.org/10.1080/10510970903260392

Dunn, M. G. – Rochlen, A. B. – O'Brien, K. M. (2011) Employee, mother, and partner: An exploratory investigation of working women with stay-at-home fathers. *Journal of Career Development,* 40, 3–22. https://doi.org/10.1177/0894845311401744

Elliott, K. (2015) Caring masculinities: Theorizing an emerging concept. *Men and Masculinities,* 19(3), 240–259. https://doi.org/10.1177/1097184X15576203

Fischer, J. – Anderson, V. N. (2012) Gender role attitudes and characteristics of stay-at-home and employed fathers. *Psychology of Men & Masculinity,* 13(1), 16–31.

Geszler N. (2014) Menedzser férfiak munka és magánélet közötti egyensúlya. *Kultúra és közösség,* 4, 115–122.

Geszler N. (2018) Menedzser férfiak munka és magánélet közötti egyensúlya. In Nagy B. – Géring Zs. – Király G. (szerk.) *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában.* Budapest: L'Harmattan. 106–118.

Gregor A. (2014) *A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök a 2000-es években Magyarországon.* PhD disszertáció. Budapest: ELTE TáTK. Elérhető: https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/44527/gregor_aniko_doktori_ertekezes.pdf [Letöltve: 2021-04-28]

Gregor A. (2016) A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök a 2000-es években Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle,* 1, 89–111.

Hadas M. (2009) A hegemón maszkulinitás szociológiai konstrukciói. Férfikutatások a tudományos normalizálódás útján. *Replika,* 69, 27–41.

Hanlon, N. (2012) *Masculinities, Care and Equality, Identity and Nurture in Men's Lives*. London: Palgrave Macmillan.

Hobson, B. – Fahlén, S. (2009) Competing scenarios for European fathers: Applying Sen's capabilities and agency framework to work-

family balance. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science,* 624(1), 214–233.

Hunter S. C. – Riggs D. W. – Augoustinos, M. (2017) Constructions of Primary Caregiving Fathers in Popular Parenting Texts. *Social and Personality Psychology,* 23(1), 150–169. https://doi.org/10.1177/1097184X17730593

Johnson, S. (2016) *Role satisfaction in stay-at-home fathers: impact of social support, gender role attitudes, and parental self-efficacy* (Doctoral dissertation, Texas Woman's University). Elérhető: https://twu-ir.tdl.org/bitstream/handle/11274/8757/2016JohnsonSarah.pdf?sequence=8&isAllowed=y [Letöltve: 2021-09-06]

KOHORSZ'18 (2021) *Apai sztereotípiák.* Elérhető: https://kohorsz18.hu/eredmenyek/elozetes-eredmenyek/80-apai-sztereotipiak.html [Letöltve: 2021-04-28]

Koltai L. (2010) Babázó apák. In Szikra D. (szerk.) *Családpolitikák változóban.* Budapest: Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet. 68–78.

Koslowski, A. (2011) Working fathers in Europe: earning and caring. E*uropean Sociological Review,* 27(2), 230–245. https://doi.org/10.1093/esr/jcq004

KSH (2019) 2.9.2. *Családok/gyermekek támogatása (2004–2018). A társadalmi haladás mutatószámrendszere.* Elérhető: https://www.ksh.hu/thm/2/indi2_9_2.html [Letöltve: 2021-04-28]

KSH (2020) *Magyar Statisztikai Zsebkönyv,* 2019. Budapest: KSH.

KSH (2021) 25.1.1.6. *Családtámogatásban részesülők.* Elérhető: https://www.ksh.hu/stadat_files/szo/hu/szo0006.html [Letöltve: 2021-09-21]

Latshaw, B. A. (2011) Is fatherhood a full time job? Mixed methods insights into measuring stayat-home fatherhood. *Fathering,* 9(2), 125–149.

Latshaw, B. A. – Hale S. I. (2016) 'The domestic handoff': stay-at-home fathers' time-use in female breadwinner families. *Journal of Family Studies,* 22(2), 97–120. https://doi.org/10.1080/13229400.2015.1034157

Lee, J. Y. – Lee, S. J. (2018) Caring is Masculine: Stay-at-Home Fathers and Masculine Identity. *Psychology of Men & Masculinity*. 19(1), 47–58. http://dx.doi.org/10.1037/men0000079

Lorentzen J. (2014) *Az apaszerep története Norvégiában 1850–2012.* Budapest: Pont.

Makay Zs. – Spéder Zs. (2018) Apaság: A férfiak gyermekvállalása és családi szerepei. In Monostori J. – Őri P. – Spéder Zs. (szerk.) *Demográfiai portré 2018: Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest: KSH Népességtudományi Kutatóintézet. 65–82.

McLaughlin, K. – Muldoon, O. (2014) Father identity, involvement and work–family balance: An in-depth interview study. *Journal of Community & Applied Social Psychology,* 24(5), 439–452. https://doi.org/10.1002/casp.2183

Merla, L. (2008) Determinants, costs, and meanings of Belgian stay-at-home fathers: An international comparison. *Fathering,* 6, 113–132.

McBride, B. – Rane, T. (1998) Parenting alliance as a predictor of father involvement: An exploratory study. *Family Relations,* 47, 229–236. https://doi.org/10.2307/584971

Murinkó L. (2014a) A nemi szerepekkel és a családdal kapcsolatos attitűdök európai kitekintésben: értékek és gyermekgondozás. *Szociológiai Szemle,* 1, 67–101. https://szociologia.hu/dynamic/murinko_67_101old.pdf

Murinkó L. (2014b) Gyermekgondozási munkamegosztás és a nemi szerepek megítélése. *Demográfia,* 2, 177–216. https://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografuskonyvtar/article/view/2613

Nagy B. (2016) Ki áll a sikeres nő mögött? *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle,* 2, 117–141. http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2016.2.117

Nagy B. – Géring Zs. – Király G. (2018) A munka-magánélet és a genderrezsim viszonya a gazdasági átalakulást követően. In Nagy B. – Géring Zs. – Király G. (szerk.) *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában.* Budapest: L'Harmattan. 15–31.

Neményi M. (2016) Szülői feladatok és családfenntartás – amikor az anya a fő kenyérkereső, *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle,* 2, 243–263. https://doi.org/10.18030/socio.hu.2016.2.224

Neményi M. – Takács J (2018) Családfenntartó anyák munka-magánélet harmonizációs kísérletei Magyarországon. In Nagy B. – Géring Zs. – Király G. (szerk.) *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában.* Budapest: L'Harmattan. 355–380.

Norman, H. – Elliot M. (2014) Measuring Paternal Involvement in Childcare and Housework. *Sociological Research Online,* 20(2), 7. https://doi.org/10.5153/sro.3590

OECD (2011) Long-term Care: Growing Sector, Multifaceted Systems. In *OECD Help Wanted? Providing and Paying for Long-Term Care,* OECD. 37–60. Elérhető: https://www.oecd.org/els/health-systems/47884520.pdf [Letöltve: 2021-04-28]

OECD – Social Policy Division (2019a) PF2.1: Parental leave systems. OECD Family Database. Elérhető: https://www.oecd.org/els/soc/PF2_1_Parental_leave_systems.pdf [Letöltve: 2021-07-20]

OECD – Social Policy Division (2019b) PF2.2: Parents' use of childbirth-related leave. OECD Family Database. Elérhető: http://www.

oecd.org/els/family/PF2-2-Use-childbirth-leave.pdf [Letöltve: 2021-04-28]

OECD (2021) Employment: Time spent in paid and unpaid work, by sex. Elérhető: https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=54757 [Letöltve: 2021-04-28]

Perrone, K. M. – Wright, S. L. – Jackson, Z. V. (2009) Traditional and nontraditional gender roles and work—Family interface for men and women. *Journal of Career Development,* 36(1), 8–24. https://doi.org/10.1177/0894845308327736

Petényi S. (2013) Apák GYES-en – racionális döntés? In Bezsenyi T. – Demeter E. – Horzsa G. – Meixner B. – Petényi S. – Szekeres B. (szerk.) *Kötetlen*. Budapest: ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium. 99–112.

Pongrácz T. – S. Molnár E. (2011) Nemi szerepek és a közvélemény változásának kölcsönhatása. In Nagy I. – Pongrácz T. (szerk.) *Szerepváltozások.* Budapest: TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium. 192–206. https://demografia.hu/hu/letoltes/kiadvanyok/Szerepvaltozasok/192-206Pongracz.pdf

Rochlen, A. – McKelley, R. – Suizzo, M. – Scaringi, V. (2008a) Predictors of relationship satisfaction, psychological wellbeing, and life satisfaction among stay-at-home fathers. *Psychology of Men & Masculinity,* 9(1), 17–28. https://doi.org/10.1037/1524-9220.9.1.17

Rochlen, A. – Suizzo, M. – McKelley, R. – Scaringi, V. (2008b) I'm just providing for my family: A qualitative study of stay-at-home fathers. *Psychology of Men & Masculinity,* 9(4), 193–206. https://doi.org/10.1037/a0012510

Rochlen, A. – McKelley, R. A. (2009) Working therapeutically with stay-at-home fathers. In Oren, C.Z. – Oren, D.C. (szerk.) *Counseling fathers*, New York: Routledge, 207–230.

Rushing, C. – Powell, L. (2015) Family dynamics of the stay-at-home father and working mother relationship. *American Journal of Men's Health,* 9, 410–420. http://dx.doi.org/10.1177/1557988314549414

Rushing, C. – Sparks, M. (2017) The mother's perspective: Factors considered when choosing to enter a stay-at-home father and working mother relationship. *American journal of men's health,* 11(4), 1260–1268. https://doi.org/10.1177/15579883176933

Snitker, A. (2018) Not Mr. Mom: Navigating discourses for stay-at-home fathers. *The Journal of Men's Studies,* 26(2), 203–221. https://doi.org/10.1177/1060826518758628

Spéder Zs. (2011) Ellentmondó elvárások között…. Családi férfi szerepek, apaszerepek a mai Magyarországon. In Nagy I. – Pongrácz T. (szerk.) *Szerepváltozások.* Budapest: TÁRKI. 207–228.

Szabó L. (szerk.) (2020) *Kohorsz'18 Magyar Születési Kohorszvizsgálat – Várandós kutatási szakasz. Technikai Riport.* Kutatási jelentések 102. Budapest: KSH Népességtudományi Kutatóintézet. https://doi.org/10.21543/Kut.2020.102

Szalma I. (2021) A vasárnapi apukák egyre inkább apák akarnak lenni. *MTA.* Elérhető: https://mta.hu/tudomany_hirei/a-vasarnapi-apukak-egyre-inkabb-apak-akarnak-lenni-111061 [Letöltve: 2021-04-28]

Szalma I. – Takács J (2017) How to measure fathering practices in a European comparison? In Breen, M. J. (szerk.) *Values and Identities in Europe: Evidence from the European Social Survey*. Routledge: Abingdon. 228–249.

Szikra D. (2010) Franciaország, Lengyelország, az Egyesült Királyság, a Német Szövetségi Köztársaság, Norvégia és Spanyolország családtámogatási rendszere. In Simonyi Á. (szerk.) *Családpolitikák változóban.* Budapest: Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet. 20–42.

Sztárayné Kézdy É. – Drjenovszky Zs. – Dupcsik Cs. (2019) Miért megy az apa GYES-re? In Furkó P. –Szathmári É. (szerk.) *Népszerű tudomány, tudománynépszerűsítés: A Károli Gáspár Református Egyetem 2019-es évkönyve.* Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan. 220–232.

Sztáray Kézdy É. – Drjenovszky Zs. (2021) Hungarian Stay-at-Home Fathers: A New Alternative for Family Wellbeing. *Social Sciences,* 10, 197. https://doi.org/10.3390/socsci10060197

Takács J. (2017) Aktívan törődő apák Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 3, 104–126.

Takács J. (2020) How involved are involved fathers in Hungary? Exploring caring masculinities in a post-socialist context. *Families Relationships and Societies,* 9, 3, 487–502. https://doi.org/10.1332/204674319X15592179267974

Tóth O. – Somlai P. (2002) A házasság és a család változásai az ezredforduló Magyarországán. *Educatio*, 3, 339–348.

Takács Flóra[1]

Gyűlölet-bűncselekmények és a szolidaritás formái a mai Magyarországon[2]

https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.4.162

Absztrakt

Tanulmányomban gyűlölet-bűncselekmények áldozataival és őket segítő, támogató szervezetek, csoportok képviselőivel készült interjúk segítségével arra keresem a választ, hogy a szolidaritás különböző formái hogyan működnek a mai Magyarországon. Az elméleti keret kialakításához a későmodernitás társadalmainak problémáival foglalkozó társadalomelméleteket használok. Ezen elméletek mentén egyrészt arra vagyok kíváncsi, hogy hol találkoznak a segítők szolidaritási gesztusai az áldozatok szükségleteivel, hol mennek félre ezek az aktusok, illetve mely pontokon alakulnak ki olyan szolidaritási lyukak, ahol az áldozatok magukra maradnak és nem kapnak segítséget. Másrészt azt tárom fel, hogy milyen olyan tényezőket lehet beazonosítani, melyek gátolják, vagy elősegítik a szolidaritás csatornáinak, hálózatainak kialakulását és stabilizálódását. Tanulmányomban külön figyelmet szentelek az állami intézményrendszer szolidaritási hálózatokhoz való illeszkedésének, mivel hipotézisem szerint a mai magyar társadalomban, köszönhetően a hatalmi berendezkedés sajátosságainak és a nyilvánosság szerkezetének torzulásának, különösen fontos lehet az állam és a civil szféra együttműködésének feltárása, ha meg akarjuk érteni a szolidaritás működési mechanizmusait.

Kulcsszavak: szolidaritás, későmodernitás, hálózatok, gyűlölet-bűncselekmény

Hate crimes and forms of solidarity in contemporary Hungary

Abstract

My study seeks to answer how different forms of solidarity function in Hungary today through interviews with victims of hate crime and representatives of organisations and groups who aid and support these victims. To develop the theoretical framework I employ social theories that concern the problems of late modern societies. Along these theories I'm on the one hand interested where the solidarity gestures of the helpers meet the needs of the victims, where these acts miss their mark, and where solidarity voids develop leaving victims on their own and unaided. On the other hand I aim to identify factors that hinder or facilitate the development and stabilisation of solidarity channels and networks. In my study, I pay special attention to how public institutions align with solidarity networks, since according to my hypothesis, owing to the peculiarities of power structure and to the distortion of the structure of public sphere in contemporary Hungarian society, it is especially important to reveal the cooperation between the state and the civil society might be particularly important to understand the mechanisms of solidarity.

Keywords: solidarity, late modernity, social networks, hate crime

1 Takács Flóra, ELTE Társadalomtudományi Kar, doktori iskola, szociológia program, doktorandusz

2 A kutatás az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Karán zajló *Szolidaritás a késő modernitásban* (NKFI-129138. számú) MTA alapkutatás részeként készült. A publikáció az EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 projekt támogatásával valósult meg.

Takács Flóra

Gyűlölet-bűncselekmények és a szolidaritás formái a mai Magyarországon

Bevezetés: Szolidaritás a későmodernitásban

A későmodernitás korában a szolidaritás bázisa, az a morális rend, ami működteti a szolidaritási aktusokat, bizonytalanná, kétségbevonhatóvá, változékonnyá vált (Giddens 1990), ami egyben azt is jelenti, hogy mind a rászorulók, mind a gondoskodást gyakorló segítők nehezen látják át a cselekvési lehetőségeiket. Ez megnehezíti, hogy olyan gondoskodási aktusok jöjjenek létre, melyek során a nyújtott segítség találkozik az elvárttal. Másrészt felértékelődik a nyilvánosság társadalmi szerepe és megváltozik a szerkezete, ami visszahat a szolidaritási aktusok formálódására, stabilizálódására és egyes esetekben felbomlására. A nyilvánossággal szorosan összekapcsolódik a hatalom szférája, ami dominánssá teszi a populista ideológiákat a nyilvánosság terében. Ez a folyamat felerősíti az exkluzív szolidaritás[3] elterjedését és átrajzolja az érdemes-érdemtelen segítetteket elválasztó választóvonalat, vagyis a gondoskodásra szorulók azon körét, akik „jogosan" igényt tarthatnak mások szolidaritására. Sok esetben a populista, autoriter hatalomgyakorlási mód azt idézi elő, hogy a gondoskodásra szorulók igényei nem tudnak becsatornázódni az állami intézményekbe, ellenben a felelősséget a segítettekre hárítják (Bauman 2000, Giddens 1990) és elvárják tőlük, hogy egyéni önsegítő cselekvési mintázatokat alakítsanak ki akkor is, ha erre sem gazdasági, sem kapcsolati, sem kulturális tőke nem áll megfelelő mennyiségben a rendelkezésükre. Mindezek mellett felgyorsul a nyilvánosság hálózataiban az információ terjedése, illetve a hírek termelésének és fogyasztásának sebessége, ami gátolja a narratív értelemképződést (Lash 1999, 2002). A fenti folyamatok gátolják a különféle csoportok közötti érdemi viták létrejöttét és ennek következtében a szolidaritás új bázisának kialakulását. Mivel a nyilvánosságban a hírérték a botrányhoz, a félelemhez, a morális pánikhoz, a bulvárszenzációhoz kapcsolódik, az áldozatok hangja, narratívái nehezen tudnak artikulálódni a gyorsan változó médiazajban, ami eltereli a valós problémákról a figyelmet (Castells 2010b, Glassner 1999, Skoll 2010). Az erőszak sokszor csupán addig érdekes ebben a közegben, amíg extremitása miatt borzongani lehet rajta, de nincs idő, tér a mélyebb társadalmi okok, összefüggések felfejtéséhez, a normatív gyökerű társadalmi célok kijelöléséhez és ezáltal a szolidaritás morális bázisának megteremtéséhez. Ez a folyamat különösen nehézzé teszi, hogy a traumát átélt, sérülékeny, az identitásukhoz és személyiségükhöz szorosan hozzátartozó tulajdonságaik miatt bántalmazott áldozatok történeteiket, szubjektív megéléseiket, érzelmeiket komplexitásukban megosszák a nyilvánosságon keresztül számukra ismeretlenek sokaságával, hiszen nehezen kalkulálható, hogy megértést, empátiát, szolidaritást kapnak-e reakcióként, vagy éppen további támadások áldozataivá válnak, ami másodlagos viktimizációt,[4] kiszolgáltatottságot és pszichés

3 Az „exkluzív szolidaritás" fogalmát Hannah Arendt használta arra a típusú szolidaritásra, melynek hatóköre kizárólag a saját csoporthoz tartozókra terjed ki. Kialakulása és megszilárdulása során fontos szerepet játszanak a csoporton belüli közös érdekek. Ellentéte az „inkluzív szolidaritás", melynek hatóköre a saját csoporton kívüliekre is kiterjed. Utóbbi alapja lehet a szenvedés közös tapasztalata, közös célok kitűzése vagy univerzalisztikus morális elvek képviselete (Reshaur 1992).

4 Másodlagos viktimizációról akkor beszélhetünk, ha először az áldozat egy bűncselekmény során elsődlegesen viktimizálódik, majd olyan szervezetekhez, csoportokhoz, személyekhez fordul, melyektől segítséget várna, de ezt nem kapja meg a szükségleihez viszonyított megfelelő formában vagy mennyiségben. Legtöbbször a nem megértő, áldozathibáztató, előítéletes kommunikáció tehető felelőssé a másodlagos viktimizációért, ami gyakran olyan mértékű traumát képes okozni, mint az elsődleges. A másodlagos viktimizáció felismerése és problémaként kezelése azért is nagyon lényeges, mert a hatóságokba, egyéb intézményekbe vetett társadalmi bizalom csökkenését idézheti elő (Görgényi–Zséger 2016).

problémákat eredményezhet. Ebben a közegben koherens szolidáris emlékezetpolitika vagy a csoportok közötti együttérzés, megértés különösen nehezen alakul ki.

A segítettek részéről az átalakuló társadalmi környezetre adott reakciók sokfélék lehetnek. Ezek közül a reflexivitás (Giddens 1990), a flexibilitás (Bauman 2000), a hálózatokba való becsatlakozás (Castells 2010a), a kollektív cselekvés új formáinak megalkotása és a nyilvánosságban való megjelenés képessége segítheti őket ahhoz, hogy megszerezzék a szükséges gondoskodást. Ezen felül fontos előnyt jelenthet, ha a cselekvők képesek a polarizált, a botrány logikáját követő nyilvánosság terében a társadalmi szenvedés narratíváit megjeleníteni a traumatizált egyének történetei mellett, ezzel individuális szintről kollektív szintre emelve a problémát és visszatérni az univerzalisztikus szolidaritás alapjaihoz.

Különösen érdekes megvizsgálni a szolidaritás hálózatainak működését és a segítő aktusok átalakulását annak fényében, hogy hazánkban különösen alacsony a társadalmi bizalom (Tóth 2009, Tóth–Keller 2013, Gerő–Hajdu 2015, Bodor–Grünhut 2015), a kollektív cselekvés terei egyre inkább beszűkülnek, a társadalmi olló egyre inkább szétnyílik (Örkény–Székelyi 2011, Éber 2020), a nyilvánosság szerkezete erősen torzult (Körösényi 2012, Polyák 2014, Utasi 2013), a társadalom erre ráerősítve polarizálódik (Utasi 2013, Kmetty 2014), az intolerancia (OECD 2020; Krekó et al. 2011; Marián 2013; Messing–Ságvári 2016, 2018) és az előítéletek nőnek, az áldozathibáztatás pedig egyre gyakoribbá válik.[5] A jelen kutatásban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a későmodernitásban átalakuló szolidaritás milyen formában jelenik meg a magyar társadalomban. Mikor válik a közösség kirekesztővé és mikor befogadóvá, hol maradnak fenn segítési vákuumok vagy jönnek létre félrecsúszott segítési kísérletek, a cselekvők milyen emancipatorikus és patologikus válaszokat adnak a felmerülő hiányosságokra, problémákra, kihívásokra, illetve a későmodern társadalmak milyen új utakat, lehetőségeket nyithatnak a szolidaritásnak.

Gyűlölet-bűncselekmények – Szolidaritás krízishelyzetben

E tanulmány fő célja a gyűlölet-bűncselekményekkel (GYBCS) kapcsolatos segítő helyzetek és szolidaritási formák feltérképezése interjús kutatás segítségével. A kutatás fókuszát az a feltételezés indokolja, mely szerint a szolidaritás működésének megértéséhez fontos adalékkal szolgálhat egy olyan társadalmi jelenség elemzése, mely során különféle sérülékeny csoportokhoz tartozó, az átlagosnál kiszolgáltatottabb helyzetben lévő egyének és csoportok lépnek interakcióba a segítés és a szolidaritás megteremtésében potenciálisan fontos szerepet játszó szervezetekkel és intézményekkel.

A szolidaritás és a gondoskodás aktusai, illetve ezek hiánya sokszor azokban a helyzetekben jelennek meg a legintenzívebben, ahol a segítségre szoruló egyén hirtelen, előre kiszámíthatatlan módon kerül kiszolgáltatott helyzetbe és ennek nyomán krízist él át. Ilyenkor a nehéz helyzetbe kerülők gyakran akkor is mások támogatására szorulnak átmentileg, ha egyébként a mindennapi életükben nem szorultak erre rá. Azok pedig, akik korábban is hátrányos helyzetűek voltak, még inkább szükséget szenvedhetnek. A modern államokban a

5 Az áldozathibáztatás szoros kapcsolatban áll a másodlagos viktimizáció fogalmával. Legelőször William Ryan (1971) pszichológus használta a fogalmat Blaming the Victim című könyvében arra az ideológiai alapú jelenségre, amikor a többségi társadalom tagjai narratív igazolást találhatnak a rasszizmusra és a társadalmi igazságtalanságokra az afroamerikaiakkal szemben. A mai Magyarországon élő romákhoz hasonlóan az afroamerikaiak társadalmi státuszukat és lehetőségeiket tekintve sokkal rosszabb helyzetben voltak, mint a többségi társadalom tagjai, akik ezt a különbséget nem társadalmi, strukturális okokkal magyarázták, hanem az egyes afroamerikai emberekről állították, hogy maguk tehetnek a helyzetükről, és azért nem képesek kiemelkedni, mert lusták, érdektelenek, nem motiváltak. Később a feminista mozgalmak árnyalták a fogalmat és széles körben kezdték használni, a nemierőszak-bűncselekményekkel kapcsolatos narratívákra, intézményi eljárásokra. A fogalmat a feminista mozgalom hatására ismerhette meg a szélesebb közvélemény. Az áldozathibáztatás a nemierőszak-bűncselekményekhez hasonlóan a gyűlölet-bűncselekmények esetében is súlyos problémát jelenthet az áldozat számára (Szontágh 2018).

segítés fontos aktorai az egyén szűkebb társadalmi kapcsolathálózatán kívüli állami szereplők és a különféle karitatív, érdekképviseleti, jogvédő civil szervezetek. E szervezetek esetleges diszfunkcionális működése a hétköznapokban sokszor nem érzékelhető, azonban a krízishelyezetekre való reagálás kényszerének nyomására manifesztálódik, hiszen ilyenkor egyfelől a segítségre szoruló egyének, kisebb közösségek sokkal intenzívebb elvárásokkal fordulnak feléjük, másfelől a nyilvánosság szereplői is érzékenyebben reagálnak és hajlamosabbak kritika tárgyává tenni a működésüket. A krízis a szolidaritás morális talapzatát és hálózatait láthatóvá teszi, a ráfordítható erőforrásokat aktiválhatja, a gondoskodásra kijelölt személyeket, szervezeteket, intézményeket állásfoglalásra kényszerítheti, és nem utolsó sorban rávilágíthat a működési hiányosságokra, a szolidaritási vákuumra, ahol a gondoskodási hálóból kizuhanhatnak egyes áldozatok. Ilyen krízishelyzetnek tekinthető a GYBCS áldozatává válás is.

A GYBCS fogalma egy olyan specifikus, a jog által is körülhatárolt cselekményt ír le, mely során az állam által védettnek, sérülékeny csoport tagjának tekintett egyént ér előítéletes indítékból elkövetett erőszakos támadás. Az állam azáltal, hogy a jogrendszerben minősített esetnek tekinti az előítéletes motivációt, az egyedi tett egyéni sorsokon túlmutató, közösségre kisugárzó negatív hatását és társadalmilag súlyos következményekkel járó mivoltát ismeri el. A támadás következtében ugyanis nem kizárólag a konkrét megtámadott személy kerülhet krízishelyzetbe, él át traumát,[6] hanem az esemény olyan nem kívánt hatást is gyakorolhat az érintett védett csoport többi tagjára, ami az előítéletek mélyebb, hosszabb távon fennmaradó negatív spirálját generálhatja, illetve növelheti a félelem és kiszolgáltatottság érzését az érintett közösségekben.

A GYBCS-ek[7] jogszabályokban rögzített meghatározása nem egységes a különféle országokban, de közös bennük azon szándék kifejeződése, hogy az előítélet motiválta erőszakot kiemelten büntesse az állam. A jogszabályok és joggyakorlatok országonként eltérnek egymástól abban a tekintetben, hogy a GYBCS-eket valamilyen sérülékeny, kiszolgáltatott helyzetben lévő kisebbségi csoportok tagjaival szemben elkövetett cselekménynek tekintik-e, vagy az elkövetés megállapításához elégséges, ha az áldozatot valamilyen személyiségjegye, vállalt identitása miatt éri támadás. A jogszabályok mindig tartalmazzák azoknak a csoportoknak és a hozzájuk tartozó védett tulajdonságoknak[8] a listáját,[9] melyeket a jogalkotó védendőnek tart. Ez a felsorolás nemzetállamonként változó, hiszen kulturálisan és társadalmilag meghatározott, hogy egy adott közösségen belül mi számít sérülékeny kisebbségnek (Bárd 2015). A tulajdonságok felsorolása lehet zárt vagy

6 Az Amerikai Pszichológiai Társaság tanulmánya (American Psychological Association 2004) beszámol arról, hogy az áldozatokra milyen negatív pszichés hatásai vannak a gyűlölet-bűncselekményeknek. A szexuális erőszakhoz hasonlóan erőteljesebb a viktimizáció hatása és ezzel együtt a súlyos pszichés problémák megjelenésének a valószínűsége is. Sok esetben elhúzódó poszttraumás stressz jeleit azonosították be, illetve egyes áldozatoknál erős öngyilkossági gondolatokat.

7 Az EBESZ meghatározása szerint gyűlölet-bűncselekmény minden olyan bűncselekmény, ideértve a személy vagy vagyon elleni bűncselekményeket, ahol a bűncselekmény áldozatának, helyszínének vagy tárgyának kiválasztása mögött ezen áldozatok, helyszínek vagy tárgyak valamely közös tulajdonság (például faji hovatartozás, nemzeti vagy etnikai származás, nyelv, bőrszín, vallás, nem, kor, értelmi vagy testi fogyatékosság, szexuális irányultság vagy más hasonló tulajdonság) által meghatározott csoporthoz való vélt vagy valós tartozása vagy e csoporthoz fűződő kapcsolata áll (OSCE 2009, Dinók, 2014).

8 Az OSCE-ODIHR (2009) meghatározása szerint a védett tulajdonságok *„az egyéni vagy csoportidentitás létfontosságú elemei. Ezek azok az alapvető jellemzők, amelyeket a csoport tagjaiban közösnek vélünk, és amelyek mentén a csoportokat megkülönböztetjük egymástól. Tulajdonképpen ezek jelentik a kapcsolatot az emberek önazonosság-érzése és valahová tartozása között, és ebben az összefüggésben sokféle tulajdonság tartozhat közéjük a nemzetiségtől, az etnikai hovatartozástól, a nyelvtől, illetve a vallástól és a fajtól kezdve, a szexuális irányultságig, a nemig és a fizikai és/vagy mentális fogyatékosságig”.*

9 A 2012. évi C. törvény a Büntető Törvénykönyvről 216. § (1) cikk szerint a közösség tagja elleni erőszak tényállás a következő: *„Aki más valamely nemzeti, etnikai, faji, vallási csoporthoz vagy a lakosság egyes csoportjaihoz tartozása vagy vélt tartozása, így különösen fogyatékossága, nemi identitása, szexuális irányultsága miatt olyan, kihívóan közösségellenes magatartást tanúsít, amely alkalmas arra, hogy az adott csoport tagjában riadalmat keltsen, bűntett miatt három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő”.*

nyitott végű egyaránt (Dinók 2014). A nyitott végű listáknál a bíróságok dönthetnek arról, hogy a támadás okaként megnevezett, a listán nem szereplő csoporthoz tartozás vagy identitásjegy védendő tulajdonságnak számít-e. Ez a szabályozás tágabb diszkrecionális hatáskört biztosít a bíróságoknak, az áldozatok számára pedig növeli a bizonytalanságot, kiszámíthatatlanságot (Jovánovics 2013, Jovánovics–Pap 2013, Bencze 2018). A védett tulajdonságok a csoporttagok identitásának szerves részei és a társadalmon belül széles kör számára megkülönböztető jelzésértékkel bírnak. A vonatkozó törvényben vagy ahhoz kapcsolódó alacsonyabb rendű jogszabályokban sokszor szerepel egy olyan *előítéletindikátor-lista,*[10] ami tételesen meghatározza, hogy a jogalkalmazónak milyen körülményeket, tényeket kell figyelembe vennie, rögzítenie annak érdekében, hogy később a bírósági szakaszban megállapítható legyen az előítéletes motiváció és a GYBCS elkövetésének ténye. Indikátor lehet az elkövetés helyszíne, időpontja, a tanúvallomásokban megjelenő indíték, csoportkülönbség az elkövető és a sértett között, a sértett megjelenése, az elkövető előítéletes beállítódása, a szervezett gyűlöletcsoportok részvétele, az erőszak mértéke, a nyilvánosság használata az elkövető által vagy más motiváció hiánya. Fontos megjegyezni, hogy GYBCS-t nem kizárólag az adott sérülékeny vagy védett csoport tagja ellen lehet elkövetni, hanem olyan személy ellen is, akiről csupán vélelmezi az elkövető, hogy a csoporthoz tartozik.

A jogi meghatározás mellett a GYBCS-ek köznapi, többféle jelentéstartalommal bíró formái is ismertek, melyek az interjúkból is visszaköszönnek. Gyakran a gyűlöletbeszéd aktusait is beleértik a GYBCS fogalmába, máskor ide tartozónak vélik az iskolai bullyingot, a családon belüli erőszakot, a zsarolást, az uszítást, vagy azon erőszakos cselekményeket, melyeket ugyan előítéletből követnek el, de nem védett tulajdonságok alapján (ennek tipikus példája a testsúly miatti bántalmazás). A köznapi felfogás tágabb, mint a jogszabályi meghatározás, ezért lényeges megvizsgálnunk, hogy azok az áldozatok, akik ezen értelmezések alapján kérnek segítséget, milyen reakciókat kapnak akár állami, akár civil szervezetektől. Ha túl mereven követik eljárásaikban a jogi meghatározást a gondoskodásra kijelölt, elérhető intézmények és nem igyekeznek még átirányítani se máshova a hozzájuk fordulókat, előfordulhat, hogy egyes áldozatok szolidaritási vákuumba kerülnek.

A GYBCS-ekre adott ideáltipikus reakció lehet az univerzalisztikus szolidaritás megnyilvánulása, hiszen a fizikai erőszak elkövetésének morális tilalma (Pinker 2011) annyira erős a modern európai társadalmakban, hogy az alapvető emberi értékek megszegése, a szenvedés aktív előidézése normatív alapot teremt a szolidaritás kifejezésére, nem csupán az áldozati sorsközösségen belül, hanem jóval szélesebb körben egyaránt. A humanisztikus elveken nyugvó univerzális szolidaritás morális egységének felszínén azonban repedéseket üthetnek autokratikus hatalmi berendezkedésű, bizalomhiányos, torz szerkezetű, széttöredezett, polarizált nyilvánossággal rendelkező társadalmakban (Angelusz–Tardos 2011, Kmetty 2014, Polyák 2014) az etnikai konfliktusok, a széles körben elterjedt előítéletek, tévhitek, melyek gyakran bűnbakképzési spirált indítanak el (Tajfel 1973, Pataki 1993), felülírva a szolidaritás morális alapját. Ezt a tendenciát erősítheti, ha kevés érintkezési lehetőség van a különféle sérülékeny csoportok és a többségi társadalom tagjai között vagy a közbeszédben széles körben elterjednek áldozathibáztató, hatalmi célokat szolgáló morális pánikot, félelmet keltő narratívák.

A jogi szabályozásban nevesített védett tulajdonságokkal rendelkező csoportok körének kiterjesztése egy indikátora lehet annak, hogy az adott közösség az univerzalisztikus szolidaritás morális alapjainak megerősítését tűzi ki célként, azonban a jogszabályok megléte önmagában még nem jelenti azt, hogy széles körben el tud terjedni a szolidaritásnak ezen formája és a sérülékeny csoportok védelemben részesülnek. Ennek oka, hogy

10 Magyarországon az előítélet-indikátorok listáját a Gyűlölet-bűncselekmények Elleni Munkacsoport javaslatára (https://gyuloletellen.hu/sites/default/files/gyem_indikatorlista_haromolszopos_vegleges.pdf, letöltve: 2021. május 13.) az ORFK 2019-ben egy belső protokollt fogadott el (ORFK 30/2019. (VII. 18.) utasítása a gyűlölet-bűncselekmények kezelésével összefüggő rendőrségi feladatok végrehajtásáról), ami nevesíti az indikátorokat is. http://www.kozlonyok.hu/kozlonyok/Kozlonyok/12/PDF/2019/41.pdf [Letöltve: 2021-05-17].

sok esetben nagyon magas marad a látencia, vagyis nem kerülnek a jogalkalmazó szervezetek látókörébe az esetek. Sokszor még a helyi közösségekben sem derül fény arra, hogy mi történt az áldozattal. Történhet ez azért, mert az áldozat a szégyenérzet, a megtorlástól való félelem, az állami szervezetekbe vetett alacsony bizalom, a korábbi rossz tapasztalok, a jogalkalmazó szervezetek előítéletes, nem empatikus fellépése (Molnár 2000, Pap 2019) vagy lassú, túlbürokratizált működése (Krémer 2004) miatt nem fordul a hatóságokhoz, de azért is, mert a jogalkalmazó (ebben az esetben elsősorban a rendőrség) „alulminősíti" az adott cselekményt, vagyis nem veszi figyelembe az előítéletes indítékot. Az alulminősítés megeshet tudáshiány, vagy előítéletes beállítódás (Pap 2019) miatt, de az is elképzelhető, hogy a szervezetek belső működési logikája idézi elő (ahogy az interjúkból kiderül, sok esetben a nyomozóhatóság statisztikai szemléletű értékelési rendszerét teszik felelőssé érte) (Uszkiewicz 2013, Dombos–Udvari 2014, Balogh 2019). Az alulminősítés a büntetőeljárás során is komoly károkat okozhat, ha a vádemelést követően az elkövetőt ugyan elítélik a bűncselekmény végrehajtása miatt garázdaságért vagy testi sértésért, a minősítéssel járó szimbolikus elégtétel azonban elmarad. A hatóságok és a különféle szervezetek sorozatos intézményi árulásai és másodlagos viktimizációt okozó eljárásai a bizalomhiány ördögi spirálját indíthatják el, melynek következtében az áldozatok magukra maradnak, nem jelentik az eseményeket, ráadásul jogfosztott, másodrendű állampolgároknak érezhetik magukat. Ha a társadalom bántalmazott tagjai azt tapasztalják, hogy az őket védelmezni hivatott jogszabályok nem működnek a jogalkalmazás szintjén, a potenciális elkövetők pedig nem tekintetek rájuk szabályzóerővel bíró korlátként, akkor bizonytalanná válnak azok a morális rend alapjaként funkcionáló értékek, melyek a jogszabályokból következnének.

Az univerzalisztikus szolidaritás csökkenésének egy másik, de ezzel szorosan összekapcsoló oka lehet a nagy számú nyilvánosságban megjelenő előítéletes, áldozathibáztató, kriminalizáló, kisebbségi csoportokat célkeresztbe állító „biztonságosító" *(securitization)* megnyilvánulás (Buzan et al. 1997, Balzacq 2011, Kopper et al. 2020). Különösen súlyos következményekkel jár, ha a jogalkotó vagy a jogalkalmazó állami szervezetek nyilvánulnak meg ilyen módon, mivel ennek következményeként ellentmondásos üzenetek jutnak el mind az áldozatokhoz, mind az elkövetőkhöz, ami megakadályozza, hogy a nyilvánosság a szolidaritás tereként funkcionáljon. Kutatásokból lehet tudni, hogy sokszor a különféle állami intézményeken belül is elterjedtek lehetnek az előítéletes attitűdök, vélekedések (Görbe–Zán 2014, Krémer 2004), így valós veszélyként kell tekintenünk ezen problémára.

A hivatalos statisztikák szerint hazánkban európai viszonylatban ugyan alacsony a GYBCS-ek lakosságszámra vetített aránya, ez azonban csupán a jéghegy csúcsa.[11] Szakértői becslések szerint a hivatalosan feltárt eseteknek sokszorosa lehet a valóságban bekövetkező cselekmények száma, ami köszönhető az alacsony bejelentési hajlandóságnak, az állami intézményekbe vetett alacsony bizalomnak, a különféle intézmények nem megfelelő működésének és ezekből következően az „alulminősítések" nagy arányának (Uszkiewicz 2013, Udvari 2013). Annak érdekében, hogy megérthessük, milyen okok állhatnak a fenti tendencia mögött, fontos feltárni, hogy a különféle állami és civil szervezetek hogyan működnek együtt és hogyan hangolják össze a tevékenységüket az áldozatok segítése érdekében; a két szektor intézményei között milyen átfedések alakulnak ki, hol egészítik ki hatékonyan egymás működését, és melyek azok a „lyukak", melyeket egyik fél sem tud kitölteni.

11 Az európai országok nagyon különböző módokon határozzák meg a jogrendszerükben a GYBCS-ek fogalmát, ami megnehezíti az összehasonlítást, azonban több tanulmányból lehet arra következtetni, hogy nagyságrendi különbségek vannak a büntetőrendszerbe bekerült lakosságarányos esetek és a valós elkövetések száma között. Az ENYÜBS (Egységes Nyomozó Hatósági és Ügyészségi Bűnügyi Statisztika) adatai szerint 2013 és 2018 között összesen 215 esetben történt közösség tagja elleni erőszak Magyarországon (vagyis évente átlagosan 35), míg ha csak a 2009-es évet nézzük, akkor az ODHIR adatai szerint csak az Egyesült Királyságban egy év alatt közel 59 ezer esetet jelentettek, Svédországban 5797-et, Belgiumban pedig 1103-at (ODHIR 2010).

Módszertan

A téma érzékenysége miatt kizárólag félig strukturált interjúkat[12] készítettem áldozatokkal, állami intézmények, illetve formális és informális civil segítő szervezetek munkatársaival, tagjaival. 2021 januárja és márciusa között összesen 43 – ebből 23 segítői és 20 áldozati – interjú készült.[13] Az interjúk hossza 1–2,5 óra (többségük legalább másfél órás) volt. A kutatás során a szolidaritással kapcsolatos cselekvések lehetőségterét és a különféle cselekvési mintázatokat szerettük volna feltárni és megérteni. A kvalitatív, feltáró kutatás mindenképpen indokolt ebben az esetben, hiszen sem az alapsokaságot nem ismerjük (így elérni sem tudjuk) a magas látencia miatt, sem a különféle szervezetek specifikus működéséről nem készült még hasonló kutatás.

Az interjúkról gépelt átiratokat készítettünk (kivéve azokat, melyeket nem tudtuk hanganyag formájában rögzíteni), ezeket kézzel kódoltam, majd kiegészítettem a nem rögzített interjúk jegyzeteivel. Ezek után az elméleti keretből és a gyűlölet-bűncselekmények szakirodalmából kialakított fő problémacsoportok szerint (melyekből a kódok is származtak) szisztematikusan csoportokba rendeztem a releváns idézeteket, tartalmi elemeket, majd ezek alapján tártam fel a cselekvési lehetőségteret, a különféle cselekvési mintázatokat és a jellemző szolidaritási aktusokat. A mintázatokat a tartalmi elemek megjelenési gyakorisága szerint, illetve a segítői és segítetti interjúk egymáshoz való tartalmi illeszkedése alapján határoztam meg. A problémacsoportok, melyek alapján az elemzés történt, az alábbiak voltak az áldozati interjúk esetében: csoportidentitás; sérülékeny csoporttal kialakított kapcsolatok; áldozati előtörténet; információ- és segítségkérési aktusok korábban és a konkrét támadáshoz kapcsolódóan; segítő intézményekkel kapcsolatos tapasztalatok; nyilvánosság használata; elvárások és elégtétel. A segítői interjúkban pedig: segítői előtörténet, motivációk; GYBCS-ek kialakulásának okairól alkotott vélemény, definitív keretek; áldozatok elérése; segítő helyzetek és ehhez kapcsolódó nehézségek; segítettek körének lehatárolása; más intézményekkel, szervezetekkel kialakult kapcsolatok, együttműködések; saját szervezet működése, problématérképe; illetve a nyilvánosság használata. Ezen problémacsoportok az interjúk alatt további olyan kérdésekkel bővültek, mint a helyi társadalomhoz való viszony vagy a hatalmi szférához fűződő kapcsolatok. A kutatás közben feltárt releváns dimenziók szerint egy újabb körben újrakódoltam az interjúkat, így a kvalitatív kutatásokra jellemző iteratív, körkörös folyamat mentén rugalmasan bővültek, változtak a kategóriák (az alapkategóriákat megtartva). A tanulmányban szereplő szolidaritásgátló tényezőket az interjúk elemzése során azonosítottam, nem előre meghatározott kategóriák szerint.

Az interjúk a félig strukturált interjúkészítés hagyományos módszerének megfelelően néhány tágabb téma felől indultak, majd ezek alapján jutottunk el az érzékenyebb, traumatikusabb pontokhoz és a konkrétabb kérdéseikig (például az intézményekkel kapcsolatos tapasztalatok, a családhoz való viszony). Az interjúk elején arra kértük az áldozatokat, hogy meséljék el a saját szavaikkal a velük történt eseményeket, illetve az azokhoz kapcsolódó személyes megéléseiket. Az interjúnak ebben a szakaszában szabadon beszéltek az interjúalanyok. Ezt követően a részletesen kidolgozott vezérfonalat követve tettük fel nekik azokat a kérdéseket, melyek az elméleti keretből következő hipotéziseinkhez kapcsolódtak.[14] Minden problémacsoportra irányítottan rákérdez-

12 Az interjúk majdnem mindegyikéről (három kivételével, mivel ezek esetében nem járult hozzá az interjúalany a rögzítéshez) hangfelvétel készült. Az interjúalanyok írásbeli vagy szóbeli beleegyezést adtak az interjúk felvételéhez és kutatási célokra való felhasználásához. Minden interjú esetében garantáltuk az anonimitást, ami nem csak az áldozatokra, de a segítői interjúkra is vonatkozik, mivel sok esetben olyan kényes kérdéseket érintettünk az interjúk során, melyeket nem szerettek volna névvel, az intézmény beazonosíthatóságával együtt megosztani. A megszólalók álneveken szerepelnek az anonimitásuk megőrzése érdekében.

13 Az interjúk közül 39-et a szerző maga készített, a maradék négyet egy egyetemi hallgató a kutatásvezető instrukciói és vezérfonala alapján kizárólag áldozatokkal.

14 Az áldozati és a segítői interjúk vezérfonalának rövidített változatát az 1. számú mellékletben közlöm.

tünk, és törekedtünk arra, hogy azokat a kérdéseket, melyek hangsúlyosan előkerültek, részletesebb kérdések segítségével körbejárjuk. Nagyon hasonlóak voltak a segítői interjúk is, azzal a különbséggel, hogy a személyes és a szervezeti bemutatkozás után a szervezeti célokat, prioritásokat, problémákat is érintettük annak érdekében, hogy mélyebben megértsük a segítői motivációkat, kihívásokat.

A tanulmányban szereplő idézeteket annak megfelelően válogattam, hogy mennyire reprezentálják a megszólalók jellemző megéléseit, gondolatait tartalmukban és megnyilvánulási stílusukban. Ezektől eltérő gondolatok is megjelentek esetenként az interjúkban, ezek elemzésére azonban terjedelmi korlátok miatt nincs módom.

Áldozati interjúk

Az interjúalanyok kiválasztásánál fontos szempont volt, hogy aktív traumát átélő alannyal ne készítsünk interjút, hiszen nem rendelkeztünk szakmai tudással ezen helyzetek pszichológiai feloldására. Emellett az 5 évnél régebben történt támadást átélő alanyokat is próbáltuk kiszűrni. Egyrészt annak érdekében tettünk így, hogy az időben távoli történésekre fókuszáló retrospektív visszaemlékezés ne torzítsa nagy mértékben az eseményeket, ugyanakkor a megélések se homályosodjanak el. Másrészt fontos szempont volt, hogy időben ne csússzon szét az áldozati és a segítetti interjúk idősíkja. Ez azért lényeges, mert egy 15 éve történt esemény áldozata jó eséllyel csak az akkor általa megélt szolidaritási aktusokról tud beszámolni, ami nehezen illeszthető össze egy mai gondoskodó intézmény tagjának megállapításaival.

A segítetti interjúalanyok három forráson keresztül jutottak el hozzánk. Egyrészt nyilvános felhívást tettem közzé, másrészt segítői szervezeteken keresztül értem el őket, harmadrészt a médiában megjelent erőszakos cselekmények áldozatait kerestük meg (részben én magam, részben a kutatásban részt vevő gyakornok) személyes kapcsolatokon vagy közösségimédia-felületeken keresztül. A nyilvános felhívás esetében sokszor kiderült, hogy olyan cselekmény miatt jelentkeztek az áldozatok, ami sem a szűkebb, sem a tágabb GYBCS definíciónak nem felel meg, így őket elutasítottam. A végleges interjúalanyi kör összeállításánál az alábbi szempontokat vettem figyelembe:[15] 1. legfontosabb, Magyarországon a leginkább támadásnak kitett áldozati csoportok[16] képviseltessék magukat (LMBTQ közösség tagjai, fedél nélkül élők, menedékkérők, külföldiek, roma etnikai kisebbséghez tartozók, vallási felekezetek tagjai, pszichiátriai betegek, fogyatékkal élők), 2. segítő intézményekkel kapcsolatban állók/nem állók, 3. nyilvánossághoz fordulók/nem fordulók, 4. tettek feljelentést/nem tettek feljelentést, 5. egyéni áldozatok/szervezetként érte őket támadás, 6. valós/vélelmezett csoporthovatartozás alapján támadták meg őket.[17] A végső segítetti megkérdezetti körbe nem kerültek bele muszlim vallási kisebbség tagjai, pszichiátriai betegek, illetve fogyatékkal élők, aminek oka az volt, hogy nem találtunk olyan áldozatot, aki adott volna interjút.

15 Az interjúalanyok kiválasztásakor nem törekedtem a reprezentativitásra olyan változók szerint, mint az életkor, a társadalmi státusz vagy az iskolai végzettség, mivel egyrészt az interjúalanyok áldozati csoportonként is nagyon nehezen voltak elérhetőek, másrészt a kutatás célja nem az áldozattá válás okainak feltárása volt.

16 A csoportok meghatározása alapvetően a törvényben nevesített védett csoporthoz való tartozás szerint, illetve látencia- és előítéletkutatások (Balogh–Pap 2011, Takács et al. 2008, Orbán 2015, Kende et al. 2018, Simonovits–Szeitl 2016, Simonovits 2014, Kovács 2014) alapján történt, mivel a rendszerszintű alulminősítésnek és a magas látenciának köszönhetően a bűncselekményekkel kapcsolatos hivatalos statisztikai adatok nem nyújtanak megfelelő kiindulópontot (Dinók 2014, Pap 2019, Dombos–Udvari 2014).

17 A segítetti interjúk főbb jellemzőit a 2. számú mellékletben táblázat formájában teszem közzé.

Segítői interjúk

Az áldozati interjúk mellett 22 segítői interjút készítettem karitatív, érdekképviseleti és jogvédő civil szervezetek képviselőivel, tagjaival annak érdekében, hogy ne csak az áldozati nézőpontot ismerhessük meg, hanem az egész cselekvési teret fel tudjuk térképezni. Ezek a szervezetek az állam által jogszabályokban meghatározott formában kijelölten felelősek a GYBCS-ek áldozatainak segítésért (többek között ilyen szervezet az állami áldozatsegítő szolgálat, a rendőrség vagy az ügyeleti orvosi ellátás), vagy olyan civil szervezetek, mozgalmak, csoportok, melyek önként vállalták fel a gondoskodó, segítő szerepet. Ezeken felül olyan szervezeteket is megkerestem, melyekhez feltételezhetően fordulnak segítségért áldozatok, de a saját problématérképükön nem szerepel a GYBCS áldozatainak segítése, hiszen itt éppen úgy problémát okozhat egy nem realizálódó segítségnyújtás Ezekkel az interjúkkal az állami és a nem állami szektor közötti együttműködéseket, feladatmegosztást, kommunikációt szerettem volna feltárni, valamint az áldozatokhoz és a GYBCS-ek társadalmi problémájához való viszonyulásukat. Az első körben megkeresettek listáját szakirodalmi forrásokból állítottam össze és a szervezetek saját feladatköri leírását vettem figyelembe. A későbbiekben ezt a kört tovább tágítottam és megkerestem olyan szervezetek is, melyekről fontos szereplőként említést tettek az áldozatok vagy más intézmények képviselői. Fontosnak tartottam, hogy olyan felügyeleti szervezetek véleményét is megtudjam, akiknél panaszt tudnak tenni az áldozatok vagy jogi képviselőik. Végül a megkérdezett segítő szervezetek között voltak: 1. állami intézmények, 2. civil szervezetek (ezen belül sérülékeny csoportok érdekképviseleti szervezetei, jótékony és jogvédő szervezetek), 3. informális csoportok, mozgalmak, 4. tudományos, akadémiai szféra képviselői, 5. egyházi szervezetek.[18]

Jelen kutatás esetében különösen lényegesnek tartom, hogy kitérjek arra, melyek voltak azok a szervezetek, amelyek többszöri megkeresés után sem válaszoltak vagy valamilyen okra hivatkozva elutasították a kutatásban való részvételt, ugyanis gyanítható, hogy ezek a szervezetek az áldozatok és más együttműködő szervezetek számára is nehezen elérhetőek, nem válaszkészek, ami miatt a szolidaritási vákuum kialakulásának nagy a veszélye. Az elutasító szervezeteknél feltételezhetően nem definiálódik a probléma (több szervezet jelezte, hogy nem tartja saját magát kompetensnek a kérdések megválaszolásában), vagy a segítés felelősségét hárítják. Más esetekben az is elképzelhető, hogy egyszerűen nem kívánnak tudományos kutatásokban részt venni. Az ügyészség például minden kétséget kizáróan fontos aktora az állami felelősségvállalásnak, sokszor a bűncselekmények jogi minősítésének kérdése is hozzájuk tartozik, ennek ellenére elutasították a kutatásban való részvételt, ami jól összecseng az interjúkban is megfogalmazódott tapasztalatokkal, miszerint az ügyészség nagyon ritkán kommunikál vagy működik együtt más szervezetekkel, társadalmi alrendszerekkel. Ugyanez a megfigyelés igaznak mondható az egészségügyi dolgozókkal kapcsolatban is. A kutatás során az alábbi (lehetséges) segítőket nem tudtam elérni: 122-es segélyhívó vonal, kormányhivatalok, Áldozatsegítő Szolgálat, bíróságok, Igazságügyi Minisztérium. Ezen kívül jellemző volt az egészségügyi területen dolgozók és az egyházi közösségek elzárkózása, ami alól kivételt jelentett két zsidó egyházi közösség, illetve egy mentőtiszt és egy orvos. Ami még fontos tapasztalat, hogy roma segítő, jogvédő, vagy kisebbségi önkormányzati szereplőkkel sem tudtam interjúzni. Utóbbiaknál nem derült ki, hogy milyen okok miatt nem kívántak részt venni a kutatásban.

18 A 3. számú mellékletben táblázat formájában teszem közzé a segítői interjúk főbb jellemzőit.

Empirikus eredmények

Főként az áldozati, részben a segítői interjúkból igyekeztem feltárni, hogy azok, akik erőszakos támadás áldozataivá váltak, milyen gondoskodási, szolidaritási aktusokra tartottak (volna) igényt. Ezen igényeket alapvetően három csoportba lehet rendezni. Megkülönböztethetjük az **egyéni szintű igényeket:** 1. jogi tanács, jogi képviselet, 2. egészségügyi segítség, 3. pszichológiai, mentális segítség (a trauma feldolgozása), 4. információ, tanácskérés, tudásmegosztás, 5. kapcsolati tőke, közvetítés más segítők felé, 6. anyagi jellegű támogatás; illetve a **csoportszintű igényeket,** úgymint 1. az elismerés, 2. a kollektív jogok kivívása, kollektív érdekérvényesítés, 3. *empowerment* (képessé tevés, felhatalmazás). Mindezek mellett sok áldozat említette, hogy **társadalmi szintű változást** szeretne elérni, ami főként a szolidáris, egalitárius, humanitárius, előítéletmentes társadalom és közbeszéd megteremtését jelenti.

A szolidaritás lehetséges terei

Az alábbiakban számba veszem, hogy milyen olyan potenciális szolidaritást, gondoskodást nyújtó egyének, szervezetek, csoportok kerültek a látókörünkbe a kutatás során, melyek segítséget nyújtottak áldozatoknak vagy ezt várták volna tőlük. Először az **egyének közötti,** majd az **egyének és szervezetek, csoportok közötti,** harmadszor pedig a **csoportok közötti** szolidaritási aktusokat követjük végig. Mivel a GYBCS-ek esetében kiemelten fontos és nagy felelősséggel felruházott cselekvő az állam mind a jogszabályok megalkotásának, mind a jogalkalmazásnak, mind a segítés különféle megnyilvánulásainak okán, külön kitérek arra is, hogy mely területeken nem találkozik az állam által nyújtott segítség az áldozatok igényeivel, elvárásaival.

Egyéni szolidaritási aktusok

Az elsődleges, alapvetően szereteten, közvetlen emberi kapcsolódáson alapuló szolidaritás várhatóan a család, a közvetlen hozzátartozók, a barátok, a kortársak vagy a párkapcsolatok irányából érkezhet az áldozat felé. Mivel hazánk bizalmi kapcsolatait tekintve familiáris társadalom, különösen nagy jelentősége van, hogy milyen segítségre (nem) számíthat ezekben a kapcsolatokban az egyén.

A **családi** szolidaritásról, segítségnyújtásról nagyon vegyes kép rajzolódott ki az interjúk nyomán. Egyfelől a legtöbb esetben az alapvető szükségletek kielégítésében nagy szerepet játszik a család. Ilyen szükséglet lehet a közvetlen anyagi támogatás vagy a család kapcsolati tőkéjének mozgósítása, ha ügyvédre, egészségügyi szakemberre vagy valamilyen más szakértőre van szükség. Ezen túlmutatóan azonban megértést, empátiát vagy pszichés támogatást nagyon ritkán kapnak az áldozatok a családon belül. Sokkal gyakoribb, hogy a támadás miatti feszültség, frusztráció negatívan hat a család kohéziójára, ami egyes esetekben az áldozattól való elzárkózáshoz, a hallgatás, tabu légkörének kialakulásához vezet. Amikor az áldozat máshonnan nem részesül megértésben vagy nem kap pszichológiai segítséget, akkor ez az elzárkózás vezethet a trauma elmélyüléséhez, elmagányosodáshoz, hosszabb távon különféle pszichopatológák kialakulásához. A kevésbé elzárkózó családokban érezhetően még akkor is nagy a megértés hiányából fakadó szakadék az áldozat és a család többi tagja között, valamint előkerülnek áldozathibáztató narratívák, ha feltételezhetően stabil szeretetkapcsolat tartja össze a családtagokat. Emiatt sokszor nem tudják megérteni az áldozat traumájának mélységét és nem képesek adekvát segítséget se nyújtani. Az egyik megtámadott budapesti civil közösség tagja így számol be erről némi iróniával a hangjában:

> *„Hát, a családom nem kifejezetten támogatja eleve ezt, hogy itt dolgozom. Ha ez szóba kerül – mert azért eljut hozzájuk a médiából, mert megint bekerült a* [XY hely] *hírekbe, –, akkor azt mondja az anyám, hogy: „Jaj, Nórikám!”* [nevet] *Ezt úgy érti, hogy valami rendes munkahelyet kéne keressek, rendes irodában,*

rendesen, rendes pénzért dolgoznom, és akkor elkerülhetném az ilyen helyzeteket." (szélsőjobboldali szervezet által megtámadott áldozat, 32 éves, nő)

A különféle áldozati csoportok között nagy különbség van abban a tekintetben, hogy a család milyen intenzitású és milyen jellegű segítséget tud nyújtani. Azoknál az áldozati csoportoknál, ahol a sérülékeny csoporthoz tartozás az egész családot érinti, sokszor áldozati sorsközösségben élnek a család tagjai hosszú évek óta, mivel nem ritkán egy-egy erőszakos támadást különféle időben elnyúló diszkriminatív és verbálisan bántalmazó aktusok előznek meg. Példa lehet erre a roma etnikai kisebbséghez tartozó áldozatok családi háttere. Jellemzően ők azok, akik a családjuktól megértést, empátiát kapnak, de mivel kevés erőforrással rendelkeznek, ezekhez a gesztusokhoz nem tud anyagi vagy kapcsolati tőkét igénylő segítség kapcsolódni. Az LMBTQ közösséghez tartozó áldozatok ezzel szemben a spektrum másik végén találhatóak. Az ő esetükben nagyon sokszor figyelhető meg, hogy szexuális irányultságuk, nemi identitásuk a támadás előtt tabu volt a családi közegben, mivel sejtették, hogy nem lennének megértőek, elfogadóak a családtagjaik. A bántalmazás nem kívánt járulékos következménye, hogy a szűkebb és szélesebb családban egyaránt kitudódik a titkuk. Ez a kényszerített *coming-out* sokszor magával hozza az előítéletek felszínre törését, a kiközösítést, ami további, nehezen feldolgozható traumák forrásává válik. Az egyik, megyeszékhelyen megtámadott, ma már külföldön élő LMBTQ áldozat szavai jól leírják ezt a traumát:

„Szép lassan apukámmal nagyon megromlott a kapcsolatunk. Apukám 2015 őszén szakította meg a kapcsolatot velem, konkrétan telefonon azt mondta, hogy utál […]. Féltestvéreim vannak, ők is. Valamelyikük már csak Facebookon tartja a kapcsolatot, valamelyik már ott sem. Most is barátoknál lakom, amíg itthon vagyok. Tehát gyakorlatilag a vér szerinti családomat emiatt a támadás miatt elvesztettem. Nem akkor azonnal, de így szép lassan." (LMBTQ áldozat, 33 éves, férfi)

Egy másik LMBTQ áldozat arról számolt be, hogyan szakadt szét a családja a támadást követő időszakban:

„[A családom többsége,] *ha passzívan is, de azért valahogyan kifejezte, hogy nem tetszik neki, hogy nem heteroszexuális vagyok. Az apám nagyon nyíltan odaállt mellém, és nem tudták neki ezt elnézni, úgyhogy vele is megszakították a kapcsolatot. […] nagyon-nagyon durva volt az, hogy az intelligens, kulturált, konzervatív rokonaimtól ugyanazt kaptam, mint amit ettől a bandától [a támadóktól]."* (LMBTQ áldozat, 45 éves, nő)

A család mellett fontos segítő szerepet tölthetnek be a választott kapcsolatok, a baráti és párkapcsolatok. Azok az áldozatok, akiknek valamilyen okból kifolyólag megromlott a viszonyuk a családjukkal, a támadást követően sokszor barátoknál kaptak menedéket, lakhatást, támogatást. Jellemző, hogy a legtöbb pszichés támogatást, a feldolgozáshoz szükséges kibeszélés lehetőségét kizárólag ezekben a kapcsolatokban kapták meg. Ennek oka, hogy a közeli barátok, partnerek, élettársak gyakran ugyanahhoz a sérülékeny csoporthoz tartoznak, mint az áldozat, sorsközösséget is vállalnak vele, ami a szolidaritást erősíti. A szexuális irányultság vagy a nemi identitás sem tabu ezekben a kapcsolatokban, így nem kell tartaniuk a lelepleződéstől. Barátok, kortárs ismerősök sokszor adnak az érzelmi támogatás mellett tanácsot, információt, vagy feljelentés esetén elkísérik az áldozatokat a rendőrségi-igazságszolgáltatási procedúra stációin keresztül. Utóbbi különösen fontos támogatási gesztus, mivel – ahogy azt majd látni fogjuk a későbbiekben –, az állami intézmények sokszor empátiahiányos, nem közérthető, előítéletes megnyilvánulásai és túlbürokratizált eljárásai másodlagos viktimizációt, bizalomvesztést okoznak, és kiszolgáltatottá teszik az áldozatot, főleg, ha támogató személy nélkül van jelen.

A kortársak, távolabbi ismerősök és a munkatársak között már vegyesebb a kép a segítésnyújtás terén. Általános tapasztalat, hogy iskolatársak, sportcsapatokból származó ismerősök, munkatársak részéről

az áldozat jó esetben hallgatólagos támogatást kaphat, ritkán állnak ki az elkövetés után nyíltan az áldozat mellett, nyilvánosan nem vállalják véleményüket, a bizonyításkor pedig próbálják elkerülni bevonódásukat a bürokratikus procedúrába. Az egyik, iskolában bántalmazott áldozat így számolt be erről:

> *„Volt, aki így konkrétan megmondta nekem, akivel jóban voltam, hogy jó, ő megérti, csak értsem meg én is, hogy ő nem akar évekig majd aztán tanúskodni járni a rendőrségre meg a bíróságra meg mindenhova, úgyhogy... úgyhogy ne haragudjak, de ő ebben nem akar részt venni".* (LMBTQ áldozat, 28 éves, férfi)

Több áldozat mesélt arról, hogy a támadás megerősítette az összetartást, a szolidaritást az áldozatok között. Egy vidéki településen rendezett nyilvános eseményen megtámadott áldozat ezekkel a szavakkal mondta el, hogy a barátai szüleivel hogyan mélyült el a közös trauma hatására a kapcsolata, miután egyedül ők védték meg, amikor bántalmazták:

> *„Szóval ennek következtében ők lettek a családom konkrétan. Ez is nagyon összehozott minket, meg előtte is nagyon jóban voltunk, de akkor, amikor ez történt, tényleg nagyon-nagyon a családommá nőttek. Befogadtak maguk közé, és nagyon szoros maradt azóta is a kapcsolatom velük."* (LMBTQ áldozat, 24 éves, nő)

A támadások közül számos nappal, nagyobb településeken vagy éjjel, de forgalmas, nem kihalt helyeken történik, ahol az eseményeket végignézik **idegen szemtanúk, járókelők.** Szociálpszichológiai kutatásokból ismert tény (pl. Darley–Latané 1980, Manning et al. 2007), hogy támadás, bántalmazás, kiszolgáltatott helyzetbe kerülés esetén nagyon kevés segítségre számíthat az áldozat az arra járó idegenektől. Ennek ismeretében is meglepő volt hallani az áldozatoktól, hogy egyértelműen erőszakos, gyakran hosszan tartó, brutális, megalázó támadások esetén sem kaptak támogatást, segítséget, kiállást vagy akár csak verbális szolidaritási gesztusokat a szemtanúktól. A segítői interjúk alátámasztották ezeket a szomorú tapasztalatokat. Egyedül a hajléktalanellátó intézmények munkatársai számoltak be olyan elszórtan előforduló esetekről, amikor Budapest forgalmas közterein történő bántalmazáskor segítséget hívtak a járókelők. Az áldozatok a kiszolgáltatottság és a magára hagyatottság mélyen traumatizáló élményét mesélték el, aminek következtében sokan tartós bizalomvesztést szenvedtek el. Az alábbi idézetekben az áldozatok olyan traumatikus emlékeket idéztek fel, amit a közönyös és/vagy előítéletes reakciók okoztak számukra:

> *„[…] így ide nyúltam az arcomhoz, és azt láttam, hogy ömlik a vér, hatalmasra bedagadt a szemem, nem láttam erre az oldalra, mindenem nagyon fájt, tényleg csak így folyt a könnyem, folyt a VÉR.*[19] *Körbenéztem és azt láttam, hogy egyre több ember van ott és csak néznek. Ez volt a legrosszabb. A mai napig álmodok azzal, hogy csak NÉZNEK és SEMMIT nem csinálnak. Ott voltak az úgynevezett BARÁTAIM is, akik csak ÁLLTAK és SEMMIT nem csináltak, könyörögtem, hogy KÉRLEK SEGÍTSETEK, valamit csináljatok. A legjobb barátnőm meg ott zokogott: CSINÁLJON MÁR VALAKI VALAMIT – és SENKI le se szarta, hogy épp ott vernek halálra egy embert."* (LMBTQ áldozat, akit egy nyilvános rendezvényen bántalmaztak, 26 éves, nő)

> *„Körülbelül háromszáz ember szeme láttára történt az esemény, és nekem le volt merülve a telefonom, – emiatt mondom azt, hogy deficites a magyar társadalomnak az igazságérzete –, mert öt percen keresztül azért kellett könyörögnöm ott, hogy egy telefont kérjek és hívjam a hatóságot, a rendőrséget és a mentőket. …háromszáz ember, aki az ügyes-bajos dolgai mellett láthatta azt, hogy ott van két fiatal, egy terhes, síró nő, egy vérző, fiatal srác, aki öt percen keresztül megkapta ezt, hogy »én bevándorló vagyok, tűnjek el innen az asszonyommal.« Ezért mondom, hogy ez a fajta közöny és közömbösség,*

19 A nagybetűkkel szedett szövegrészek azt fejezik ki, hogy az interjúalany hangosabban vagy erősen hangsúlyozva beszél.

amit tapasztaltam, KŐKEMÉNYEN igazságtalan közöny volt." (roma áldozat, akit Budapesten, forgalmas közlekedési csomópontban, nappal bántalmaztak, 31 éves, férfi)

„A járókelőknek én szóltam, de ők meg elfordították a fejüket. Két ember is elfordult. Amikor meg már elrohant [a támadó], akkor már véreztem, minden bajom volt. Akkor is szóltam, és volt egy ember, aki ott ment a túloldalon és inkább gyorsabban elkezdett sietni. Akkor már nem bántottak, csak véreztem, meg szédültem." (zsidónak vélt áldozat, akit egy megyeszékhelyen bántalmazott a támadója napközben, forgalmas helyen, 33 éves, férfi)

„Magyarországon az utasok, amikor valaki mellett kiállnak, akkor még jobban abuzálják őket, Angliában pedig, hogyha az abuzálók ellen fellépsz, akkor az emberek melléd állnak tök ismeretlenül és kihívják a rendőrséget. Szerintem ezzel mindent elmondtam." (LMBTQ áldozat, 25 éves, férfi)

Az egyéni segítségnyújtás szintjén tehát azt látjuk, hogy a szűk, familiáris kapcsolataikhoz többnyire tudnak segítségért fordulni az áldozatok, de nem azt a segítséget kapják, amire szükségük lenne, a távolabbi kapcsolatok azonban vagy kiszámíthatatlanul, vagy semmilyen formában nem működnek segítő kapcsolatként.

Szervezetekben, csoportokban megtapasztalt szolidaritás

Az áldozatok különféle csoportokkal, szervezetekkel, intézményekkel is kapcsolatban állnak, melyektől támadás esetén szolidaritási gesztusokat várhatnak. Az oktatási intézmények kiemelt fontossággal bírnak, főleg a fiatalabb áldozatoknál. Az iskolai közösség szocializációs közegként mintát nyújt a szolidaritás gyakorlatait alakító normákról, illetve a közoktatásban 16 éves korig nem választható a részvétel, így a kivonulás legális lehetősége nem adott számukra. Az áldozatok tapasztalatai szerint ezek az intézmények – nagyon hasonlóan a távolabbi ismerősökhöz – az elkerülés stratégiáját választják. A legtöbb áldozat történetében a tanárok, iskolai dolgozók az erőszakról értesülve próbálják kikerülni, hogy „igazságot kelljen tenniük" vagy nyíltan ki kelljen állniuk az áldozat mellett. Legtöbbször nem avatkoznak közbe, ha erőszakra utaló jeleket tapasztalnak, vagy nyílt erőszak szemtanúivá válnak, csak utólag igyekeznek megbeszélni az áldozattal négyszemközt a történteket.

A helyi kisközösségekben a hallgatás jelentése azonban cinkosság az elkövetőkkel, ezért az erőszak spirálja tovább erősödik és a bántalmazás legtöbbször nem szűnik meg. Az oktatási intézményeknek nincs tudásuk, eszközeik, protokolljuk ezen helyzetek kezelésére, ezért az erőszak nem kevés esetben azzal „fejeződik be", hogy az egyedül maradó áldozat elhagyja az intézményt vagy valamilyen kényszermegoldással élve kivonul (egészségügyi okokra hivatkozva nem jár be, vagy magántanulói státuszért folyamodik). Egy a zsidósága miatt bántalmazott áldozat az iskolai közegről így vallott: *„A tanáraink nem vállalták a konfliktust [a támadókkal]. Ez vagy azért volt, mert szimpatizáltak az ő nézeteikkel, vagy azért, mert pusztán nem érdekelte őket. […] nem mertem felvállalni előttük azt a szerepet, hogy szembe szálljak a széllel és az ő nyomásuk ellen tegyek. Mindig próbáltam kerülni őket, próbáltam kerülni a konfliktusokat"* (zsidó áldozat, 25 éves, férfi).

Mind az áldozati, mind a segítői interjúkból kiderül, hogy a GYBCS-ek legfőbb okának sokszor a mély történelmi, társadalmi ellentéteket tartják. Amikor rákérdeztünk arra, hogy minek kellene véleményük szerint ahhoz megváltoznia, hogy kevesebb GYBCS történjen a jövőben, egybehangzóan az oktatási rendszer szerepét és felelősségét jelölték meg, ami az interjúk tanúsága szerint jelenleg messze nincs abban a helyzetben, hogy ezt a szerepet betöltse.

A megkérdezett áldozatok közül többen valamilyen vallási szervezet, egyházi közösség tagjai voltak a támadás idején. Jellemzően a zsidó származású áldozatok a vallási közösségüktől, vagy ha nem hívők voltak, akkor zsidó kulturális szervezetektől vagy szekuláris közösségektől kaptak valamilyen formában támogatást,

ha ezt igényelték. Még abban az esetben is megtörtént a szolidaritási gesztus, ha az áldozat nem volt zsidó származású, csupán az elkövető vélte annak. A többi vallási szervezet esetében nem ennyire pozitív a kép. A roma és hajléktalan áldozatok körében nem volt egyházi közösséggel kapcsolatban álló áldozat, míg az LMBTQ áldozatok közül többen éltek aktív vallási életet formalizált egyházi közösség keretein belül. Ezen áldozatok beszámolói szerint nemhogy nem kaptak segítséget, amikor bajba kerültek, hanem éppen védett tulajdonságuk következtében elutasítást, kirekesztést, megaláztatást éltek át. Ennek következtében rövid időn belül megszakadt a kapcsolatuk a közösséggel és az ott lévő barátaikkal, ismerőseikkel. Ez a dinamika nagyon hasonló ahhoz, amikor a kikényszerített *coming-out* miatt a család vagy annak egy része közösíti ki az áldozatot: *„Alapvetően barátaim a gyülekezetből voltak. A közvetlen barátaim, három ember, ők tudták végig, hogy mi a helyzet. Miután megtámadtak és fölvállaltam a másságomat, és ott is hagytam a gyülekezetet, teljesen elfordultak tőlem. Tehát nem csak a családomat vesztettem el, hanem gyakorlatilag – mivel úgy építettem föl a kapcsolataimat, hogy főleg keresztények voltak a barátaim –, az ismerőseimnek a 70%-a kiesett, teljesen elvesztettem őket"* (LMBTQ áldozat, aki a támadás után fordul segítségért az egyházi közösséghez, aminek a tagja volt, 33 éves, férfi).

Azokban az egyházi közösségekben, ahol nem volt ennyire explicit az elutasítás, sem leltek támogatásra, megértésre az áldozatok. Inkább arról kaptak jelzéseket, hogy az adott közösség nem tekinti feladatának a GYBCS-ekkel való foglalkozást. Ezekben a közösségekben a szolidaritás és a segítés semmilyen formája nem alakult ki. Egy esetben mesélt csupán arról az egyik áldozat, hogy egy lelkésztől segítséget kapott, de ebben az esetben az illető régi barátja volt és ő maga is az LMBTQ közösséghez tartozott, így inkább a kisebbségi sorosközösség és nem az egyházi közösség köteléke tartotta őket össze.

Nemzetközi szervezeteket nagyon ritkán keresnek meg áldozatok, csak abban az esetben, ha az országot kényszerültek elhagyni, vagy jogi feljebbviteli fórumokhoz fordulásban volt szükségük támogatásra, információra. Nagykövetségek abban az esetben nyilvánítottak a nyilvánosságban szimbolikus szolidaritást, ha az állampolgárukat érte támadás vagy valamilyen számukra kiemelten fontos közösséget.

Az áldozatok legfontosabb szövetségesei szervezeti szinten a különféle civil szervezetek és mozgalmak. Ezek a közösségek, szervezetek a legkülönbözőbb módokon fejezik ki a szolidaritásukat és támogatják őket. Az áldozatok beszámolóiból kirajzolódó kép szerint a legfontosabb területeken, melyekben segítségre, gondoskodásra, információra, támogatásra szorultak, ezek a szervezetek nyújtottak nekik segítő kezet, ha el tudtak hozzájuk jutni. Ilyen terület a jogi segítség, amiben főként a GYBCS-ekkel specifikusan foglalkozó szervezetek és a jogvédő szervezetek tudnak segíteni, vagy a kapcsolati tőke használata, amin keresztül más segítséget nyújtó szervezetekhez el tudnak jutni. A segítés egyik nagyon fontos formája, amikor a civil szervezetek támogató jelenlétet nyújtanak az állam bürokratikus és sokszor előítéletekkel átitatott útvesztőjében. Az egyik jogvédő szervezet munkatársa érzékletesen így fogalmazott: *„Abszolút kiszolgáltatottak az áldozatok. Szerintem a sértetti képviselőnek azon kívül, hogy elkezd érvelni, hogy a minősítés így meg úgy, ami az áldozatnak nem biztos, hogy a legfontosabb érdeke, szerintem nagyon nagy jelentősége van annak, hogy ott van egy ember, akihez bizalommal lehet fordulni, és aki nagyjából képben van azzal kapcsolatban, hogy mi ez az eljárás. Meg valakire rá lehet nézni, meg lehet kérdezni, aki meg is nyugtatja, ha erre van szüksége. Egyébként nem feltétlenül kellene ennek ügyvédnek vagy jogásznak lennie, hanem az is jó lenne, ha csak ott lenne egy laikus támogató, aki komfortosabb helyzetet tud teremteni a sértettnek"* (jogvédő szervezet munkatársa_1).

Sokszor a civil szervezetek azok, akik az állami szervezetekre nyomást tudnak gyakorolni és az áldozatokkal együtt ki tudnak állni a társadalmi változásért. Jellemző, hogy az állami szervezetektől eltérően

proaktívan keresik a segítségre szorulókat, rugalmasan működnek, igyekeznek felmérni és figyelembe venni az áldozatok igényeit. Sok civil szervezet törekszik arra, hogy olyan tudással és képességekkel ruházza fel az áldozatokat, melyek segítségével védekezni tudnak a támadók ellen vagy ki tudnak magukért állni különböző fórumokon. Jó példa erre a Pride fesztivál alatt megtámadott kulturális rendezvények szervezőinek köre, akik számos tanácsot kaptak arra nézve, hogy hogyan tudják megvédeni magukat a szélsőjobboldali csoportok új típusú támadásaitól. A hajléktalanokat segítő és az LMBTQ közösség szervezetei kiemelt célként tekintenek az áldozatok megerősítésére *(empowerment).* E szervezeteknek az egyik legfontosabb és egyedülálló szerepe az áldozatok és az állami szervezetek közötti közvetítés, valamint különféle együttműködések, kommunikációs csatornák létrehozása. A szolidaritás hálózataiban olyan összekötő pozíciót foglalnak el, ami nélkül az áldozati igények és elvárások nem csatornázódnának be a GYBCS-ek szempontjából olyan kulcsszerepet játszó állami szervezetekhez, mint a rendőrség vagy a bíróságok. E szervezetek mind a két fél „nyelvét", működési logikáját, érdekeit értik, ezért hatékonyak tudnak lenni. Az egyik rendőr interjúalany így nyilatkozott erről: *„A Gyűlölet-bűncselekmények Elleni Munkacsoportban lévő szervezetek nagyon hatékonyan képviselik azokat a közösségeket, meg azokat a jogokat, amik a sértetteknek fontosak. Bennük megbíznak, és inkább hozzájuk fordulnak, mint hozzánk. A GYEM meg akkor jelenti, közvetíti felénk"* (rendőri vezető).

Az egyik jogvédő szervezet munkatársának szavaiból megérthetjük, hogy milyen esetekben lehet fontos az állami szervezetek és az áldozatok közötti tolmácsolás: *„A rendőrség nagyon sokszor elfelejt tájékoztatni. Tehát, hogyha mondjuk el is indul az eljárás és nagyjából rendben is zajlik, akkor se tudni sokszor, hogy mi történik az ügyemben. Eltelnek hónapok, de van, hogy eltelnek évek úgy, hogy nem tudom, hogy mi van. Nyilván, hogyha az embernek van egy ügyvédje vagy van mondjuk egy civil szervezeti képviselője, akkor egyszerűbb, mert ő addig jár a rendőrség nyakára, amíg meg nem tudja"* (jogvédő szervezet munkatársa_2).

Sokszor az áldozatok számára a nyomásgyakorlás, az érdekérvényesítés eszközei ezek a civil szervezetek. Egy olyan szociális segítő szavait idézem ennek illusztrálására, aki főként romák lakta szegregátumokban végez jótékonysági munkát: *„Azokról a fórumokról, amelyeken szót lehetne emelni [a bántalmazás ellen], vagy nem tudnak [az áldozatok] vagy nem tudják a módját, hogy ott hogyan lehet megszólalni. […] El tudom képzelni, hogy egy civil szervezet karon fog ilyen embereket. Én már csináltam, például* [X településen] *egy kerekasztalt úgy, hogy én kértem föl a polgármestert, és magammal vittem egy pár embert közülük [helyi roma közösség tagjai közül]. Így például lehet. Így nincs a képükön bőr kidobni minket"* (jótékony munkát végző segítő).

Az érdekérvényesítésben játszott segítő szerepre jó példa a jogvédő szervezetek munkatársait és független szakértőket tömörítő Gyűlölet-bűncselekmények Elleni Munkacsoport (GYEM), ami a rendőrséggel együttműködve elérte, hogy az ORFK olyan belső utasítást adjon ki, aminek következtében a rendőrségen belül gyűlöletbűncselekmény-mentor és -szakvonaltartó hálózatot hoztak létre, illetve nevesítették az indikátorlistát, amit kötelező használniuk azoknak a járőröknek és nyomozóknak, akik elsődlegesen találkoznak az áldozatokkal és a tanúvallomást tevő személyekkel. A GYEM-hez hasonló a roma sorozatgyilkosság áldozatait segítő Csorba Család Karácsonya (CSCSK) informális csoport, mely az elmúlt több mint 10 évben nagyon sok területen lépett fel az áldozati családok érdekeinek érvényesítéséért. Többek között az állami kárpótlásért és a jogi képviselet megszervezéséért álltak ki; az elmaradt állami pszichológiai és egészségügyi segítséget pótolták; és azóta is folyamatos anyagi támogatást, szükség esetén információkat nyújtanak a családoknak. Az ilyen jellegű segítség azért is nagyon hasznos, mert a különféle hivatalos panasztételi csatornák nem működnek kielégítően az interjúalanyok véleménye szerint. Vagy nincs elég jogkörük, vagy nehezen elérhetőek és speciális jogi tudás kell ahhoz, hogy a beadványokat szabályszerűen meg tudják fogalmazni. Az állam felé megfogalmazott konstruktív kritikák és jogi eljárások véghezvitele az egész jogrendszer szempontjából hasznos lehet. Ahogy az egyik

GYBCS-ekre specializálódott szervezet képviselője fogalmazott: *„Azt tanácsolták egyébként az ügyészségi és a rendőrségi szakértők is, akikkel konzultáltunk, hogy indítsuk be a jogalkalmazói gépezetet. Minél több esetet jelentünk, annál több esettel kell foglalkozniuk, és így ki fog kristályosodni egy általánosan elfogadott, egységes jogalkalmazói gyakorlat”* (jogvédő szervezet munkatársa_3).

A civil szervezetek másik nagyon fontos hálózati összekötő szerepe a nyilvánosság és az áldozatok között működik, mivel az áldozatok megítélése szerint sokszor az áldozati narratívák vagy elvesznek a botrányokra kiéhezett média zajában vagy torz, előítéletes formában jelennek meg. A civil szervezetek felerősítik és autentikus formában igyekeznek tolmácsolni az áldozatok hangját a nyilvánosság tereiben, ezzel új lehetőségeket teremtve az univerzalisztikus szolidaritás morális bázisának. A roma sorozatgyilkosság áldozatainak segítő csoport egyik tagja mesélt arról, hogy már kezdetben is sarkalatos céljuk volt az áldozatok saját hangjának megjelenítése a nyilvánosságban, és a nyilvános diskurzusok, illetve az emlékezetpolitikai narratívák tudatos alakítása: *„Ez volt az az időszak, amikor beindult a ciganyvadászat.blog.hu, ami feldolgozta a roma sorozatgyilkosságok elkövetőinek perét. Bíztam abban, hogy ennek a pernek nagy nyilvánossága lesz, és olyan társadalmi diskurzust indít be, ami segít a traumának és ennek az egész gyűlöletbűncselekmény-sorozatnak a közösségi feldolgozásában, nem csak a roma társadalom, hanem a többségi társadalom tagjainak körében”* (civil segítő, aki a roma sorozatgyilkosság áldozatainak családjaival máig tartja a kapcsolatot).

A civil szervezetek esetében az egyik legfőbb probléma az erőforráshiány, ami gátolja, hogy több (potenciális) áldozatot érjenek el vagy szélesebb körnek tudjanak segíteni. Emellett negatív hatást gyakorol rájuk a kormányzati kommunikáció általi kriminalizálásuk, támadottságuk, ami oda vezet, hogy nehezen érik el az áldozatokat, kiszámíthatatlanná válik, hogy milyen áldozati körnek, milyen mértékben tudnak segíteni, és megnehezül az állami szervezetekkel az együttműködésük. Ezt igyekeznek ellensúlyozni azzal, hogy hálózatokban kapcsolódnak össze, melyek segítségével az egyes feladatok ellátásra szakosodott szervezetek között folyamatos kommunikációs csatornák, együttműködések, munkamegosztás és erőforrásoptimalizálás alakul ki. Így, ha valamelyik szervezet nem tud segíteni egy áldozatnak, vagy úgy érzi, hogy más típusú segítségre lenne szüksége, mint amit tudnak nyújtani, akkor könnyen és gyorsan máshova tudják irányítani őket.

Az áldozatok számos alkalommal próbálnak először állami szervezetekhez segítségért, támogatásért fordulni, azonban gyakran számolnak be arról, hogy nem segítőkészek, nem elég empatikusak velük szemben, érzéketlenül, esetenként előítéletesen kommunikálnak, nem nyújtanak számukra elégséges információt, az eljárások pedig túlbürokratizáltak, lassúak. Nem egy áldozat áldozathibáztatásról, a felelősség áthárításáról és az intézményi árulás jeleiről számol be, aminek következtében bizalomhiány alakul ki bennük. Az interjúk tanúsága szerint nagyon sokszor túlterheltség, tudás és erőforráshiány, vagy előítéletes beállítódás miatt nem ismerik fel az állami szervezetek a problémát, vagy nem kezelik komplexitásában. Emellett sok szervezet és áldozat azt tapasztalja, hogy az állami ellátórendszer szervezetei nem rendelkeznek megfelelő tudással az áldozatok speciális helyzetének és igényeinek felismerésére, így az elvárt segítési aktusok sem tudnak megvalósulni. Az állami ellátórendszer által hagyott szolidaritási lyukakat sokszor a civil szervezetek igyekeznek betömni. Az áldozatok őket látják olyan aktoroknak, melyek képesek hatékony és adekvát segítséget nyújtani, nyomást gyakorolni az állami szervezetekre, összekötő szerepet betölteni vagy társadalmi változást előidézni.

A szolidaritást gátló tényezők

Tanulmányom utolsó részében számba veszem, hogy milyen olyan tényezőket lehetett az interjúk alapján azonosítani, melyek a szolidaritás különféle formáit (akár az együttérzésen, akár a kiscsoporton belüli normákon, áldozati sorsközösségen vagy akár univerzalisztikus morális elveken alapuló szolidaritásról van szó) akadályozzák, torzítják vagy árnyalják a gondoskodási cselekvések hatásfokát.

Az áldozatokkal készült interjúkból igyekeztem beazonosítani azokat a tényezőket, amik egyéni szinten gátolják, hogy az áldozatok bekapcsolódjanak a szolidaritási hálózatokba vagy segítségért forduljanak másokhoz. Egyrészt magának a támadásnak, majd az azt követő pszichológiai segítség elmaradásának és az esetleges másodlagos viktimizációnak köszönhetően többeknél **pszichés problémák** alakultak ki, állandósult a szégyenérzet, a szorongás és a magány. Egyes áldozatok, akik nem jutottak elégséges adekvát gondoskodáshoz az erőszakos cselekmény után, a **kivonulást** választották, ami jelentheti a tartós szeretetkapcsolatok megszakadását, ha a korábbi lakóhelyükről költöztek el, vagy a pszichés problémák további súlyosbodását, ha a közvetlen környezetüktől, közösségeiktől távolodtak el.

Többeknél megfigyelhető a korábbi negatív élményekben, diszkriminatív aktusokban, előítéletes verbális megnyilatkozásokban gyökerező **bizalomhiány**. Különösen negatív hatást gyakorol, ha a szoros, szeretteten alapuló kapcsolatoktól vagy az államtól érkeznek ezek a negatív impulzusok. Utóbbi esetben az intézményi árulás következtében olyan mértékűvé nőhet a bizalomhiány az áldozatokban, hogy még fizikai bántalmazás esetén sem avatják be az orvosokat a bántalmazás részleteibe, illetve nem tesznek felejelentést a rendőrségen. A bizalomhiány ezekben az esetekben az alulminősítések számát növeli, emellett a gondoskodást és a jogi elégtételt ellehetetleníti. A civil szervezetek képviselői közül többen is említették azt a dilemmát, hogy nem tudják, érdemes-e az áldozatokat feljelentésre biztatni. Egyfelől fontosnak érzik, hogy az államot rákényszerítsék a megfelelő eljárásra, illetve csökkentsék a látenciát, másfelől viszont szeretnék az áldozatokat megóvni a további csalódásoktól, megaláztatásoktól, traumáktól.

Az egyik civil szervezet képviselője, aki mind a rendőrséggel, mind áldozatokkal közvetlen kapcsolatban áll, egyfajta tolmács szerepet betöltve sokszor közöttük, így fogalmazta meg ezt a dilemmát: *„Mi is érzékeltük a dolog abszurditását. Volt egy olyan kampány tavaly, hogy forduljanak a rendőrséghez, és akkor elgondolkodtunk azon, hogy ez így etikailag milyen, hogyha mi magunk is azt gondoljuk, hogy a rendőrség gyakran homofób vagy transzfób módon viselkedik, akkor küldhetünk-e embereket jó szívvel oda… Ezt próbáltuk árnyalni, és végül is arra jutottunk, és azt az üzenetet próbáltuk közvetíteni, hogy azzal, hogy a rendőrséghez fordul, azzal növeli a rendőrség tapasztalatát”* (GYBCS áldozatokat segítő civil szervezet munkatársa).

Egyéni szinten jelentkezhet a hagyományos társadalmi egyenlőtlenségekhez szorosan kapcsolódva olyan **erőforráshiány,** ami gátolja, hogy az áldozat eljusson professzionális segítőkhöz, ha a személyes környezetében nem tud hatékony, az igényeihez illeszkedő támogatást, információt kapni. Az erőforrások szűkössége megmutatkozhat a gazdasági, kulturális, kapcsolati tőke hiányában, de kapcsolódhat tudáshiányhoz is. Ezek a tényezők akadályozhatják a kommunikációt, a hálózatokba való bekapcsolódást, a térbeli mobilitást, vagy akár a cselekvési teret áttekinthetetlenné, kiszámíthatatlanná tehetik az egyén számára.

Egyéni szinten nagyon fontos probléma az **áldozati helyzet aluldefiniáltsága,** vagyis az az állapot, amikor az áldozatban nem tudatosul, hogy az ellene elkövetett erőszakos cselekmény a többségi társadalom számára kiemelt fontossággal bír(hat) és morális megvetésre tarthat számot. Sokszor azzal sincsenek tisztában az áldozatok, hogy a jogrendszer lehetőséget biztosít számukra a jogi elégtételre. Ez a probléma leginkább az olyan halmozottan hátrányos helyzetű, kirekesztett, a társadalom perifériájára vagy azon kívülre száműzött

csoportok tagjaira jellemző, akik internalizálták az alávetettség, az alárendeltség érzését. Sokszor ez az állapot akkor következik be, amikor a szocializációs folyamat során sűrűn, visszatérően diszkriminációval, verbális és fizikai bántalmazással, kirekesztéssel találkoznak.

További súlyosbító körülmény, ha olyan közösségben kénytelenek tartósan élni, ahol etnikai és társadalmi státusz alapú hierarchikus patrónus-kliens (sokak megélése szerint „hűbéri") viszonyok uralkodnak. A kutatás során két csoportot tudtam beazonosítani, ahol ez jellemző volt: a szegregátumokban, leszakadó területeken élő roma áldozatokat és az utcán élő és ott megtámadott fedél nélkülieket. Az alábbi két idézet jól szemlélteti ezt a helyzetet:

> *„Az lehet az oka [hogy kevesen jelzik bárkinek az őket ért támadást], hogy egyszerűen a hajléktalan emberek annyira hozzászoktak ahhoz, hogy velük szemben rendszeresen történnek jogsértések, hogy mindennapos atrocitások érik őket, hogy ezt fel se veszik annyira. Ha mondjuk velem történne, akkor én biztos így felszólalnék ellene, de mivel ők kiszolgáltatottabbak és úgy érzik, hogy ezt le kell nyelniük, ezért nem is emelnek szót ellene."* (hajléktalanokat segítő szervezet munkatársa)

> *„Olyan légkörben élnek, hogy alapvetően azt gondolják, hogy ők valóban bűnösök. Tehát olyan életet kell élniük, ahol meg kell kerülni dolgokat, és nem fordulnak senkihez. Nagyon beágyazottak a helyi hatalmi viszonyokba, és általában szűkebb körben zajlanak ezek az igazságtalanságok, ezek a támadások. Aki ezeket a támadásokat ellenük intézi, az szentül meg van győződve a fölényéről, abból érződik az az erő, ami szemben áll azzal, ami az áldozatokat viszont gyengíti. Mert nem tudják azt a fajta polgári életet élni, ami makulátlan, se a környezetükben, se a megjelenésükben. Ráadásul eleve magukon viselnek bizonyos rasszjegyeket, meg a magányban rejlő önbizalomhiányt. Második körben a bizonyíthatatlanságot. Harmadik körben meg azt feltételezik, hogy nem hinnék el nekik, ami történt. Negyedik körben, hogy kifejezetten ellenséges hozzáállást tapasztalnak korábban is, mert általában a romáknak nem hisz senki."* (roma szegregátumokban dolgozó segítő)

A szolidaritást gátló tényezők közül vannak, amelyek szervezeti, intézményi szinten keresendőek. Az interjúkból kiderült, hogy sok megszólaló a különféle, különösen az állami intézményekre jellemző **kommunikációs problémákat** jelölte meg annak okaként, amiért nem szívesen kérnek segítséget. Ez jelenheti azt, hogy az adott intézmény nem közérthetően kommunikál az áldozatokkal, vagy egyes esetekben, amikor külföldieket vagy menekülteket ér támadás, nem beszélnek idegen nyelveken. Utóbbit leginkább a rendőrséggel kapcsolatban panaszolták az áldozatok. Más esetekben ugyan nyelvileg megértette egymást a két fél, azonban nem voltak empatikusak, áldozathibáztatóak vagy kifejezetten előítéletesek voltak az állami szervezetek képviselőinek megnyilvánulásai az áldozatok irányába, ami félreértésekhez vezetett, illetve gátolta a szolidaritás terének kialakulását és azt, hogy az áldozat kinyilvánítsa az igényeit valamilyen gondoskodási aktusra. Több alkalommal beszámoltak arról az áldozatok és a civil szervezetek, hogy nem partneri módon zajlott az állami szervezetek részéről a kommunikáció, ami növelte a kiszolgáltatottságérzésüket. Az egyik áldozat így mesélt a megértés problémáiról, amikor a megtámadásuk után tanúvallomást kellett tenniük a rendőrségen: *„Nem hívtak oda tolmácsot, tehát én tolmácsoltam végig. Ami ugye nagyon para volt, mert engem tényleg megvertek meg vérzett a szám. Zavarban voltam, és hát nem volt senki, aki segítsen, de közben nekem kellett a tolmácsolásra is figyelni. Azt éreztem, hogy az nem az én dolgom lenne, hogy a rendőrség feladatát végezzem"* (szélsőjobboldali támadók által a fővárosban bántalmazott áldozat, 28 éves, férfi).

A kommunikációs problémákhoz szorosan kapcsolódva többen hiányolták a **szervezetek reflexivitását, a kritikára adott kielégítő válaszait,** reakcióit, ami meggátolja, hogy az áldozatok szempontjai beépüljenek

a szervezetek működésmódjába, illetve megismerjék az áldozatok valós igényeit, problémáit. Az állami szervezetekkel kapcsolatban kevés olyan helyzet került szóba, ahol az áldozatok biztonságot nyújtó térben ki tudták volna fejezni az elégedetlenségüket úgy, hogy ne kelljen vagy az elkövető, vagy az intézmény érdektelenségétől, elutasításától, megtorlásától tartaniuk.

A legfontosabb azonosított szervezeti szintű probléma a civil szektor erőforráshiánya és ennek következményeként a szétzilált, széthullott, széttöredezett segítői hálózatok. Ahogy fent láttuk, sem az áldozati csoportok közötti, sem az állam és a civilek közötti együttműködések nem működnek olajozottan, gördülékenyen. Ez annak fényében jelent különösen problémát, hogy az interjúkból világossá vált, hogy a civil szervezetek jelentik az összekötő szálat az áldozatok és az állami szervezetek között, hisz utóbbiak részben láthatatlanok, elérhetetlenek az áldozatok számára, részben alacsony a feléjük irányuló bizalom, részben pedig a különböző „nyelv" használata miatt a megértés és a segítés is problémákba ütközhet. Mindemellett több interjúban meséltek arról a megkérdezettek, hogy az állami intézmények irányából sokkal kevésbé irányítják át őket a specifikus segítséget nyújtó civil szervezetek irányába, mint ahogy azt teszik a civil szervezetek, mozgalmak, informális csoportok egymás között. Elvileg az állami szociális és egészségügyi ellátórendszer is működhetne egyfajta becsatornázó hálózatként, az interjúk tanúsága szerint azonban ez nem valósul meg. Az egyik jogvédő szervezet munkatársa így fogalmazta meg a problémát: *„Elsősorban egy olyan országos hálózat – akár egy szervezet országos hálózata, akár sok szervezet valamilyen polipszerűen összefonódó országos hálózata – kellene, amiben legalább megyénként, nagyobb településenként van egy olyan ember, önkéntes, aki ebben a témában penge. Legyen mondjuk mindenhol egy személy helyben, akihez be lehet menni a tetszőleges kistelepülésről, akinek el tudja mondani az áldozat, hogy mi történt vele, ez az illető azonnal tudja, hogy mire van szüksége a sértettnek és be tudja vonni a megfelelő szervezetet. Ez egy nagyon hosszú folyamat, de hosszú távon ezt látnám működőképesnek. Alapvetően államiként képzelném el, de vagyok annyira realista, hogy azt gondolom, hogy előbb a civilek fogják megcsinálni"* (jogvédő szervezet munkatársa_4).

A hálózatok széttöredezettségét növeli, hogy a különféle áldozati csoportok közötti hálózati kapcsolatok és jól működő szolidaritási aktusok csak elvétve fordulnak elő akár lokálisan, akár országosan. Jellemzően egy-egy sérülékeny csoporthoz kötődő civil szervezetek, közösségek, mozgalmak, jogvédő szervezetek kapcsolódnak össze egy hálózatba, de a csoportok között nagyon kevés az átjárás, a tudásmegosztás. Ha mégis kialakul együttműködés, akkor intézményesülés hiányában tartósan nem képes fennmaradni, mivel jellemzően egyének tartják fenn a kapcsolatokat, akik, ha valamilyen okból kifolyólag kiesnek a hálózatból, akkor a kapcsolat is megszakad.

A széttöredezett hálózatokban sokkal nehézkesebb a tudás- és információátadás, a segítők és a segítettek távol kerülnek egymástól mind fizikailag, mind társadalmilag. A segítői interjúk tanúsága szerint problémát jelent az is, hogy a létrejövő szolidaritási hálózatok nem tudnak intézményesülni. Ennek az az előnye, hogy a benne lévő segítők rugalmasan tudnak az áldozati igényekre reagálni, azonban hátránya, hogy könnyen szét is esnek a hálózatok és bekövetkezik a visszarendeződés. Számos példát meséltek arról az interjúalanyok, hogy egy-egy együttműködés vagy hálózat azért tud kiépülni, mert egy konkrét személy a szívén viseli az együttműködési csatornák működtetését. Viszont, ha ő valamilyen oknál fogva kihullik a hálózatból, akkor nincs, aki összetartsa a különböző szereplőket. Akkor tudna valaki a helyére lépni, ha a szervezeten belüli szerepe, feladatköre intézményesült volna. Az egyik jogvédő szervezet munkatársa így látja ezt: *„Vannak olyan emberek a bírósági, az ügyészségi meg a rendőrségi rendszerben is, akik nagyon elkötelezettek az ügy iránt, akik nagyon szeretnék ezt jól csinálni meg fejlődni ebben. Ezek az emberek, nyilván a saját hivatali nehézségeikkel meg struktúráikkal együtt, de próbálnak nyitni, minél több emberrel kapcsolatban lenni, minél több helyről információt megtudni,*

minél több együttműködésben részt venni. Tulajdonképpen ezért működik a rendszer még valamennyire Magyarországon, mert van ez a néhány elkötelezett bolond, aki ezt csinálja, és ez tök jó. Veszélye az, hogy nincs mögötte szervezetrendszer. Ha ezek az emberek bármilyen okból kiesnek, akkor semmi sem garantálja, hogy a helyükre olyanok jönnek, akiknek ez hasonlóan fontos lesz" (jogvédő szervezet munkatársa_2).

Az áldozatok oldaláról ez a probléma úgy jelentkezik, hogy a szolidaritási hálózatok, csatornák átláthatatlanná, kiszámíthatatlanná, nehezen beazonosíthatóvá válnak. Azok a civil szervezetek, melyek specifikusan nem GYBCS-ek áldozatait segítik, ritkán tudnak a fő tevékenységi körüktől eltérő tevékenységekkel rendszerszinten foglalkozni, a GYBCS fókuszú szervezetek pedig nem rendelkeznek annyi erőforrással, hogy tartósan, kiszámíthatóan finanszírozni tudjanak alulról érkező kezdeményezéseket, hálózatosodási folyamatokat, melyek az intézményesüléshez szükségesek lennének. Abban az esetben fordul elő új együttműködések, progresszív gyakorlatok intézményesülése, ha pályázati forrásokon keresztül nemzetközi szervezetek támogatják őket vagy más céllal összekapcsolódik az intézményesülés (mint például szociális segítő aktusokkal).

Az interjúalanyok közül sokan – legyenek akár áldozatok, akár segítők – a GYBCS-ek okait és egyben a lehetséges megoldásokat is társadalmi szinten keresték. Említették a magyar társadalom történetében mélyen gyökerező előítéleteket, megosztottságot és feldolgozatlan traumákat. A lehetséges pozitív irányú változás legfőbb szereplőinek az oktatási intézményeket látták, ahol széles rétegek számára elsajátíthatóak lehetnének az egyéni és csoportos problémamegoldási, traumafeldolgozási és erőszakkezelési módok, illetve ahol találkozhatnának egymással és jobban megismerhetnék egymást a különféle sérülékeny csoportok és a többségi társadalom tagjai. Ezekből a gondolatokból egyértelműen kihallatszik az áldozatok igénye arra, hogy létrejöjjön az univerzalisztikus elveken nyugvó szolidaritás morális bázisa, ami természetes közege lehetne a segítő aktusoknak. Sokkal kevesebben fejezték ki az igényüket arra nézve, hogy a megoldást a csoporton belüli homogenitáson, vagy az áldozati sorsközösségen alapuló szolidaritás erősítésében keressék a közösségek. Utóbbi megoldási irány csak a magasabb társadalmi státuszú, nagyobb kapcsolati tőkével rendelkező roma áldozatoknál merült fel, akik hiányolták a roma közösség önszerveződését. (Ez az igény vonatkozik a civil szervezetekre, a specifikus jogvédő szervezetekre és a roma kisebbségi önkormányzatokra egyaránt.)

A szolidaritást gátló tényezők közül a felsorolás végére hagytam azokat a külső tényezőket, melyek valamilyen módon visszahatnak a szolidaritást meghatározó cselekvési térre. A jogrendszerrel mint az elégtétel egy fontos formájának garantálójával az áldozatok és a segítők többsége, de még a jogvédők is alapvetően elégedettek voltak, és úgy érzékelték, hogy sok előrelépés történt ezen a téren az elmúlt években. A Büntető Törvénykönyvben nevesítették a GYBCS fogalmát, kiterjesztették a védett tulajdonságokkal rendelkező csoportok körét, illetve 2019-ben az ORFK (civil szervezetek javaslatára)[20] GYBCS-ek kezelésével kapcsolatos nyomozati protokollt fogadott el, ami rögzítette azt az előítéletindikátor-listát is, amit a nyomozóhatóságnak követnie kell GYBCS-ek esetén. Ennek nyomán létrehozta a rendőrség a saját szervezetén belül a GYBCS szakvonaltartók és mentorok hálózatát, akik azt igyekeznek garantálni, hogy kevesebb alulminősítés történjen, és növekedjen az áldozatok rendőrségbe vetett bizalma. Amellett, hogy a jogszabályokról kifejezetten elismerően nyilatkoztak az interjúalanyok, a jogalkalmazást már sokkal problémásabbnak ítélték meg. Ennek fényében egyértelmű, hogy

20 A Gyűlölet-bűncselekmények Elleni Munkacsoport és annak tagszervezetei 2012-ben tettek szakmai javaslatot a BTK módosításához (Javaslatok az új Büntető Törvénykönyv gyűlölet-bűncselekményekre vonatkozó szabályozására, 2012. március 6.- https://helsinki.hu/wp-content/uploads/civil_szervezetek_gyuloletbcs_javaslat.pdf, [Letöltve: 2021-05-14] (http://dev.neki.hu/wp-content/uploads/2014/02/gybcs_B5_magyar.pdf, [Letöltve: 2021-05-14], illetve később több alkalommal az előítélet-indikátorok meghatározásához és alkalmazásához (https://gyuloletellen.hu/sites/default/files/gyem_indikatorlista_ketoszlopos_vegleges.pdf, https://gyuloletellen.hu/sites/default/files/gyem_indikatorlista_haromolszopos_vegleges.pdf, https://gyuloletellen.hu/sites/default/files/ejk_esetosszefoglalo.pdf, [Letöltve: 2021-05-14].

az állami szerepvállalás kiemelten fontos, meghatározó szerepet játszó aktora az áldozatokkal sokszor legelőször kapcsolatba kerülő, jogalkalmazásért felelős rendőrség.

A legfontosabb és a szolidaritás formáira leginkább negatív hatást gyakorló tényező a nyilvánosság, a média és ezekkel szorosan összefonódva a hatalom, a politika világa volt. Szinte nem volt olyan megkérdezett, aki ilyen vagy olyan módon ne említette volna meg, hogy a nyilvánosság szerkezetének torzulása, a média működési logikája vagy a politikai narratívák blokkolnák az együttműködést, a felek közötti kommunikációt, a szolidaritást és a megértést.

A nyilvánosság működésével kapcsolatban sokan említették, hogy az áldozatok hangja nehezen jelenik meg és jut el azokhoz, akiknek a szolidaritására igényt tartanának. Sok esetben az áldozatok vagy az áldozatok hangját felhangosítani igyekvő civil szervezetek tudatosan próbálják használni a nyilvánosság tereit. Céljuk lehet a problémára való figyelemfelhívás, nyomásgyakorlás, kollektív elismerés kivívása, érdekvédelem, társadalmi változás elérése, önvédelem, vagy éppen közvetlen szolidáris gesztusokra való igény kifejezése. Az egyik áldozat így mesélte el, hogy miért fordult a nyilvánossághoz: *„A sorstársakra gondoltam [amikor a nyilvánossághoz fordult], hogy ha én szólok, akkor azzal tudom bátorítani azt, aki szintén abúzus áldozata lesz vagy lett, hogy ne hagyja szó nélkül. Azt gondolom, hogy nagyon fontos a bátorítás, az, hogy kimondjuk, nem kell lenyelni és nem kell elviselni a bántalmazást. Ráadásul pont a gyűlöletbűncselekmény az, ahol annál rosszabb lesz, minél inkább becsukja az ember a száját mint áldozat, mert azzal olyan üzenetet küld, hogy lehet bántani, mert én úgyse fogok szólni, úgyse fog kiderülni. Ezt tényleg csak úgy lehet leállítani, hogyha az ember azt mondja, hogy nem és nem. Nyilván egyedül nem fogja egy bántalmazott ember megtenni friss traumával. Kell bátorítani, hogy nem vagy egyedül, ha kell, akkor én is segítek”* (LMBTQ áldozat, 33 éves, férfi).

A nyilvánosság azonban kétélű fegyver. Voltak, akik valóban sikert tudtak elérni azzal, hogy áttörték a nyilvánosság falát, ezzel párhuzamosan azonban sokan további támadásoknak tették ki magukat, ami tovább fokozta a kiszolgáltatottságukat, kétségbeesésüket. Ezek a támadások, fenyegetések legtöbbször a közösségi média felületein keresztül verbális agresszióként nyilvánultak meg, de előfordult olyan eset is, amikor szélső-jobboldali radiális csoportosulások médiabeli megjelenések, felhívások következtében támadtak meg közösségi helyeket, ahol az érintett áldozatok tartózkodtak. A nyilvánosság stratégiai használatának pozitív hozadéka lehet a civil szervezetek elérésének növelése, vagy az áldozatok önvédelme, amikor például élőben közvetítenek egy-egy erőszakos eseményt, ezzel tompítva az elkövetői erőszak mértékét.

A média működésével kapcsolatban egybehangzóan azt állították az áldozatok és a segítői csoportok képviselői, hogy egy-egy erőszakos cselekmény ideig-óráig hírré válik, ez azonban nem jelenti egyben azt is, hogy az áldozatok hangja is meg tud jelenni. A polarizált médiatér sokféle olyan magyarázó elemet kapcsol a történetekhez, melyek *„félreviszik a történetet”,* gyakoriak az áldozathibáztató megnyilvánulások, illetve olyan szűrőként működik, ami az áldozatok és segítőik mondanivalóját lesöpri az asztalról, súlytalanná teszi. A médiában egyértelműen a botrány és a morális pánik rendelkezik hírértékkel, ezért a GYBCS-ek addig érdekesek, amíg az erőszak brutális részleteiről, az áldozatok pőre szenvedéséről lehet beszélni:

> *„Rengeteg oldal volt, akik mindenféle hülyeséget kitaláltak. Olyanokat, hogy halálra vertek. Brutalitás meg vérengzés. A valóságban meg nem volt vérengzés. Jó nyilván volt vér, de nem annyira, hogy valaki meghalt. Az, hogy egy fiatal lányt megvertek, talán nem lett volna annyira fontos. Amúgy nagyon hamar lecsengett. Pár napos dolog volt az egész, és utána nem is hallottak rólam, már jött a következő, akivel történt valami”* (LMBTQ áldozat, 24 éves, nő).

Arra azonban nincs tér és idő, hogy az áldozatok szenvedése, traumája társadalmi és személyes élettörténeti kontextusba ágyazódva artikulálódjon, ami megfosztja egyrészt a közönséget a megértéstől, az áldozatot az elégétel és a szolidaritás megszerzésétől, a szélesebben vett társadalmi közeget pedig attól, hogy az univerzalisztikus szolidaritás alapjai megszilárduljanak: *„Először is, nincs politikai és társadalmi kultúránk arra, hogy ezekről a jelenségekről higgadtan, észérvek mentén tudjunk beszélni, ami esetleg valamilyen megoldást hozna. Amíg nem leszünk tökösek ahhoz, hogy kimondjunk dolgokat, és az érzelmeket visszább vegyük a médiában, addig magunkkal hurcoljuk ezt a társadalmi és politikai problémát"* (roma áldozat, 31 éves, férfi).

Sok áldozat ezzel együtt nem bánta meg, hogy a médiához fordult, mert úgy érezték, hogy sokkal rosszabb lenne, ha egyáltalán nem jelentek volna meg ezek a hírek a bántalmazásokról. Emellett számos támogató megnyilvánulást, támogatást is kaptak a médián keresztül. A legszebb példája ennek a Csorba Család Karácsonya nevű informális csoport megalakulása. A csoport nem sokkal a roma sorozatgyilkosságok elkövetése után alakult meg egy újsághír nyomán. Az újsághír az egyik család történetéről és kétségbeejtő helyzetéről szólt, aminek hatására több értelmiségi, középosztálybeli, nagy társadalmi és kapcsolati tőkével rendelkező magánszemély állt össze és alakított meg egy olyan csoportot, ami a mai napig nyújt sokféle (anyagi, pszichológiai, jogi, egészségügyi, kapcsolati összekötő) segítséget a megtámadott családoknak. A csoport tagjai kiemelten fontosnak tartották a kezdetektől fogva, hogy az áldozatok történetei, narratívái dokumentálva legyenek, ezek megjelenjenek a szélesebben vett nyilvánosságban, és koherens, autentikus emlékezetpolitikai narratív keretet tudjanak felépíteni, ami segíti a társadalmi szembenézést, az áldozatok számára pedig a feldolgozást.

A nyilvánossággal kapcsolatban a legnagyobb problémának a média hatalommal való sokrétű összefonódását és annak alárendeltségét érezték a megkérdezettek. Az interjúkban legdominánsabban előkerülő elem – akár áldozatokról, akár állami vagy civil szervezetekről van szó – a politikai kommunikáció torzító, az egész szolidaritási mezőre rátelepedő hatása. A legtöbb interjúban *„a kormányzat gyűlöletkampánya"*, a *„politikai kriminalizáló játszmája"*, vagy a *„hatalom szándékait kiszolgáló mesterséges előítéletek gerjesztése"* szókapcsolatokkal írták le ezt a jelenséget. Egyfelől a konkrét kisebbségi (menekültek, LMBTQ közösség tagjai, vagy a fedél nélkül élők, akik esetében a közterületen tartózkodás büntető törvény meghozásával a jogi környezet is negatív irányba változott) csoportokat a társadalomra veszélyes, idegen színben feltűntető, megbélyegző kampányok morális pánikot keltve közvetlenül hatottak vissza az érintett kisebbségi csoportok megítélésére.

Emellett sokan azon félelmüknek adtak hangot, hogy az így keltett gyűlölet átsugározhat más sérülékeny csoportokra is, mint például a romákra vagy a nem magyar származású, hazánkban tartózkodó külföldi állampolgárokra. Egy vallási szervezet munkatársának szavait idézve: *„Nekem az a véleményem, hogy a mostani kurzus politikája, és most elsősorban a közelmúltbeli gyöngyöspatázásra gondolok, kőkeményen rá fogja nyomni a bélyegét közép és hosszú távon a romaellenes bűncselekményekre, atrocitásokra, és nem akarok rosszabbat mondani. Ez egy tudatosan felfokozott, generált indulat, aminek a tárgya nem is volt az országban. Akkor menekültekről beszéltek, most meg ez rácsatornázódik a roma társadalomra. Ez iszonyatosan veszélyes"* (vallási szervezet munkatársa).

Az egyik roma áldozat így fogalmazta meg félelmeit: *„A közbeszédbe bekerült az a gyűlölet, ami állami propagandagépezeten keresztül, közpénzből, adóból van fenntartva. Folyamatosan ezekkel az üzenetekkel bombázzuk a társadalmat: félni kell, nem bízhatsz az emberekben, ha nem fehér, ha nem a többségi társadalom rasszjegyeit hordozod magadon. Ami a legszomorúbb ebben, hogy az észérvek itt kevesek. Annyira leegyszerűsítik a világot, hogy vagy-vagy, fekete-fehér, nincsenek árnyalatok, színek. A szolidaritáshiánynak az a veszélye,*

hogy bárki áldozatává válhat, függetlenül a vagyoni helyzetétől, hogy hol lakik, vagy milyen társadalmi státusza van. A gyűlöletnek nincsen irányvektora, bárki ellen fordulhat és bármikor" (roma áldozat, 31 éves, férfi).

A közbeszédben elterjedt üzenetek negatív, kriminalizáló hatását a hajléktalanellátásban dolgozók is érzékelik: *„A propagandagépezetnek kellene megszólalnia szolidáris hangon, ami jelenleg nem reális elvárás. Akinek van dolga ezzel, az azt mondja, hogy nem hagyunk senkit az út szélén. Akkor legyen kedves ezt komolyan is venni. De azt látjuk, hogy ez csak a szavak szintjén létezik, és a másik oldalon pedig az önhibás, a hajléktalan bűnöző megkreálása történik. A kimondott szavak valóságot teremtenek. Ha a politika ekként fogalmaz, akkor ne csodálkozzunk azon, hogy az emberek – a társadalomban élők – elfordulnak ezektől az emberektől [hajléktalanoktól]. Tehát sajnos, úgy érzem, hogy a szolidaritást, ami alapvetően benne van a magyar emberekben, sikerült az elmúlt 20–30 évben kiölni"* (hajléktalanszállón dolgozó vezető).

Ezt a vélekedést nem minden megkérdezett osztotta, az egyik zsidó szervezet képviselője optimistább volt. Ő eleve kisebb mértékűnek tapasztalta a saját csoportja elleni előítéleteket, és kevésbé félt amiatt, hogy az antiszemita verbális megnyilvánulások erőszakba csaphatnak át. Ezek a kifejezetten gyűlöletkeltőnek tartott kormányzati megnyilvánulások a jogszabályok üzenetének ellentmondva elbizonytalaníthatóan hathatnak a többségi társadalom tagjaira és akadályozhatják a közös morális rend kialakulását, ami a szolidaritási gesztusokat is visszafoghatja. Mindezek mellett a segítő szervezetek általános tapasztalata volt, hogy a specifikusan civil szervezetek ellen irányuló kormányzati kampány visszavetette és blokkolta a civil és az állami szféra közötti kapcsolódásokat, együttműködéseket. Több szervezet képviselője mesélte el, hogy a kampány alatt és a kampányt követő egy-két évben meglazultak mind a formális, mind az informális együttműködések, tudásmegosztási, kommunikációs aktusok a két fél között, ami az amúgy is instabil hálózatokat tovább zilálta, az áldozatok és az állam közötti kapcsotokat pedig meglazította. Bár soha nem mondák ki az állami szervezetek, hogy ez volt az együttműködések, a közös esetelemzések, a tréningek elmaradásának az oka, egymástól függetlenül több megkérdezett jutott erre a feltételezésre.

Az elmúlt 1–2 évben többen megnyugvással nyugtázták, hogy lassan ugyan, de elkezdtek visszaépülni ezek a csatornák. A folyamatról így mesélt az egyik jogvédő szervezet munkatársa, aki évtizedek óta foglalkozik jogvédelemmel: *„Változó az együttműködések intenzitása (állami szervezetekkel), mert eléggé függ azért attól, hogy a hatóságok éppen – leginkább a rendőrség – mennyire hajlandó velünk szóba állni. Ebben volt egy nagy visszalépés a '18-as választások után, amikor mi voltunk az országgyűlési választási kampány egyik fő célpontja mint sorosista szervezetek. Akkor a nagy Fidesz-győzelem után, egyértelműen az volt a helyzet, hogy ők nem dolgozhatnak velünk. Aztán 2019-ben kicsit puhult a helyzet, és megint szóba álltak velünk, megint voltak egyeztetések"* (jogvédő szervezet munkatársa_5).

A politikai-hatalmi mező hatása a nyilvánosságon kívül más pontokon is negatívan hat vissza a szolidaritás lehetséges tereinek formálódására. Egyes esetekben a kistelepüléseken, szegregátumokban a helyi politikai vezetéstől függ, hogy milyen mértékű segítséget kapnak az áldozatok, és mennyire működik lokálisan az együttműködés, a tudásmegosztás, a szervezetek közötti hálózatosodás.

Az áldozatok, a civil szervezetek és az állami szervezetek kapcsolatait többen úgy jellemezték, hogy az állam ugyan a jogszabályi keretet egyértelműen az áldozatok szempontjai szerint alakította az elmúlt évtizedben, a jogalkalmazás terén is folyamatos fejlődés figyelhető meg, és egyre több ponton találták meg a civil és állami szervezetek a kommunikáció és az együttműködés lehetőségét, mégis az állam sok GYBCS specifikus gondoskodó feladatot, felelősségi kört hallgatólagosan áttol a civil szférára. Ezt a helyzetet külön nehezíti, hogy a feladatok kiszervezése nem átlátható, nem az érintettek számára ismert forgatókönyv szerint történik. A feladatok

és jogkörök hivatalosan az állam hatáskörében maradnak, azonban a civil szervezetek, mozgalmak, csoportok kénytelenek párhuzamos segítő intézményrendszert kiépíteni, amikor szembesülnek az állami gondoskodási háló hiányosságaival. A lyukak betömése nem könnyű feladat, mivel egyes állami szervezetek teljesen elzárkóznak még a kommunikációtól is (többek között az ügyészséget és a pszichoterápiás szakma képviselőit látták ilyennek a segítő szervezetek) és az állam nem nyújt a feladatok mellé forrásokat. Erőforrások nélkül pedig sem az együttműködések intézményesítése, sem a halmozottan hátrányos helyzetű áldozatok elérése nem oldható meg, és ami talán a legfontosabb: a GYBCS-ek társadalmi-történelmi okainak felszámolását sem lehet előremozdítani (hiszen az oktatási, a szociális vagy az egészségügyi rendszer reformja, vagy a leszakadó társadalmi rétegek felzárkóztatása nem lehet pusztán civil feladat). A két oldalon elkötelezett, proaktív szakembereknek köszönhetően kiépülnek ugyan együttműködések, de ezek többnyire informálisak maradnak, és az alá-fölérendeltségi viszony fennmarad az állam javára. A fent említett intenzív nyomás a nyilvánosság és a hatami mező irányából ezeket az elszórt kezdeményezéseket is sokszor széttöri, megroppantja, ami erodálja a szolidaritás és a segítés fennmaradó formáit is.

Következtetések

Összességében elmondható, hogy nagy különbségek vannak az áldozati csoportok között abban a tekintetben, hogy milyen gondoskodáshoz, szolidaritási aktusokhoz tudnak hozzáférni, és ezek mennyire felelnek meg az igényeiknek. A kutatás eredményei szerint a leginkább kiszolgáltatott helyzetben a roma, a menekült és a transznemű áldozatok vannak. A roma áldozatoknál ennek oka az önszerveződés, a hálózatosodás és az érdekérvényesítés alacsony foka, ami láthatatlanná teszi őket és megnehezíti a segítséghez jutásukat. A segítő szervezetek képviselőinek beszámolói szerint korábban viszonylag jól működött (még ha nem is értek el minden roma közösséghez) egy olyan (nem GYBCS specifikus tevékenységű) roma jogvédőkből, segítő szervezetekből álló hálózat, aminek a tagszervezetei, hálózati összekötői egyszerre rendelkeztek lokális tudással, kapcsolatokkal, terepismerettel, és egyszerre voltak kapcsolatban GYBCS-ek áldozatainak védelmére, érdekérvényesítésére specializálódott jogvédő szervezetekkel és a média képviselőivel. Többek tapasztalata szerint az elmúlt években meggyengült, szétesett ez a hálózat, így sokkal nehezebbé vált az áldozatok elérésre, segítése. Ezt a helyzetet tovább súlyosbítja, hogy sok esetben az áldozatokban sem tudatosul specifikus áldozati mivoltuk és nincsenek tisztában a jogaikkal, cselekvési lehetőségeikkel.

Fontos szempont az áldozatok láthatóságának kérdése is. Minél inkább látható egy áldozaton, hogy sérülékeny csoporthoz tartozik, annál valószínűbb, hogy erőszakos támadás éri. A roma, a külföldi, vagy a transznemű áldozatok éppen ezért sokkal kiszolgáltatottabbak, és könnyebb prédák lehetnek. A romák, a fedél nélkül élők általában tradicionálisan alacsonyabb társadalmi státuszúak, mint a többségi társadalom tagjai. A hálózatokból való kimaradás és a nyilvánosságtól való elzártság tovább növeli ezeket az egyenlőtlenségeket. A fedél nélkül élők azonban annyiban jobb helyzetben vannak, hogy jellemzően nagyvárosban tömörülve élnek, ami lehetővé teszi, hogy a segítőkkel közvetlenebb kapcsolatot alakítsanak ki. Jó példa erre az Utcajogász hajléktalan embereknek jogsegélyt nyújtó szervezet működése. A szervezet önkéntes jogász munkatársai minden héten Budapest egyik közterén, az érintettek saját közegében, számukra is közérthető módon adnak tanácsokat, nyújtanak segítséget, ami megkönnyíti az áldozatok számára a segítségkérést. Ezzel szemben a szegregátumokban élő romák nagy része soha nem találkozott még olyan jogásszal vagy segítővel, akivel ezekről a problémákról tudna beszélni.

Az LMBTQ és a zsidó vallási közösség szervezeteiről az a kép rajzolódik ki az áldozatok interjúiból, hogy a többi sérülékeny csoporthoz viszonyítva könnyen el tudják érni az áldozatokat, ismertek, sűrű hálózatokba szer-

veződnek, melyekben a szervezetek között stabil munkamegosztás és együttműködés alakul ki; intézményesült segítési csatornákat működtetnek; a nyilvánosság tereihez hozzá tudnak férni és ott lehetőségeikhez képest tudatosan alakítják a róluk szóló narratívákat; megfelelő mennyiségű erőforrás áll a rendelkezésükre; reflexívek; továbbá proaktívan gyakorolnak nyomást az államra, ha ennek szükségét látják. Ezen felül több esteben beszámoltak az interjúalanyok arról, hogy olyan önvédelmi technikákat, tudáselemeket adnak át a potenciális áldozatoknak, amivel azok egy jövőbeli támadás esetén meg tudják magukat védeni.

A kutatásból ezen felül egyértelművé vált, hogy az univerzalisztikus humanista elveken vagy a csoportszolidaritáson (esetenként áldozati sorosközösségen) nyugvó szolidaritás csatornáinak és hálózatainak kiépülése nem kizárólag az erre felhatalmazott állami és civil szervezetek aktorainak szándékától függ, hanem a hatalmi mező érdekeitől és a nyilvánosság szerkezetének torzulásaitól egyaránt.

Hivatkozások

2012. évi C. törvény a Büntető Törvénykönyvről. (2012) Elérhető: https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200100.tv [Letöltve: 2021-05-17].

American Psychological Association (2004) *Hate Crimes Today: An Age-old Foe in Modern Dress.* APA Online. Elérhető: http://www2.hawaii.edu/~jamess/hate-ap2.htm [Letöltve: 2021-05-14].

Angelusz R.– Tardos R. (2011) Régi és új törésvonalak, polarizáció, divergenciaspirál. In Tardos R. – Enyedi Zs. – Szabó A. (szerk.) *Részvétel, képviselet, politikai változás.* Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 347–382.

Balogh A. (2019) *Mulasztás és alulminősítés – avagy a gyűlölet-bűncselekmény megállapításának dilemmái.* Miskolc: Jogi Fórum. Elérhető: https://www.jogiforum.hu/files/publikaciok/balogh_adrienn__mulasztas_es_alulminosites%5bjogi_forum%5d.pdf [Letöltve: 2021-05-14].

Balogh L. – Pap A. L. (2011) A homofób és transzfób indíttatású gyűlölet-bűncselekmények előfordulása, valamint a jogi fellépés keretei Magyarországon. In Takács J. (szerk.) *Homofóbia Magyarországon.* Budapest: L'Harmattan, 128–139.

Balzacq, T. (2011) *Securitization Theory. How Security Problems Emerge and Dissolve.* London: Routledge. http://dx.doi.org/10.4324/9780203868508

Bárd P. (2015) A gyűlölet-bűncselekmények büntetőjogi üldözésének jogszabályi és társadalmi feltételrendszere. *Kriminológiai Közlemények,* 75, 93–154.

Bauman, Z. (2000) *Liquid modernity.* Cambridge: Polity.

Bencze M. (2018) Bírói konformizmus- ítélkezési populizmus az autoriter politikai rendszerek szolgálatában? In *350 éves az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara 1.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 616–638.

Bodor Á. – Grünhut Z. (2015) Társadalmi rétegződés Magyarországon a bizalom mentén. *Századvég,* 20(78), 19–47.

Buzan, B. – Weaver, O. – de Wilde, J. (1997) *Security: A New Framework for Analysis.* Colorado: Lynne Rienner Publishers Inc.

Castells, M. (2010a) *The Information Age: Economy, Society, and Culture. Volume I, The Rise of the Network Society.* Oxford: Blackwell Publishers.

Castells, M. (2010b) *The Information Age: Economy, Society, and Culture. Volume II, The Power of Identity.* Oxford: Blackwell Publishers.

Darley, J. M. – Latané, B. (1980) *Mikor segítenek az emberek egy válsághelyzetben?* In Szilágyi V. (szerk.) Együttérzés, önzetlenség, felelősség. Budapest: Tankönyvkiadó, 20–36.

Dinók, H. É. (2014) A gyűlölet-bűncselekmények szabályozásának általános kérdései – a kiemelt büntetőjogi figyelem mellett és ellen szóló érvek. *Állam- és jogtudomány,* 55(4), 26–50.

Dombos T. – Udvari M. (2014) *Gyűlöletbűncselekmények Magyarországon. Problémák, javaslatok, jó gyakorlatok.* Budapest: Másság Alapítvány. Elérhető: https://hatter.hu/sites/default/files/dokumentum/kiadvany/gyuloletbcs2014.pdf [Letöltve: 2021-05-19].

Éber M. Á. (2020) *A csepp: A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete.* Budapest: Napvilág Kiadó.

Freyd, J. J. (1996) *Betrayal Trauma: The Logic of forgetting childhood abuse.* Cambridge: Harvard University Press.

Gerő M. – Hajdu G. (2015) Az egyéni kapcsolathálók nagysága, heterogenitása és a társadalmi integráció Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle,* 5(4), 12–33. http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.12

Giddens, A. (1990) *The Consequences of Modernity.* Cambridge: Polity.

Glassner, B. (1999) *The Culture of Fear: Why Americans Are Afraid of the Wrong Things.* New York: Basic Books.

Görbe A. – Dr. Zán K. (2014) *Migráció – előítélet – idegenellenesség Előítélet-kutatás a belügyi ágazatban.* Budapest: Nemzeti Közszolgálati Egyetem.

Görgényi I. – Zséger B. (2016) Viktimológia és áldozatpolitika. In Borbíró A. – Gönczöl K. – Kerezsi K. – Lévay M. (szerk.) *Kriminológia.* Budapest: Wolters Kluwer Kiadó, 844–865.

Jovánovics E. (2013) Gyűlölet vagy előítélet? Szavak vagy tettek? Definíciós kérdések, elhatárolások. *Belügyi Szemle,* 61(12), 68–76.

Jovánovics E. – Pap A. L. (2013) Kollektív bűnösség a XXI. század Magyarországán: Magyarellenesség vádja cigányokkal szemben két emblematikus perben. *Fundamentum,* 17, 153–157.

Kende A. – Nyúl B. – Hadarics M. – Wessenauer V – Hunyadi B (2018) *Romaellenesség és antiszemitizmus Magyarországon.* Elérhető: https://politicalcapital.hu/pc-admin/source/documents/EVZ_Romaellenesseg%20Antiszemitizmus_Tanulmany_HU_180228.pdf [Letöltve: 2021-05-20].

Kmetty Z. (2014) *Diskurzusok, nexusok és politikai részvétel. A politikai hálózatok és a politikai diskurzus szerepe a részvételben és a tömbösödésben.* Doktori disszertáció, Budapest: ELTE-TÁTK Szociológia Doktori Iskola. http://dx.doi.org/10.13140/2.1.2496.5128

Kopper Á. – Körtvélyesi Zs. – Majtényi B. – Szalai A. (2020) The 'Insecurity Toolbox' of the Illiberal Regime: Rule by Law and Rule by Exclusion. *Political Anthropological Research on International Social Sciences,* 1(2), 216–242. https://doi.org/10.1163/25903276-BJA10012

Körösényi A. (2012) A politikai polarizáció és következményei a demokratikus elszámoltatásra. In Boda Zs. – Körösényi A. (szerk.) *Van irány? Trendek a magyar politikában.* Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet – Új Mandátu

Kovács A. (2014) Zsidóellenes előítéletesség és az antiszemitizmus dinamikája a mai Magyarországon. In Kolosi T. (szerk.) *Társadalmi Riport 2014.* Budapest: Tárki, 486–508.

Krekó P. – Juhász A. – Molnár Cs. (2011) A szélsőjobboldal iránti társadalmi kereslet növekedése Magyarországon. *Politikatudományi Szemle,* 20(2), 53–79.

Krémer F. (2004) *A rendőri hatalom természete.* Társadalmi szerep és foglalkozási kultúra. Budapest: Napvilág Kiadó.

Lash, S. (1999) *Another Modernity, A Different Rationality.* Oxford: Blackwell.

Lash, S. (2002) *Critique of Information.* London: Sage. http://dx.doi.org/10.4135/9781446217283

Manning, R. – Levine, M. – Colling, A. (2007) The Kitty Genovese murder and the social psychology of helping: the parable of the 38 witnesses. *American Psychologist,* 62(6), 555–562. http://dx.doi.org/10.1037/0003-066X.62.6.555

Marián B. (2013) *Cigányellenesség ma: a cigányokról alkotott kép a mai Magyarországon.* Budapest: ELTE TTK, Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont. Elérhető: http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=367%3Aciganyellenesseg-ma-a-ciganyokrol-alkotott-kep-a-mai-magyarorszagon&catid=44%3Arasszizmus&Itemid=216, [Letöltve: 2021-05-14].

Messing V. – Ságvári B. (2016) Ahogy »másokhoz« viszonyulunk, az tükrözi azt, amilyenek magunk vagyunk" A magyarországi idegenellenesség okairól. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle,* 6(2), 17–37. http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2016.2.17

Messing V. – Ságvári B. (2018) *Looking behind the culture of fear – cross-national analysis of attitudes towards migration.* Budapest: Friedrich Ebert Stiftung.

Molnár K. (2000) Az előítéletesség verbális kifejeződései és annak következményei a rendvédelemben. In Molnár K. – Dr. Valcsicsák I. (szerk.) *Előítéletesség – rendvédelem.* Budapest: Rejtjel Kiadó, 111–117.

OECD (2020) *All Hands In? Making Diversity Work for All.* Paris: OECD Publishing.

OSCE [Organisation for Security and Co-operation in Europe] Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR) (2009) *A Practical Guide.* Warsaw. Elérhető: https://www.osce.org/files/f/documents/3/e/36426.pdf, [Letöltve: 2021-05-14].

OSCE [Organisation for Security and Co-operation in Europe] Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR) (2010) *Hate Crimes in the OSCE Region – Incidents and Responses, Annual Report for 2009.* Warsaw: OSCE-ODHIR. Elérhető: https://www.osce.org/files/f/documents/9/6/73636.pdf [Letöltve: 2021-05-27].

Orbán K.K. (2015) *Transz emberek ellen elkövetett erőszakos és diszkriminációs cselekmények dokumentálása: magyarországi tapasztalatok.* Transzvanilla Transznemű Egyesület. Elérhető: https://transvanilla.hu/images/letoltesek/protrans_tapasztalatok_2015.pdf [Letöltve: 2021-05-20].

Örkény A. – Székelyi M. (2011) *Az igazságosság labirintusaiban: Társadalmi méltányosság és generációs igazságosság a 21. század Magyarországán.* Budapest: Sík Kiadó.

Pap A.L. (2019) *Rendészet és sokszínűség.* Budapest: Dialóg Campus.

Pataki F. (1993) *Bűnbakképzési folyamatok a társadalomban (A bűnbakjelenség)* akadémiai székfoglaló, 1991. június 6., Értekezések, emlékezések. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Pinker, S. (2011) *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined.* New York: Viking Books.

Polyák G. (2014) *Irányított nyilvánosság.* In Polyák G – Uszkiewicz E. (szerk.) Foglyul ejtett média, 5–21. Elérhető: https://mertek.eu/wp-content/uploads/2016/09/szeliden_foglyul_ejteni.pdf [Letöltve: 2021-05-17].

Reshaur, K. (1992) Concepts of Solidarity in the Political Theory of Hannah Arendt. *Canadian Journal of Political Science,* 25(4), 723–736. https://doi.org/10.1017/S0008423900004479

Ryan, W. (1971) *Blaming the Victim.* New York: Pantheon Books.

Simonovits B. (2014) Nemzeti identitás, kisebbségek és társadalmi konfliktusok. A magyar társadalom attitűdjeinek alakulása 1992 és 2014 között. In Kolosi T. (szerk.) *Társadalmi Riport 2014,* Budapest: Tárki, 404–431.

Simonovits B. – Szeitl B. (2016) Menekültekkel és migrációs politikával kapcsolatos attitűdök Magyarországon és nemzetközi összehasonlításban. In Kolosi T. (szerk.) *Társadalmi Riport 2016,* Budapest: Tárki, 422–441.

Skoll, G. R. (2010) *Social Theory of Fear Terror, Torture, and Death in a Post-Capitalist World.* New York: Palgrave Macmillan. http://dx.doi.org/10.1057/9780230112636

Szontágh V. A. (2018) Áldozathibáztatás jelensége gyűlölet-bűncselekmények esetében. *Jogi Tanulmányok,* 2018. 421–430. Elérhető: http://epa.oszk.hu/02600/02687/00008/pdf/EPA02687_jogi_tanulmanyok_2018_421-430.pdf [Letöltve: 2021-05-17].

Tajfel, H. (1973) Az előítélet gyökerei: néhány megismeréssel kapcsolatos tényező. In Csepeli Gy. (szerk.) *Előítéletek és csoportközi viszonyok.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 40–70.

Takács J. – Mocsonaki L. – P. Tóth T. (2008) A leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű (LMBT) emberek társadalmi kirekesztettsége Magyarországon. *Esély,* 19(3), 16–54.

Tóth I. Gy. (2009) *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében.* Budapest: Tárki.

Tóth I. Gy. – Keller T. (2013) *Értékek 2013 – Bizalom, normakövetés, az állam szerepéről és a demokráciáról alkotott vélemények alakulása Magyarországon.* Budapest: Tárki.

Udvari M (2013) Hova tűnnek a gyűlölet-bűncselekmények? Jogalkalmazási anomáliák, rendőrségi és ügyészségi ügykezelés. *Belügyi Szemle,* 61(12), 68–76.

Uszkiewicz E. (2013) Mit (nem) mutatnak a számok? *Belügyi Szemle,* 61(12), 84–91.

Utasi Á. (2013) *Kötelékben: szolidaritás-hálók és közélet.* Szeged: Belvedere Meridionale. http://dx.doi.org/10.14232/belvbook.2013.58508

Melléklet 1.

Segítő szervezet vezérfonal (rövidített)

1. Bemutatkozás – szervezeti előtörténet:

2. Gyűlöletbűncselekmények:

Mik azok a fő problémák, veszélyek, amikkel az LMBTQ (vagy más sérülékeny csoporthoz tartozókat) közösséghez tartozó embereket érinthetik?

Hogyan írnád le, mi a gyűlöletbűncselekmény?

Mennyire érzed ma Magyarországon súlyos problémának a gyűlölet vezérelte, előítéletes indíttatáson alapuló bűncselekmények előfordulását?

Kik válnak szerinted leginkább áldozattá? Milyen **csoportokat** érint leginkább az áldozattá válás veszélye? Milyen **okokat** látsz emögött?

Szerinted kiknek lenne a feladata, hogy segítsen az áldozatoknak?

Mennyire működnek megfelelően ezek a szervezetek? Melyik működik a **legjobban** Magyarországon?

Mit gondolsz, az áldozatok mennyire fordulnak hivatalos szervezetekhez? (Mi az oka, ha nem?)

Mi az oka szerinted annak, hogy **sokan** nem tesznek feljelentést?

Kik azok, akik **nem mernek** feljelentést tenni? Miért?

3. Segítő helyzet:

Mik a fő problémák és nehézségek, amikkel az áldozatoknak szembe kell nézniük?

Hogy látod, az áldozatok kivel tudják megbeszélni, megosztani a problémáikat, traumájukat?

Hogyan találnak meg titeket az áldozatok? / Ti az áldozatokat?

Milyen segítségkérők szoktak hozzátok fordulni? Kérlek, mesélj róluk!

Hogy zajlik egy tipikus segítő helyzet?

Milyen alapvető szakmai elveket követsz? Mire törekszel, amikor egy áldozatnak segítesz?

Mi alapján döntitek el, hogy kinek tudtok / akartok segíteni?

Elő szokott fordulni olyan helyzet, amikor olyan problémával fordulnak hozzátok, amiben nem tudtok segíteni?

Segítés során milyen nehézségekkel szoktál szembesülni?

Kik azok, akiknek nehezebb segíteni? Miért?

El tudnál mesélni egy nehezebb, problémásabb helyzetet, amikor egy áldozatnak segítettetek?

Mi az, amit máshogy csinálnál, mint ahogy most csináljátok? Miért? Hogyan?

Rajtatok kívül kiktől tudnak érdemi segítséget kapni az áldozatok?

4. Saját intézmény:

Mi a szervezetetek legfőbb céljai, működési területe?

Mik a legnagyobb nehézségek számotokra az áldozatsegítés kapcsán?

Honnan szerzitek az anyagi forrásokat a működésetekhez?

Milyen nagyobb programjaitok voltak az elmúlt években?

Van-e valamilyen belső monitoring / értékelési rendszeretek a programokkal kapcsolatban?

Előfordul, hogy kaptok visszajelzést, kritikát a működésetekkel kapcsolatban? (Ha igen: Kitől? Milyen kritikát?)

Kutatást végeztetek-e a GYB-el kapcsolatban?

Ismersz-e *önsegítő* áldozati csoportokat? A ti szervezetetekben működik-e ilyen? Mit gondolsz, mennyire működnek jól? (Példa!)

Mennyire jellemző, hogy az áldozatok, akiknek segítettetek kapcsolatban maradnak veletek?

Milyen szervezetekkel vannak együttműködéseitek / közös programjaitok / szakmai egyeztető fórumok? Kik a stratégiai partnereitek? Kiket vontok be a munkátokba, programjaitokba?

Milyen a kapcsolatotok velük? Miben működtök velük együtt? Hogyan alakult ki az együttműködés?

Inkább formális, vagy informális az együttműködés?

Milyen a szervezetek közötti információáramlás?

Előfordult olyan eset, hogy szerettetek volna együttműködni valakivel, de nem sikerült? (Ha igen: Mi volt ennek az oka?)

Működnek komplex programok, amiben több intézmény is részt vesz? (Ha igen: Mi a célja? Hogy alakult ki?)

Mik azok a problémák szerinted, amit egyik intézmény sem tud megoldani?

5. Más intézmények:

Ideális esetben szerinted melyek lennének azok a szervezetek, csoportok, személyek, akiktől segítséget kellene kapniuk az áldozatoknak? (Milyen segítséget?)

Milyennek látod az állam által az áldozatoknak nyújtott szolgáltatásokat? Mely szervezetek vesznek részt benne? Milyen módon?

Milyennek látod a civilek által az áldozatoknak nyújtott szolgáltatásokat? Mely szervezetek vesznek részt benne? Milyen módon?

Látsz még az államon és a civil szervezeteken kívül olyan fontos szereplőket, akik bármilyen segítséget tudnak nyújtani az áldozatoknak?

Milyen új szereplők, szervezetek jelentek meg, akik áldozatoknak nyújtanak valamilyen segítséget?

Az áldozatok milyen véleménnyel szoktak lenni más intézményekről? Előfordul, hogy valamelyik intézménnyel kapcsolatban negatív tapasztalatokról számolnak be? Mely intézményekkel kapcsolatban? (Példák!)

Szoktak-e beszámolni áldozatok olyan esetekről, amikor más intézmények részéről elfogult, előítéletes megnyilvánulást tapasztaltak, amikor segítséget kértek? Mely intézmények részéről?

Milyennek látod összességében az intézményrendszert, amitől segítséget kellene az áldozatoknak kapniuk?

6. Nyilvánosság:

Milyen esetekben szoktatok a nyilvánosságban megjelenni?

Szoktatok a nyilvánossághoz fordulni egyes konkrét ügyekben?

Mit gondolsz, mitől függ, hogy melyik hírt *„kapja inkább fel"* a média?

A média szerinted mennyire közvetíti **hitelesen az áldozatok nézőpontját?** Mennyire valósághű az, ami megjelenik? Mennyire elfogulatlanok?

Vannak olyan nyilvánosságbeli megnyilvánulások melyek **megnehezítik az áldozatok dolgát,** vagy hatással vannak a gyűlöletbűncselekmények alakulására?

7. Jövő – várakozások

ÁLDOZATI VEZÉRFONAL (RÖVIDÍTETT)

1. Bemutatkozás – személyes kapcsolatháló:

2. Védett csoporthoz tartozás:

3. Áldozati előtörténet:

Mik azok a fő hátrányok, problémák, veszélyek, amikkel az LMBTQ közösséghez tartozó embereknek meg kell ma Magyarországon küzdeniük?

Előfordult, hogy valamilyen diszkrimináció, vagy előítéletből fakadó hátrány ért? (Példa!)

Előfordult már, hogy korábban bármilyen támadás, bántalmazás, inzultus, zaklatás ért? (általában)

Ezekben az esetekben **kértél bárkitől segítséget, információt?**

Ha igen: **Kitől? / Hogyan kerültél velük kapcsolatba? / Milyen jellegű** segítséget, információt? / **Tudtak segíteni? / Kapcsolatban maradtál** az adott szervezettel, személlyel?

Családtagoddal, barátoddal, ismerősöddel előfordult, hogy hasonló incidens érte?

Mennyire érzed ma Magyarországon súlyos problémának a gyűlölet vezérelte, előítéletes viselkedésen alapuló bűncselekmények előfordulását?

Szerinted kiknek lenne a feladata, hogy segítsen az áldozatoknak?

Mennyire működnek megfelelően a segítő szervezetek?

Mit gondolsz, az áldozatok mennyire fordulnak bizalommal a hivatalos szervezetekhez? (Mi az oka, ha nem?)

4. Saját történet elmesélése:

Mi volt a legnehezebb abban, ami veled történt?

Van olyan része, ami még ma is **feldolgozatlan maradt?**

Általában szerinted mik a legnagyobb nehézségek az áldozatok számára?

Tettél feljelentést? Ha nem: Miért nem?

Kiknek tudtad elmesélni, hogy mi történt veled?

Kértél segítséget, információt valakitől az incidens után?

Kiktől kértél segítséget, információt? / Hivatalos szervezethez fordultál információért, segítségért?

Hogyan kerültél velük kapcsolatba? Honnan szereztél róluk információt? Ismerősöktől hallottál véleményt róluk? (Ha igen: **Melyiket javasolták?** Melyiket nem? Miért?) **Mi alapján döntöttél** végül, hogy melyikhez fordulsz?

Hogyan zajlott a közös munka? Ideális esetben **hogyan kellett volna történnie?**

Milyen segítségeket / információt kértél tőlük?

Milyen segítséget / információt kaptál végül tőlük?

Előfordult, hogy nem értették meg (félreértették), hogy mi a problémád, vagy milyen segítségre van szükséged?

Előfordult, hogy nem olyan segítséget kaptál, amit vártál, vagy kértél?

Volt olyan segítő, akivel nem találtad meg a hangot, nehezen értetted meg magadat?

Előfordult olyan eset, amikor úgy érezted, hogy nem kommunikálnak veled megfelelően?

Előfordult olyan eset, amikor úgy érezted, hogy nem áll a rendelkezésedre elég információ?

Tapasztaltál valaki részéről előítéletes, elfogult hozzáállást, amikor segítséget, információt kértél? (Példa!)

Volt olyan eset, amikor más szervezethez, vagy személyhez irányítottak? Milyen ügyben? Miért?

Előfordult-e, hogy valamilyen szervezetnél panasszal éltél, vagy kritikát fogalmaztál meg?

Formális / informális úton tetted meg? Volt **intézményes, hivatalos** panasztételi lehetőség?

Hogyan fogadták?

Kaptál visszajelzést? / Mi lett végül az ügy eredménye?

Más áldozatokkal kerültél valamilyen kapcsolatba?

Előfordult, hogy utána te is segítettél másoknak?

Ismersz-e önsegítő áldozati csoportokat? Tagja vagy-e ilyennek? Honnan hallottál róluk? Mit gondolsz a működésükről? (Példa!)

5. Intézmények:

Ideális esetben szerinted melyek lennének azok a szervezetek, csoportok, személyek, akiktől segítséget kellene kapniuk az áldozatoknak? (Milyen segítséget?)

Milyennek látod összességében az intézményrendszert, amitől segítséget kellene az áldozatoknak kapniuk?

Melyik része **működik jól?** Melyiken kellene **javítani?** Hogyan?

6. Nyilvánosság:

A saját ügyeddel fordultál a nyilvánossághoz? Miért döntöttél így?

Mit gondolsz, mitől függ, hogy melyik hírt „kapja inkább fel" a média?

A média szerinted mennyire közvetíti megfelelően az áldozatok nézőpontját?

Mennyire elfogulatlanok ezekben a helyezetekben?

Vannak olyan nyilvánosságbeli megnyilvánulások melyek véleményed szerint megnehezítik az áldozatok dolgát, vagy hatással vannak a gyűlöletbűncselekményekre?

Melléklet 2. Áldozati interjúk jellemzői

SÉRÜLÉKENY CSOPORTHOZ TARTOZÁS, AMI MIATT TÁMADÁS ÉRTE AZ ÁLDOZATOT *	
LMBTQ	11 fő
zsidó származású	6 fő
fedél nélkül élő	2 fő
roma származású	4 fő
külföldi/menekült	2 fő
VALÓS / VÉLELMEZETT CSOPORTHOVATARTOZÁS ALAPJÁN ÉRTE TÁMADÁS	
vélelmezett	6 fő
valós	14 fő
TÁMADÁS HELYSZÍNE	
főváros	11 fő
vidéki város	6 fő
vidéki kistelepülés	3 fő
EGYÉNKÉNT / SZERVEZETKÉNT ÉRTE TÁMADÁS	
egyénként	16 fő
szervezetként	4 fő
állami szervezettel kapcsolatba került	12 fő
civil szervezettel, csoporttal kapcsolatba került	14 fő
nyilvánossághoz fordult	8 fő
feljelentést tett	9 fő
TÁRSADALMI NEM	
férfi	11 fő
nő	9 fő
ÉLETKOR (elkövetés idején)	
18 év alatti	1 fő
18–29 éves	10 fő
30–39 éves	4 fő
40–49 éves	3 fő

* *A sérülékeny csoporthovatartozás kategória esetében a kategóriák nem egymást kölcsönösen kizáróak, mivel vannak olyan esetek, ahol több csoport elleni gyűlölet motiválta az elkövetőket. (Ilyen például, amikor az egyik félig magyar, félig afroamerikai áldozatot az elkövetők egyszerre azonosították menekültként és roma származásúként.) Ezeknél az eseteknél mind a két kategóriában feltüntettük az áldozatot.*

Melléklet 3. Segítői interjúk jellemzői

SEGÍTŐI TEVÉKENYSÉG*	
jogvédő szervezet	5 fő
áldozatsegítő szervezet	3 fő
tudományos-akadémiai szervezet	2 fő
civil segítő csoport	3 fő
vallási szervezet	3 fő
sérülékeny csoportot segítő civil szervezet	6 fő
egészségügyi/pszichiátriai szervezet	2 fő
panasztestület	1 fő
rendészeti szervezet	1 fő
SZERVEZETI TEVÉKENYSÉG GYŰLÖLETBŰNCSEKEMÉNY SPECIFIKUSSÁGA**	
GYBCS-specifikus tevékenység	15 fő
nem GYBCS-specifikus tevékenység	8 fő
ÁLLAMI / CIVIL SZERVEZET, SZERVEZŐDÉS	
állami szervezet	5 fő
civil szervezet, szerveződés	18 fő

** A segítői tevékenységek esetében nem egymást kölcsönösen kizáróak a kategóriák, mivel vannak olyan szervezetek, melyek többfajta tevékenységet is végeznek. Ezeket mind a két kategóriánál feltüntettük.*

*** A szervezeti tevékenységgel kapcsolatban megkülönböztettünk olyan szervezeteket, melyek „gyűlöletbűncselekmény-specifikusak". Ezek a szervezetek szervezeti manifesztójukban megfogalmazottan vagy felvállalt célként (adott esetben pályázati tevékenység keretén belül) gyűlölet-bűncselekmények elleni, vagy ezzel kapcsolatos segítő tevékenységet végeznek fő tevékenységi profilként. Azok a szervezetek, melyek ezt nem deklarálják és csupán eseti jelleggel, nem fő tevékenységként foglalkoznak a problémával „nem GYBCS-specifikusként" vannak feltüntetve.*

Gyuris Tamás

Kényszerű hajléktalanság

https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.4.196

Bevezetés[1]

„1990 és 2000 között a hajléktalanügy civil, majd állami szakmai szervezeteinek vezető beosztásaiban dolgoztam. Ezen belül 1994-től a szakminisztérium módszertani háttérintézményének vezetője voltam, így munkakörömből kifolyólag is jelentős szerepem volt a hajléktalan emberek ellátásának megteremtésében és jogi szabályozásának kialakításában. Ezt a munkámat nagy elkötelezettséggel és komoly személyes befolyással végeztem. Őszintén hittem abban, hogy az igazi megoldást az jelenti, ha átvesszük a nyugat-európai gyakorlatot, és azt adaptáljuk a hazai viszonyokra.

Ez sajnos súlyos tévedés volt a részemről. Nem számoltam néhány fontos körülménnyel. Az első ezek közül, hogy a nyugat-európai társadalmak évszázados hagyományai álszent gyakorlatot takarnak, amennyiben a megfelelő ellátási kapacitások hiányát és a többnyire korrekt jogi szabályozás be nem tartását a személyes szabadságjogokra való hivatkozással leplezik – vagyis – mentális állapotától gyakorlatilag szinte függetlenül – mindenkinek joga van úgy dönteni, hogy közterületen, a szabad ég alatt éjszakázik. (Minden egyes utcán éjszakázó személy ellátási költség-megtakarítást jelent az államnak, ugyanakkor rá lehet bízni őket az öntevékeny civil és egyházi szervezetek utcára vitt szolgáltatásaira.)

A második fontos körülmény, hogy a mintának tekintett országokban – Magyarországgal szemben – erős intézményrendszere volt mind az idős emberek, mind a pszichiátriai betegek, mind a fogyatékkal élők ellátásának, és a fiatalok drogproblémáinak kezelése is többlépcsős, kiépült rendszerrel rendelkezett. (Hasonlóan, bár nem hézagmentesen, de a szabadságvesztésből szabadulók és az állami nevelésből nagykorúvá válók ellátásának, támogatásának hálózata is létezett.) Súlyosbította a különbségek hatását, hogy a rendszerváltozást követő években idehaza fokozatosan leépítették mind a pszichiátriai, mind a szenvedélybetegek ellátórendszerét, illetve kapacitásait, és a drogprobléma kezelése is folyamatosan, a mai napig tartóan legitimációs és finanszírozási nehézségekkel birkózott.

Az idősellátás is komoly változáson ment át, amennyiben vegyes finanszírozásúvá vált, azaz jelentős összegű belépési díjakhoz, és magas havi térítési díjakhoz kötötték az igénybevételt – vagyis az alacsonyabb nyugdíjjal és minimális vagyonnal rendelkező, illetve vagyontalan emberek néhány éven belül végleg kirekesztődtek az idősotthoni ellátásból. Gyakori – és a mai napig érvényes – jelenség volt az is, hogy az idős emberek lakásfenntartás nehézségei, illetve lakásvesztése vezettek a hajléktalanellátásba.

Ezek a körülmények többek között azzal a következménnyel jártak, hogy a hajléktalan emberek ellátásának intézményi körébe szorultak be, jutottak valamilyen elhelyezéshez a pszichiátriai betegek, a fogyatékkal élők és a szenvedélybetegek mellett az idős emberek, a volt állami gondozottak és a szabadságvesztésből szabadulók is.

1 Köszönettel tartozom a folyóirat szerkesztőségének, hogy helyet adnak „irreguláris”, a folyóirat tudományos hagyományait és talán szabályait is feszegető tanulmányomnak, amellyel publikációs járatlanságom miatt többet kellett bajlódniuk is.

Ebben a helyzetben kizárólag a hajléktalanellátás részesült fejlesztési pénzekben, azonban fejlesztésként csak a férőhelyszámok fokozatos növelése valósulhatott meg. Szó sem lehetett arról, hogy az intézményekben már bent élő, vagy elhelyezésre szoruló emberek az állapotuknak megfelelő (pszichiátriai, fogyatékkal élő, vagy szenvedélybeteg) ellátáshoz juthassanak – hiszen ezek bővítésére nem volt fedezet.

A munkaerőpiac radikális beszűkülését és a lakáspiac bemerevedését, illetve kedvezőtlen viszonyait most csak mint a társadalmi integrációt önmagában is jelentősen nehezítő társadalmi alapot említem. A fentebb felvázolt fejlemények olyan kaotikus körülményeket teremtettek a hajléktalan emberek ellátására létrehozott intézményekben, ami nagyrészt ellehetetlenítette az igazán hatékony szociális munkát.

Az ágazati irányítás ugyanakkor a férőhelybővítés kizárólagossága mellett döntött, mert ez egyszerűen és kockázatmentesen eladható volt a politikai vezetés felé, hiszen a férőhelybővítés a politika számára is jó kommunikációs eszközt jelentett. A szakterület intézményei, szervezetei pedig örültek a szakterület privilegizált helyzetének, a folyamatosan és kizárólagosan érkező fejlesztési pénzeknek és lehetőségeknek. Igazság szerint intézményvezetőként korábban magam is évekig sodródtam az eseményekkel, amikor pedig felismertem és megfogalmaztam a problémákat, mind a magam, mind a szakterület számára, már késő volt, nem találtam szövetségeseket a szükséges változásokhoz, és néhány év után feladtam.

Egy szó, mint száz, a mai napig felelősnek érzem magam a kialakult állapotokért."

A fenti sorok a Budapesti Módszertani Szociális Központ és Intézményei igazgatói pályázatára 2016-ban készített pályázatom bevezető sorai. Akkor azzal a határozott szándékkal engedtem a felkérésnek, hogy még egyszer megkísértem a lehetetlent. 40 hónapom volt rá. Nem jártam sikerrel.

E tanulmányban áttekintem a társadalmi gondoskodás rendszerváltást követő változásait az úgynevezett tartós bentlakásos és átmeneti elhelyezést nyújtó szociális intézmények (idősek otthonai, fogyatékos személyek otthonai, pszichiátriai betegek otthonai, szenvedélybetegek otthonai, hajléktalanok éjjeli menedékhelyei és átmeneti szállásai) helyzetére vonatkozóan, ezen belül is különös tekintettel a hajléktalan emberek intézményes ellátásának alakulására.

Kiemelt kérdésként foglalkozom azzal, hogy változott-e érdemben az intézményes ellátásra szoruló hajléktalan emberek helyzete az elmúlt évtizedekben, illetve ennek milyen akadályai voltak – ezt jelen tanulmány központi kérdéseként kezelem. Ennek keretében röviden és elsőként itt ismertetem egy közel 6000 – Budapesten, valamint a dél-dunántúli és az észak-alföldi régióban élő – hajléktalan emberre vonatkozó 2018-ban készült felmérés adatait, amely felmérés témánkhoz illeszkedő módon elsősorban az életkorukra, az esetleges pszichiátriai betegségükre, szerhasználatukra-függőségükre, valamint az egészségi állapotukra, önellátási képességükre fókuszált.

Megvizsgálom ezen kívül, mennyire hozzáférhetőek a fenti szociális intézmények a rászorulók számára, és ebben milyen szerepet játszik személyes vagy családi fizetőképességük, milyen következményekkel jár a megfelelő fizetőképesség hiánya. Ezzel összefüggésben érzékelhető-e a hajléktalan emberek, valamint az őket ellátó intézmények körében az esetleges kirekesztődés hatása, és megfelel-e a jogszabályoknak a hajléktalanként történő ellátásuk.

Továbbá a fentiekhez kapcsolódóan röviden áttekintem, hogy a korábbi Alkotmány, illetve a hatályos Alaptörvény nyújt-e garanciát a megfelelő szociális ellátásra, valamint azt, hogy az EU-csatlakozásunkat követő uniós fejlesztési források a hajléktalanellátásban eredményesen kezelték-e a korábban már feltárt jogszabálysértő mértékű infrastrukturális hiányosságokat és működési diszfunkciókat.

„…Nyeltem is jóslatom, bús agg Jónás, Ninivében.”

A társadalmi gondoskodás a mindenkori emberi társadalmak kulcskérdése, morális állapotának, fejlettségének fokmérője. Mértékének, mibenlétének, változásainak mentén leírható az emberi társadalom fejlődésének története. Az alábbi idézet a *Magyar Hírlap* 1997. május 31-én „A hajléktalan (is) ember – Beszélgetés Gyuris Tamással” címmel megjelent cikkből származik:

„Milyennek kellene lennie a hajléktalanokat ellátó intézményrendszernek?

Ha valaki erről vitát akar nyitni, azt tanácsolom, hogy először menjen el egy átmeneti szállóra, és akkor ott úgy fogja magát érezni, mint a középkori asylumokban, ahova mindenkit bezsúfoltak, akivel a társadalom nem tudott mihez kezdeni, de azért felakasztani mégsem akarta. Az átmeneti szállókon megtalálható a már-már magatehetetlen, idős, beteg ember, a narkós fiatal, az alkohol-karrierjének teljében lévő középkorú férfi, a súlyosan értelmi fogyatékos, a mozgássérült, a korábban elmebetegnek nyilvánított ember, a TBC-s és az AIDS-es is ugyanúgy. Ha pedig megtörténhet, hogy ezek az emberek tizennyolc és nyolcvanhat év között, ugyanazok között a falak között élnek, akkor nem lehet arról beszélni, hogy van megfelelő intézményrendszer….

…a hajléktalan-társadalmon belül van egy munkaképes réteg. Ennek a rétegnek, akárcsak a betegnek, a mozgássérültnek, a szellemi fogyatékosnak, az idősnek – szintén nem a hajléktalanszálláson volna a helye…

Az átlagember úgy gondol a szociális munkásra, mint adekvát eszközre a probléma megoldásában. De a szociális munka nem adekvát eszköze a szociális probléma megoldásának. Sajnos még a kezelésének sem. Mert megfelelő feltételek híján azt sem tudja igazán teljesíteni. Ezzel szemben a társadalom a saját felelősségét a szociális munkásra ruházza át, személyében teszi felelőssé a segítségre szoruló ember életéért, és álszent, hárító módon, tőle vár érdemi megoldásokat egy olyan jelenségre, amelyre nincsenek megfelelő társadalmi válaszai.”

Az Alkotmány és az Alaptörvény mint predesztináció

A szociális biztonsághoz való jogosultság alapvető dokumentuma – a legfőbb jogszabály, amelyre minden további szabályozás visszavezethető (kell legyen) – a mindenkori Alkotmány, vagyis ennek változásai, meghatározásai döntő fontosságúak a témánk szempontjából – ez a körülmény indokolja, hogy kiemelt figyelmet fordítsunk rá.

Az 1989. évi XXXI. tv. 70/E. §-a szerint

„(1) A Magyar Köztársaság állampolgárainak joguk van a szociális biztonsághoz; öregség, betegség, rokkantság, özvegység, árvaság és önhibájukon kívül bekövetkezett munkanélküliség esetén a megélhetésükhöz szükséges ellátásra jogosultak.

(2) A Magyar Köztársaság az ellátáshoz való jogot a társadalombiztosítás útján és a szociális intézmények rendszerével valósítja meg.”

Az Alkotmány idézett paragrafusának az értelmezése nem volt egységes az Alkotmánybíróság tagjai között sem. Kulcsfontosságú kérdés volt, hogy a fentiek alanyi jogot vagy csupán állami feladatot jelentenek. Végül olyan határozat született, mely szerint az állam feladata az, hogy az ország teherbíró képességének függvényében szociális kihatású normákat alkosson, azonban ezen kötelezettségei nem jelentenek alanyi jogot egy bizonyos meghatározott jövedelem megszerzéséhez vagy életszínvonal fenntartásához.

Megállapíthatjuk tehát, hogy az állampolgárok szociális biztonságra való számonkérhető, tényleges, garanciálisan érvényesíthető jogosultsága már a kezdeteknél elbukott. Igazság szerint ugyanakkor, egyrészt ez a fajta szabályozás volt a leggyakoribb Európában, másrészt ez felelt meg az akkori gazdasági realitásoknak is.

1998-at követően *„az Alkotmánybíróság rögzítette a szociális biztonság alapjogi tartalmát: az Alkotmány 70/E. §-ában meghatározott szociális biztonsághoz való jog a szociális ellátások összessége által nyújtandó olyan megélhetési minimum állami biztosítását tartalmazza, amely elengedhetetlen az emberi méltósághoz való jog megvalósulásához”* [42/2000. (XI. 8.) AB határozat, 200/329]. Az Alkotmány alapján tehát az állampolgárok jogosultak voltak a megélhetési minimumot garantáló ellátásra. Ez az alapjog 2000-ben kiegészült a hajlékhoz való joggal, abban az esetben, ha az emberi életet közvetlenül fenyegető veszélyhelyzet elhárításához szükséges a szállás [42/2000. (XI.8.) AB határozat]. E minimumok fölötti szolgáltatások biztosítása olyan – alapjognak nem minősülő – alkotmányos jog volt, amelyre vonatkozóan az államra csak a társadalombiztosítás és a szociális intézmények létrehozásának és működőképes fenntartásának feladata hárult (Kiss 2016).

Az új Alaptörvény 2012-ben alapvető változásokat hozott a szociális biztonság szabályait illetően. A XIX. cikk szerint

> *„(1) Magyarország arra törekszik, hogy minden állampolgárának szociális biztonságot nyújtson. Anyaság, betegség, rokkantság, fogyatékosság, özvegység, árvaság és önhibáján kívül bekövetkezett munkanélküliség esetén minden magyar állampolgár törvényben meghatározott támogatásra jogosult.*
>
> *(2) Magyarország a szociális biztonságot az (1) bekezdés szerinti és más rászorulók esetében a szociális intézmények és intézkedések rendszerével valósítja meg.*
>
> *(3) Törvény a szociális intézkedések jellegét és mértékét a szociális intézkedést igénybe vevő személynek a közösség számára hasznos tevékenységéhez igazodóan is megállapíthatja.*
>
> *(4) Magyarország az időskori megélhetés biztosítását a társadalmi szolidaritáson alapuló egységes állami nyugdíjrendszer fenntartásával és önkéntesen létrehozott társadalmi intézmények működésének lehetővé tételével segíti elő. Törvény az állami nyugdíjra való jogosultság feltételeit a nők fokozott védelmének követelményére tekintettel is megállapíthatja.”*

Az újraszabályozás elvi alapjai kapcsán a 23/2013. (IX.25.) AB határozat egyfajta „szociálpolitikai paradigmaváltásról” beszél. Az alkotmányozók a fenntartható gazdasági fejlődésre és a romló demográfiai helyzetre hivatkozva a valós lehetőségekhez igazították az Alaptörvény szövegét (Kiss 2016). A változás két alappillére a *szociális biztonság államcéllá szűkítése* („törekszik” kifejezés) és az öngondoskodás filozófiájának érvényesítése, vagyis a *feltételekhez köthető ellátás* bevezetése volt. Az állam kötelezettsége továbbá a „megélhetéshez szükséges” ellátási szintből a „törvényben meghatározott támogatási” szintre változott.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a szociális biztonsághoz való jognak államcéllá „szelídítése”, a megélhetési minimum garantálásának feladása azzal a veszéllyel jár, hogy az Alkotmánybíróság a szociális ellátások területén a jogok egyre megszorítóbb értelmezése irányába mozdul el (Kiss 2016). Az Alkotmánybíróság szerint az Alaptörvény a szociális biztonsághoz való alkotmányos alanyi jogot nem tartalmaz, az Alaptörvény XIX. cikkében szereplő „törekszik” kifejezés azt deklarálja, hogy Magyarországon a szociális biztonság garantálása nem alanyi alapjog, hanem csak államcél. Az Alkotmánybíróság szerint ez az Alaptörvény N. cikkével (a kiegyensúlyozott, átlátható és fenntartható költségvetési gazdálkodás elve) együttesen ez az államcél azt a kötelezettséget rója az Országgyűlésre és a Kormányra, hogy az ország gazdasági állapotát, teljesítőképességét figyelembe véve határozzák meg az állami szociálpolitikának azon alapelemeit, melyek garantálása állami feladat. Ez mindössze a

szociális ellátórendszer fenntartását és működtetését követeli meg az államtól, anélkül azonban, hogy bármely ellátás konkrét formájára és mértékére vonatkozóan bárki számára Alaptörvényben biztosított jogot keletkeztetne – ahogyan ezt Rácz Zoltán is kifejtette (Rácz 2016).

Az Alkotmány és az Alaptörvény változásainak áttekintésekor azt láthatjuk tehát, hogy az 1989-ben még érthetően óvatos és „szűkmarkú" meghatározások a gazdasági helyzet konszolidálódásával, javulásával nemhogy „gondoskodóbb" irányba változtak volna, hanem éppen ellenkezőleg. Az Alaptörvény a szociális biztonság szempontjából immár semmilyen garanciát nem jelentő, sőt, a kirekesztő társadalmi gyakorlatot megalapozó dokumentummá vált. Ezen a ponton tehát akár abba is hagyhatnánk jelen tanulmány írását, hiszen kis túlzással kijelenthető, hogy bármelyikünk szociális biztonsága esetleges, bármelyikünkkel bármi jogszerűen megtörténhet. Végső soron megállapíthatjuk, hogy az Alaptörvény amennyire a szabályozás forrását, legalább annyira a probléma forrását is jelenti.

Sündisznóállásban – avagy a tartós bentlakásos és az átmeneti elhelyezést nyújtó intézményekről

Átlag feletti jövedelem és/vagy család nélkül nincs esély

Az ellátottak számát tekintve azt látjuk, hogy 1993 és 2019 között legnagyobb mértékben az időskorúak férőhelyszáma növekedett, összesen 25345 férőhellyel, ami 84%-os növekedést jelent (KSH 2019). Legnagyobb arányban a hajléktalan emberek ellátását szolgáló férőhelyek növekedtek, 273%-kal, ami összesen 6198 férőhelynövekményt jelent.

A többi intézménytípusban csekély volt a változás – a pszichiátriai betegek otthonaiban mindössze 235 férőhely, a fogyatékosok otthonaiban 1799 férőhely és a szenvedélybetegek otthonaiban összesen csupán 1210 férőhely volt a növekmény 28 év alatt – és mint látni fogjuk, ez a csekély növekedés is csak 2010-ig tartott (KSH 2019:160–161, 9.5. táblázat). Az idősotthonok kapacitásainak növekedése mögött természetesen a demográfiai folyamatok állnak, hiszen a rendszerváltás óta a 65 éves és ennél idősebb népesség aránya 13%-ról 19%-ra növekedett.

A térítési díjak összege döntő körülmény a hozzáférhetőség, a férőhelyek igénybevételének szempontjából. A korábbi szakmai államtitkár és a szakmai minisztérium volt főosztályvezetőjének tanulmánya erről a következőképpen nyilatkozik: „Magyarországon a szociális szolgáltatások jogosultságának szabályozása szinte minden esetben az univerzalitás elvére épül, és ez az alapvető megközelítés nem változott az elmúlt húsz évben sem. Ez azt jelenti, hogy a szociális szolgáltatások igénybevételének nem feltétele az alacsony jövedelem, a szegénységi kockázat. *Amennyiben a szabályozás elő is írja az igénybe vevő jövedelmének vizsgálatát, ezt nem azzal a céllal teszi, hogy a szolgáltatás igénybevételét ezzel megalapozza, hanem általában a szolgáltatás igénybevételéért fizetendő térítési díj kiszámítása érdekében"* [kiemelés tőlem] (Czibere–Mester 2020:439).

Sajnálatos módon ezzel szemben mégis azt látjuk, hogy az alacsony jövedelem önmagában is kirekesztő körülmény. A bentlakásos intézmények térítési díjainak alakulása azt mutatja, hogy miközben az intézmények működési költsége tizenötszörösére emelkedett 26 év alatt, addig a befolyt térítési díjak összege közel kétszer akkora arányban – huszonyolcszorosára – emelkedett, vagyis az ellátási költségeket egyre nagyobb mértékben terhelte az állam és a fenntartó az ellátottakra, illetve a családjukra. Ez alapvetően két költségelemből áll, a személyi térítési díjból, amelyet havonta ténylegesen fizetni kell az ellátottak után, valamint az egyszeri belépési díjból, amely jellemzően a komfortosabb elhelyezés feltétele.

A KSH az utóbbit nem tartja nyilván, de a térítési díjakról kötelezően adatot kell szolgáltatnia az intézményeknek. Ezek az adatok azonban a Szociális Statisztikai Évkönyvekben csak ömlesztve, az összes intézményre vetítve jelennek meg, fenntartók szerint, de számos más adattal szemben ezt nem adják meg ellátási típusonként, az ömlesztett adatok pedig sajnos nem alkalmasak megbízható számításra. Ez az oka annak, hogy ezt a fontos kérdést nem tudjuk hagyományos, egyszerű adatelemzéssel bemutatni.

Az internetes tájékozódás alapján az tapasztalható, hogy ezek az összegek többnyire egyik esetben sem transzparensek, illetve garantáltan kizárólag az önkormányzati/központi költségvetési intézmények esetében ismeretesek. A személyi térítési díj esetében ez magyarázható azzal, hogy csak az intézményi térítési díj konstans intézményenként, a személyi térítési díjat ebből kell számolni minden esetben, utóbbi tehát ellátottanként eltérő. Fontos körülmény, hogy az ellátott nyugdíjának 80%-ánál nem lehet magasabb ez az összeg, de a többletfizetést a család önként vállalhatja. Ezzel együtt is – 2021 első hónapjaiban is- számos más fenntartású intézmény fix személyi térítési díjat közöl a honlapján, amelynek összege havi 200–250000 forintnál kezdődik. A fővárosi önkormányzati intézményekben az átlagos összeg 2019-ben mintegy 170000 forint (Szalai 2019). Ekkora személyi térítési díj 204000 forintos nyugdíj esetén állapítható meg a szabályok értelmében. Tekintettel arra, hogy a nyugdíjasok 82,77%%-ának a nyugdíja 200000 forint alatti összeg 2021. januárjában a KSH adatai szerint (KSH STADAT 2021), a család fizetőképessége kulcskérdés lehet.

Az évi átlagnyugdíj 142114 forintos összegéből (KSH STADAT 2019) következik, hogy szabályszerűen 112.000 forintos személyi térítési díj állapítható meg az átlagnyugdíjasnak, vagyis a családnak havonta további 60.000 forintot kell fizetnie az idősotthoni ellátásáért még egy önkormányzati intézményben is.

Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy minden szektorban ehhez képest emelt díja van a rosszabb egészségi állapotú, illetve demens idősek ellátásának.

Két körülmény enyhíthet a helyzeten. Egyrészt az átlagosnál értelemszerűen alacsonyabb térítési díjú intézmények, férőhelyek is vannak, másrészt az önkormányzati intézményekben kérelmezni lehet a díj csökkentését, illetve elengedését is. Hasonló a helyzet a pszichiátriai és a fogyatékos emberek otthonai esetében is.

Az egyszeri belépési díjat illetően – ahol egyáltalán elérhető bármi információ – nagyok a különbségek, az önkormányzati intézmények mintegy 500 ezer és 6 millió közötti összegével szemben a piaci alapon működő intézmények esetében ennél is több – a Szociális Törvény 117/C.§. (2) bek. 8 millió forintban maximálta ezt az összeget – jellemzően a komfortfokozattól és a jelentkező életkorától, egészségi állapotától függően. A belépési díj tulajdonjoggal nem jár, csupán bérleti jogot jelent. A tisztán piaci alapon, azaz nem szociális intézményként, hanem vállalkozásként, állami támogatás igénybevétele nélkül működő nyugdíjasházaknál nincs felső korlát, a hírek szerint akár 20 millió forint is lehet a belépési díj (Szalai 2019).

Az idősotthoni felvételek esetében azonban nem csupán az anyagi feltételek jelentenek leküzdhetetlen akadályt, hanem gyakorlatilag kizáró ok a pszichiátriai probléma és a szenvedélybetegség. Ez azt jelenti, hogy a rászoruló idős embereket tömegesen szorítja a rendszer a gyakorlatilag 28 éve változatlanul elégtelen kapacitású, szabad férőhelyek nélküli pszichiátriai intézmények felé, és így számukra kizárólag a hajléktalanellátás vagy az utca marad.

Kapacitásszabályozás – valójában felvételi zárlat, avagy leépítés

Az idősellátás esetében már láttuk, hogy az alacsony jövedelmű, a családi kapcsolatok nélküli, a rossz mentális állapotú, a pszichiátriai problémákat mutató vagy a szenvedélybeteg idős emberek számára szinte lehetetlen az idősotthonba bejutni. Ennek megfelelően a következőkben a pszichiátriai betegek, a fogyatékossággal élők és a szenvedélybeteg emberek intézményes ellátásának esélyeire fókuszálunk, ami annál is inkább releváns szempont, mivel 2012-ben az állam ezeket az intézményeket elvette az önkormányzatoktól, és kiváltva adósságukat, állami fenntartásba vonta őket.

A tartós bentlakásos intézményekben az 1993 és 2019 közötti időszakban mintegy 63–64%-kal emelkedett a férőhelyek száma és az ellátottak száma (KSH 2019). Ez a növekedés azonban csupán az 1993 és 2010 közötti időszakra igaz, azt követően az idősotthonok kivételével nagyon más képet látunk.

A pszichiátriai betegek, a fogyatékossággal élők és a szenvedélybetegek ellátásának kapacitásai 2010 és 2019 között 338 férőhellyel csökkentek (KSH 2019:160–161. 9.5. táblázat). Az átmeneti elhelyezést nyújtó intézmények férőhelyeinek és ellátottjai számának növekedése 1993 és 2019 között (KSH 2019:157. 9.2. táblázat) ugyan jelentősebb mértékű, több, mint 100%-os, azonban ez alapvetően a hajléktalanellátás intézményrendszerének kiépülésével magyarázható, és a növekedés itt is lassul 2009 táján (KSH 2019).

2010 és 2019 között az idősek átmeneti elhelyezésének kapacitásai több mint 20%-kal csökkentek, a szenvedélybetegek férőhelyei 30%-kal csökkentek, a fogyatékossággal élőké stagnáltak, a pszichiátriai betegek átmeneti férőhelyei 88-ról 101 férőhelyre „növekedtek". A férőhelybővülési folyamat megrekedése alapvetően az állami beavatkozás eredménye.

Az engedélyezett férőhelyek száma 2015 óta egyetlen százalékkal emelkedett, az ellátottak száma pedig gyakorlatilag változatlan. Mivel az új rendszer döntési mechanizmusa, a befogadás feltételrendszere nem tisztázott, így maga a befogadási döntés folyamata sem transzparens. Az ellátás iránti tömeges és kielégítetlen igények ismeretében egy dolog biztos: a döntések ma sem az igények és a szükségletek mérésén, vizsgálatán alapulnak.

Tekintettel arra, hogy az elhelyezés iránti igények minden ellátási típusban és mindenkor meghaladták az elhelyezési lehetőségeket, az informális várólisták egyidősek az intézményekkel. A várólisták utóbb hivatalossá váltak, amikor 2015-ben a Szociális Törvénybe bekerült az a (20§/a) passzus, amely szerint az intézményeknek havonta jelenteniük kell az Államkincstár felé a „nyilvántartásban lévő kérelmezők" adatait. 2016 júniusától ezeket az adatokat havonta nyilvánosságra hozták. Az intézmények adatközlési kötelezettsége ma is él, azonban 2019 decembere óta ezek az adatok már nem nyilvánosak – a „jogszabály erejénél fogva", ahogyan az Államkincstár illetékese tájékoztatott.

Az alábbiakban tehát az említett – vagyis a 2016 június és 2019 december közötti – időszak adatait ismertetem. 2016 júniusában legtöbben az idősotthoni férőhelyre várakoztak, összesen 16853-an.[2]

A hajléktalanok otthonába történő elhelyezésre 775 ember várakozott, vagyis a várakozók száma meghaladta a férőhelyek számát. Ugyanez a helyzet a pszichiátriai betegek átmeneti elhelyezésére várakozók esetében is. 1846 személy várakozott pszichiátriai otthoni férőhelyre, 1407-en pedig a fogyatékosok otthonára. Az idősotthonoknak 2016-ban csak háromnegyede, és 2019-ben is csak 79%-a szolgáltatott adatot, a pszichiátriai betegek otthonainak 88%-a, míg a fogyatékos személyek otthonainak 80%-a.

2 Ez az adat a ténylegesen várakozó személyek adata, a többes jelentkezések TAJ-szám alapján történő kiszűrésével.

Az adatokat tovább súlyosbítja, hogy Skultéty József, a legnagyobb magyarországi idősotthon (és a Főpolgármesteri Hivatal korábbi szociálpolitikai főosztályvezetője) akkori igazgatójának 2019-es tájékoztatása szerint a valóságos igény még a regisztráltnál is nagyobb lehetett, mert a leghosszabb várólistával rendelkező helyeken már nem is regisztrálják az újabb kérvényezőket (Szalai 2019). 2019 decemberében tehát már közel kétszerannyian vártak idősotthoni elhelyezésre, mint három és fél évvel korábban. A pszichiátriai betegek otthonára 44%-kal, fogyatékossággal élők elhelyezésére 48%-kal és szenvedélybetegekére 66%-kal többen várakoztak, mint három és fél évvel korábban.

A hajléktalanok otthonára várakozók száma ugyan 12%-kal csökkent, azonban így is közel annyi a várakozó, mint az összes férőhely (Várakozók Jelentése 2016, 2019). Ennek a csökkenésnek több oka is van ugyanakkor. Egyrészt a hajléktalan emberek mögött nem áll egy az elhelyezésükben érdekelt, motivált család, akik menedzselnék ezt a folyamatot, másrészt tapasztalataim szerint a szociális munkások nagy része azzal sincs tisztában, hogy létezik ez az intézménytípus, valamint az önkormányzatok túlnyomó többsége nem tart fenn ilyen intézményt, tehát nincs is hova jelentkezni.

A fenti adatok egyértelműen azt mutatják, hogy hatalmas az igény a tartós bentlakásos intézmények iránt, összesen közel 38000 ember – a nyilvántartásban nem szereplő fővárosi intézmények adatait is számolva pedig 44000 ember volt várólistán másfél évvel ezelőtt. Ezt az adatot azonban úgy kell értelmeznünk, hogy ennyi a fizetőképes jelentkező.

Azok pedig, akik (vagy a családjuk) nem képesek kifizetni a térítési díjakat, fel sem kerülhettek a várólistára, ugyanis oda már eleve csak olyan személyek kerülhetnek fel, akik megfelelnek az állapotukra, körülményeikre, fizetőképességükre vonatkozó előzetes feltételeknek. Ezeket a feltételeket pedig a Szociális Törvény folyamatos szigorításai miatt egyre nehezebb teljesíteni.

A hajléktalan emberek között rengeteg a lakását-lakhatását vesztő, jellemzően rossz mentális állapotú, esetleg dementálódó idősebb ember. A kilencvenes években egy ideig az volt a szakmai közmegegyezés, hogy súlyos hiba, hátrányos megkülönböztetés lenne az „ellátás megkettőzése", vagyis a pszichiátriai beteg vagy fogyatékossággal élő, esetleg szenvedélybeteg hajléktalan emberek számára külön intézményeket létrehozni, hiszen adottak a rendszerben azok az intézmények, amelyekben ezek a problémák kezelhetőek. Néhány év alatt azonban nyilvánvalóvá vált, hogy ez csupán elméleti lehetőség, valójában ezek az intézmények a lakhatásukat elvesztő emberek számára szinte elérhetetlenek. Kisebb csoda folytán, de 1999-ben sikerült a Hajléktalanok rehabilitációs intézménye és a Hajléktalanok otthona elnevezésű intézményeket jogszabályba foglalni, és az utóbbiban úgynevezett speciális részlegek kialakítására is lehetőség van, illetve lenne a pszichiátriai betegek vagy a fogyatékossággal élők számára is.

Hajléktalanok otthona azonban minimális számban jött csak létre – Budapesten egyetlen intézmény található, 66 férőhellyel –, alapvetően a költséges kialakítás, valamint az állami támogatást magasan meghaladó fenntartási költségek miatt. Az „elsődleges" intézményekbe való bejutás fent bemutatott lehetetlenségei dacára, a mai napig ez a fő hivatkozási alap a szakterületi változásokat ellenzők körében.

Változások az intézményfenntartói viszonyokban

„Az intézményes szolgáltatások közül főleg az idősotthonok férőhelyeinek száma növekedett a 2000-es évek elején, döntően a Széchenyi Terv támogatásainak köszönhetően. A 2000-es évek végétől azonban a látványos kapacitásnövekedés leállt: részben azért, mert az állam csökkentette az új, magas színvonalú férőhelyek támogatását, részben azért, mert az Európai Unió támogatási logikája a nappali ellátások fejlesztését preferálta a bentlakásos intézményekével szemben” – írta Czibere Károly és Mester Dániel (2020:443). A férőhelyek bővítése valóban megtorpant, de egyéb változások mondhatni fel is gyorsultak, mégpedig az intézmények fenntartói viszonyait illetően.

Ez a folyamat tulajdonképpen 1997-ben indult, amikor a kormány a Vatikáni Szerződés keretében vállalta, hogy a katolikus egyház számára is biztosítja azt a plusz támogatást, amelyet az állami normatíván felül korábban csak az önkormányzati szociális és oktatási intézmények kaptak meg. Ezt követően a többi egyház is hasonló módon részesült ebben a plusz támogatásban. Így született meg az egyházi normatíva, amely később „önálló életre kelt”, és elszakadva az azonos feladatot ellátó önkormányzati és központi költségvetési intézmények támogatásától, az elmúlt 10–15 évben jelentősen megváltoztatta az intézmények finanszírozásának erőviszonyait, az egyházi intézmények, illetve fenntartók javára.

A számok nyelvén szólva ez annyit jelent, hogy ugyan a korábbi években kissé nagyobb volatilitással változott, azonban 2014 óta 70–80% között mozog a plusz támogatás mértéke (Gyarmati 2019). A változások másik gyökere a szociális és gyermekvédelmi intézmények egy részének úgynevezett államosítása, amikor is az állam 2012-ben a pszichiátriai betegek, a fogyatékossággal élők és a szenvedélybetegek intézményeit elvéve az önkormányzatoktól saját fenntartásába vonta. Ekkortájt született az a nem nyilvános politikai döntés, hogy a szociális intézmények fenntartását át kell adni az egyházaknak, amely döntés csak ráerősített arra a már megkezdődött folyamatra, hogy egyre több civil, de önkormányzati intézmény is saját elhatározásából az egyházi normatíva védőszárnyai alá menekült, a személyes egzisztenciák megőrzése és az intézmény pénzügyi stabilitása érdekében.

Az informális egyeztetéseket az intézmények átvételéről a szakminisztérium folytatta az egyházakkal, azzal a törekvéssel, hogy csomagban adják át azokat – azaz az egyházak által kiválasztott, jó állapotú és jó helyzetű intézmények mellett, a problémásabb intézményekből is vegyenek át. Ez a törekvés nem mindig volt eredményes, így egyet nem értés esetén előfordult, hogy az egyházak javára szóló döntés végül másutt született meg – legalábbis erre lehetett következtetni minisztériumi vezetőkkel folytatott háttérbeszélgetéseim alapján.

E folyamat végül is (vagy egyelőre) megakadt, lévén, hogy a kormány alábbi, több mint négy évvel ezelőtti, ma is hatályos határozata azóta sem látszik teljesülni. A Kormányhatározat tartalma mindenesetre arra a szándékra utal, hogy az állami fenntartásban működő tartós bentlakásos intézmények teljes köre az egyházak fenntartásába kerüljön:

„A Kormány 1046/2017. (II. 3.) Korm. határozata

A Magyar Közlöny 2017. évi 16. számában (II. 03.) megjelent a Kormány 1046/2017. (II. 3.) Korm. határozata az egyes állami fenntartásban lévő szociális intézmények egyházak részére történő átadásával kapcsolatos források biztosításáról.

A kormányhatározat alapján az egyházi fenntartók által átvett szociális intézmények biztonságos működése érdekében a Kormány felhívja a nemzetgazdasági minisztert, hogy az állami fenntartóval az átadás-

átvételről 2017. évben megállapodást kötött egyházi fenntartók által átvett 8 837 férőhely működtetéséhez szükséges többletforrást biztosítsa; 2017. január 1-jétől a felmerülés ütemében.

A Kormány egyben felhívja a nemzetgazdasági minisztert, hogy a 2018. évben az állami fenntartóval az átadás-átvételről megállapodást kötött egyházi fenntartók által átvett további 21 563 férőhely működtetéséhez szükséges többletforrást biztosítsa [kiemelések tőlem]". – Információim szerint a nagy egyházak kezdeményezték a folyamat leállítását, részben a kisegyházak térnyerését akadályozandó, részint mert a még megmaradt intézmények átvétele állapotuk és helyzetük miatt már egyre több gondot és kockázatot jelentett volna.

A 2019-es állapotot tekintve, az állami fenntartású intézményben az ellátottak száma átlagosan 376 fő, míg az egyházi intézményekben átlagosan 83 főt látnak el (KSH 2019:157–158. 9.2. és 9.3. táblázat). Az, hogy eddig hány intézményt, illetve hány ellátottat vettek át az egyházak, illetve az egyházközeli szervezetek, a KSH nyilvános adataiból nem állapítható meg pontosan. Ennek oka elsősorban az, hogy nem feltétlenül egyházi, hanem egyéb, nonprofit szervezeti formában működtetik ezeket az intézményeket, így a változások a statisztikák alapján gyakorlatilag követhetetlenek.

Néhány dolgot még fontos a fentiekkel kapcsolatosan tisztázni. Az *úgynevezett államosítás* nem feltétlenül lett volna rossz döntés ebben az esetben, hiszen azzal az előnnyel is járhatott volna, hogy az ellátás a szükségleteknek megfelelően tervezhetőbbé, alakíthatóbbá válik, továbbá egyszerűbben mérhető lehetett volna az ellátás hatékonysága is, végső soron magasabb színvonalú ellátást lehetett volna biztosítani. Témánk szempontjából kulcskérdés, hogy az „államosítás" ily módon megakaszthatta volna azokat az ellátási szempontból súlyosan kedvezőtlen tendenciákat is, amelyeket az eddigiekben bemutattunk.

A fenti szempontok ugyanis megjelentek anno az érvelésben, azonban a gyakorlatban egy pillanatra sem merültek fel. *Az egyházi intézmények térnyerése* szintén – tréfásan, de komolyan szólva – nem az ördögtől való, hiszen a több pénzből elvileg színvonalasabb ellátás biztosítható, és a gazdálkodás, a működtetés stabilitását tovább erősíti az egyházak társadalmi beágyazottsága és a jelenlegi fokozottabb politikai befolyása, érdekérvényesítő képessége. Az egyházi intézményekbe történő felvételt mindenesetre megnehezíti, hogy az itt fizetendő térítési díjak mintegy 10%-kal magasabbak, mint az átlag.

Végül pedig arra sincsen semmi okunk, hogy kételkedjünk az ott folyó szociális, ápoló-gondozó munka színvonalában. A szakképzett gondozók aránya, és az egy gondozóra jutó ellátottak aránya a más fenntartókkal való összehasonlításban a jobbak közé tartozik (KSH 2019:159. 9.4. táblázat).

Ezzel együtt tény, hogy a változások eredményeként, állami fenntartásban maradtak a kedvezőtlenebb adottságú, rosszabb állapotú intézmények, amelyek ráadásul alacsonyabb összegű támogatásban is részesülnek, amely körülmények az itt élő emberek ellátásának színvonalát is döntően befolyásolják.

Hiábavaló fáradozások

A Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet 2000 szeptemberében történt megalakulásával létrejött a szakminisztérium háttérintézménye, amelynek a szakmafejlesztés és a döntéstámogatás kiemelt feladata volt. Ennek keretében – új megbízatásomként – a Szociálpolitikai Főosztály felállítása és az Elemző Csoport megalakítása is megtörtént. Utóbbi saját hatáskörben, már kifejezetten annak érdekében, hogy felmérjük a hazai szociális intézményrendszer és szolgáltatások állapotát, megalapozandó az Európai Unióhoz történő csatlakozást követő fejlesztéseket és tervezésüket. Jóllehet ilyen megrendelést nem kaptunk a szakminisztériumtól, de az erre irányuló terveinket jóváhagyták. Három év alatt végeztük el ezt a munkát, az egyes szakterületekre vonatkozó, leíró jellegű kutatási jelentéseket az Intézet *Kapocs* című folyóiratában folyamatosan közzétettük. A munka befejezését követően A szociális szolgáltatások helyzete Magyarországon 2001–2005 címmel egy 600 oldalas kötetben közzé is tettük az Intézet kiadásában. Jóllehet sem azelőtt, sem azóta ilyen teljes körű kiadvány nem készült, a kötet visszhang nélkül maradt, és semmi jele nem volt annak sem, hogy tervezési dokumentumként felhasználták volna.

Az említett kötetben közzétett felmérés keretében tételesen, egyenként vizsgáltuk az intézményi feltételeket az infrastruktúrára, a szolgáltatásokra és a szakalkalmazottak arányára vonatkozóan, hogy az ország intézményei milyen mértékben felelnek meg a működési feltételeiket meghatározó jogi szabályozásnak (Gyuris et al. 2005).Összességében megállapítottuk, hogy a 79 átmeneti szállásnak csupán 13,9%-a volt minden szempontból megfelelő, a 43 éjjeli menedékhely közül pedig egyetlen egyet sem találtunk, ami megfelelt volna a hatályos jogszabályi előírásoknak.

A szakminisztérium az uniós csatlakozásra való felkészülés jegyében a tervezést megalapozó kutatási pályázatot hirdetett. A pályázaton nyertes – de a tervezésben figyelmen kívül hagyott – és a hajléktalan emberek ellátásával foglalkozó kutatási jelentésünkből idézek:

> *„A lakókról vezetett nyilvántartás tanúsága, illetve az intézményvezetők megítélése szerint a lakók (szálláshasználók) 20%-ának esetében a hajléktalanok otthona, 17%-ának hajléktalanok rehabilitációs intézménye, 11%-ának egészségügyi intézmény, 5%-ának pedig az értelmileg akadályozott, vagy testi fogyatékkal élők intézménye volna az állapotuknak megfelelő elhelyezés. Mindez azt is jelenti, hogy a jelenlegi lakók, illetve a szálláshasználók összesen 53%-a számára jelenlegi elhelyezésük kényszerű és indokolatlan, amely nem biztosíthatja számukra az állapotuknak és szükségleteiknek megfelelő, szakszerű ellátást.*
>
> *Megvizsgáltuk a lakók, illetve a szálláshasználók munkaerőpiaci helyzetét is, és azt állapítottuk meg, hogy a szálláshasználók 21 %- ának állandó munkaviszonya van, 26% pedig rendszeresen végez alkalmi munkát, melyből rendszeres jövedelemmel rendelkezik.*
>
> *Mindez röviden oly módon összegezhető, hogy az átmeneti szállásokon élők és az éjjeli menedékhelyek szálláshasználóinak mintegy fele az életkora vagy egészségi állapota miatt nem munkaképes, ugyanakkor másik fele állandóan vagy rendszeresen dolgozik.*
>
> *Az intézményben élők két nagyobb csoportjáról elmondható, hogy - a szűk intézményi, illetve támogatási kapacitásokkal összefüggő, de - diszfunkcionális a szálláshasználatuk. Az egyik csoportnak tartós bentlakásos intézményben, a másik csoportnak - kellő támogatással - a lakáspiacon lenne a helye" (Gyuris 2002).* – Hasonló megállapításra jutottunk az intézményrendszer országos vizsgálata kapcsán is (Gyuris et al. 2005).

Egyértelműen kijelenthető tehát, hogy az uniós tervezést megelőzően rendelkezésre álltak a legfontosabb hiányosságokra és működési diszfunkciókra vonatkozó információk és adatok. Három uniós pénzügyi ciklussal később mégis azt látjuk, hogy a mai helyzet kísértetiesen hasonló a 20 évvel ezelőttihez – és a még korábbiakhoz.

Egy 2018-as 14000 hajléktalan embert bevonó felmérés alapján megállapítható, hogy ápoló-gondozó intézményben lenne a helye 700 embernek (5%), mentális-szociális ellátást nyújtó intézetben 2300 főnek (16%) lakhatási támogatással önállóan megélne 4000 ember (29%) és lakhatási-mentális-szociális együttes támogatásra 7000 embernek (50%) van szüksége. Vagyis a jelenlegi hajléktalanellátás mellett megfelelő lakhatási támogatásra, helyi mentális és szociális segítő hálózatra, az alkohol-, drogfüggőknek, pszichiátriai betegeknek rehabilitációs szolgáltatásokra, az értelmileg akadályozott, vagy testi fogyatékkal élő embereknek támogató szolgáltatásokra, a krízishelyzetbe kerülteknek kríziskezelő központokra lenne szükségük. A megkérdezettek 43%-ának súlyos betegsége van, és 49%-nak nehézséget okozna, ha segítség nélkül kellene élnie (Február Harmadika Munkacsoport 2018).

Az ellátatlanság struktúrája tehát gyakorlatilag nem változott, egyedül a munkaképes, munkajövedelemmel rendelkezők száma csökkent radikálisan, amit elsősorban a hajléktalanok mai, jelentősen magasabb átlagéletkora és rosszabb egészségi állapota magyaráz.

Nem volt ismeretlen a probléma a szakminisztérium számára már 2011-ben sem. Az Állampolgári Jogok Biztosának jelentése a miniszter válaszából a következőképpen idéz:

> *„Megemlítette továbbá azt a sajnálatos gyakorlati tapasztalatot, hogy például idősek otthonában igen korlátozott számban és meglehetősen nehezen lehet hajléktalan embereket elhelyezni, noha a jogszabályi feltételek alapján az elhelyezés nem okozhatna gondot. A miniszter válaszában azzal együtt, hogy a fejlesztésekre jelen költségvetési körülmények között igen kevés esély mutatkozik, elismerte azt a problémát, hogy a hajléktalan ápoló-gondozó otthonok férőhelyszáma is rendkívül alacsony”* (AJB-3240/2011).

A fenti megállapításoknál meg kell álljunk. Mit is jelent ez valójában? Amennyiben a hajléktalan emberek egyik fele egy, az állapotának megfelelő, és a rendszerben amúgy létező intézményből kiszorul, kirekesztődik és nem jut elhelyezéshez, a másik fele pedig dolgozik, de a jövedelme nem elégséges a lakhatásának a biztosításához, és lakás híján még lakhatási támogatásra sem jogosult, akkor ki is a hajléktalan, és mit is jelent a hajléktalanság valójában?

Olyan emberekről beszélünk, akiktől valamilyen okból megtagadjuk azt a segítséget, amelyet másnak megadunk. Kiszolgáltatott, emberhez méltatlan, akár életét is veszélyeztethető állapotára alkotunk egy elnevezést, egy fogalmat: hajléktalan. Ez nem több egyszerű szómágiánál, amely beteljesíti küldetését, amennyiben eltakarja a lényeget, eltünteti a személyességet, megszokhatóvá, majd természetessé teszi a borzalmat és áthárítja a felelősséget.

Építsünk légvárat!

A megváltásként várt uniós pályázatok igazi pénzesőt jelentettek a hajléktalanellátás sivár, lepusztult intézményei és szűkös szolgáltatásai számára is. Az első, hároméves támogatási időszakban épült néhány korszerű ingatlan, azonban ezek a beruházások országos szinten nem hoztak érzékelhető javulást az intézmények állapotát, valamint a férőhelyek jellegét és számosságát illetően.

Nem célom a változó elnevezésű operatív programok és konstrukciók elemzése, azonban néhány megállapítást tennék azzal kapcsolatosan, hogy miért nem jelentettek és jelentenek érdemi változást a szakterületre

érkező milliárdok. A sorban az első és legfontosabb, hogy a konstrukciók teljesen figyelmen kívül hagyták a szakterület állapotát és diszfunkcióit.

A pályázati pénzek alapvetően a hajléktalan emberek azon csoportjára irányultak, akik munkaképes korúak és önellátásra képesek. Ezek elsősorban a munkaerőpiaci aktivitást és az intézményekből való kilépést segítő programok – olyan fontos tevékenységeket jelentenek, amelyek szükségesek ugyan, azonban jellemzőjük, hogy fenntarthatatlanok, nem épülnek be a szabályozásba, a finanszírozásba, hanem a projektek lezárulásával a támogatások, programok, és így a tevékenységek is megszűnnek. Helyi döntéshozókkal folytatott háttérbeszélgetések során elhangzott ugyanakkor, hogy a TÁMOP keretében a 2007–2013-as tervezési időszakban a hajléktalanellátásra tervezett mintegy 8 milliárd forintnak a fele megmaradt és más területekre kellett átcsoportosítani, ugyanakkor sem a férőhelyek bővítése, sem a szükségleteknek megfelelő átalakítása nem történt meg.

A hajléktalan emberek azon csoportjai, akiknek valamilyen tartós bentlakásos intézményben lenne a helye, minden fejlesztésből kimaradtak. Egyfelől az ő elhelyezésük az Unió által nem támogatott cél, hanem nemzeti hatáskörbe tartozó kompetencia, másfelől azonban például a nagy intézmények kitagolására szánt közel 80 milliárd forintos (amúgy ezer sebből vérző) program tervezésénél és megvalósításánál sem számoltak a hajléktalanellátásban vagy az utcán sínylődő pszichiátriai betegekkel és fogyatékossággal élőkkel, bár ez szükséges és megoldható lett volna.

A hajléktalanellátásban dolgozók képzésére is jutott forrás, azonban amennyiben nem profiltiszták az intézmények, akkor a megszerzett tudás sem releváns, nem alkalmazható hatékonyan. A munkakörülmények és a jövedelem javítása nélkül nem mérsékelhető a pályaelhagyás sem.

Általános jelenség, hogy a pályázatok nagy része forráskiegészítést is jelent az abban résztvevő intézményeknek. Vannak azonban olyan konstrukciók, amelyek kizárólag a forráskiegészítést szolgálják, olyan szolgáltatásokat finanszíroznak, amelyek szükségesek ugyan, de az intézmények jogszabályban meghatározott szolgáltatásai között nem szerepelnek, így forrásuk sincsen rá. Ezért az uniós projektek azt a célt szolgálják, hogy a rendszerből hiányzó szolgáltatások forrását biztosítsák.

Példaként említhetem a Rászoruló Személyeket Támogató Operatív Programot, amelynek keretében országosan 4 milliárd forintot költöttünk hajléktalan emberek étkeztetésére. Az étkeztetés biztosításának szükségessége nem feltétlenül egyértelmű, hiszen a rosszabb egészségi vagy mentális állapotú, munkaképtelen, idős, vagy alacsony jövedelmű hajléktalan emberek számára szinte létkérdés lehet, azonban mindenki más számára kifejezetten ellenjavallt, hospitalizáló, deaktivizáló hatású. Az utóbbi csoport tagjai számára is fontos lehetne, például betegség vagy átmeneti jövedelemvesztés esetén, azonban időszakos igénylésre nincsen mód. A program teljes rugalmatlansága a hatékony felhasználást is akadályozza. A program nagyságrendekkel csekélyebb mértékben pszichiáter alkalmankénti elérhetőségét is finanszírozta az intézmények, illetve az ellátott hajléktalan emberek számára. Ez nélkülözhetetlen része kellene legyen jelenleg a szolgáltatási palettának, azonban ez a szolgáltatásbővítés csak addig tart, ameddig az uniós program le nem zárul.

Már-már elrettentő példaként említhetőek a nagy szakmai népszerűségnek örvendő és ismétlődően meghirdetett „Elsőként lakhatás” projektek, amelynek lényege, hogy a hajléktalan embereket közvetlenül az utcáról költöztetik lakásba és részesítik gazdasági-pénzügyi, valamint szociális munkával történő segítségben. A program népszerűsége érthető, hiszen az ügyfeleknek a hajléktalan-ellátásból a lakáspiacra történő bejuttatása sziszifuszi küzdelem, amelyben mind a szociális munkás, mind az ügyfele majdhogynem eszköztelen. Ez a program egyfajta fájdalomdíjként biztosítja a szükséges eszközöket, és így megadja azt az érzést a

hajléktalan embernek és a szociális munkásnak egyaránt, hogy végre-valahára kiléphetnek a hétköznapok eszköztelenségéből, esélytelenségéből, és olyan tevékenységre fordíthatják közösen az energiáikat, amely az igazi megoldást jelentheti. Valójában sajnos nem rendszerszerűen, csupán a projekt erejéig.

Az igazság azonban az, hogy ez a program az eredeti, egyesült államokbeli, majd Nyugat-Európában átvett formájában fenntartható – köszönhetően az ott meglévő támogatási, lakhatási és egyéb rendszereknek és forrásoknak–, ezzel szemben Magyarországon fenntarthatatlan, ugyanis sem a lakhatási költségek támogatásának, sem az eredményességhez szükséges szociális munkának a költségei nem biztosítottak a program lezárulását követően. Áttekintettem néhány vonatkozó projekt alapadatait, melyek alapján az egy résztvevőre vetített projektköltség 4–5 millió forint.

Az esetlegesen felújított önkormányzati lakások ugyan megmaradnak, de a programba bevont személyek lakhatásának fenntartása a támogatások elmaradásával sajnos egyáltalán nem garantálható, és a résztvevők esetlegesen sikeres integrációja esetén is joggal merül fel a költséghatékonyság kérdése. A programok kiértékelésével foglalkozó dokumentum nem található.

A legnagyobb probléma mégsem ez, hanem hogy Magyarországon – szemben a mintaországokkal – százezreket érint a lakásínség, a lakhatási krízis vagy annak veszélye, és ebben a helyzetben ez *a program súlyosan sérti a társadalmi igazságosságot* és alkalmas arra, hogy szembefordítson a hajléktalan emberekkel egyes társadalmi csoportokat. Vagyis elmondható, hogy ameddig az intézményrendszer, a jogi szabályozás és a finanszírozás változatlan, addig a projektek eredményei érdemben fenntarthatatlanok és legfeljebb csekély és jellemzően időleges hatással vannak a szolgáltatások minőségére és az ellátórendszer hatékonyságára.

Helyzet-feltárás

A hajléktalan emberek ellátásának intézményrendszere úgy épült ki és kövült meg, hogy soha, semmilyen szükségletfelmérés nem alapozta meg, illetve nem igazolta az intézménytípusok és a szolgáltatások indokoltságát. Ezzel összefüggésben a rendszer céljai is csak igen hézagosan fogalmazódtak meg a jogszabályokban, de még ennek az eszközrendszere sem volt soha biztosított. Ennek megfelelően a rendszer hatékonyságának mérésére sem került sor soha, így a szükséges paradigmaváltás végképpen elmaradt. Ezért kinevezésemet követően elhatároztuk, hogy legalább a magunk területén, azaz a Budapesti Módszertani Szociális Központ és Intézményeiben pótoljuk ezt a hiányosságot.

A munkát az intézményeinkben élők felmérésével kezdtük. A 2017-ben és 2018-ban végzett felméréseinkben megállapítottuk, hogy magas az idős, pszichiátriai beteg, a szenvedélybeteg, valamint az ápolási-gondozási szükségletű betegek aránya.

A feltárt helyzet utóbbiak esetében végképp nyilvánvalóvá tette, hogy az intézményeinkben törvénysértő ellátási gyakorlatot folytatunk, hiszen a Szociális Törvény 84.§-a szerint ugyanis éjjeli menedékhelyen vagy átmeneti szálláson kizárólag önmaga ellátásáról gondoskodni képes ember helyezhető el, míg az önellátásra nem teljesen képes hajléktalan emberek elhelyezésére a hajléktalanok otthona szolgál. Ezt a tényt természetesen jeleztem is a Fenntartónk, a Fővárosi Önkormányzat felé.

A tapasztalatok alapján szélesebb körű fővárosi, valamint teljes körű – a Dél-Dunántúl és az Észak-Alföld régióban történő felmérést kezdeményeztem annak érdekében, hogy a minisztériumot megalapozottan tájékoztathassuk a fővárosi és a vidéki helyzetről – őszintén bízva a változásban.

A 2018 nyarán végzett felmérés célja az volt, hogy pontosabb képet kapjunk a hajléktalan emberek speciális célcsoportjaiba – úgy, mint pszichiátriai betegek, idősek, rossz egészségi állapotúak, ápolási-gondozási szükségletűek – tartozó emberek számáról, arányáról, esetleges szerhasználatáról, intézményes helyzetéről, illetve az utcán élők intézménybe vonulási hajlandóságáról. Ezek az információk ugyanis markánsan jelzik azokat a valós szükségleteket, amelyek a hajléktalanellátás jelenlegi intézményeiben egyáltalán nem, vagy csak igen korlátozottan elégíthetőek ki.

A felmérés helyszínei Budapest, valamint az Észak-Alföld és a Dél-Dunántúl régió voltak. A két régió kiválasztásának szempontja alapvetően az volt, hogy Budapest mellett képet kaphassunk Pécs helyzetéről is, ahol igen jelentős – Budapest után a második legnagyobb – számú hajléktalan népesség él, továbbá a keleti országrész, Debrecen és Nyíregyháza is bekerüljenek a mintába, amelyek szintén a legrosszabb helyzetű nagyvárosok közé tartoznak ebből a szempontból.

További, gyakorlatias szempont volt, hogy a regionális diszpécserszolgálatot ellátó – így a régióba tartozó intézményekkel rendszeres kapcsolatban álló – szervezetek vezetői problémaérzékeny és nyitott szakemberek, akikhez évtizedes jó kapcsolat fűzött, és igen motiváltak voltak, valamint vállalták az önkéntes, helyi szervezőmunkát. Budapest egy ilyen felmérésből kihagyhatatlan, valamint itt közvetlenül elérhető volt a BMSZKI igen nagy számú klientúrája is.

A felmérés eszköze egy elektronikus kérdőív volt. A két régióban személyes találkozókat is szerveztünk az ott működő intézmények vezetőivel, munkatársaival, amelyeken tájékozódtunk a tapasztalataikról, illetve ismertettük a felmérésünk célját, és mivel mindannyian szívesen vállalták az önkéntes munkával járó adatszolgáltatást, a kérdőívek használatára, felvételére vonatkozó felkészítésüket is elvégeztük.

Az adatbázisba 3528 budapesti és 2300, a két vidéki régióban élő hajléktalan ember adatai kerültek be (lásd a Függelék 1–2. táblázatát). Az adatok feldolgozása SPSS program segítségével történt. Az adatok rögzítését és a táblázatok összeállítását Pataki Zoltán, a BMSZKI munkatársa végezte. Az elsődleges adatokat visszajeleztük a felmérésben résztvevő szervezeteknek, valamint tájékoztattuk a szakminisztériumot, azonban elemzés, tanulmány, publikáció nem készült. A jelen tanulmányban olvasható rövid elemzést kifejezetten erre a célra készítettem.

A kutatás eredményei

A felmérés 2300 vidéki és 3528 budapesti, azaz összesen 5828 hajléktalan ember adatait tartalmazza. A férfiak és a nők aránya vidéken és Budapesten csekély eltéréssel hasonló, háromnegyed részük férfi, negyedrészük nő. Életkoruk is hasonlóan egyezik, átlagéletkoruk mindösszesen nagyjából 53 év. Ez annyiban is fontos adat, hogy a hajléktalan emberek átlagos életkora folyamatosan emelkedik: 1998-at megelőző években 40 év körül volt az átlagos életkor (Mezei 1998). 2012-ben már 10 évvel magasabb, 50 év volt (Február Harmadika Munkacsoport 2013).

A két vidéki régióban a felmérésbe kerülő emberek több mint 20%-a él az utcán és Budapesten is közel 20%-uk, azonban a budapesti felmérésbe csak a nagyobb szervezetek szolgáltattak adatot, így a kisebb – részben főleg, vagy kizárólag utcai munkát végző – szervezetek adatait nem tartalmazza a felmérés. A „Február Harmadika" adatfelvételek ennél magasabb arányban találtak utcán élőket, főleg vidéken. Ennek oka az lehet, hogy az itt tárgyalt felmérés nyáron történt, amikor vidéken több az idénymunka és jellemzően kevesebb hajléktalan ember húzódik be a téli viszonyok között nagyobb védettséget jelentő városokba.

Fontos adat, hogy a nyugdíjkorhatárt betöltöttek aránya vidéken 19,8% és Budapesten 23,6%. A budapesti nyugdíjaskorúak 10,4%-a utcán, közterületen, 19,1%-a éjjeli menedékhelyen éjszakázott, míg vidéken ez az arány 16,5%, illetve 4,5% volt – vagyis az idős emberek közel 30%-a, illetve 21%-a nélkülözte az átmeneti szállások védettebb körülményeit. Az életkori csoportokat tekintve nagyon hasonló adatokat látunk, de kiemelendő, hogy a legnépesebb korcsoport az 56 és 65 év közöttiek csoportja, arányuk Budapesten 35,3%, a két vidéki régióban 32,7%, rendkívül magas. A hajléktalan emberek populációja egyre idősebb, amire egy korábbi felmérés adatai is rámutatnak: *„A korábbi hajléktalan-mérések és az 1999. évi februári mérés szerint is a hajléktalanok többségét (55%) a 30–49 év közötti középkorosztály teszi ki, ami lényegesen magasabb, mint a magyar társadalom alig egyharmadát (36,5%) meghaladó azonos korosztálya”* (Bényei et al. 2000).

Témánk szempontjából nyomatékosan kiemelendő, hogy az elmúlt évtizedekben folyamatosan és jelentősen nő a hajléktalan emberek átlagos életkora, amely jelentősen változó igényeket és szükségleteket jelent körükben, azonban sem a jogi szabályozás, sem az intézményrendszer, sem az ellátások-szolgáltatások finanszírozása nem reagál minderre.

Budapesten a felmérésben szereplő hajléktalan emberek negyede (864 fő) pszichiátriai beteg volt, a teljes mintából 15% (528 fő) diagnózissal rendelkező, további 9,5% (336 fő) pedig a velük kapcsolatban álló szociális munkások megítélése szerinti pszichiátriai beteg volt. A két vidéki régióban még súlyosabb a helyzet, ahol összesen 42,1% (956 fő) pszichiátriai beteget találtunk, a diagnosztizáltak aránya 20,4% (463 fő), a vélelmezetteké 21,7% (493 fő) volt. Budapesten nagyjából négyötödük, a két régióban pedig háromnegyedük volt férfi.

Megvizsgáltuk a pszichiátriai betegek intézményi helyzetét is. A diagnózissal nem rendelkező, de vélelmezhetően pszichiátriai betegeknek Budapesten 54%-a élt az utcán, közterületen, szállást nyújtó intézményen kívül, a két vidéki régióban is közel 30%-uk. A diagnózissal rendelkezők körében magasabb volt az átmeneti szálláson élők aránya, különösen Budapesten, ahol ez a többségre jellemző. Ennek magyarázata, hogy a tapasztalatok szerint a diagnózissal rendelkező pszichiátriai betegek körében magasabb a gyógyszerüket szedők aránya, mint a diagnózissal nem rendelkezők között, valamint a budapestieknek nagyobb az esélyük is átmeneti szállásra jutniuk, mivel több a férőhely.

A szerfüggést vizsgálva jelentős különbséget láthatunk Budapest és a két vidéki régió adatai között. Budapesten a nők 71%-a, a férfiaknak pedig 56% nem függő. Vidéken ezek az arányok sokkal rosszabbak: a nőknek csak 51%-a, a férfiaknak csak 25% nem függő. Annyiban hasonló a helyzet, hogy gyógyszerfüggőek inkább a nők (70%), az alkoholfüggőek inkább a férfiak (85%). Az illegális szerek használata kizárólag a 35 év alattiakra, míg az alkoholfogyasztás az ennél idősebb korcsoportokban jellemző.

A pszichiátriai betegek szerfüggőségeit vizsgálva azt látjuk, hogy nagy többségük (több mint 80%-uk) alapvetően gyógyszerfüggő – lévén ez a legkönnyebben és legolcsóbban hozzáférhető drog a számukra. Közel ennyien (64%-uk Budapesten, illetve 74%-uk a két vidéki régióban) politoxikománok, azaz többféle tudatmódosító szert is használnak.

A szerhasználattal összefüggésben meg kell említenünk, hogy a hajléktalan emberek ellátásában ezzel a problémakörrel és a vele együtt járó szükségletekkel – minimális kivételtől eltekintve – egyáltalán nem foglalkoznak az intézmények. Addiktológiai munka szinte sehol nem folyik az intézményekben és a sztenderd szociális munkának sem része az ezzel együtt járó következmények ismerete, gyakorlata. Az úgynevezett gondozási tervekben ugyanolyan megállapodások köttetnek (persze, ha egyáltalán) a szerfüggő ügyfelekkel, mint a nem szerfüggőkkel, jóllehet nyilvánvaló, hogy esetükben ezek betarthatatlanok, és számukra ez leginkább negatív önbeteljesítő jóslat, vagyis méltatlan, az ügyfelet megbélyegző játszma lehet az eredménye.

A leglényegesebb szempontrendszer az önellátási képesség kérdése. Erről – a többi kérdéshez hasonlóan – a szociális munkások az ügyfelek ismeretében, a tapasztalataik alapján nyilatkoztak. Újra meg kell említeni, hogy ez azért alapvetően fontos szempont, mert a Szociális Törvény szerint az éjjeli menedékhelyeken és az átmeneti szállásokon kizárólag önmaguk ellátásáról gondoskodni képes embereket lehet elhelyezni.

Az 1. táblázat adatai szerint mind Budapesten, mind a két vizsgált régióban jelentős kisebbségben voltak azok, akiknek nem volt önellátási problémájuk. Budapesten 60,1%, azaz 2257 ember küzdött önellátási/egészségi problémával, a két régióban pedig az összes felmérésbe került ember 66,2%-a, vagyis 1523-an. Budapesten némiképpen rosszabb a helyzet, mert kevesebb ugyan az önellátási problémával bíró ember, azonban az állapotuk súlyosabb. Kettő vagy több önellátási problémája volt ugyanis 29,1%-uknak, 925 embernek. Vidéken ugyanez az arány 19,5% volt, ami 428 embert jelent.

A pszichiátriai betegek körében is vizsgáltuk az önellátási képesség kérdését. A budapesti pszichiátriai betegek 60%-ának, a két régióban pedig 65%-ának volt legalább egyféle egészségügyi, önellátási problémája. Kettő vagy több problémával küzdött az előbbiek közel 30%-a, az utóbbiak közel 20%-a.

Nagyon fontos látnunk, hogy melyek is ezek a problémák (melyeket az 1. táblázatban foglaltam össze), hiszen így válik csak érzékletesebbé, hogy milyen nehézségekről van szó, milyen állapotú emberek élnek ilyen szörnyű helyzetben. A legsúlyosabb adat, hogy 438 fő, azaz az összes felmérésbe kerülő ember 7,5%-a demens beteg. A két vidéki régióban az arányuk kétszerese a fővárosban tapasztalhatónak. Ezek az emberek többnyire képesek lehetnek ugyan önmaguk ellátására, azonban fokozott figyelmet, törődést igényel az állapotuk, hiszen térben és időben nem tudnak tájékozódni, elkóborolhatnak, eltévedhetnek. Vásárláskor, orvoshoz menéskor, ügyeik intézésénél kísérni kell őket.

1. táblázat. A hajléktalan-ellátásba került emberek fő jellemzői önellátási problématípusok szerint

problématípus*	Budapest		Vidék	
	fő	%	fő	%
rendszeresen szed gyógyszert segítséggel	229	6,7	194	8,5
táplálkozáshoz segítségre szorul	29	0,9	30	1,3
széklet-, vizeletürítéshez segítségre szorul	83	2,5	75	3,3
tisztálkodáshoz segítségre szorul	108	3,2	109	4,8
mozgáshoz/helyváltoztatáshoz segítségre szorul	269	8,0	192	8,5
mozgáskorlátozott	301	8,9	218	9,6
demens	190	5,4	248	10,9
krónikus beteg	2005	57,9	1402	63,4
sem betegsége, sem mentális állapota nem korlátozza	1271	39,9	777	35,4

**A probléma típusánál az önellátást leginkább akadályozó állapotot tüntettük fel.*

A felmérés vizsgálta azt, hogy milyen intézményi környezetben vagy éppen intézményen kívül élnek-e ezek az emberek. Talán a legszembetűnőbb adat, hogy az utcán, közterületen élő emberek többsége is önellátási, egészségügyi problémával küzd. Arányuk Budapesten 53,6%, míg vidéken 62,5%. Ez utóbbi adat azt is jelenti, hogy (eltekintve a hajléktalanok otthonában élő néhány embertől) a két vidéki régióban a legrosszabb állapotú emberek az utcán élnek, nem intézményben. Mondhatnánk keserűen, hogy az ő helyzetük legalább nem ütközik törvénybe, szemben az intézményben, hasonló problémákkal élő emberek helyzetével.

Hasonló, közel kétharmados arányban találhatunk önellátási, egészségügyi problémával küzdő embereket a budapesti átmeneti szállásokon, míg az éjjeli menedékhelyeken is hasonló állapotú emberek éjszakáznak, az egészségeseknél jócskán nagyobb, 60%-ot meghaladó arányban.

Magyarázatra szorul, hogy a legkevésbé rossz adatokkal a budapesti rehabilitációs szállón élő emberek rendelkeztek. Ennek az az oka, hogy ebben az intézményben alkoholrehabilitáció folyik, amelyben munkaképes korú és állapotú emberek vesznek részt. Az utcán élők körében a pszichiátriai betegek aránya hasonló: Budapesten 36,2%, a két régióban némileg magasabb, 42% volt. A diagnózissal nem rendelkezők aránya mintegy kétháromszorosa volt a diagnózissal rendelkezőkének, vagyis a többség vélhetően egyfajta városi vademberként soha nem került kapcsolatba a pszichiátriai szakellátással, gyógyszert sem szed, és kezelés nélkül az esélye is minimális bármi fajta boldogulásra.

Az utcán élők között a két régióban és Budapesten közel egyformán magas volt a függőséggel élők aránya, 80–83%, ami túlnyomó részben alkoholfüggőséget jelent. Az utcán élők között Budapesten 53,6%, a két régióban pedig 62,5% volt az egészségügyi, önellátási problémával küzdők aránya. Közülük Budapesten közel 25%, a két régióban 27% volt a kettő vagy több önellátási/egészségügyi problémával küzdő, utcán élő hajléktalan emberek aránya.

Végezetül megvizsgáltuk azt a kérdést, hogy az utcán élő hajléktalan emberek hány százaléka gondozható intézményben a szociális munkások tapasztalata szerint. Budapesten az utcán élők közel 80%-a, a két régióban pedig több mint fele biztosan vagy esetlegesen vállalná az intézménybe kerülést. Ez nagyon fontos adat arra nézve, hogy még a szükségleteknek nem vagy csak igen korlátozottan megfelelő intézmények, illetve férőhelyek is vonzóak lennének – ha lennének egyáltalán…

Ez a felmérés is igazolta, hogy főleg a két vidéki régióban továbbra is perverz elhelyezési gyakorlatot folytat az intézményrendszer: azaz a legjobb fizikai és mentális állapotú és anyagi helyzetű emberek élnek a legkomfortosabb intézményi környezetben, az átmeneti szállókon, míg a legrosszabb egészségi és mentális állapotú emberek a legrosszabb körülmények között – az éjjeli menedékhelyeken és az utcákon. Ez a jelenség nyilván összefügg egyrészt azzal, hogy a jobb állapotú és helyzetű emberek érdekérvényesítő képessége is erőteljesebb, másrészt azonban arról is szó van, hogy az intézmények is ezeknek az együttműködésre képesebb, kevesebb problémát jelentő emberek felvételében érdekeltek.

Budapesten enyhült ez a diszfunkció, elsősorban azért, mert az átmeneti szállások növekvő mértékben adnak helyet az ápolási-gondozási szükséglettel vagy mentális problémákkal küzdő hajléktalan embereknek. Sajnos ez is diszfunkció, bár más természetű. A kívánatos természetesen az lenne, ha mindenki elhelyezéshez jutna és az állapotának és a szükségleteinek megfelelő elhelyezést kapna, azonban az ennek megállapítására vonatkozó eljárások és gyakorlatok is hiányoznak a mai rendszerből, akárcsak az erre a célra szolgáló intézmények.

A felmérés eredményeiről természetesen szóban és írásban egyaránt tájékoztattuk az illetékeseket…

Ekkor pedig már ismert volt az Alapvető Jogok Biztosának Jelentése is, az AJB-285/2015. számú ügyben:

„A szociális igazgatásról és szociális ellátásokról szóló 1993. évi III. törvény szociális szolgáltatásokat nevesítő katalógusa a hajléktalanok által igénybe vehető alapszolgáltatások között étkeztetést, utcai szociális munkát és nappali ellátást nevez meg, szakosított ellátási formaként pedig a rehabilitációs intézmények, éjjeli menedékhelyek és átmenetei szállások állnak a rendelkezésükre. Az intézménytípusokat a jogszabályok egzakt módon, de rendkívül szűkszavúan határozzák meg az alkalmazhatóság szempontjából kifejezetten merev helyzetet teremtve. Mindezek alapján álláspontom szerint pontosabban kidolgozott, illetve részletezőbb kompetencia-meghatározásokkal kell megteremteni az összhangot a komplex problémákkal (kumulálódó betegségekkel, halmozott hátrányokkal) jelentkező ügyfélkör

speciális igényei és az elfogadható szakmai színvonalú ellátás biztosításának szükségessége között. Erre is figyelemmel a jelentés tényállásában foglalt válaszok és adatok nyomán megállapítom, hogy az egyes ellátás-típusok működtetésének jogszabályi és finanszírozási környezetében tapasztalható hiányosságok, bizonytalanságok (pl. a pszichiátriai, addiktológiai ellátás tekintetében) továbbra is a jogbiztonság követelményével összefüggő alapjogi visszásságot idéznek elő és tartanak fenn. Rá kell mutatnom ezzel összefüggésben, hogy e bizonytalanságok következtében a szociális segítő szakma eszközei számos esetben hatástalanokká váltak: a fedél nélküliek utcai, közterületi jelenlétének problémaköre a rendészeti megoldásokkal és a társadalmi szolidaritás csökkenésével párhuzamosan a hajléktalan emberek, valamint az utcai lét jelenségével együtt élő „többség" közötti konfliktushelyzetekhez vezethetnek, ami súlyos problémákat, egyre nehezebben megoldható helyzetet eredményezhet" (AJB-285/2015).

A hajléktalan emberek ellátásával foglalkozó intézményrendszer súlyos diszfunkcióit sajnos terjedelmi okokból nem tudom bemutatni. Egyetlen fontos következményét azonban ki kell emelni; az a tény, hogy az intézmények nem biztosítják a szükségleteknek megfelelő szolgáltatásokat, döntő mértékben összefügg az utcán élők magas számával is, hiszen ez a körülmény egyaránt jelentősen csökkenti az intézmények bevonzó képességét és megtartóerejét.

Esélytelenül?

Az utca emberéhez hasonlóan a szakemberek figyelme is alapvetően az intézményen kívül rekedtek felé fordult, az intézmények falai közé bejutó emberek helyzete iránt mindenki elvesztette az érdeklődését. Úgy tekintettek rájuk, mint akik már kvázi biztonságban vannak. Ez a szemlélet az első években még érthető volt, hiszen az intézmények a kríziskezelés fázisában alakultak és működtek. Beszédes körülmény, hogy a rendszerváltást követő időszakban a hajléktalan emberek ellátásának kiépítését, koordinálását a Népjóléti Minisztériumon belül az úgynevezett Szociális Válságkezelő Program Iroda irányította.

A Szociális Törvény elfogadását követően, 1993-tól a kezdeti mintára épült tovább a rendszer, de továbbra is a kríziskezelés lázában. Ennek következtében – a politikusoktól a hivatalnokokig, az intézményvezetőkig és a szociális munkásokig – minden szereplő számára ez az értékrend, ez a viszonyulás, és ez a kvázi-eszközrendszer vált természetessé. Az idők során a nagyobb befolyásért és a több pályázati-fejlesztési bevételért folyó, szervezetek közötti pozícióharc már egyre kevésbé a hajléktalan emberek biztonságáért, hanem egyre inkább a szervezetek érdekei mentén, valamint a vezetőik egzisztenciális biztonsága, a megszerzett pozíciók védelme és további erősítése érdekében zajlott.

Ebben a helyzetben szóba sem jöhettek a hajléktalan emberek szélsőséges mértékben eltérő állapotának és szükségleteinek megfelelő változások az intézményrendszerben, hiszen minden változás a kialakult és megszokott pozíciók biztonságát fenyegette volna. Személyes szinten ugyanakkor az egyes szociális munkások minden szervezetben átélték a rászorulók ellátásának morális felelősségét, és feltételek híján is mindent elkövettek, hogy megfeleljenek ennek a felelősségnek.

Jelenleg a hajléktalan emberek ellátásának rendszere egy olyan kórházhoz hasonlatos, amely mindössze egy ütött-kopott, elavult műszerezettségű sürgősségi részlegből áll, de nincsen sem belgyógyászat, sem kardiológia, semmilyen más osztály. Így aztán annak sincs semmi jelentősége, hogy nincsenek ellátási protokollok és nincsen triázs, hogy csupán esetlegesek és hevenyészettek a diagnózisok, hiszen sem a kivizsgálásra, sem a gyógyításra nincsen valójában lehetőség.

A sajtóban gyakori ugyan a hivatkozás a számos üres férőhelyre, ezek azonban a kizárólag éjszaka nyitva tartó éjjeli menedékhelyeken találhatóak, amelyek teljesen alkalmatlanok az idősek, az ápolási/gondozási szükségletű vagy a pszichiátriai betegek, a fogyatékkal élők ellátására. A kialakult helyzetért pedig természetesen a hajléktalan emberek a felelősek, mert nem akarják igénybe venni a szabad férőhelyeket…

A hajléktalanság felszámolásának perspektívája című tanulmány (CERA TRONCO Kft. 2013), ami 2021 áprilisában még a Parlament honlapján is elérhető volt, sötét képet fest a szakterület szervezeteiről és helyzetéről. Megállapítja, hogy a megoldás irányából a kezelés irányába fordult a hajléktalansághoz való viszony: kiépült az az ellátórendszer a maga visszásságaival, a szinten tartásra alapozott elveivel, megkövesedett, kontraproduktív struktúrájával, amelyet zárt vezetői kör és monopolizált szakterület jellemez.

Tény, hogy a hajléktalan szakmában megállt az idő, a „piac" régóta felosztva. Ugyanazok a szervezetek és ugyanazok a vezetők a szakterület meghatározó szereplői az elmúlt 20–25 évben. Az elmúlt években a belső erőviszonyok ugyan jelentősen megváltoztak, de a szövetség hatékony és szoros maradt, gyakorlatilag uralja a szakterületet. Döntenek a pluszforrások elosztásáról, a kommunikációról, az inkább csak hangzatos, alkalmankénti akciókról és minden felmerülő kérdésről, helyzetről. Nincs konfliktus, nincs kibeszélés, a kialakított rendszer egyensúlya, stabilitása, változatlansága közös érdek. Egyes tagjaik keze mindkét fő politikai táborban nagyon messze elér. A körön kívüliek igazodnak a játékszabályokhoz, elfogadják, ami jut, és nem kalózkodnak pápai vizeken. Ha fel is tűnnek néha új szereplők, nem lehetnek a kánon tagjai. Azaz: zár a rendszer, nincs befogadás, nem fogad be senkit, aki megzavarhatja a kialakult erőviszonyokat.

Az ország férőhelyeinek negyedrészét biztosító intézmény új vezetőjeként, magam sem nyertem befogadást. Régi baráti szövetségesem, ma már rendkívül befolyásos személy, nyíltan megmondta, hogy nem támogatja a céljaimat. Akkor még nem gondoltam, hogy ez ilyen egyszerűen működik…

Nem vonatkoztathatunk el attól a körülménytől sem, hogy 10 éve már mind fővárosi, mind országos szinten a szakterület képviselői osztják el – utóbbi esetében az ágazati irányítás képviselőinek részvétele mellett – a szervezetek között pályázat útján azt az évi több mint 600 millió forintot, amelyet a Fővárosi Önkormányzat és a szakminisztérium a normatíva fölött a hajléktalanellátás céljaira biztosít. Fontos ugyanakkor leszögezni, hogy olyan – többnyire azonos és ismétlődő – feladatok finanszírozása történik ily módon, amelyek kulcsfontosságúak, és az ellátás, valamint a finanszírozás integráns részei kellene legyenek. Zömmel beépíthetőek lennének tehát a jogi szabályozásba és a finanszírozásba egyaránt, illetve akár más rendszerben is eloszthatóak lennének.

Politikai és szakmai döntéshozókkal folytatott háttérbeszélgetéseim során elhangzott, hogy milyen könnyű és hatékony volt bármilyen egyeztetés a hajléktalan szakterület képviselőivel, bezzeg más, „rosszul szervezett" szakmákkal mennyi baj és probléma volt a legkisebb ügyekben is. Partnereim több alkalmat is említettek, amikor egy-egy döntési helyzet kapcsán az éppen soros államtitkárok szájából is elhangzott, hogy *„jaj, ne, várjál, ezt még meg kell beszélnem X-szel vagy Y-nal."* Egyszer egy helyettes államtitkár azt mondta nekem hatszemközt, hogy: *„figyelj, értem, amit mondasz, értem a problémát, de én ezzel nem mernék előhozakodni egy kormányülésen."*

A rendszer tehát attól igazán működőképes és örökkévaló, hogy a mindenkori politika ingerküszöbét nemigen éri el és megfelel az ágazati irányítás érdekeinek is. Utóbbi hivatalnokok ugyanis többnyire pontosan látják a súlyos diszfunkciókat, de nem érzik magukat elég erősnek a konfliktusokhoz, és az érdekeik is azt kívánják, hogy „béke és nyugalom" honoljon a szakterületen. A béke és nyugalom számukra a szervezetek elégedettségét, hallgatását jelenti, nem pedig a rászorulók elégedettségét és állapotuknak, szükségleteiknek

megfelelő, megnyugtató ellátását. A hivatalos vélemény szerint tehát *„Magyarországon Európa egyik legjobban szervezett hajléktalanellátása működik."*[3]

A változások elmaradásának azonban akár még hosszú évekre szólóan súlyos következménye volt. Az Európai Unió költségvetéséből érkező milliárdok és a Főváros által évente biztosított plusz százmilliók, valamint a „hajléktalan kórház" 2011-ben való létrehozása dacára az utca képe nem változott, hiszen ehhez a hajléktalan emberek mentális és egészségi állapotának, szükségleteinek megfelelő intézményekre, szolgáltatásokra és kapacitásokra lenne szükség – enélkül az intézmények megtartóereje is csekély. A belvárosi fejlesztések és a megújuló történelmi helyszínek látványát, élményét is erősen zavarta a változatlan utcakép, így ez a tény egy nagyobb szabású átadási ceremóniát követő kormányülésen is téma volt. A másnapi miniszteri értekezlet ugyan zaklatott hangulatban telt, de minden maradt a régiben. A politika ekkor veszthette el végképpen a szakma iránti bizalmát és tanácstalanul, egyéb eszköze nem maradván, egyre inkább a kényszerítő erőben vélte megtalálni a megoldást, amelyet végül törvénybe is iktatott. A helyzet és az utca képe azonban azóta is változatlan.

Jelenleg nincsen tehát sem a politikában, sem a szakterületen olyan dinamikus szereplő, akitől változás lenne várható és ez a helyzet várhatóan még sokáig így marad. A politika számára a hajléktalan emberek helyzete legfeljebb addig szempont, ameddig szem előtt vannak az utcákon, azonban az erdő mélyén, a fűthetetlen sufnikban, a házak pincéiben meghúzódva vagy akár az intézmények falain belül már semmiképpen. A befolyásos szervezetek vezetői pedig szintén nem érdekeltek a változásban, és így – bár az erőviszonyok jelentősen eltolódtak az utóbbi években a szövetségen belül – a szövetségük is bizonyosan tovább él… hacsak a politika egyszer, valamiért másképpen nem dönt – de félő, hogy messze még ez a pillanat. Ehhez ugyanis egy befogadóbb társadalomra, támogató közvéleményre és szolidáris közakaratra – vagyis talán csodára lenne szükség.

A társadalmi gondoskodás a mindenkori emberi társadalmak kulcskérdése, morális állapotának, fejlettségének fokmérője. Mértékének, mibenlétének, változásainak mentén leírható az emberi társadalom fejlődésének története.

Itt tartunk jelenleg.

3 Forrás: https://www.echotv.hu/hirek/2018/10/02/oktober-15-tol-meghosszabbitjak-a-nappali-melegedok-nyitvatartasat. (Letöltve: 2021.10.10).

Hivatkozások

1949. évi XX. törvény A Magyar Köztársaság Alkotmánya

1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és a szociális ellátásokról

Az alapvető jogok biztosának Jelentése az AJB-285/2015. számú ügyben Elérhető: https://www.ajbh.hu/documents/10180/1957691/Jelent%C3%A9s+a+t%C3%A9li+hajl%C3%A9ktalan-ell%C3%A1t%C3%A1sr%C3%B3l+285_2015/1205bd6b-aa0c-4242-bc30-e863126f2785?version=1.0 [Letöltve: 2021-11-14].

Az állampolgári jogok országgyűlési biztosának Jelentése az AJB-3240/2011. számú ügyben.Elérhető: https://ajbh.hu [Letöltve: 2021-11-14].

Bényei Z. – Gurály Z. – Győri P. – Mezei Gy (2000) Tíz év után. Gyorsjelentés a fővárosi hajléktalanokról – 1999. *Esély,* 12(1), 62–95.

CERA TRONCO Kft. (2013) A hajléktalanság felszámolásának perspektívája Elérhető: https://docplayer.hu/amp/3392451-A-hajlektalansag-felszamolasanak-perspektivaja.html [Letöltve: 2021-11-14].

Czibere K. – Mester D. (2020) A magyar szociális szolgáltatások és főbb jellemzőik 1993–2018 között In Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2020.* Budapest: TÁRKI, 434–449.

„Február harmadika" Munkacsoport (2013) Február harmadika adatfelvétel. Elérhető: https://februarharmadika.blog.hu/tags/2013 [Letöltve: 2021-10-11].

„Február harmadika" Munkacsoport (2018) Gyorsjelentés a 2018. februári hajléktalan adatfelvételről. Elérhető: https://februarharmadika.blog.hu/2018/03/29/negy_hajlektalan_kozul_harom_lakasban_elhetne_181 [Letöltve: 2021-11-14].

Gyarmati A. (2019) *Idősödés, idősellátás Magyarországon. Helyzetkép és problémák.* Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung. Elérhető: https://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/15410.pdf [Letöltve: 2021-10-11].

Gyuris T. (2002) Hajléktalanság 2001–2002. Kutatási beszámoló. *Kapocs,* 1, 16–29.

Gyuris T. – Ladányi E. – Forrai E. (szerk.) (2005) *A szociális szolgáltatások helyzete Magyarországon 2001–2005.* Budapest: Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet.

Hányan kapnak mennyi nyugdíjat? (2019) NyugdíjGuru News (nyugdijguru.hu), szeptember 19. Elérhető: https://www.nyugdijguru.hu/nyugdij/oregsegi-nyugdij/hanyan-kapnak-mennyi-nyugdijat [Letöltve: 2021-11-14].

Kiss B. (2016) A szociális biztonság alkotmányjogi megítélése Magyarországon a rendszerváltozást követően. In Homoki-Nagy M. – Hajdú J. (szerk.) *Ünnepi kötet Dr. Czúcz Ottó egyetemi tanár 70. születésnapjára.* Szeged: SZTE Egyetemi Kiadványok, 357–362.

KSH STADAT (2019) 2.5.21. Nyugdíjak, ellátások, járadékok és egyéb járandóságok, sajátjogú nyugdíjak. Elérhető: https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_fsp001.html 2.5.21. [Letöltve: 2021-11-14].

KSH STADAT (2021) 25.1.1.35. Saját jogon járó nyugdíjban és ellátásban részesülők a teljes ellátás összege szerint, január. Elérhető: https://www.ksh.hu/stadat_files/szo/hu/szo0035.html [Letöltve: 2021-11-14].

Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.)

Mezei Gy. (1998) Vendégségben a polgári világban. *Hajszolt Hírlap,* május–július 6–13.

Rácz Z. (2016) A szociális biztonsághoz való jog Magyarországon a rendszerváltás óta eltelt időszakban. In Homoki-Nagy M. – Hajdú J. (szerk.) *Ünnepi kötet Dr. Czúcz Ottó egyetemi tanár 70. születésnapjára.* Szeged: SZTE Egyetemi Kiadványok, 535–542.

Szalai A. (2019) Utolsó zugok. Magyar Narancs, március 17. Elérhető: https://magyarnarancs.hu/belpol/utolso-zugok-116725 [Letöltve: 2021-11-14].

Szociális ellátás elhelyezéssel (2019) In *Szociális Statisztikai Évkönyv,* 2019. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 155–176.

Várakozók Jelentése 2016, 2019. Elérhető: https://szocialisportal.hu/wp-content/uploads/2016/08/varakozok_2016_junius.pdf [Letöltve: 2021-11-14].

Függelék

1. táblázat

A felmérésben részt vevő budapesti szervezetek	A megkérdezett hajléktalan emberek száma
Baptista Szeretetszolgálat	582
BMSZKI	1732
Hajléktalanokért Közalapítvány	282
Léthatáron Alapítvány	46
Magyar Máltai Szeretetszolgálat	435
Magyar Vöröskereszt	339
Twist Olivér Alapítvány	112
Összesen	3528

2. táblázat

A felmérésben részt vevő vidéki településeken megkérdezett hajléktalan emberek száma	
Debrecen	397
Fehérgyarmat	15
Hajdúhadház	47
Kaposvár	119
Kisvárda	22
Nagykálló	20
Nyíregyháza	239
Pécs	1362
Szeged	65
Szigetvár	14
Összesen	2300

Krémer Balázs[1]

Az idősgondozás tényei, elhallgatásai és narratív keretei

https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.4.219

1. Bevezetés

Már eltelt néhány év, mióta megírtam néhány cikket (Krémer 2013a, 2013b, 2013c), és nem kis részben ezek alapján, ezek tartalmát bővítve és továbbfejlesztve egy könyvet (Krémer 2015) az idősödés társadalmi problémájáról, és a rendelkezésre álló empirikus adatok alapján, az idősödés közpolitikai megoldatlanságairól. Annak, hogy a fentebb jelzett írásaim címeit kérdésként fogalmaztam meg, akkor leginkább figyelemfelkeltési funkciót szántam, és részben tisztázatlanságokra, részben a téma ellentmondására akartam ráirányítani a figyelmet: legalábbis furcsa, hogy ha az emberi élet érték, akkor a hosszabb életnek is értéket kellene tulajdonítanunk – miközben kétségbeesetten válságnak éljük meg és értékeljük azt a tényt, azt a jelenséget, hogy tovább élünk…

Tanulmányaimnak furcsa fogadtatása és utóélete lett. A hiúságomat legyezgető elismerések mellett, az idősüggyel foglalkozó szűkebb szakértői kör részéről mondandóm inkább nemtetszést, némi averziót váltott ki. Sőt, kedélyes és baráti beszélgetéseken, informálisan az idősgondozásban dolgozó kollégák (annak szoktak tekinteni, jó pár évet magam is dolgoztam a gondozási területen, egy darabig szociális otthont is igazgattam…), némi élcelődő túlzással, de „árulónak” is tekintettek amiatt, hogy kiszálltam a szakma konvencionális problémafelvetésének, koncepcióinak, narratíváinak kereteiből.[2]

E dolgozat legfontosabb új eredményként a szociális gondozási narratívákról szól, az értelmezés és elbeszélés kereteit, a nyelvben elrejtett kötelmeket, kötelékeket, normatív sajátosságokat elemzi. Arra igyekszem rámutatni, hogy a problémák érzékelése a gondozás szakmai-szakértői köreiben az uralkodó gondozási narratívákhoz kötött, azoknak az amúgy megérthető fogságában vergődik (Shiller 2020). Amely narratív keretekből kiszállva, ezzel a narratívával való azonosulás kötelmeit (ezzel együtt az azonos narratíva keretein belül a szakmát gyakorló közösséget) cserben hagyva, ebben az értelemben „elárulva”, az ember más tényeket másképp lát meg a gondozás problémáiként.

Írásom nem épít saját empirikus kutatásra, így eredeti felfedezésekről sem fog számot adni. Alapvetően ismert, vagy legalábbis ismerhető, az interneten elérhető (főképp az OECD, az Eurostat és a Világbank, illetve a KSH honlapjain közölt) nyilvános adatok jelentik elemzéseim empirikus hátterét. A közölt adatok számszerű elemzésén túl dolgozatomban igyekszem a közölt adatok „mögé” is bekukkantani, így kitérek az adatok keletkezéséből, forrásainak meghatározottságából, az adatközlők sajátos helyzetéből fakadó „metaadatok” ismertetésére és interpretálására, valamint a forrásokban nem közölt, illetve a különböző forrásokból összevethetetlen adatok számbavételére, ezáltal a gondozás „kvázi-intencionális”, „teszik, de nem tudják”[3]

1 Egyetemi docens, Debreceni Egyetem, BTK, Szociológia és Szociálpolitikai Tanszék, email: kremer.balazs@arts.unideb.hu

2 A narratívák kötelmeire és az azoktól való eltávolodás cserbenhagyás, árulás kérdésére dolgozatomban a későbbiekben (a narratíva fogalmának tárgyalása és konklúzióm kapcsán) még visszatérek.

3 A fogalom Marxtól ered, de Lukács György vagy Ferge Zsuzsa is használta. A „teszik, de nem tudják” felvetésnek erős a kritikai beágyazódottsága, és a kvázi-intencionalitást úgy is lehet érteni, hogy „bár tudhatnák, de mégis úgy teszik, hogy nem akarnak tudni róla”.

tartalmaira. Törekszem arra, hogy olyan köztudott adatokat is egymás mellé illesszek, amelyeket nem szokás együtt értelmezni. Továbbá mindezen gondolati eljárásokkal a közismert adatoknak a szokásos (kritikám szerint sok szempontból a társadalmi realitásokhoz képest inadekvát) értelmezési, narratív kereteitől eltérő értelmezési, narratív lehetőségeire próbálok rámutatni.

2. Amit tudunk, mert van róla adatunk

2.1. Demográfia

A dolgozatom témájához a demográfiai adatokból érdemes kiindulnunk. De, írásom témája mellett, módszertani okokból is helyes elv megpróbálni innen indítani, ha ez lehetséges. Ezek ugyanis a társadalomtudományok legmasszívabb, legmegbízhatóbb adatai. Az élet, a halál, a nemek, az életkor kérdésében nincsenek definíciós problémák, az adatokat hagyományos, beérett eljárásokkal teljes körben gyűjtik, tehát mintavételi hibák sem fordulhatnak elő. A masszív módszertani alapnak köszönhetően jók és egyértelműek a nemzetközi összehasonlítások is, amelyek, mint az összehasonlító módszerek mindig, támpontot adnak annak megítéléséhez, hogy mi a sok és mi a kevés, mi az alacsony és mi a magas.

Az összehasonlító adatok közül is a leggyakrabban használt a különböző életkorban várható élettartam. A várható élettartam adatai nagyban összefüggenek az adott ország fejlettségével és jólétével (GDP/lakosság), de ezen belül is, Magyarország vonatkozó adatai (különösen a 65 évesen várható élettartamokban) a fejlett országok körében a legrosszabbak közé számítanak (OECD – Life Expentancy 2021a, 2021b).

Alig elemzett jelenség az, hogy a nők várható élettartama mindenhol magasabb, mint a férfiaké: ez az egyike azon kevés mutatóknak, amelyekben a nők helyzete a kedvezőbb a férfiakénál. A várható élettartam az egyes emberek életkilátásait fejezi ki, de ezek alapján hasonló eltérésekre számíthatunk az idősek részarányában a társadalom egészének létszámához viszonyítva. Az ENSZ és annak Népesedési Alapja 2019-es kimutatásai szerint a 65 év feletti lakosság hazai arányai közepesek, azaz, mintha eltérnének a várható élettartam rangsoraitól. A magyarázat viszonylag egyszerű: a 70 év feletti lakosság aránya a fejlett országokhoz képest kimondottan alacsony, ám az éppen 65–70 éves, nagy létszámú Ratkó-generáció „felhúzza” a 65+ éves lakosság arányát (UN Population Fund 2019).

Amint azt az 1. ábra mutatja, nemzetközi trendekhez hasonló létszámbővülés figyelhető meg nálunk is az idősek körében (Monostori–Grestits 2018).

A demográfia, így a várható élettartam adatai körében sajátos tartalommal ruházódnak fel az iskolázottsági adatok. Nem a műveltség, a „kulturális tőke” szociológiai jelentéstartalmában szokás ezeket használni, hanem a „társadalmi státusz” nemzetközi összehasonlításban alkalmazható, leegyszerűsített „proxy-változójaként”. A társadalmi egyenlőtlenségeknek a várható élettartamra, ha úgy tetszik, a halál egyenlőtlenségeire gyakorolt hatása Magyarországon kiugróan magasnak tekinthető. Így a képzetlen és a diplomás férfiak születéskori várható élettartamának különbsége 12 év (Kovács et al. 2018). Mondhatjuk tehát azt, hogy az életkilátásokra vonatkozó kedvezőtlen adatokat a képzetlenek korai halálozása „húzza le”.

1. ábra. Az idősek létszámának növekedése Magyarországon, 1980–2021

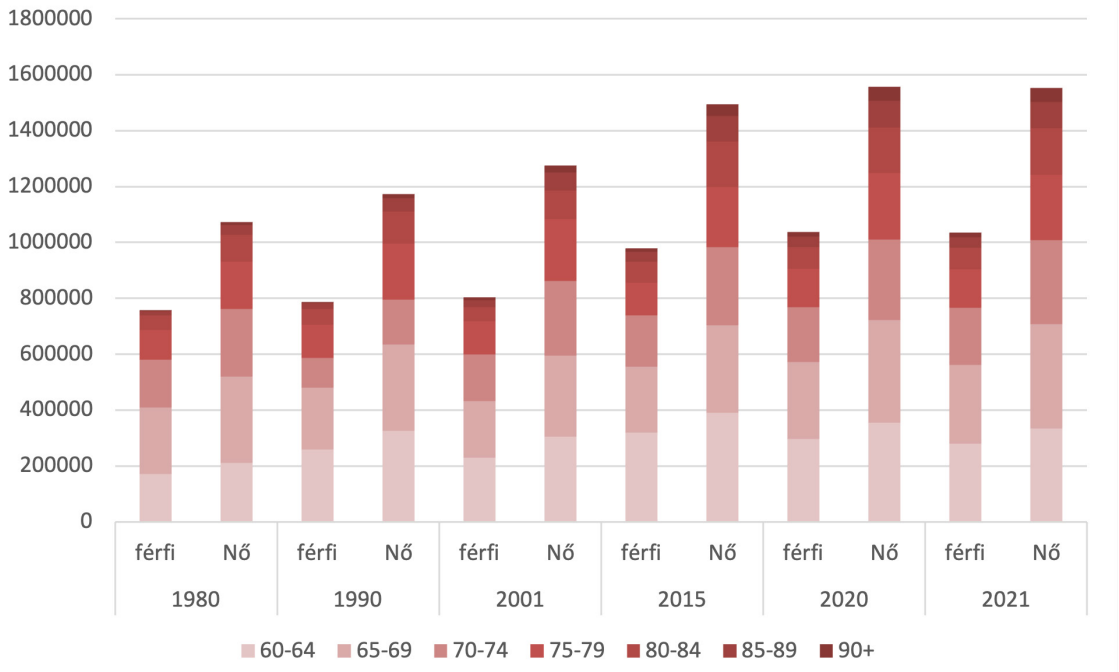

Forrás: KSH (2021b) KSH-STADAT 22.1.1.3.

2.2. Szubjektív értékelés a napi gondokról, az egészségi állapot súlyosságáról

Nem tekinthető szokatlannak az, hogy az élethelyzetek sajátosságairól a nemzetközi szervezetek egységesen felvett kérdőívek – azaz, a megkérdezettek szubjektív helyzetértékelésére vonatkozó adatok alapján végeznek összehasonlító elemzéseket. Ezt a „technikát" alkalmazzák a munkaügyi (LFS), a jövedelmekre és életszínvonalra (SILC), vagy tágabban az életkörülményekre (ESS) vonatkozó elemzések, és ugyanilyen, szubjektív helyzetértékelésre alapuló reprezentatív kérdőíves adatok jelentik az egészségügyi állapotra (EHIS) vonatkozó elemzések alapját. Ez a módszer teljesen jogos és indokolt, hiszen az egyes országok jogokban, jogosultságokban, intézményes besorolásban használt kategóriái eltérőek és összehasonlíthatatlanok egymással – míg az egyforma, egységesen összeállított, mindenhol ugyanolyan kérdőívvel felvett adatok nemzetközi léptékben is összehasonlíthatók egymással.

Az egészségi állapotra irányuló adatfelvételek esetében kétféle hátránnyal is számolni kell. Torzító tényező maga a szubjektivitás. Míg az orvosoknak valamiféle objektív, sztenderd, szakszerű kategóriái vannak az egészségi állapotok leírására és minősítésére – addig a hétköznapi emberek kategóriái egyrészt nem szakszerűek, csak leegyszerűsített fogalmakkal képesek jellemezni helyzetüket; másrészt, szubjektívek abban az értelemben, hogy a „panaszkodósabbak" rosszabbnak, a „kemények" meg, akár gondjaik eltagadásával is, de jobbnak fogják bemutatni saját állapotukat.

A szubjektív önbesorolásra építő kérdőívek részben arra kérdeznek rá, hogy a megkérdezett milyennek ítéli meg egészségi problémáinak (gondjainak, betegségeinek, fogyatékosságainak stb.) súlyosságát; másrészt, a fogyatékossági kutatásokból átvéve, hogy mennyire akadályozzák az egészségi problémái mindennapi teendőinek „normál" elvégzését. A 2. ábrát a *Eurostat Life expectancy by age, sex and educational attainment level* (Euorostat 2020a) oldalán szereplő, teljes körűen legfrissebb (2014-es) adatok alapján állítottam össze, ezen is jól látszik, hogy a hazai lakosság egésze, és idősebb korosztályai is gyakoribb és súlyosabb egészségi problémákat élnek meg az Unió tagországainak átlagánál.

2. ábra. Egészségi problémák előfordulása és súlyossága az EU 28 átlagában és Magyarországon

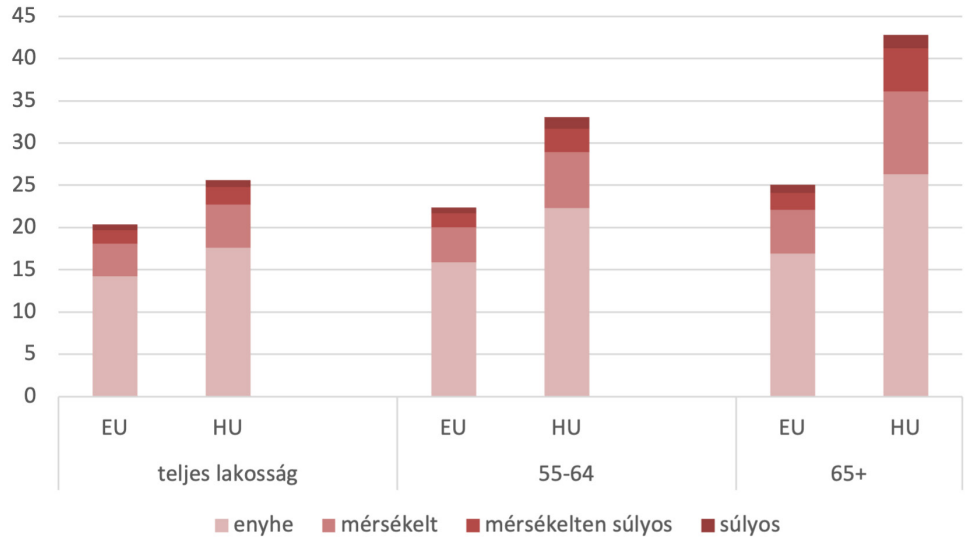

Forrás: Eurostat (2020a) Life expectancy by age, sex and educational attainment level 2014 alapján saját szerkesztés

Az „egészségi problémák" körében a hazai idősek az Unió átlagánál kisebb arányban számoltak be arról, hogy állapotuk akadályozza őket a mindennapi teendőik ellátásában, viszont, magasabb arányban számoltak be krónikus betegségük előfordulásáról. Különösen jelentős, másfélszeres az eltérés a többféle krónikus betegséggel élő idősek arányában (Eurostat 2020a). A várható élettartam iskolai végzettség szerinti egyenlőtlenségei alapján szintén várható az, hogy az egészségi állapotot az iskolai végzettség (azaz, a „társadalmi státusz") Magyarországon erőteljesebben határozza meg, mint az Unió más országaiban (3. ábra).

3. ábra. Egészségi problémák előfordulása és súlyossága a hazai 16+ éves lakosság körében

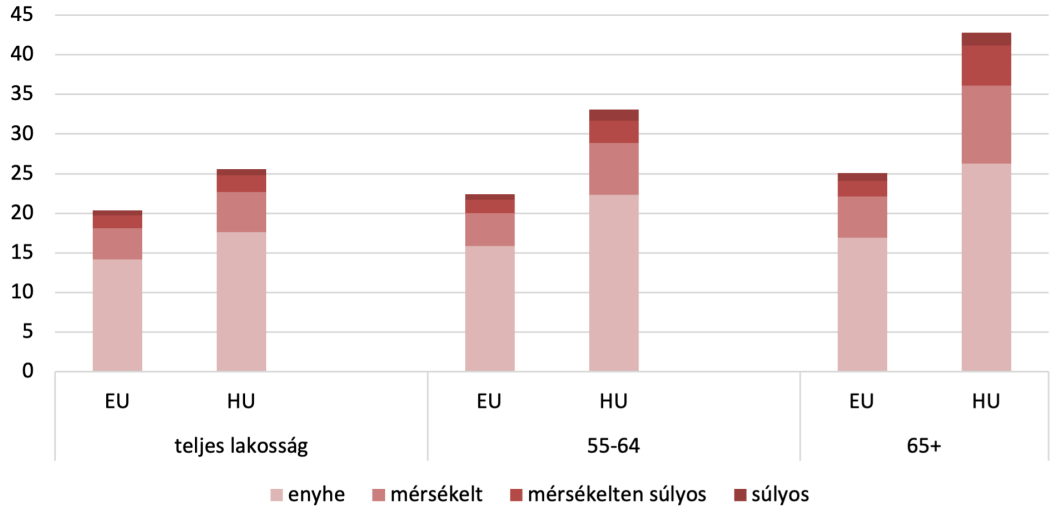

Forrás: Eurostat (2020a) Life expectancy by age, sex and educational attainment level 2014 alapján saját szerkesztés

Két jelenség azonban nem jelezhető előre a korábbi adatokból. Az egyik az, hogy noha a nők „objektív" halálozási adatai egyértelműen jobbak a férfiakénál, aközben a saját egészségi állapotuk „szubjektív" megítéléseiben a mutatóik rosszabbak, mint a férfiakéi. Lehet azt mondani, hogy a nők „inkább panaszkodósak" a saját egészségükről, mint a férfiak, de talán jobban fedi az igazságot az, hogy a nők (ha úgy tetszik, nemi szerepeikből következően is) jobban odafigyelnek testük-lelkük egészségére, és pontosabban, jobban érzékelik a fellépő problémáikat, mint a férfiak.

Van azonban egy másik, talán még inkább elgondolkodtató jelenség az érzékelt gondok előfordulásában és súlyosságában. Nem túl elegáns, de tán érzékletes az az általam alkalmazott grafikonszerkesztési módszer (4. ábra), hogy mind a 65 feletti férfiak, mind a 65 feletti nők oszlopai mellé odatettem az 55–64 éves alacsony végzettségű korosztályok oszlopait, amelyek azt mutatják, hogy már az alacsonyabb végzettségű fiatalabb nők egészségi állapota is rosszabb, mint az idősebb, ám képzettebb nőké. Ám az igazán megdöbbentő adat az, hogy az 55–64 éves alacsony végzettségű férfiak egészségi mutatói még annál is rosszabbak, mint a hasonló státuszú 65+ éves férfiak adatai. A halálozási adatokkal összevetve egyetlen spekulatív magyarázatot találtam e jelenségre: az 55–64 éves alacsony végzettségű férfiaknak egy jelentős része annyira feléli az egészségét, hogy ebbe rövid időn belül bele is hal; míg az a részük, aki megéri a 65. életévét, az jobb egészségi állapotnak örvendhet további (nem túl hosszú) életében is.

4. ábra. Egészségi problémák előfordulása és súlyossága a hazai 65+ éves (valamint a képzetlen 55–64 éves) lakosság körében, iskolai végzettség szerint

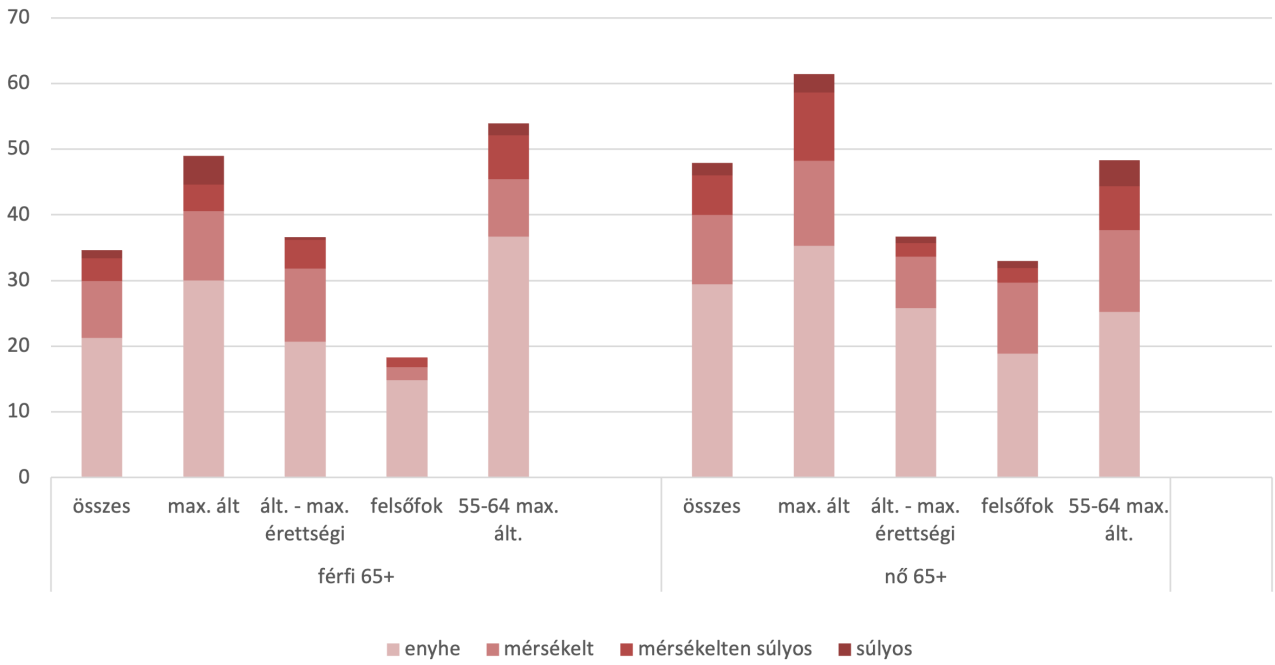

Forrás: Eurostat (2020a) Life expectancy by age, sex and educational attainment level 2014 alapján saját szerkesztés

Noha szeretnénk abban a banalitásban hinni, hogy valaki minél magasabb életkort él meg, annál idősebb – ez az evidencia azonban felborul akkor, ha az idősödést az egészségnek a halál előtti leépüléseként, feléléseként akarjuk értelmezni. Különböző társadalmi helyzetű emberek különböző életkorukra élik fel az egészségüket, különböző életkorokra gyűlnek fel a betegségeik, bajaik, fogyatékosságaik és egészségi problémáik – azaz, különböző életkorukra öregednek meg, válnak időssé.

Az objektív (halálozási) női előnyök ellenére, a nők gyakrabban panaszkodnak súlyos akadályozottságukra. De, a nemi szerepekről korábban elmondottakat megerősítendő, itt is érdemes felhívnom a figyelmet arra, hogy amikor a férfiak sokkal kevésbé panaszkodnak akár a testközeli, akár a háztartási teendőik akadályozottságára, mint a nők – akkor ez nyilvánvalóan nem jelentheti azt, hogy ők a nőknél ügyesebben, rafináltabban, jobban képesek ellátni ugyanazokat a teendőket. Sokkal inkább azt jelenti a súlyos akadályozottság nemek közötti megoszlása, hogy a férfiak eddig sem nagyon törődtek egészségük, testük-lelkük gondozásával, orvos felkeresésével (Oksuzyan et al. 2019, Gil-Lacruz–Gil-Lacruz 2010), no pláne a háztartási teendők ellátásával (OECD Time

Use 2019), így az e területen mutatkozó gondokat sem élik meg különösebben súlyos akadályozottságként, korlátozottságként. És ismét, a férfiak körében könnyen megeshet az, hogy például a testük elhanyagolása összefügg mind a súlyos egészségi problémáik gyakoriságával, mind a rosszabb halálozási mutatóikkal is: nem veszik észre időben (vagy egyáltalán) a problémákat, ami súlyos következményekhez vezet. A férfiak és nők közötti test- és egészségtudatosságban mutatkozó eltérésnek a fentiekhez hasonló hatását sejthetjük abban is, hogy az egészségben leélt életévekben a nők „előnye" kisebb, mint a várható élettartamban – azaz, mintha előbb érzékelnék a betegségeiket, és előbb jelentkeznének orvosnál is a panaszaikkal, mint a férfiak

2.3. Gondozás, gondozottak gondozók – „hivatalos" formákban

A gondozási adatok metatartalmainak megfejtése a korábbiaknál nehezebb feladat.

Már az ápolás fogalma sem definiálható szabatosan, de, még mindig ezerszer jobban, mint a gondozás fogalma (az ápolásnak például lépésről lépésre részletezett folyamatszabályozásai, protokolljai vannak – hasonlók a gondozásban nem léteznek). Ebben nyilván szerepet játszik az idő és a hagyomány faktora: intézményesen szabályozott, iskolában tanított szakmaként az (egészségügyi) ápolás sokkal régebbi, jobban beérett foglalkozás, mint a szociális gondozás[4] – amelyről nem tudjuk, hogy specifikus részfolyamataiban mit is jelent. Nincsen ebben semmi meglepő: ha nem tudjuk azt, hogy kik, milyen társadalmi helyzetben, milyen életkorban válnak „időssé", akkor azt sem tudhatjuk, hogy e jelentős eltérések mellett kinek milyen gondokat okoz az idősödése.

A gondozásról szóló ismereteink forrásai maguk a gondozás intézményei (intézményesült formái).[5] (A gondozás összehasonlítható nemzetközi adatait lásd: OECD 2018, OECD 2020b, illetve Eurostat 2020b.) Ez önmagában hordoz némi torzító hatást: az intézmények a maguk adatszolgáltatásával igyekeznek megfelelni a jogi[6] és egyéb, például szakmai, etikai normáknak, maga az adatszolgáltatás nemcsak információt ad, hanem „önlegitimálásként" is szolgálhat. Az intézményesült, tehát az intézmények adminisztrációjából származó adatoknak azonban automatikusan van egy olyan sajátossága, amelynek az értelmezése túlmutat a statisztikai adatok szakszerű használatán. Az adminisztratív adatszolgáltatás csak olyan adatokra vonatkozhat, amelyek rögzítésére, nyilvántartására, „elkönyvelésére" jogszabály vagy bürokratikus előírás kötelezi a gondozás intézményeit. Ilyen adatoknak muszáj megszületniük az intézmények működése során – más adatok kötelező és általános érvénnyel nem állnak rendelkezésre. Ez – az adatok tartalmának korlátozottsága mellett – azonban még egy fontos szervezetszociológiai sajátosságra is rámutat: az adminisztratív intézményi adatok nem lehetnek jobbak – mint maga az adminisztráció, a gondozás igazgatása. Amilyen adatokra a rendszer igazgatásához

4 Magyarországon a forradalom és szabadságharc idején Kossuth Zsuzsa vezetésével ápolónői szolgálat működött, a modern ápolónőképzés már a XIX. században elindult. Ez az ápolói szakma a későbbiekben számos szociális elemmel kiegészült (Pl. a zöldkeresztes nővérek már 1927-től a mai védőnői munkához hasonló feladatokat láttak el, a bentlakásos idősotthonokban a gondozási feladatokat ma is jelentős arányban ápolónői végzettséggel látják el stb.), de az ápolástól elkülönült szociális gondozói szakmára csak az elmúlt évtizedekben kezdtek el képezni.

5 Bizonyára lehetne markánsabban is megkülönböztetni azt a két különböző fogalmat, amelyet én csak egy nyelvi nüánsszal tudok megtenni. Az antropológiából átvett szóval, intézményesült gondozásnak azokat a tevékenységeket fogom nevezni, amelyeket gondozásként szokásszerűen, rutinszerűen, jellemzően írott szabályokat (jogokat, jogosultságokat, intézményi statútumokat, munkaköri leírásokat stb.) követve végeznek. Ezzel szemben, intézményi gondozásnak (institutional) a bentlakásos, „intézet" jellegű formákat hívom.

6 A legfontosabb szakmai jogszabály az igen gyakran módosított, eredetileg 1993-ban hatályba lépett Szociális Törvény, illetve a hozzá csatlakozó, a működés feltételeit szabályozó 1/2000. számú kormányrendelet.

szükség van, azt lehet is, kötelező is szolgáltatni,[7] arról elérhetők az adatok – és az is igaz, hogy a rendszert azon ismeretek és információk alapján igazgatják, irányítják és ellenőrzik, amelyek rendelkezésre állnak.

Mindez magyarázza és indokolja azt a korlátozottságot, amely egyfelől következik a gondozás tartalmáról való nem-tudásból; másfelől, különösen a hazai államigazgatásnak amúgy is régi bevált gyakorlatának megfelelően, a rendelkezésre álló adatok szinte kizárólag *input* jellegű mutatók. Mindenekelőtt az, hogy mennyi pénz jut az intézményekhez, és alapvetően a pénz felhasználását milyen egyéb mutatók támasztják alá: mekkora és milyen összetételű stábot foglalkoztatnak, mekkora az ellátotti létszám, a bejövő és kimenő ügyfélforgalom, és ezekhez képest mellékesként kezelve, milyenek az elhelyezési feltételek és milyen dologi jellegű ráfordítások keletkeznek az így értelmezett, intézményesült gondozás során. *Output* és *outcome* jellegű adatok a gondozás során elvégzett munka részletezett tartalmáról, mennyiségéről, minőségéről, hatásáról vagy kimeneteléről stb. alig állnak rendelkezésre.

3. Az a még több, amit nem tudunk (pedig akár tudhatnánk is…)

Az alábbiakban megpróbálom összeszedni azt, amit nem tudunk az idősgondozásról, jelezve azt is, hogy számos nem ismert körülményről nyilvánvalóan léteznek adatok vagy igen könnyű lenne beszerezni azokat – ám, ezeket a gondozás igazgatási rendszere mintha érdektelennek tekintené.

A gondozottak társadalmi helyzete, státusza

A demográfiai és a szubjektív helyzetértékelésre vonatkozó adatok is (afféle proxy státusz-változóként) rögzítik és bontják az adataikat iskolai végzettség szerint – ám a gondozottak iskolai végzettségéről akkor sincs tudásunk, ha ezeket az adatokat könnyű lenne beszerezni. Nem tudunk semmit a gondozottak jövedelmi helyzetéről – miközben tudjuk azt, hogy az általuk kötelezően befizetendő térítési díjak kalkulálásához az intézményeknél biztosan ott vannak a jövedelmekre vonatkozó adatok. Ugyancsak korlátozottan ismerjük a gondozottak települési és lakásadatait, így például nem tudjuk a kül- és belterületen élők arányát. Az látszik az adatokból, hogy azokon a településtípusokon, ahol magasabb az idősek aránya (Budapest és az aprófalvak), ott magasabb a házi gondozásban részesülő idősek aránya is, de ezekben az esetekben sem ismerjük sem a lakott lakások sajátosságait, sem „urbanisztikai" jellemzőit (van-e közlekedés, milyen messze van a bolt, a patika stb.). Arról semmit nem tudunk, hogy mely településen, milyen lakáskörülmények között éltek az idős emberek, mielőtt bentlakásos intézményben nyertek volna elhelyezést.

A gondozottak életkilátásai és halálozása

Bár ismerjük a gondozottak életkori megoszlását, de nem ismerjük halálozási adataikat, és így még becsléseket sem tudunk tenni arra, hogy vajon a gondozottak kedvezőbb életkilátásokkal jellemezhetők-e, mint a hasonló helyzetű, hasonló státuszú, ám gondozásban nem részesülő kortársaik; netán, hogy a gondozás hozzájárul-e a hosszabb élet kilátásaihoz? (A demográfiai adatok alapján persze az is igaz, hogy az iskolai végzettség nem-tudása nélkül a gondozásnak az életkilátásokra gyakorolt hatása sem lenne elemezhető.)

A gondozásba vétel egészségi okai, a gondozottak egészségi állapota

Bár az igénylés benyújtásához szükséges a háziorvos szakvéleménye, de nem ismerjük azt, hogy a gondozottak milyen arányban, milyen súlyossággal és milyen jellegű „időskori fogyatékosságban" (látás-,

7 Magyarországon a közintézmények kötelező adatszolgáltatása részben szakhatósági (ÁNTSZ, Tűzoltóság stb.) adatszolgáltatás, jelentősebb részben a pénzköltésükhöz, gazdálkodásukhoz kapcsolódó mérlegbeszámolók, illetve az ezekkel számos ponton összeérő, a KSH által végzett kötelező adatszolgáltatási rendszer (OSAP). Ezen adatforrások jelentik a statisztikai feldolgozás alapját.

hallás-, mozgáskárosodás stb.) szenvednek, milyen szellemi állapotban, milyen krónikus betegségekkel kerülnek gondozásba, vagy hogy milyen a már gondozásba vettek épsége-egészsége, vagy annak károsodása.

A nem-tudások egy jelentős része nem „magyar átok", hanem az egész világra jellemző (a bizonytalanságokról gazdag hivatkozásjegyzékkel áttekintést nyújt: Oksavik et al. 2021, illetve Lo 2020). Keveset tudunk az időskorban gyakori krónikus betegségekről (Alzheimer, Parkinson, demencia stb.), és nemhogy a terápiák kiforratlanok, de még a betegségek korai diagnosztizálására is kis eséllyel képes a mai orvostudomány. Bár igaz az, hogy az elmúlt években forradalmi változások[8] zajlottak le nemcsak az akut ellátásokban (pl. kardiovaszkuláris, daganatos terápiák), hanem az idősek krónikus terápiáiban is, amelyek révén nem csupán átlagosan tovább élnek az idősek, de egészségesebben és jobban is élnek tovább.

Az egészségi állapotokról való nem-tudás még a súlyosan leépült, folyamatosan ápolásra/gondozásra szoruló idősek esetében is megkülönböztethetetlenné teszi azt, hogy ugyanolyan állapotban ki és miért kerül bármilyen gondozásba, és akik bekerülnek, azok miért épp kórházi krónikus osztályra vagy szociális gondozási intézménybe. (Mára, a pandémia és a kórházi ágyszámcsökkentési tervek nyilvánosságra szivárgása nyomán ez a kérdés leegyszerűsödni látszik: a krónikus ágyak és osztályok megszűnőben vannak.)

A gondozás tartalma

Hazai viszonyaink között a legégetőbb gondnak azonban nem az új terápiák elterjedésével kapcsolatos ismerethiányt, hanem a „hagyományos" gondozás tartalmának nem-ismeretét tartom. Bár tudjuk azt, hogy a gondozásként elkönyvelt és elszámolt segítés igen gyakran kimerül a gondozottal való beszélgetésben, egyszerűbb háztartási munkákban való segítségnyújtásban,[9] de nem tudjuk azt, hogy vajon mekkora arányban merül ki a gondozás ezekkel a szakképzettséget nem igénylő, „gyenge segítségekkel".

Semmilyen gondozási formában nem tudjuk azt, hogy a gondozás mennyiben foglalja magában a gondozott egészségi állapotának (vérnyomásának, emésztésének, látás-, hallás- és mozgásképességének stb.) kontrollját, ennek megfelelően azt sem igazán, hogy mi a gondozási teendő akkor, ha mégis kiderülne az egészségromlás. Ennél még kevésbé tudjuk azt, hogy ki vágja a gondozottak haját, a körmét (amely állapot jelentősen befolyásolja a gondozott mozgás- vagy kapcsolatképességét) és pláne nem azt, hogy vajon a gondozó megteszi-e ezt akkor, ha a fodrász vagy a pedikűrös nem elérhető, vagy ha a gondozott nem tudja megfizetni azokat. A hajápolás vagy a körömvágás inkább csak példa, számos más olyan körülmény és állapot is meghatározható, amely hozzátartozik, illetve hozzátartozna a normális és kapcsolatban kellően gazdag élet fenntartásához, de nem tudjuk, hogy beletartozik-e a gondozásba.

Nem tudjuk azt sem, hogy tartanak-e kapcsolatot (akár személyesen, akár telefon, internet, más technika közvetítésével) a gondozottak a családtagjaikkal, barátaikkal, vagy azt, hogy kimozdulnak-e egyáltalán lakhelyükről – akár a szabad levegőn tartózkodás, akár mások felkeresése érdekében. Így persze

8 A forradalminak minősíthető fejlődés két legjelentősebb területe a mozgáskorlátozottság és a mentális problémák kezelésében érzékelhető. Javult és bővült a gyógyszeres (pl. porcerősítők) és a fizikoterápiás beavatkozások eredményessége, és különösen, robbanásszerűen fejlődtek a műtéti technikák (pl. ízületi protézisek). A mentális problémák esetében a gyógyszeres terápiák fejlődtek robbanásszerűen, különösen némely pszichiátriai betegség (epilepszia, skizofrénia, depresszió különféle válfajainak) tünetmentesítésében, illetve az agyi vérellátást korlátozó meszesedés gyógyításában. Mindehhez még hozzá kell vennünk a műszaki technika fejlődésének átgyűrűzését az idősellátásba, így az optikai lencsék és a hallásjavító készülékek minőségének javulását, vagy akár az internetes eszközök alkalmazási lehetőségeinek fejlődését, akár a személyes kapcsolatok bővítésének lehetőségében (Skype és akár gyógytorna és pszichoterápia levezénylése ilyen eszközökön), illetve a távfelügyeleti, egészségmonitorozási lehetőségek bővülésében.

9 Sőt, a nemzetközi gyakorlattal szemben (ahol például a *„Meals on Wheels"* szolgáltatást nem tekintik gondozásnak) a hazai gyakorlatban gyakran a házhoz kiszállított szociális étkeztetést is „házi gondozásként" könyvelik el.

azt sem tudjuk, hogy vajon a gondozás tartalmilag magába foglalja-e a kimozdulás segítését, szervezését, előmozdítását, avagy sem.

A gondozási adatokból nem ismerhetjük meg a gondozottak „előéletét", azt, hogy mi is lenne az a megszokottan normalizált és integrált élet, melynek a támogatása lenne a gondozás célja. Ez persze igencsak nehéz adatfelvételi feladat lenne, de az ennél egyszerűbben megismerhető adatok is hiányoznak a gondozásról való ismereteinkben.

Kiket, miért és hogyan is gondozunk?

Pusztán a számokat nézve (1. táblázat) az alábbiakat látjuk arról, hogy mekkora arányban gondozzuk az idős embereket.

1. táblázat. Az ellátott gondozottak létszámának és arányának változása

Bentlakásos – minden, ami nem (akut) kórház				
	2005	*2010*	*2015*	*2018*
Teljes gondozott létszám	*73730*	*79053*	*80822*	*80211*
0–65	*28777*	*29439*	*28234*	*24527*
65+	*44953*	*49614*	*52588*	*55684*
80+	*21421*	*26885*	*30416*	*32429*
% – a jelzett korosztály létszámának arányában				
	2005	*2010*	*2015*	*2018*
Gondozottak aránya a teljes népességben (%)	*0,7*	*0,8*	*0,8*	*0,8*
0–65	*0,3*	*0,3*	*0,3*	*0,2*
65+	*2,9*	*3*	*3*	*3*
80+	*6,3*	*6,8*	*7,3*	*7,6*
Otthoni ellátások				
Teljes létszám	*142690*	*184382*	*258177*	*215613*
0–65	*39874*	*57202*	*70721*	*51492*
65 +	*102816*	*127180*	*187456*	*164121*
80+	*32299*	*43644*	*63090*	*59620*
% – a jelzett korosztály létszámának arányában				
Gondozottak aránya a teljes népességben (%)	*1,4*	*1,8*	*2,6*	*2,2*
0-65	*0,4*	*0,6*	*0,7*	*0,5*
65 +	*6,5*	*7,6*	*10,8*	*8,9*
80 +	*9,6*	*11,1*	*15,3*	*13,9*

Forrás: OECD, 2021c Long-Term Care Resources and Utilisation: Long-term care recipients alapján saját szerkesztés

Az idősorok, bár némi ingadozással, de a gondozott idősek létszámában növekményt jeleznek, viszont az idős korosztályok teljes létszámához viszonyítva (a házi gondozásban részesülő 80 évnél idősebbek közel másfélszeresére való növekedésén túl) csökkenő arányt mutatnak.

Van azonban ennél egy súlyosabb, a tábláról kiolvasható probléma. Azt látjuk, hogy a 65+ éves lakosság 3%-át gondozzák bentlakásos intézményben, házi gondozást kap 8,9%-uk, azaz, összesen a 65+ korú lakosság kevesebb mint 12%-a részesül bármiféle gondozásban. Ugyanezek az arányok a 80+ éves lakosság esetében: 7,6%-uk bentlakásos, 13,9%-uk házi gondozott, összesen a 80+ korú lakosság 21,5%-a kap bármiféle gondozást.

– Amit, ha „megfordítunk”, akkor azt kapjuk, hogy a 65+ éves lakosság 88%-a, a 80+ éves lakosság 78,5%-a semmiféle gondozásban nem részesül. Ha ezek mellé illesztjük a nem-tudások és az elhallgatások hevenyészett leltárát, akkor egyszerűen képtelenek vagyunk válaszolni arra, hogy vajon milyen szempontok alapján választódik ki a 65 év feletti lakosságnak az a 12,5%-a, akik bármilyen gondozásban részesülnek.

Összefoglalva: nemcsak azt nem tudjuk, hogy konkrétan milyen segítségéket jelent a gondozás, de még azt sem, hogy kiket miért is gondoz a szociális gondozás intézményrendszere.

4. Ami az ismert adatokból a nem-tudás fátyla alól mégis felsejlik

Olykor lehet, hogy azért nem tudunk valamiről, mert olyan nincs is, és ezek a nem-tudások a leginkább zavarba ejtőek.[10] A fő kérdés a nem-tudások boncolgatásában az okok kérdése: vajon mi az oka, ki miért is igényli a gondozást, és miért is gondozzák olykor némelyiküket? Amely kérdésre nyilvánvalóan nem lehet egységes, „egyetlen” választ adni. Ki ezért, ki azért igényli a gondozást, kit ezért, kit azért meg olykor „gondozásba vesznek”. Mert ami felsejlik, az éppen ez: az átlagidősre szabott átlaggondozás egyáltalán nem biztos, hogy hathatósan segíti a gondozottakat a jobb élethez.

A „szegényházi gondozás”

A II. világháború után létrejött „szociális” otthonok majdhogynem szegényházjellegű szociális intézmények voltak. Azoknak a megélhetés nélkül maradt idős parasztembereknek és -asszonyoknak az ellátását tekintették feladatuknak, akik a ’70-es évek közepéig nem voltak részesei a társadalombiztosításnak, idős korukra semmilyen jövedelemforrásuk nem maradt, ha már nem tudták a nehéz paraszti munkákat elvégezni, nem tudták magukat eltartani. Ez a „szegényházi” hagyomány még a ’90-es évek elején is oly erős volt, hogy az intézményeknek kötelességük volt zsebpénzt is biztosítaniuk a jövedelem nélküli lakóiknak.

Mára ez a hagyomány részben átalakult, az idősek körében a szegénységi ráta az elmúlt évtizedekben folyamatosan kisebb volt, mint az aktív korosztályokéban,[11] és különösen, mint a gyerekek-fiatalok körében. Sőt, azt is tudhatjuk, hogy az idősek jelentik azt a korcsoportot, akik körében a jövedelmük arányában a legmagasabb a takarékoskodás, nem élik fel folyó jövedelmüket a rendszeres fogyasztásra, amitől az idősek szegényebbnek élik meg életüket annál, mint amit a jövedelmük megengedne. E mögött társadalmi szokásrendeket nevezhetünk meg egyik okként: a nagymamáknak jelentős az unokákba való „beruházása” (tanévkezdésre, érettségi és diplomaajándékra stb.), és szintén spórolnak a később megnövekedő egészségi kiadásaikra (és az azokkal együtt növekvő hálapénz kifizetésére), olykor a tisztes temetésükre. Ám e takarékoskodási szokásukat mintha túl későn kezdenék, nincsenek korábbi életükben felhalmozott tartalékaik – bár hiteltartozásaik sincsenek. Ezt igazolják a Nemzeti Banknak az EU koordinálása mellett elvégzett kutatásai (MNB 2017). Az adatok azt mutatják, hogy az idősebb (különösen a 75+ éves) generációk vagyona, a lakás és egyéb ingó- és ingatlanvagyonhoz képest – különösen pénzügyi megtakarításaik – töredékét sem teszik ki az aktív generációkénak. A korcsoportok vagyonának megoszlása minden korosztályban igen jelentős, a jövedelmeket lényegesen meghaladó egyenlőtlenséget mutat, s így a legmagasabb jövedelmű időseket leszámítva az időseknek alig vannak pénzügyi tartalékai.

10 Hogy például azért nem tudunk az akár meggyűlt és benőtt lábkörmök levágásáról, mert azt (ha nem jön pedikűrös az otthonba vagy nincsen a gondozottnak pénze megfizetni) nem is szokás, vagy csak nagyon ritkán szokás levágni, és sok idős ember mozgáskorlátozottságát épp a körmeinek állapota okozza.

11 2010 előtt az idősek körében a szegénységi küszöb alatt élők aránya az országos átlag felét, a 6%-ot sem érte el. Mára az idősek körében a szegények aránya több mint duplájára nőtt, alig marad el az országos átlag 15%-ától. Bár új adatokat nem ismerek, de az is szinte biztos, hogy a nyugdíjak egyenlőtlensége – mely korábban is magasabb volt, mint a béreké – még tovább nőtt.

Az egyedül maradó, egyszemélyes háztartásban élő, főképp özvegyen maradt idős nők számára az egy főre jutó lakásköltségek is magasabbak, ami tovább csökkenti az egyéb fogyasztásra fordítható jövedelmüket. Mindezt tetézi az, hogy a nyugdíjak (folyó bevételeik) reálértéke folyamatosan romlik, hogy nincsenek megtakarításaik, tartalékaik, a lakásuk fenntartásával járó váratlan (és jellemzően nagyobb), növekvő összegű kiadásokat a csökkenő értékű jövedelmükből (nyugdíjukból) és csekély megtakarításukból nem tudják, nem tudnák fedezni. Nem túl emelkedett ennek belátása, de vannak idős emberek, akiket egyszerűen azért kell gondozni, mert szegények. Mert nincsen pénzük élelmiszerre (és akkor „szociális étkezést" kaphatnak), nincsen pénzük rezsire és a lakásuk fenntartására – és a „koszt és kvártély" biztonsága teszi vonzóvá számukra a szociális intézmények „gondozását" igényelni.

A magány

Figyelmet érdemel az, hogy a gondozottak körében a nők részaránya magasabb, mint az idős korosztályokon belüli arányuk (2. táblázat). Ez az aránytöbblet különösen szembeötlő annak tükrében, hogy ezekben a korosztályokban a nők egészségesebbek, hosszabb életre van kilátásuk, mint a férfiaknak.

2. táblázat: A nők aránya a jelzett korosztályból a gondozásban részesülők között

	2005	2018
intézményi ellátásban		
65+	72,8	74,2
80+	81,1	82,9
otthoni ellátásban		
65+	71,0	74,0
80+	73,9	78,5

Forrás: OECD 2021c alapján – Saját összeállítás

Megeshet, hogy erre az arányeltolódásra jó magyarázat az, hogy noha az „objektív állapotuk" nem indokolná a nők ilyen arányú többségét a gondozottak között, de az a tény, hogy rosszabbnak élik meg egészségi állapotuk vagy akadályozottságuk romlását, a nők nagyobb arányban „igénylik" a gondozást, és emiatt jutnak nagyobb arányban hozzá. Ám az is lehet, hogy a nők magasabb arányát a gondozottak között épp a jobb életkilátásaik okozzák. Hogy amíg együtt élnek, addig gondozzák partnerüket, ám azok halála után, túlélve partnereiket – magányossá válnak, nagyobb bizonytalanságban és több szorongással élik egyedül életüket.[12] Hogy a magány indokolja magasabb arányú jelenlétüket a gondozottak között. Ha ez lenne a helyzet, akkor az eléggé súlyos probléma: a magány ellenszerének nem is túl jó, de bizonyosan pazarlóan túl költséges az intézményes gondozás „gyógyszerével" élni, ennél sokkal takarékosabban sokkal jobb, az önálló életvitelt erősítő „közösségi" ellenszereket is lehetne találni a magány oldására. A magány (vele együtt a szorongás, a depresszió) problematika jelenlétét erősíti az idősek (korábban jelzett) anyagi helyzete. A megtakarítások hiánya tovább rontja a biztonságérzetet, fokozza a magány okozta félelmeket és szorongásokat, további indítékot jelent a gondozásba való „bemenekülésre", ha ez lehetséges.

Ápolási szükséglet

Egészen más jellegű és minden bizonnyal az időskorú lakosság egészen más csoportjait érintő szükségletekre és igényekre következtethetünk akkor, ha a tartós „ápolás és gondozás", tehát a szociális

12 A legutóbbi (2011) népszámlálás adatai szerint 158082 60 év feletti férfi élt egyedül háztartásában, míg az egyfős háztartásban élő 60 év feletti nők száma 534101 fő volt. Lásd: http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_haztartas

5. ábra: A tartós gondozás (LTC) GDP-arányos ráfordításai néhány EU tagállamban

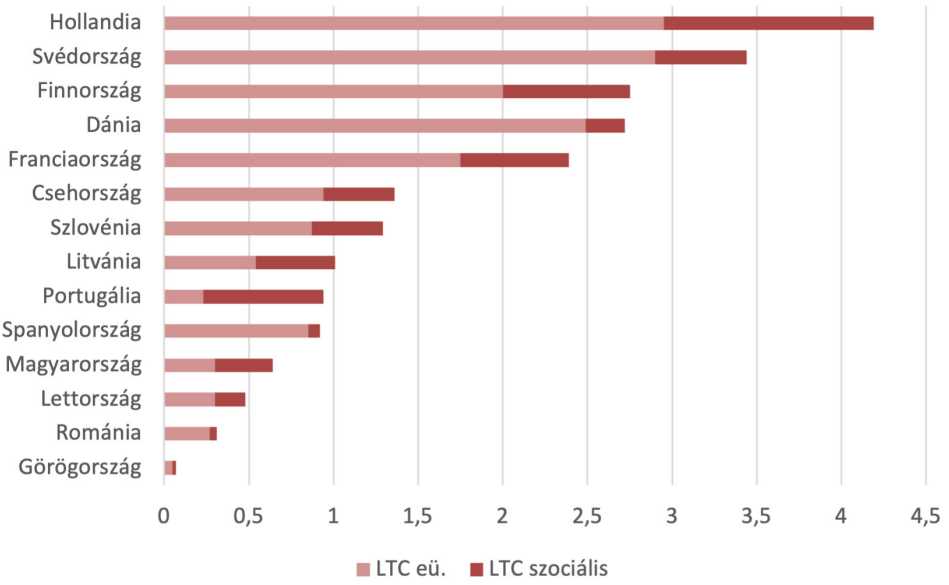

Forrás: Eurostat 2021a.

gondozás és a krónikus egészségügyi ellátás viszonyát vizsgáljuk.[13] Magyarországon a szociális és egészségügyi tartós gondozás *(Long Term Care – LTC,* Eurostat 2021b, OECD 2021d, OECD2020c) GDP-arányos ráfordítása nemzetközi összehasonlításban közepesnek, az alacsonyabb fejlettségű tagállamok körében átlagosnak minősíthető. Ha kizárólag a tartós egészségügyi ápolás-gondozás GDP-arányos ráfordításait nézzük, akkor ebben a rangsorban Magyarország lényegesen rosszabb pozícióban található (5. ábra). A tartós otthoni ápolás ráfordításaira az Uniós országok GDP-arányosan, átlagosan ötvenszeresét költik a hazai kiadásoknak. Másképp kifejezve, míg az Unió egészében GDP-arányosan a hazai arány nagyjából ötszörösét költik átlagosan a szociális és egészségügyi tartós gondozás együttes kiadásaira, addig ugyanez a szorzó csak az egészségügyön belüli tartós ápolás GDP-arányos ráfordításaiban ennél lényegesen nagyobb. (Valószínű, hogy a COVID-19 járvány nyomán e lemaradásunk még inkább nőtt azzal, hogy a fertőzött betegek számára először épp a krónikus osztályokat ürítették ki, ott szüntettek meg további ágyakat.)

Az egészségügyi és szociális férőhelyek közötti átrendeződésnek, a krónikus ápolási ágyak alacsony számának (KSH 2020n KSH2021a) bizonyosan komoly hatása volt nemcsak általában az egészségügyi kiadások GDP-arányos csökkenésére, hanem a szociális és egészségügyi foglalkoztatottak számában az elmúlt évtizedben beállt jelentős fordulatára is, ahogy ez a 6. ábrán is jól látható.

Eléggé leegyszerűsítetten fogalmazva: a korábban az egészségügyi krónikus betegellátás kapacitásai, valamint a krónikus ellátás iránti szükségletek és igények mintha egyaránt átterhelődtek volna a szociális szektorra, mely *„trade-off"* leképződik a szektorok foglalkoztatotti létszámának (előbb növekvő, majd visszarendeződve csökkenő) változására is. E váltás magyarázatát leginkább a költségvetési megfontolásokban találjuk, igen egyszerűen szólva, egy ember szociális gondozásának költsége kisebb, mintha az egészségügy látná el. Döntően azért, mert kevesebb és rosszabbul fizetett dolgozót lehet a szociális normatívából alkalmazni, mint az egészségügyi finanszírozásból a krónikus kórházi ágyak mellett. És nincsenek csodák: kisebb pénz, alacsonyabb szintű ellátás. Ennek az átrendeződésnek a tükrében még kevésbé tudjuk beazonosítani az immár jelentős ápolási teherrel sújtott szociális gondozási feladatok mibenlétét és a gondozottak közötti megoszlását.

13 A szociális gondozás és az egészségügyi ápolás összehangolása, integrációja mindenhol gond a világon. Az innovatív megoldásokról lásd: Bhattacharyya et al. 2020.

6. ábra. Az egészségügy tartós otthonápolásii kiadásai a GDP arányában

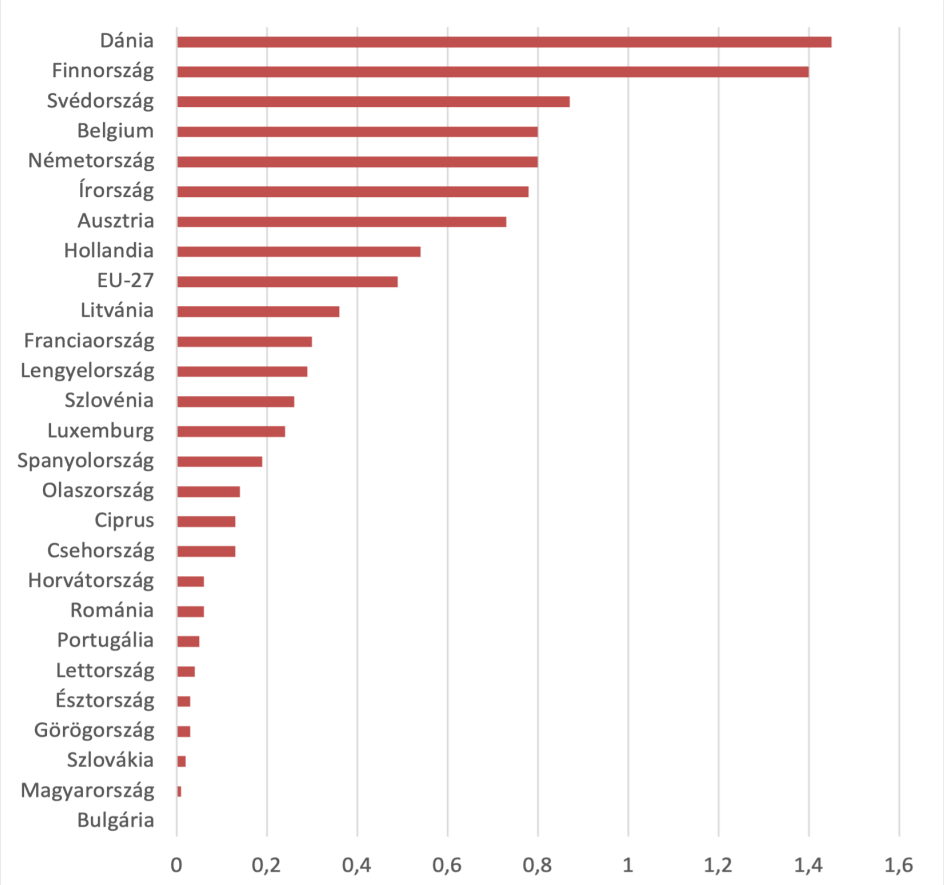

Forrás: Eurostat 2021a.

7. ábra. Az egészségügyben és a szociális ágazatban foglalkoztatottak létszámának változása 2009 és 2020 között

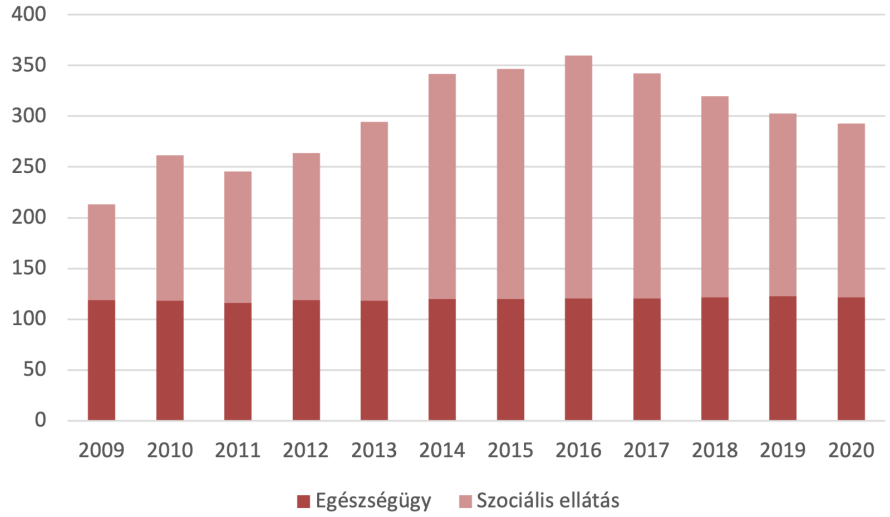

Forrás: KSH 2021c: KSH-STADAT 20.1.1.52

Nem-tudásunkat fokozza az, hogy a szociális intézmények jellemzően teljesen felkészületlenek a tartós ápolási (értsd: egészségügyi) feladatok ellátására. Egyszerű példákkal igazolható ez. A szociális intézmények többségében (a jogszabályokat kielégítő módon) a területi háziorvos szokta heti kétszer két órában biztosítani

az orvosi ellátást.[14] Képszerűen alátámasztva mondandómat, elegendő a gondozottak ágyainak elhelyezkedését megnézni. A szociális intézményekben az ágyak (a lakóházakhoz, lakásokhoz hasonlóan) a hosszabb oldalukkal illeszkednek a falhoz, míg az egészségügyi intézményekben ehhez képest „keresztbe állnak", a rövidebb oldaluk, a fejrész van a falnál. Ennek elég egyszerű oka van: az egészségi ellátás során, különösen az ápolási feladatoknál gyakran két emberre van szükség a beteg mozgatásához, a „rajta" elvégzendő feladatokhoz, amelyeket gyakorlatilag lehetetlen ellátni, ha nem lehet két oldalról megközelíteni az ágyban fekvőt. A szociális intézményekben nem lehet két oldalról megközelíteni, mozgatni az ágyban fekvőt, így például megemelni sem nagyon lehet.

No de attól, hogy az ugyanolyan állapotú betegek „átterelődtek" a szociális ellátásba, ettől nem lett jobb az állapotuk, vagy kevesebb az ápolási, egészségügyi ellátásra irányuló szükségletük, amely ápolási szükségleteket a szociális intézmények sem létszámuk, sem a stáb felkészültsége, sem a dologi, eszközbeli feltételeik híján nem képesek kielégíteni. Ápolniuk (is) kell, pedig erre nem alkalmasak.

Erre csak a „gondozási" feladataik komoly átcsoportosításával képesek reagálni. Az intézményen belüli feladatátrendezésben kulcselem az, hogy ha bármilyen egészségügyi problémát észlelnek (amelyet tehát helyben nem tudnak megoldani), akkor azonnal riasztják a mentőket, hogy a gondozottat vigyék be a kórházba, értelemszerűen a problémának megfelelő akut kezelésre, akut férőhelyre. A szociális szektor folklórja szerint a stáb egy-egy (jellemzően magasabban képzett foglalkoztató vagy mentálhigiénés) nővérének a munkaidejét jelentős arányban leköti a mentődiszpécserekkel való folyamatos kapcsolattartás, hogy akárhogyan is, de érjék el náluk, hogy azonnal küldjék a kocsit, és lehetőleg „jó helyre" szállítsák a lakójukat.

A krónikus osztályok férőhelyeinek, az egészségügy kereteiben végzett tartós gondozás pénzkímélési szándéktól vezérelt leépítése, beszűkítése nemcsak átrendezte (és még kiszámíthatatlanabbá tette) a gondozás feladatainak mibenlétét, a feladatok ellátását, de nyilvánvalóan rontotta a gondozás színvonalát is. Ezen túl, eközben nem biztos, hogy kellően takarékos és hatékony költségátrendezést jelent az egészségügyön belül sem az, ha a csökkentett krónikus ráfordításokat a megnövekedett riasztásokkal, a gyakori betegfelvételi és elbocsátási adminisztrációval, a gyakori felvételi kivizsgálásokkal és akut ellátásokkal igyekeznek „kiváltani". A gondozás színvonalát és a gondozottak jól-létét is bizonyosan rontja az, ha a mentő folyamatosan „pendlizik" a szociális intézmény és a kórház akut osztályai között, és tán nem véletlen, hogy más országok inkább tartanak fenn krónikus ágyakat, hogy nem akut férőhelyeken kezelik az idősek felmerülő egészségi problémáit.[15] Ez a rendszer súlyosbítja az OECD által régóta kritizált problémákat abban, hogy az akut osztály a felvétel indikációjaként megnevezett „betegséget" kezeli csupán, és nem az ezernyi bajjal terhelt (hiszen idős…) beteget, amelyre a folyamatos krónikus ellátás során inkább van mód. Az átrendeződések még áttekinthetetlenebbé teszik az ellátandó gondozási feladatok tartalmát, hiszen a feladatot ellátó szociális intézmények még elvileg sem képesek a „rájuk szakadt" ápolási feladatokat ellátni.

Ami azért felsejlik, az az, hogy a jelenlegi szociális gondozási rendszerben, különösen a bentlakásos ellátásban többféle „gondozási ideál" egyszerre van jelen. Egyrészt fennmaradt az a szociális otthoni, „szegényházi" hagyomány, amely az életkörülmények, az anyagi biztonság és a magány problémáit akarja

14 A vonatkozó szabályozás (1/2000. (I. 7.) SzCsM rendelet, 2. számú melléklete) csak a 200 főnél több idős embert gondozó intézmények esetében írja elő 1 fő orvos foglalkoztatását, 100–200 fő között heti 6, 100 fő alatt heti 4 óra intézetben eltöltendő munkaidőt ír elő az intézménnyel szerződő orvos (leggyakrabban háziorvos) számára.

15 Közismert tény az, hogy Magyarországon sok a kórházi ágy és viszonylag alacsony az orvosi és ápolói szakszemélyzet létszáma. Nem ismerek adatokat, de valószínűsítem azt, hogy az idősek ápolási ellátása helyetti akut ágyakra való „pendliztetése" jelentősen hozzájárul a magas ágyszám fennmaradásához.

orvosolni a gondozás eszközeivel. Másrészt számos idős embernek számos gondozási intézmény egyszerűen társaságot és közös programokat szolgáltat gondozásként. Harmadrészt, az egészségügyből átterhelt nyomás hatására, a korábbi, az eredeti „szociális gondozási" modellel szemben sokaknak az „elfekvők" funkcióját kell ellátni, és ápolással élhetővé tenni a leépülés, a halál előtti utolsó időszakot.

A fenti három különböző „gondozás" – minden hiányával együtt is – különféle módon finanszírozható a gondozás pénzbevételeiből (állami normatíva és más támogatás, térítési díj, egyszeri bekerülési díj). A „szegényház" szállás és koszt szolgáltatása nagyrészt kijön a normatívából, a „társas panzió" wellness-szolgáltatásait magasabb térítési díjakból lehet finanszírozni; az „elfekvő" ápoló-gondozó otthon magas költségen működik, de, bár cinikus ezt belátni, bevételeiben döntő tételt az egyszeri bekerülési díjak jelentenek – minél „gyorsabb a forgás", minél hamarabb halnak meg a súlyos állapotban felvett gondozottak, annál jobban „megy az üzlet". Mindezek az üzleti modellek jellemzően nem tisztán, hanem különféle arányban keveredve érvényesülnek az intézmények gazdálkodásában. A gazdálkodás átláthatóságát nagyban nehezíti az, hogy az egyre jelentősebb arányú egyházi intézmények nagyjából 75%-nyi kiegészítő normatívát is kapnak a más tulajdonú intézményeknek is járó normatíván felül. Összefoglalva: bárha nem is tudjuk, de megalapozottan sejtjük azt, hogy a gondozás tartalmában, a gondozási „koktélok" összerakásában igen jelentősek a szakmai, társadalmi, színvonalbeli eltérések, de e feltételezés „tudása" nyomán még kevésbé tudjuk, hogy hol mi is a feladat, ahogyan azt sem, hogy hol, miért, kit, miképp is kell/kellene gondozni, ellátni.

5. A gondozási problémák uralkodó konceptuális kerete: a hiány

Az idősgondozás szakmai berkeiben a gondozási szektor problémái között a szóba kerülő gondok kimerülnek a legkülönfélébb hiányok felpanaszolásában. Nem kérdéses, hogy a hiányok léte, az „nem afféle vélemény, az tény, tény, tény"… A hiányok egyik legjobb mutatója a várólisták hossza: a bentlakásos intézményekbe várakozók száma majdnem a fele a férőhelyek számának. Hiányt jelez a betöltetlen gondozói álláshelyek növekvő száma, és különösen fájó a bérhiány, a szociális szektor dolgozóinak siralmas, relatív pozíciójában a népgazdasági ágak között a legalacsonyabb, reálértékéből egyre veszítő bérezése. Az alacsony bér a következménye a nominális értéken az elmúlt tíz évben változatlan normatíváknak, a reálértékéből veszítő intézményi közfinanszírozásnak. Mindezeket a hiányokat számszerűen adatolja Gyarmati Andrea (2019) tanulmánya. Ezen túl is „forrásértékű" az, ahogyan Gyarmati a hiány uralkodó narratíváját is rekonstruálja tanulmányaiban, így saját, a szociális területen dolgozókról szóló kutatásában pontosan dokumentálja azt, hogy a területen dolgozók számára mennyire központi kérdés az ágazat forrás-, bér- és létszámhiánya (Gyarmati 2021). S e hiányok az elmúlt évtizedben csak tovább gyarapodtak.

Kornai János (1981) az államszocialista gazdasági berendezkedésről szóló, a hiány általános, rendszerkonstituáló természetét fókuszba állító elemzéseiben a hiány sohasem úgy jelentkezik, hogy „van, amiből kevesebb van, de azért lényegében ugyanúgy működnek a dolgok", hanem úgy, hogy a hiány a rendszer alapvető működési mechanizmusait, cél- és értékrendszereit is átformálja. A szocialista tervgazdaság hiánygazdaságát igencsak hasonlatosnak vélem a jelenkori intézményesült szociális gondozás hiánygazdaságához, annak minden anomáliájával, torzulásával: a dolgok nem úgy működnek, ahogyan azoknak a leírt szabályok, a kimondott szavak alapján működniük kellene. Ennek kimondása semmiképpen sem hízelgő, sőt, tán árulás is a gondozási rendszer irányítói, szolgáltatói számára, akiknek a rendszerbe lojálisan illeszkedve folyamatosan úgy kell viselkedniük és megnyilvánulniuk, mintha ők akkor is szabálykövetők lennének, ha az nem lehetséges. (Ennek egyfajta belátása az, amikor még ki sem mondódnak szabályok és szavak: például a gondozás tartalmáról.)

Az égető hiányokat akárhogyan is, akármilyen kényszermegoldásokkal is, de muszáj pótolni. Ezek a barkácsolt pótmegoldások jellemzően rosszabb, gyakran pocsék minőségűek ahhoz képest, amit pótolni lennének hivatottak. Nemcsak rosszabb minőségűek, hanem gyakran a hiányokat kompenzáló területeken pazarlóak is, hiszen nem arra használják, amire azok eredetileg valók lennének. (Ilyenekre mutattam rá akkor, amikor azt jeleztem, hogy a magány nem túl szerencsés kezelési módja a bármiféle gondozás; vagy hogy a kórházi akut kezelésekre történő ki-be pendlizés rosszabb és költségesebb, mint az olcsóbb krónikus ágyak fenntartása – ahogyan ezt a világon máshol szokás.)

A szocialista hiánygazdaságra emlékeztető sajátosság az, hogy az intézményesült szociális gondozás is kitermeli a maga „második gazdaságát", szürke és fekete foglalkoztatási formáit. Ezek jellemzően kényszermegoldások. Egy részük ma is a múltat megidézően megtűrt – mint a gondozásra szoruló idősek lakásában, bentlakásért és zsebbe fizetett bérért dolgozó „nénik" alkalmazása, de vannak formái, amelyek tiltottak és üldözöttek (mint például a panziók kereskedelmi működéséhez hasonló nyugdíjasházak működtetése). A szürke és fekete formák olykor kimondottan jó minőségű megoldást jelentenek, ám drágák és kiszámíthatatlanok, még a piaci fogyasztóvédelmi normákat sem lehet körükben érvényesíteni.

Ha a rendszeren belüli súrlódások fennakadásokat okoznak, ilyenkor „meg kell kenni" a súrlódó felületeket. Amikor az ember szóba hozza a szociális gondozáson belüli korrupció kérdését (pláne, hogy annyi bizonyított adatunk sincs erről, mint az orvosi hálapénzről), akkor ennek mértéke nem összevethető mindazzal, amit manapság korrupcióként máshol látunk. Az intézményvezetőknek és más döntéshozóknak a bekerülésért, a gondozóknak a számukra nem kötelező feladatellátásért zsebbe, „kenőpénzként" fizetnek a gondozási szektorban – ennek a paralizáló hatása akkor is összemérhető az orvosi hálapénzekkel, ha a szociális területen ezen kenőpénzek fizetése ritkább és kisebb összegű amazoknál.[16]

A hiánygazdaság megkerülhetetlen velejárója, sajátossága az, hogy a dolgok nem úgy működnek, ahogyan azoknak (elvileg) működniük kellene.

6. Az érzékelt hiányok szokásos narratív következménye: áldozatiság és paternalizmus

6.1. A narratíva fogalmának értelmezése

Már eddig is használtam a narratíva manapság divatos és gyakran tisztázatlan fogalmát, most már tán ideje valamiféle definíciót, értelmezést is adnom hozzá. Bár magát a kifejezést nem használták, de a fogalom gyökerei Hegelig (1961 – eredeti: 1806), szociológiai előzményei Berger és Luckmann (1998 – eredeti: 1966) tudásszociológiájáig nyúlnak vissza. Ezek az előzmények arra hívják fel a figyelmet, hogy nem közvetlenül az „objektív" valóságról szólnak az ismereteink, nem a dolgok között látunk meg összefüggéseket, hanem azokról a fogalmakról (és az azok közötti összefüggésekről), amelyeket társadalmi konvenciók a jelenségek megnevezésére és értelmezésére használnak, amelyek révén megkonstruálják a valóságot. A már-már feledésbe merült koncepció – immár narratíva megnevezéssel – a 20. század végén a posztmodern antropológiának és történettudománynak köszönheti nemcsak újjáéledését, hanem általánosan (ámde gyakran tisztázatlanul) használt divattá válását, amelyet később átvett a pszichológia, a szociológia, a politológia, sőt az elmúlt években a közgazdaságtan is. E tudományágakban a narratíva a megélt és elmesélt történetek, emlékek, értelmezések létét valamiképpen a pozitivista módszerekkel feltárt „objektív valóság" logikai ellentéteként (vagy legalábbis

16 A bizonyíthatatlan szóbeszéd szerint gyakran nem is személynek, „zsebbe" fizetik e kenőpénzeket, hanem az intézmény „bizonylatolt bevétele" helyett a fizetési kötelmek egy részét szatelit alapítványoknak, egyházi intézmények esetén a fenntartó egyháznak befizetett „támogatásként" teljesítik ezeket.

azoktól független „kiegészítéseként") értelmeződik. E narratíváknak immár nemcsak az „én", nemcsak a társadalmi valóság megismerésében jelentős a szerepük, hanem – legalábbis sokak számára – az elmesélt és megkonstruált narratívák köré szerveződnek érdekközösségek, identitásközösségek, valamint (különösen populista) politikai pártok és mozgalmak.

Robert Shiller (2020) legújabb narratív közgazdaságtana értelmezésében a narratíva nem csupán a társadalmi és gazdasági valóság megkonstruálása, hanem értékelő és normatív tartalmakkal is bíró szöveg, amely eligazít abban, hogy mi a jó és mi a rossz, hogy mit kell tenni és mit nem szabad tenni – épp e normatív üzenetek követése által válnak válsággá bizonyos időszakban vírusszerűen elterjedő narratívák (Shiller 2020, Harari 2015).[17] Én is ebben a kiterjesztett, valóságkonstruáló és normatív tartalmában használom a narratíva fogalmát – az idősgondozás narratíváira vonatkoztatva.

A narratívák sajátos kölcsönhatásban állnak a tényekkel. Egyrészt, a narratívák tényekre is alapulnak: nyilvánvalóan a „közös tudásként" ismert tényeket mesélik el a maguk szakmai zsargonjában, közösségi nyelvhasználatban, és ezeket a bensőségesen és gyakran belterjesen használt szavakat foglalják elmesélhető keretbe. Ami nincs, arról nincsenek szavak sem; amiről nincs vagy ignorált az ismeret, azt nem lehet narratív keretbe foglalni. Másfelől, a narratíva kijelöli a tények megismerése iránti kíváncsiság, a „belátott nem-tudás" köreit is: az az érdekes, az a kíváncsiságot gerjesztő, még nem-ismert, de megismerendő tény, ami a narratívát teljesebbé, megalapozottabbá képes tenni. A többi tény, az nincs vagy nem érdekes…

Hasonlók elmondhatók a narratívák normatív tartalmairól is. A használt nyelv, az adott nyelven elmesélhető tartalmak nemcsak a leírások és értelmezések lehetséges köreit jelölik ki, hanem legalábbis utalnak az elmondott sztorik előfeltevéseire is, és ugyancsak jelzik az elmesélt tartalmak normatív következményeit is mindarról, hogy ki és mi a jó és ki és mi a rossz; mi az, amit szabad és kell, és mi az, amit tilos. Ennek a szakmai/hivatásrendi kohéziót teremtő, közösségi összetartozást erősítő narratívának a megtagadása, az némiképp a szakma, a közösség cserbenhagyása és megtagadása is. Ezt próbálták meg velem (nem durván, barátian, de) érzékeltetni azok a kollégáim, akik „árulásnak" titulálták azt, hogy elhagyom a szakma konvencionális narratív kereteit. Az „árulás" a felszínen az uralkodó narratíva, kevésbé annak leíró és értelmező, mint inkább kohéziót erősítő és normatív kereteitől való eltávolodás, ami mélyebben az adott közeg, a „brancs" cserbenhagyására, elárulására is utal.

De ha már felidéztem a narratíva – legalábbis a saját értelmezésem szerinti – előtörténetét, akkor afféle régimódias szociológusként érdemes felidéznem Bergerék (Berger–Luckmann 1998) következtetését is, akik számára e nyelvi fogalmi konstrukciók is gyakran többek a világ megkonstruálásánál, számukra a fogalmak gyakran fals mítoszokat (mai szavakkal: narratívákat és hiteket) is konstruálnak, amely mítoszok legalább annyira elleplezik a valóságot, mint amennyire kifejezik azt. Emiatt Bergerék szociológiai „programja", követendő tudományetikai normája az a „kritikai" szociológia, amely a mítoszok fátyla alá is bekukkant, amelyik a leplek alatti valóságot is feltárja, ennyiben demisztifikálja a valóság mítoszait. Nos, e demisztifikáló programot is igyekszem régimódiasan követni akkor, amikor a fentebb értelmezett idősgondozási narratívákat elemzem.

17 Shillernek ezen, a valóság konstruálásán túlmutató, normatív és koordinatív funkciókkal felruházott narratívafogalma majdnem ugyanazt jelenti, mint Harari (2015) általánosító, az istenhitnél sokkal szélesebb körre értelmezett „vallás" fogalma.

6.2. Az áldozati narratíva

Az áldozati narratívák alapvető közös sajátossága nem a kollektív identitásképző mondandójuk tartalma, hanem a narratívát beszélők közös áldozati pozíciója. Ez az áldozati pozícióból való történetmesélés nem az idősellátásban dolgozók kollektív tudatformálására jellemző sajátosság, ez a magyar történelmi és politikai identitások tán legalapvetőbb sajátossága.[18]

Ezen áldozati beszédmódnak, narratívának a legfontosabb sajátossága a *„balsors, akit régen tép”,* a hatalmak és ellenségek által leigázott, megnyomorított helyzet érzékeltetése, az ebből fakadó tehetetlenség megszenvedése. Az áldozat nem cselekvő „ágens”, hanem elszenvedője mások gonosz, alantas ármányainak és cselszövéseinek. Ugyanakkor a hazai identitások kifejtéséhez használatos áldozati narratívák nem a buta, átvert „lúzer” áldozati pozícióból szólnak, hanem jellemzően a mártíromság tragikus áldozati helyzetéből – amely azonnal valamiféle erkölcsi fensőbbségtudattal ruházza fel magát a beszélőt mint áldozatot (Balog 2015). Ez jellemzi a szociális szakmákban és különösen a szociális gondozási területen dolgozók szakmai identitását is. Amely sémában nem az amúgy tényleg létező túlszabályozott bürokratikus szabályozás játssza el az áldozattá tevő „gonosz hatalom” szerepét – a túlszabályozott bürokráciához való viszony inkább lojális, hiszen e bürokratikus elvárások teljesítése akkor is belátható és kielégíthető, sőt, emelkedett szolgálatként is megélhető, ha a gondozás szakmai tartalmai és normái tisztázatlanok. Az áldozati narratíva, a mártíromság erkölcsileg emelkedett, ámde fizikailag megnyomorított pozíciója a hiányból, a hiány rendszert konstituáló hatalmából eredeztethető. Abból, hogy a gondozási területen dolgozók kizsigerelt, kizsákmányolt áldozatként élik meg munkájukat, ebből a pozícióból mesélik el szakmai feladataikat és gondjaikat: nincs bér, nincs elég ember, egyre több a munka, és egyre kevesebb az elismerés mind a bürokratikus irányítók, mind az egyre zsörtölődőbb gondozottak részéről.

Ez a narratíva a problémák megoldásának irányát is evidensen kijelöli: a hiányokat pótolni, de legalábbis enyhíteni kell. „Árulásaim” újabb felvonásai e felfogáshoz köthetők: én nem gondolom azt, hogy egy alapjaiban félrecsúszott rendszer szisztematikus és strukturális problémái ennek az inadekvát szisztéma hiányainak kipótlásával megoldhatók lennének. Bármennyire is kiismert, megszokott, „belakott” e rendszer a benne dolgozók számára, pusztán a paraméterek megnövelése a rendszer paradigmáinak változtatása nélkül nem segíthet az alapvető problémák enyhítésében.[19] Másrészt nem gondolom azt sem, hogy a gondozási szakma uralkodó narratíváját meghatározó áldozati pozíció, annak mártírként önfelmentett tehetetlensége konstruktív magatartás volna bármilyen probléma, akár a hiány „parametrikus” pótlásának orvoslására is. Változás csak akkor történhet, ha valakik, a rendszer szereplői változtatnak, ha a passzív és tehetetlenségre kárhoztatott áldozatiság helyett cselekvő ágensekként azonosítják magukat. Ezzel egyáltalán nem azt akarnám mondani, hogy a „hős”, vagy a „fejjel a falnak menés” stratégiáját várnám el, de azt igen, hogy cselekvő szereplőként legalább a falakig el kellene jutni. Hogy korábbi példámon illusztráljam: nem, bizonyosan nem lesz több pénz attól, ha a tartósan ágyban fekvők lábujjáról olykor levágják a megnőtt, meggyűlt körmöket. Azt azonban bizonyosan gondolom, hogy egyrészt ezt nem tiltja semmilyen szabály és finanszírozási korlát; másrészt, hogy

18 Ezt a témát járja körül a *Korall* folyóirat 2015-ben megjelent Áldozatnarratívák című tematikus száma, mely számból különösen Balog László Levente (2015) debreceni politológus kollégámnak a magyar nemzeti áldozatnarratíva változásaival foglalkozó kiváló cikkének szellemét követem itt.

19 Mivel a szemléletváltás vagy a reform fogalma meglehetősen kompromittálódott az elmúlt évtizedek politikai/közpolitikai gyakorlatában, ezért szívesen veszem át a társadalombiztosítási (nyugdíj és egészségügyi) szakemberek nyelvhasználatát, akik meg szokták különböztetni a pusztán a mértékeket átíró „parametrikus” változtatásokat a rendszer belső logikáját átrendező, tartalmi módosulásokat is jelentő „paradigmatikus” változásoktól. A paradigmatikus változtatás nem jelenti a korábbi rendszer felszámolását, de alkotóelemeinek újrarendezését, szerkezeti módosítását igen.

ha ez a gondozás szempontjából fontos, netán másnál fontosabb feladat, mert így fel tud kelni legalább egy kis időre a gondozott anélkül, hogy összecsuklana a lába fájdalmaitól, akkor cselekvő ágensként ezt tán ki lehetne próbálni. Akár más, kevésbé fontos, rituális feladat elhanyagolása árán is.

6.3. A paternalizmus sorsszerűségének narratívája

Külföldi tanulmányútjaim során, amikor idősek gondozását végző intézményeket is meglátogattam, akkor nem az elhelyezés és a körülmények gazdagsága volt az, ami leginkább fejbekólintott. Volt egy azonnal szembeötlő körülmény, amely sokkolt, amelyet itthon nem ismertem: a parkoló. Amelyet nagyrészt nem a dolgozók autói foglaltak el (a dolgozók inkább biciklivel jártak) – hanem a gondozottaké. Ilyen nincsen! Ez sokáig nem fért a fejembe. Pedig de, a még vezetésre képes gondozottak olykor beültek öreg, még önálló életükben vett és megszokott autóikba, szóltak, hogy hova mennek és mikorra érnek vissza – majd úgy öregesen, óvatosan, lassan, a távirányítóikkal kinyitották a kaput és elhajtottak. Vásárolni, meglátogatni rokonaikat vagy barátaikat, vagy éppen egy múzeumba, moziba.[20]

Később a „gondozottak kocsija" problematikát a szociálpolitika, a szociális munka és gondozás emelkedettebb nyelvén is meg tudtam magamnak fogalmazni.

Általánosságban és első körben úgy tudnám ezt megmagyarázni, hogy a szociálpolitikában kulcskoncepcióvá vált *„empowerment"* fogalmát az angol anyanyelvű szociális szakma eléggé primitíven szokta értelmezni: mindenkinek addig van hatalma, ameddig választhat a lehetőségek között, ameddig dönthet a dolgairól. A választási és döntési lehetőségek biztosítása nem pazarló luxus, e feltétel teljesítése a szociális segítés „képessé tevő" missziójának fundamentuma. A tankönyvek szerint a szociális gondozás „segítést", „rásegítést" jelent ahhoz, hogy a gondozott minél autonómabb módon, minél teljesebben képes legyen élni a saját, önrendelkező életét – és ami nem megy neki egyedül, amihez segítség kell, amiben akadályozva van, a saját döntése szerint fontos dolgainak megvalósításában, hát abban segíteni kell neki. Durván, együgyűen és primitíven: ez maga a gondozás. Amelynek része az, hogy abban is lehet és kell neki segíteni, hogy minél tovább, minél több ügyben maga választhasson és maga dönthessen. Hogy akar-e moziba menni, kivel, mit akar megnézni, és ha döntött, akkor könnyen, kényelmesen, minden felhajtás nélkül jusson el a moziba. Ebből a nézőpontból már nem a gondozottak autói tekinthetők sokkolónak, hanem a hazai idősgondozásnak az ügyfelek választásait negligáló, sorsszerűen paternalista értelmező kerete és normatív narratívája – nemcsak az idősek, hanem a fogyatékossággal élők vagy állami gondoskodásban élő gyerekek és fiatalok esetében is, sőt, a szociális munka szinte valamennyi területén.

A paternalizmus autoriter hatalomgyakorlást ír le, amelyet az különböztet meg más autoriter formáktól, hogy itt a kontrollok és direktívák előadásmódja valamiféle intim, családias, a maga módján még olykor szeretetteljesnek is tűnő atyai-atyáskodó hatalomgyakorlás. Ne szépítsük: maga a gondozás, a gondoskodás már fogalmilag is paternalista. (Idegen nyelven is, a „*care*" is az angolul.) Eszembe nem jutna feltételezni e paternalizmusban semmiféle gonoszságot, rosszindulatot, a segítőkészség és „melegszívűség" hiányát az idősgondozás területén sem. Ha ezzel együtt a paternalista szellem „önkényuralmi" jellegének jelenlétét akarnám igazolni, akkor egyrészt a vonatkozó jogszabályok (mindenekelőtt az évente többször módosított, 1993. évi Szociális Törvény és a hozzá csatlakozó, még többször módosított 1/2000. rendelet) szövegeit elemezném.

20 Be kell valljam, nekem hasonló sokk volt az, hogy több városban a házi gondozás „kiegészítő ellátása" a taxiutalvány. Bécsben ezt úgy magyarázták meg, hogy ha az elmúlt 50 évben a gondozott minden hónap második keddjén 4 órától együtt pletykálkodott egy kávéházban a barátnőivel, akkor fontos, hogy ezt addig folytathassa, addig élhesse ebben is a normális életét, ameddig csak lehet.

Előbb igazolnám azt a sejtésemet, hogy a kötelmek jelentős hányada az intézményeknek az igazgatás felé megteendő kötelességét rögzíti és nem a gondozottak ellátására vonatkozó normákat. Majd megszámolnám azt, hogy az adminisztratív, hivatalos kötelmeket kivéve, a követendő szabályok és előírások mekkora része ír elő a gondozóknak a gondozottak felé teljesítendő kötelmeket, és mekkora hányadban írja elő a gondozottak kötelességeit. Erős a gyanúm, hogy sokkal több szabály vonatkozik a gondozottakra, hogy garanciális, normatív erejű szabályok nem kötik a gondozók és intézményeik kötelmeit a gondozottak felé. Még súlyosabb aránytalanságokat sejtek abban, hogy a gondozási viszonyban melyik félnek milyen következményekkel kell számolnia akkor, ha a rájuk vonatkozó jogi szövegben rögzített kötelességeket nem teljesítik. A gondozottakra vonatkozó szabályok be nem tartása (házirend megsértése, térítési díj nem fizetése stb.) kodifikált szankciókat, akár a gondozásból való kizárást is maga után vonhatja – míg a gondozók számára (igaz, nem egyértelmű és normatív tartalommal, némi rugalmas dodonaisággal) megfogalmazott kötelmeknek nemhogy a szankcióit (pl. kártérítési kötelezettségét), de még a panaszok elbírálásának útját sem igazán szabályozza a jog.

Az interneten hozzáférhető tucatnyi intézményi házirend elolvasása nyomán úgy vélem, hogy a fenti aránytalanság még torzultabb a belső szabályok világában, mint a jogi anyagokban.[21] A bentlakásos intézmények házirendjei elvétve és leginkább feltételes módban („nyújthat”, a „lehetőségek szerint” stb.), korlátozott terjedelemben (koszt, kvártély, gyógyszer, tisztaság stb.) fogalmaznak meg az intézmény által teljesítendő kötelmeket. Ezeken túl a gondozottak számára kötelezően előírt diktátumok gyűjteményei, amely diktátumok megsértésének szankcióit is taglalják a házirendek. E diktátumok és jogkorlátozások indokoltak lehetnek döntésképtelen, cselekvőképtelen gondozottak esetében,[22] ám mivel az idősek gondozási intézményeiben kicsi a gyámoltak aránya, így összességében nehezen lenne megmagyarázható e kötelezések köre. Merthogy a házirendek szerint a gondozottak akkor kelnek, akkor esznek, akkor és úgy töltik „szabadidejüket”, azokkal a speciális indokokkal akkor és úgy hagyhatják el az intézményt, ahogyan azt a házirend előírja számukra.

Ha valaki a gondozás igénybevételét elfogadja – akkor azzal lényegében lemond jogairól, szabadságáról, azzal magára nézvést elfogadja a gondozási intézmények uralmát.[23] Ennek talán az egyik eklatáns példája a térítési díjak esete. A 3. táblázat Gyarmati (2019) adatai alapján a leggyakrabban előforduló, a szabályozás által elkülönített szociális gondozási szolgáltatások térítési díjainak mértékét foglalja össze.

3. táblázat. Térítési díjak maximális mértéke a Szociális Törvény alapján

Idősellátási szolgáltatás	Térítési díj mértéke
Falu- és tanyagondnoki szolgálat	Nincs
Szociális étkeztetés	A sajátjogú jövedelem max. 30%-a
Házi segítségnyújtás	A sajátjogú jövedelem max. 25%-a
Nappali ellátás (Idősek klubja)	A sajátjogú jövedelem max. 15%-a
Átmeneti elhelyezés, gondozóház	A sajátjogú jövedelem max. 60%-a
Idősek otthona (tartós elhelyezés)	A sajátjogú jövedelem max. 80%-a, valamint az intézmény fenntartója által meghatározott belépési hozzájárulás (nincs törvényi limit)

Forrás: Szociális Törvény, 1/2000 SZCSM rendelet, idézi: Gyarmati 2019

21 Megdöbbentő, hogy a ma elérhető belső működési rendek és házirendek mennyire nem változtak azóta, hogy Horváth Ágota (1988) a ’80-as évek közepén vizsgálta e kérdést, hogy ebben a tekintetben mennyire „megállt az idő”, hogy mennyire időtállók egykori kollégám kiváló elemzései.

22 A jogkorlátozást, jogi értelemben vett cselekvőképtelenséget a gyámság jogintézménye írja körül. Manapság a fogyatékosellátások kapcsán előtérbe került elemzések szerint, indokolatlan kiterjedtséggel és mélységgel. A problémát a Hoffman István által vezetett „Nagykorúak cselekvőképességének korlátozása” című kutatás vizsgálta (Hoffmann et al. 2020).

23 A gondozás hatalmi aspektusairól Michel Foucault (1990, 2004) elméletei az irányadók.

Nem is az a térítési díjak legfőbb furcsasága, hogy a közszolgáltatások körében leginkább, legmagasabb összegekkel a szociális szektorban van jelen ez a fizetési kötelezettség, hanem az, hogy e díjak nem piaci vásárlás kereteiben a szolgáltatás értékarányos ellentételezései, a fizetéssel nem a „vevő" határozza meg, hogy az adott áron mit vesz meg. Ez inkább az adókra emlékeztető fizetési kötelemre hasonlít, amit vállalnia kell annak, aki aláveti magát a gondozási hatalomnak. A díjak mértékének különbségei nem igazán a szolgáltatások értékének eltéréseit fejezik ki: nem a „fogyasztott" szolgáltatások mennyiségéhez és minőségéhez igazodnak, a térítési díj nem „piaci ár". A térítési díj mértéke a gondozott jövedelme arányában kerül megállapításra, a gondozott a jövedelmének adott arányáról fizetési kötelemként lemond a gondozási intézmény javára. Az adókhoz hasonlóan, a be nem fizetett térítési díjak behajthatók, a gondozott tulajdonára terhelhetők.

A hazai szociális szakma érzékeli azt, hogy paternalisztikus szakmai berendezkedése idejétmúlt, poros eszméken alapszik az *„enpowerment"* új irányaihoz képest. Mégis ezt az idejétmúlt, a szocializmus időszakából folyamatosan ismerős eszmét és berendezkedést kritika nélkül tudomásul veszi – a hiányra való hivatkozással. A szolgáltató paternalista hatalmával szemben a fogyasztó döntési, választási lehetősége a gondozott nagyobb hatalmát is jelenti. A paternalista szemlélet fennmaradásához nagyban hozzájárul az a racionálisnak tűnő narratíva: hogy hiányok mellett a választás lehetősége pazarló luxus, hogy a párhuzamos, választható lehetőségek felkínálására a hiányok szorításában nincsen sem lehetőség, sem szükség. Emiatt nem reális alternatíva új módszerek és eszközök kipróbálása sem, hiszen azok is csak a kínálatot bővítő luxust jelentenék. Nem is kell, nem is érdemes a régről felgyülemlett problémák alternatív megoldásaival sem küzdeni: örüljünk, ha bárhogyan, akárhogyan is, de „eldöcög a szekér". A létező gondozási rezsimben a mindenütt jelenlevő hiány nemcsak nyűg és gond, hanem a régi, begyöpösödött gyakorlatok kiváltását, de még csak korrekcióját is nélkülözhetővé tevő narratív hivatkozási alap. (Amely paternalista szakmai apológiával én speciel nem értek egyet, de ez is csak egy újabb „árulás".)

7. Nem feltétlenül a múlt problémáinak megoldására kiépült mai rendszer hiányainak a pótlása a megoldás...

A hiány és a paternalizmus fentebb vázolt uralkodó narratívája „nem lát ki" a rendszer jelenlegi kereteiből. Nem látja általában az idősek helyzetét, akiknek nagy része semmilyen segítséget nem kap gondozásként, akik a rendszeren belülről nézve „valahogyan csak elvannak". E semmit sem kapó többség létének felvetése tán „árulásom" leginkább elmarasztalt esete, hisz nélkülük is égető a hiány… Még mielőtt bárki legyintene arra, hogy én itt az állami pénzből finanszírozott, intézményi szabályozás hatálya alá tartozó gondozás adatait nézem csupán, amely értelemszerűen nem vonatkozik azokra, akiknek akadályozottságát, életének menedzselésében mutatkozó nehézségeit úgyis megoldja a család, a környezet – az téved.

A European Social Survey adatai szerint (Verbakel et al. 2017, idézi: Gyarmati 2019) az Unióban Magyarországon a legalacsonyabb azoknak az aránya, akik családtagjukat, rokonukat, közeli ismerősüket informálisan gondozzák –azaz, nálunk a legalacsonyabb azoknak az idős embereknek az aránya, akik bármiféle informális (családi) gondozásban részesülnek. Meghaladná e dolgozat lehetőségeit ezen adatok értelmezése,[24] így az informális gondozás alacsony szintjének a kicsi lakásméretekkel való összefüggése (nem lehet odaköltözni a gondozandóhoz, még csak ott aludni sem feltétlenül), vagy annak mérlegelése, hogy a családtagok, rokonok által fizetetlenül végzett, a nemzetközi összehasonlító elemzésekben informális gondozásként tárgyalt

24 Az informális gondozás kérdésében szintén csekély az ismeretünk, pedig a nemzetközi adatok alapján érdekes kérdéseket lehetne felvetni arról, hogy az intenzív (heti 11 órát meghaladó) gondozásban kisebb az elmaradásunk, hogy az informális gondozásban jelentős a női többlet, vagy hogy a diplomások kevésbé gondozzák idős hozzátartozóikat, mint az alacsonyabb végzettségűek.

gyakorlatot mennyire fedi át vagy mennyire váltja ki, helyettesíti a bejárónők és az ott alvó „nénik" vélhetően magas fekete (informális?) foglalkoztatása.

Ami azonban bizonyosnak látszik, az az, hogy új eszközök és források bevonása nélkül nem találhatunk megoldást az idősödési válságnak arra a tényezőjére, hogy a mai idősek túlnyomó többsége semmilyen segítséget sem kap. A számuk pedig nő: a ma 70 év alatti „Ratkósok" be fognak öregedni a segítségre, gondozásra szoruló nagyon idősek közé.

Itt nincs lehetőségem valamiféle konzisztens társadalmi stratégia kidolgozásának felvázolására arról, hogy milyen új forrásokkal és eljárásokkal lehetne javítani a ma is létező idősellátási formák igazságosságán és hatékonyságán, vagy hogy milyen új komponensek bővíthetnék az idősellátás forrásait és kapacitásait. Leginkább és legfeljebb csupán néhány ötletet tudok „feldobni" itt e kérdés kapcsán.

Eléggé nyilvánvaló lépés lenne a mostani, a gondozási rendszer mindenütt felbukkanó hiányaiból fakadó pazarlások csökkentése. Ennek egyik eleme lehetne az, hogy ha az idősek életvezetési gondjait pénzzel is enyhíteni lehet, ott nem érdemes az igen magas foglalkoztatási költségű, intenzív munkaerő-felhasználású gondozással orvosolni a gondokat. Olcsóbb és tán célravezetőbb is lenne az anyagi gondjaiktól szorongó, háztartásukban egyedül élő idős embereknek lakhatási támogatást nyújtani és nem intézményben elhelyezni őket.[25] Ugyancsak sokat segíthetne az önálló otthoni életet könnyebbé és kényelmesebbé tevő lakásfelszerelési eszközöknek (például a zuhany falára szerelhető, lehajtható műanyagszékek, amelyeken ülve is lehet „szédülésmentesen" zuhanyozni) vagy olcsó és célszerűen „lebutított" technikai eszközöknek (nem okos mobiltelefonok, alacsony teljesítményű, de videókapcsolatra alkalmas számítógépek, „lebutított", a hangerő szabályozásán kívül csak a beállított csatornák váltására képes TV-távirányítók stb.) beszerzését és díját a gyógyászati segédeszközökhöz hasonló konstrukcióban államilag támogatni.

A takarékosságot és ezzel együtt a kapacitások több ember számára való elérhetőségét javítaná a „túlgondozási" hatások[26] visszafogása: az, ha a gondozási feladatok specifikálva lennének és nem a „mindent vagy semmit" opciók között lehetne választani. Az ügyfelek választási lehetősége minimális szinten ma is megvalósul a heti néhány órás házi gondozás esetében, de alig érhető tetten a költségesebb bentlakásos gondozást nyújtó intézményekben. (Nem lehet például csak panziós jellegű, társaságban lakás „védett és biztonságos" lehetőségét választani, csak együtt a komplett gondozással). Az ügyfelek választási lehetőségének bővítése amúgy is az ügyfelek elégedettségét, ezen keresztül a szolgáltatás minőségét, annak érzetét javítaná.

A gondozási feladatok specifikálása is javítaná nemcsak a takarékosságot, hanem a gondozás színvonalát is. Szakmai sztenderdek rögzíthetnék azt, hogy milyen egészségügyi és élethelyzetben mit is kell elvégezni gondozásként, és a részletezett feladatok közül a gondozott is kiválasztaná azt, amire szüksége/igénye van. Ilyen specifikációk alapján lehetne észszerűen rendezni a krónikus egészségügyi ellátás és a szociális gondozás közötti munkamegosztást; sőt, kizárólag az efféle specifikáció alapján lehetne összehangolni, esetleg integrálni is a két terület feladatait (Bhattacharyya et al. 2020).

25 Az intézményi elhelyezést többnyire maga az elhelyezést kérő (olykor a családtagjai, igen ritkán a háziorvosa) kezdeményezi, de a kérelmet részben az intézményeket fenntartó állami és nem állami szervek, döntő súllyal pedig maguk a szolgáltató intézmények bírálják el, azaz: gyakorlatilag ők döntenek arról, hogy kit vesznek gondozásba.

26 A gondozás olykori *„over-protective"* tulajdonságának a hazai szakirodalomban nem túl gyakran használt szó szerinti fordítása a „túlgondozás". Azt fejezi ki, hogy a gondozás olykor olyan tartalmakat is magába foglal, amire a gondozottnak semmi szüksége nincsen, képes lenne azt maga is megoldani. Ez a túlgondozás nem csupán pazarlás, de a gondozás szakmai tartalmának minőségrontását is jelenti: ha az idős emberek kevésbé látják el a maguk körüli teendőiket annál, mint amennyire erre képesek, akkor ez a leépülésüket gyorsítja.

A ma is létező szolgáltatási tartalmak rugalmasabbá tételéhez jelentős deregulázásra is szükség lenne. Illúzió azt hinni, hogy központosított, bürokratikus direktívákban lehet részleteiben szabályozni azt, hogy ki mit kaphat (kinek mit kell kapnia). Kompetens szakembereknek kellene tekinteni a gondozási intézmények, szervezetek vezetőit, akiket nem „rövid pórázon kell rángatni", hanem – az utólagos, a közpénz költése esetén kötelező, a döntéseket rekonstruálni, ellenőrizni képes, elszámolható és transzparens bizonylatolás, dokumentálási és könyvelési kötelezettségek mellett – felelős döntésekre kell felhatalmazni és késztetni annak érdekében, hogy a rájuk bízott erőforrásokat jól, takarékosan, igazságosan osszák be és jól gazdálkodjanak a rájuk bízott lehetőségekkel.

Ehhez persze nyilvánvalóan szükség lenne a dokumentálási tartalmak újragondolására, az adminisztráció észszerűsítésére is. „Könyvelni" kellene a jelenlegi inputok mellett azt, hogy kiket is gondoznak, milyen kiválasztási és elbírálási szempontok szerint gondozzák a szolgáltatásaik igénybevevőit, fogyasztóit, de az inputokon túl az elvégzett munkát is *(output)*, és az elért eredményeket, hatásokat is *(outcome).* Az önálló döntéseket is jelentő, a helyzet tárgyszerű átlátására építő „menedzselés" nem biztos, hogy kevesebb adminisztrációs teherrel jár a bürokratikus papírmunkához képest – de bizonyosan javítani képes a gondozás hatékonyságán és igazságos elosztásán, valamint módot ad a felmerülő működési problémák feltárására, megbeszélésére, korrigálására és végső soron persze akár a mulasztások szankcionálására is.

Pusztán a jelenlegi kapacitások rugalmasabb felhasználása, még a pénzbeli és (dologi, nem szolgáltatásjellegű) természetbeni támogatások bővítésével sem képes a ma semmiféle támogatást nem kapó 90%-nyi 65 év feletti igényeinek megfelelő bővülést elérni. De bizonyosan nem csupán jelentős kapacitásbővítést, hanem az ügyfelek választási lehetőségeinek bővülését is jelentené a piaci és civil szereplők intenzívebb részvétele a gondozásban. Ennek minimális adminisztratív előfeltétele a működési engedélyeztetés és az állami támogatás kettéválasztása. Ma ugyanis az a helyzet, hogy aki rendelkezik működési engedéllyel, az automatikusan az állami támogatás igénybevételére is jogosult. A (szabályozott) piac bővülése automatikusan a választás lehetőségeinek, a fogyasztó hatalmának a bővülésével is járna, ám ehhez a jelenlegitől eltérő szellemű igazgatási adminisztrációra is szükség lenne. A gondozási piac nyilvánvalóan nem jelentheti a „lovak közé dobott gyeplőt", ennek megteremtéséhez a piacszabályozás és a fogyasztóvédelem legalább olyan szintű megteremtésére van szükség, mint ami, mondjuk a kereskedelem vagy a vendéglátás piacszabályozása területén létezik. Sőt, mivel a gondozás területén a fogyasztók kiszolgáltatottsága, a „piaci aszimmetria" erősebb, mint a legtöbb piaci szolgáltatási területen, annál még szofisztikáltabb piacszabályozásra és felügyeletre is szükség lehet.

A piaci szabályozási környezetben természetesen mód nyílhatna nemcsak a jelenlegi „gondozási feketepiac" kifehérítésére, hanem legális bővítésére, sőt akár adókedvezményekkel, részleges állami támogatására is. Feltehetően számos önkéntes és civil segítőt mobilizálhatna pusztán az, ha a mai önkéntesség szabályai szerint a segítők indokolt költségei (pl. utazási) adómentesen megtéríthetőek lennének.

Végül a gondozásban aktív társadalmi szereplők körének bővítése együtt járhatna a laikus, professzionális normákkal nem körülbástyázott, akár szervezeti keretek nélküli, „szomszédsági" segítségnyújtás bővítésére is. Végtére is ahhoz, hogy valaki rányissa az idős emberekre az ajtót egy köszönésre, egy beszélgetésre, esetleg még egy tányér levest is áthozva „kóstolónak" – ehhez nem kell se szervezet, se szakmai felkészültség, csak egy kis odafigyelés. Ilyen „szomszédsági", laikus segítségnyújtás elszórtan bár, de megjelent különféle közösségfejlesztési projektekben, gyakran aktívak ebben az egyházak (külön tanulmányt érdemelne, de különösen a „szektajellegű", hivatalos formában akár el sem ismert kisegyházak) – ám „lokális" példájuk egyelőre, legalábbis társadalmi léptékben nem érzékelhető.

8. Amiről meg azt sem tudjuk, hogy mit nem tudunk…

Fenti, némiképp technokrata és közpolitikai jellegű ötletelésemben egy súlyos csalást követtem el. Úgy tettem, mintha evidensen létező társadalmi és közpolitikai cél lenne az, hogy az önmaguk ellátására nem vagy csak korlátozottan, nehézségekkel képes időseket „gondozni kell". Ám a „segítő magánattitűd" akkor sem jelent társadalmi vagy politikai attitűdöt, ha sokan, akár a társadalom többsége is így gondolkodik. Sőt, a társadalmi és politikai gondolkodásmód a régmúlt időkig visszanyúlóan ennek inkább az ellenkezője.

A premodern társadalmaknak igencsak embertelen emberképük volt az idősekről, arról a kevésről, akik egyáltalán megérték az időskort. Jobb esetben tudomást sem vettek arról, hogy közösségük idős tagjai a korral leépülnek, képességeik csökkennek, és ugyanolyan aktivitást vártak el tőlük, mint mindenki mástól, a fiatalabbaktól. Rosszabb esetben, és különösen, ha a közösség éhezésben, nyomorban szenvedett – akkor igencsak durva és kegyetlen bánásmód jutott az időseknek. William Graham Sumner népszokásokról szóló könyve Magzatelhajtás, csecsemőgyilkosság, az öregek megölése című fejezetében (1978:455–489) számos példát hoz arra, hogy a primitív népek egyszerűen meggyilkolták a terhessé vált, haszontalan öregeket. És nem sokkal finomabb megoldás az sem, ahogyan Sántha Ferenc (a 20. század második felében írt) Sokan voltunk című novellájában az idős nagyapát öngyilkosságra késztetik, hogy „felmenjen a Büdösbe" (Sántha1974).

Bár a primitív barbárság mint megengedett társadalmi viszony később enyhült az idősekkel szemben, de az idősekhez társadalmi és politikai szinten „haszontalan koloncként" való viszonyulás tovább él: a modernitásban is fennmaradt, így leképződött a szociológiai és statisztikai gondolatvilág előfeltevéseire is. A szociológia rétegződés- és struktúraelméleteiben az emberek társadalmi státuszát, jogállását, rangját és értékét a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely határozza meg – és így, akik koruk, egészségi állapotuk miatt kiesnek a munkamegosztás struktúrájából, azok ezzel státuszukat is elveszítik. Az idősekből így a statisztika kategóriái szerint haszontalan, csak gondot jelentő „eltartott" lesz. Akkor is, ha az eltartottságba a haszontalanságot és értéktelenséget csak hallgatólag értik bele. A barbár kegyetlenséggel szemben az eltartottság mégiscsak kifejez valamiféle társadalmi helyet: az eltartott nyugdíjat és idősellátást kap, paternalistán „el van tartva", akkor is gondoskodunk róluk, ha cselekvő szerepet nem tulajdonítunk nekik.

Ebben az eltartotti koncepcionális keretben az jelent gondot, ha valaki sokáig él, ha az „eltartásuk" nemcsak azért költségesebb, mert nagyon idősen drága ápolásra és gondozásra szorulnak, hanem egyszerűen azért is, mert sokáig élnek, hosszú időn keresztül el kell tartani őket. Akik hamar meghalnak, másoknál fiatalabb korban élik fel egészségüket, ebben az értelemben fiatalabban öregszenek, és akik „megteszik azt a szívességet" a társadalomnak, hogy az idősödés életkorhoz kötött társadalmi konvenciói szerint nem kell őket eltartani emiatt, azok a korai haláluk ellenére sem jelentenek a társadalom érzékelése szerinti „idősödési" gondot. Mintha ők nem is öregednének meg a haláluk előtt (pláne, ha ők képzetlenek, alacsony a státuszuk, gyenge a politikai hangjuk és érdekérvényesítő képességük)… Mintha nem a korai halál jelentene gondot – hanem a tisztes időskorban eljövő halál, amely elérkezéséig hosszú ideig kell gondozni az idős embereket.

Két ügyben bírnak az idősek a státuszvesztésük ellenére bármiféle társadalmi és gazdasági jelentőséggel. Egyrészt akkor, amikor a gondoskodó nyugdíjrendszereknek a létszámnövekedéssel együtt hála, de növekvő vásárlóerőt, fogyasztói hatalmat tulajdonítunk nekik. Ez a vásárlóerő különféle jelentőséggel bír különböző szektorokban, például a turizmuson belül a szezonon kívüli, vagy a gyógyturizmus nem létezne akkor, ha az idősek nem utaznának, legalább akkor, amikor az olcsóbb. A másik tényező szintén összefügg az idősek létszámának és lakosságon belüli arányának növekedésével, ez pedig a növekvő szavazati befolyásuk, „választói hatalmuk" – sokak szerint túl nagy hatalmuk. Emiatt az idősek ellátásának, gondozásának a kérdése akkor válik társadalmi és

politikai üggyé, amikor választások következnek, amikor számít és kell a szavazatuk. Ehhez a szavazatnyeréshez ígéretek, gyakran ígérgetések kellenek. A választások után a nyugdíj és az idősgondozás, éppúgy, mint maguk az idősek is, leginkább csak gond és teher, gyakorta csak a költségvetési pénzek elvonásának és megszorításának „terepévé" rendeződik vissza.

Szóval az egész témát a leginkább alapjaiban érintő kérdés az, hogy miért is volna szükségük a haszonelvűségre épülő modernitás társadalmainak az idősekre. Miért is akarjuk/akarnánk gondozni az időseket? Miért is ne akarnánk e gondot a lehető legolcsóbban és legegyszerűbben, a társadalmi hasznok legkisebb veszteségeivel megúszni? Miért is kellene azon problémázni, hogy miképpen lehetne az idősek léte legitim, értékeket hordozó, fontos tartozéka a társadalmi létnek? – Be kell valljam, hogy ezekre a kérdésekre nem tudom a választ – még a kérdéseket sem tudom jól feltenni. Mintha maga az idősödés ténye lenne az, ami, ha nem is konkrét tartalmaiban, de legalább a társadalmi többség szorongásaiban valamiféle választ követelne: No, de mi lesz, ha mint mindenki más, én is megöregszem? (Davis–Scherz 2020, 2021).[27] Ez a szorongás azonban nem jutott el addig a józan és racionális kérdésfeltevésig, hogy mi is lenne majd jó segítség, jó támogatás nekem akkor, ha én is rozzant, törékeny, önmagam ellátására képtelen idős leszek. A szorongásoknak ma egyetlen konklúziója van: így vagy úgy, de rossz lesz. Amíg nem tudunk társadalmi értékeket tulajdonítani az időseknek, addig nem is lesz jobb nekik. Addig pedig komoly ok van arra, hogy csak azon tudjunk szorongani, hogy egyszer majd nekünk is rossz lesz.

27 Az idősödés jelenkori, így részben a pandémiával is összefüggő szociális, orvosi és etikai dilemmáit boncolgatja a Davis és Scherz szerkesztésében megjelent kötet, illetve a szerkesztők nézeteit foglalja össze cikkük (2021)

Hivatkozások

Balog L.L. (2015) A magyar nemzeti áldozatnarratíva változásai. *Korall,* 16(59), 36–53.

Berger, P.L. – Luckmann, T. (1998) *A valóság társadalmi felépítése – Tudásszociológiai értekezés.* Budapest: Jószöveg Műhely Könyvkiadó.

Bhattacharyya, O. – Shaw, J. – Sinha, S. – Gordon, D. – Shahid, S. – Wodchis, W.P. – Anderson, G. (2020) Innovative Integrated Health And Social Care Programs in Eleven High-Income Countries. *Health Affairs* 39(4), 689–696. https://doi.org/10.1377/hlthaff.2019.00826

Davis, J.E. – Scherz, P. (2021) Recovering Old Age. *The New Atlantis,* 63, 52–62. https://www.thenewatlantis.com/publications/recovering-old-age

Davis, J.E. – Scherz, P. (szerk.) (2020) *The Evening of Life – The Challenges of Aging and Dying Well.* Notre Dame: Notre Dame University Press.

Foucault, M. (1990) *Felügyelet és büntetés.* Budapest: Gondolat Kiadó.

Foucault, M. (2004) *A bolondság története a klasszicizmus korában.* Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.

Gil-Lacruz, M. – Gil-Lacruz, A. (2010) Health Perception and Health Care Access: Sex Differences in Behaviors and Attitudes. *The American Journal of Economics and Sociology,* 69(2), 783–801.

Gyarmati A. (2019) *Idősödés, idősellátás Magyarországon – Helyzetkép és problémák.* Budapest: Fridrich Ebert Stiftung.

Gyarmati A. (2021) *A szociális ágazatban dolgozók munkakörülményeinek, járványhelyzettel, szakszervezetekkel kapcsolatos véleményének felmérése.* Kutatási jelentés. Elérhető: https://www.researchgate.net/publication/349519530_A_szocialis_agazatban_dolgozok_munkakorulmenyei_jarvanykezeles_erdekervenyesites [Letöltve: 2021-10-08].

Harari, Y. N. (2015) *Sapiens – Az emberiség rövid története.* Budapest: Animus Könyvek.

Hegel, G.W.F. (1961) *A szellem fenomenológiája.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Hoffman I. – Gulya F. – Tőkei B. (2020) *A nagykorúak cselekvőképességének korlátozásának – hazai jogi keretek és az azzal kapcsolatos főbb adatok.* Elérhető: https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdfjs/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/55428/hoffman_gulya_tokey_nagykoruak_cselekvokepessege_korlatozasa_keretek.pdf?sequence=1&isAllowed=y [Letöltve: 2021-10-08].

Horváth Á. (1988) *A szociális otthon.* Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézete.

Kornai J. (1981) *A hiány.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Kovács K. – Bálint L. (2018) Halandóság. In Monostori J. – Őri P.- Spéder Zs. (szerk.) *Demográfiai portré 2018.* Budapest: KSH NKI, 147–176.

Krémer B. (2013a) Idős? Gondozás? Miről beszélünk? *Esély,* 3, 66–112.

Krémer B. (2013b) Köszönet a hozzászólóknak. *Esély,* 4, 119–125.

Krémer B. (2013c) Miért is olyan félelmetes a társadalmak számára az, ha az emberek tovább élnek. Az időskori egyenlőtlenségekről és a legnagyobb egyenlőtlenségi tényezőről: a halálról… *Szociológiai Szemle,* 23(3): 51–83.

Krémer B. (2015) *Mi is a kétségbeejtő abban, hogy tovább élünk? Avagy az idősödési válság és a halál egyenlőtlenségei.* Budapest: Napvilág Kiadó.

Lo, R.Y (2020) Uncertainty and health literacy in dementia care. *Tzu Chi Medical Journal,* 32, 14–8. doi: 10.4103/tcmj.tcmj_116_19

MNB (2017) *A háztartási szektor pénzügyi megtakarításai mikro- és makrostatisztikai adatok alapján.* Budapest: MNB. https://www.mnb.hu/letoltes/haztartasok-hun-0531.pdf

Monostori J. – Grestits G. (2018) Idősödés. In Monostori J. – Őri P. – Spéder Zs. (szerk.) *Demográfiai portré 2018.* Budapest: KSH NKI, 127–145.

Oksavik, J.D. – Solbjør, M. – Kirchhoff, R. – Raknes Sogstad, M.K. (2021) Games of uncertainty: the participation of older patients with multimorbidity in care planning meetings – a qualitative study. *BMC Geriatrics,* 21, 242. https://doi.org/10.1186/s12877-021-02184-z

Oksuzyan, A. – Dańko, M.J. – Caputo, J. – Jasilionis, D. – Shkolnikov, V.M. (2019) Is the story about sensitive women and stoic men true? Gender differences in health after adjustment for reporting behavior. *Social Science & Medicine,* 228, 41–50. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2019.03.002

Sántha, F. (1974) *Isten a szekéren.* Budapest: Szépirodalmi.

Shiller, R.J. (2020) Narratív közgazdaságtan – Hogyan hatnak a vírus módjára terjedő történetek a gazdaságra? Budapest: HVG Könyvek.

Sumner, W.G. (1978) *Népszokások – Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége.* Budapest: Gondolat Kiadó.

Verbakel,E. – Tamlagsrønning, S. – Winstone, L. – Fjær, E.I. – Eikemo, T.A. (2017) Informal care in Europe: findings from the European Social Survey (2014) special module on the social determinants of health. *European Journal of Public Health,* 27(1), 90–95. https://doi.org/10.1093/eurpub/ckw229

Interneten elérhető adatbázisokból letöltött adatok

Eurostat (2020a) Life expectancy by age, sex and educational attainment level, Elérhető: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=demo_mlexpecedu&lang=en [Letöltve: 2021-05-19].

Eurostat (2020b), Employment and Social Inclusion Indicators, Health and Long-Term Care, Elérhető: https://ec.europa.eu/eurostat/web/employment-and-social-inclusion-indicators/social-protection-and-inclusion/health-long-term-care [Letöltve: 2021-05-21].

Eurostat (2021a), Health care expenditure by function. Elérhető: https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=hlth_sha11_hc&lang=en [Letöltve: 2021-05-19].

Eurostat (2021b), Health Care Expenditure by Function. Elérhető: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/ [Letöltve: 2021-05-16].

KSH (2020) Eurostat, statikus táblák. Elérhető: ksh.hu/docs/hun/eurostat_tablak/index.html) Akut kórházi ágyak száma (2006–2017)-Százezer lakosra, https://www.ksh.hu/docs/hun/eurostat_tablak/tabl/tps00168.htm [Letöltve: 2021-05-16].

KSH (2021a) STADAT 4.1.1.18. Kórházak. Elérhető: http://www.ksh.hu/stadat_files/ege/hu/ege0018.html [Letöltve: 2021-05-16].

KSH (2021b) KSH-STADAT 22.1.1.3 Népesség korév és nem szerint, január 1. Elérhető: https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0003.html [Letöltve: 2021-09-10].

KSH (2021c) KSH-STADAT 20.1.1.52. Az alkalmazásban állók száma nemzetgazdasági áganként Elérhető: https://www.ksh.hu/stadat_files/mun/hu/mun0052.html [Letöltve: 2021-09-10].

OECD (2018) Health at a Glance: Europe 2018. Elérhető: https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/health-at-a-glance-europe-2018/public-spending-on-long-term-care-as-a-percentage-of-gdp-2016-to-2070-ageing-working-group-reference-scenario_health_glance_eur-2018-graph165-en [Letöltve: 2021-05-22].

OECD (2019) Time Use. Elérhető: https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=TIME_USE [Letöltve: 2021-05-19].

OECD (2020a) Health Data. Elérhető: https://data.oecd.org/health.htm [Letöltve: 2021-05-22].

OECD (2020b) Health Statistics. Elérhető: https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/data/oecd-health-statistics_health-data-en [Letöltve: 2021-05-22].

OECD (2020c): Focus on…Spending on long term care. Elérhető: https://www.oecd.org/health/health-systems/Spending-on-long-term-care-Brief-November-2020.pdf [Letöltve: 2021-05-19].

OECD (2021a): Life expectancy at 65. Elérhető: https://data.oecd.org/healthstat/life-expectancy-at-65.htm#indicator-chart [Letöltve: 2021-05-22].

OECD (2021b) Life expectancy at birth. Elérhető:https://data.oecd.org/healthstat/life-expectancy-at-birth.htm [Letöltve: 2021-05-23].

OECD (2021c) Long-Term Care Resources and Utilisation Long-term care recipients. Elérhető:https://stats.oecd.org/viewhtml.aspx?datasetcode=HEALTH_LTCR&lang=en [Letöltve: 2021-05-22].

OECD (2021d) Public spending on long-term care as a percentage of GDP, 2016 to 2070 – Ageing Working Group reference scenario. Elérhető: https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/health-at-a-glance-europe-2018/public-spending-on-long-term-care-as-a-percentage-of-gdp-2016-to-2070-ageing-working-group-reference-scenario_health_glance_eur-2018-graph165-en [Letöltve: 2021-05-24].

United Nations Population Division, World Population Prospects 2019. Elérhető: https://population.un.org/wpp/Download/Standard/Population/ [Letöltve: 2021-05-21].

WorldBank (2019) (szerk: Kaneda, T. –- Greenbaum, Ch. – Patierno, K.) World Population Data Sheet. Washington, DC: Population Reference Bureau. Elérhető: https://www.prb.org/2019-world-population-data-sheet/ [Letöltve: 2021-05-19]

Gábriel Dóra[1]

„Elkezded, majd nem tudod abbahagyni”

A Baranya megyéből induló idősgondozók vándorlásának és élettörténetének összefüggései[2]

https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.4.246

A téma ismertetése

Az értekezés egy jól körülhatárolható foglalkozási csoport, a dél-dunántúli térség néhány járásából induló, ingázó mozgást végző, azaz rendszeres időközönként hazajáró bentlakásos idősgondozók külföldi munkavállalására, élettörténetére és a fizetett gondozás intézményrendszerére fókuszál. A foglalkozási csoport sajátossága, hogy tagjainak többsége nem diplomával rendelkező szakápoló, a külföldi munkát megelőzően nem tartoztak ehhez a szakmai körhöz, így szakismeretük és foglalkozási hátterük sokszínű. Kutatásom főszereplői egykori bolti eladók, mezőgazdasági üzemi dolgozók, varrónők, fodrászok és felszolgálók, akiknek közös vonása, hogy egy nap mind arra vállalkoztak, hogy otthonukat elhagyva gondozói munkát végezzenek külföldön.

A transznacionális gondozói migráció jelensége számos társadalmi vonatkozással bír, rámutatva a globális és lokális egyenlőtlenségekre, a határátlépésből fakadó munkaerőpiaci problémákra és nem utolsósorban a nemi egyenlőtlenségekből adódó akadályokra az adott migrációs térben. Napjainkra egy egész iparág épült ki a gondozói és háztartási munkát végzők utaztatására és foglalkoztatására szerte a világon, így a kelet-közép-európai térségben is. A gondozói migrációt gyakran win-win helyzetként ábrázolják a jelenség fenntartásában érdekelt felek, ahol a munkát végző gondozók a kibocsátó országban elérhető bérnél jobban keresnek, míg a gondozást igénylők megszokott, otthoni közegükben maradhatnak, hogy megfizethető áron részesüljenek a szükséges figyelemben (Uhde–Ezzeddine 2020). A külföldön gondozói munkára vállalkozók ugyanakkor hiányoznak otthonukból, jóllehet kelet-európai viszonylatban többnyire csak az idő egy részében.

Kutatási kérdések

A dolgozat elején négy kutatási kérdést tettem fel, amelyek a következők:

1) Milyen társadalmi háttérrel és motivációkkal rendelkeznek a gondozói migráció mellett döntő személyek?

A kutatás arra a kérdésre kereste a választ, hogy milyen lehetséges összefüggések találhatók a külföldi 24 órás gondozói munkára vállalkozó személyek társadalmi-demográfiai jellegzetességei és munkaerőpiaci előzményeinek vonatkozásában, ezen jellemzők milyen szerepet játszanak a külföldi munkavállalásról hozott döntésükben. A migrációt kiváltó okok mögött történeti-strukturális okok szintén meghúzódnak a vizsgált térségben, mint a munkaerőpiac drasztikus átalakulása a piaci átmenet időszakát követően, vagy a

1 Tudományos munkatárs, Eötvös Loránd Kutatóhálózat, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete

2 Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Demográfia és Szociológia Doktori Iskola, Demográfia Doktori Program, 2020. Témavezető: Melegh Attila.

transznacionális etnikai hálózatok jelenléte. Feltételezésem szerint a migrációs döntés megértéséhez nem elég a külföldre indulás fontolgatásának időszakától tanulmányozni az egyén életútját, mivel jóval korábban bekövetkezett események is magyarázhatják azt. A dolgozatban rávilágítok arra, hogy a társadalmi-gazdasági előzmények milyen módon vezettek a gondozói munkavállalás döntéséhez.

2) Milyen társadalmi intézmények és mechanizmusok járulnak hozzá a gondozói iparág működéséhez a vizsgált migrációs terekben?

A globális gondozói migráció nem újkeletű jelenség, már az 1970-es években érkeztek fülöp-szigeteki nők Olaszországba (Parreñas 2001), akik napjainkra számos európai országban megtalálhatók. A gondozói migráció Magyarországról induló résztvevői azonban csak az elmúlt néhány évtizedben csatlakoztak be a munkaerő-áramlás ezen formájába. Noha egyre láthatóbb méreteket ölt a jelenség, hazánkban ez idáig meglehetősen kevés kutatás foglalkozott a gondozói migráció kérdéskörével. A hazai kutatási előzményeket is szem előtt tartva tanulmányoztam a gondozói migráció intézményrendszerének különböző aktorait és azok működését.

3) Milyen kapcsolat fedezhető fel a gondozói migrációban érintett személyek élettörténete, migrációja és nemi szerepfelfogása között?

Kutatásom egyik fő kérdése az élettörténet, a migráció és a nemi szerepfelfogások hármasának összefüggéseire irányult, amelyet a dolgozat dinamikus elemzéssel mutat be. Az élettörténet, migráció és nemi szerepfelfogások közötti kapcsolat elemzése nem ismeretlen a hazai szakirodalomban (például: Kovács–Melegh 2000, 2004, 2007). Ezen kutatási előzmények segítségemre voltak mind az összefüggés-hipotézisek megfogalmazásánál, mind az elemzés során. Mindenekelőtt olyan élettörténet-típusok kialakítását tűztem ki célul, amelyek segítségül szolgáltak a másik két dimenzióval való viszony elemzésében. A dolgozat ezen kölcsönhatások mechanizmusainak elemzésére vállalkozik. Az élettörténet és a külföldi munkavállalás összefüggései vonatkozásában arra voltam kíváncsi, hogy az élettörténetnek milyen hatása van a migrációra, a migráció miként illeszkedik be az élettörténetbe, valamint hogy a migráció milyen következményekkel jár az élettörténet szempontjából. Az élettörténet és a nemi szerepfelfogások tekintetében arra kerestem a választ, hogy az élettörténet milyen hatást gyakorol a nemi szerepfelfogásra. A nemi szerepek és a migráció összefüggései alapján azt feltételeztem, hogy a külföldi munkavállalás hatással van a nemi szerepfelfogásra, éppúgy, ahogy a nemi szerepelvárások is befolyásolhatják a migrációt, egyben az élettörténetet, azaz a nemi szerepfelfogásnak dinamizáló hatása van.

4) Milyen narratív identitásokkal rendelkeznek a megszólított gondozók, ezen narratív identitások milyen kapcsolatban állnak a különböző élettörténetekkel?

A módszertani előzményeket követve, és azokat megújítva, a negyedik kutatási kérdés az elbeszélők önbemutatására fókuszál, arra keresve a választ, hogy milyen narratív identitásokat hoznak létre az elbeszélők saját migrációjuk vagy párjuk migrációja kapcsán. Az elemzésben szemügyre vettem a gondozók által létrehozott narratívák és a megtörtént életeseményeken nyugvó élettörténet-típusok összefüggéseit. Kérdéseim megválaszolásához elsősorban a narratív biográfiai elemzés és a hermeneutikai esetrekonstrukció eszköztárát hívtam segítségül Rosenthal munkái (1993, 2018) nyomán.

A kutatás módszertana

Kutatásom módszertanának alapját a migráns élettörténetek feltárásához elengedhetetlen kvalitatív technika adta, amelyet számos nemzetközi, valamint hazai kutatás (Váradi 2018, Turai 2018, Kovács–Melegh 2007) alkalmazott a női migráció vonatkozásában. Elsőként szociológiai terepmunkát végeztem a kibocsátó terepen, amely lehetővé tette, hogy képet kapjak a jelenség elterjedtségéről a vizsgálni kívánt településeken, valamint olyan helyi lakosokkal kerüljek kapcsolatba, akik segíthetnek a potenciális válaszadók elérésében. A terepmunkát személyes interjúk követték. A hasonló kutatási témát vizsgáló előzményeket mintául véve (például Kovács–Melegh 2000), az interjú első részében narratív interjútechnikát alkalmaztam. A narratív interjú eszköztárát az 1970-es években dolgozta ki Fritz Schütze, aki úgy tartotta, hogy a módszer alkalmas bármilyen komplex jelenség vagy tapasztalat megértéséhez, amennyiben az az elbeszélő számára jelentőséggel bír (Riemann–Schütze 1991). A narratív módszer célja, hogy az elbeszélő egy hosszú elbeszélésben fejtse ki gondolatait a meghatározott témáról, és perspektíváját minimális beavatkozással ismerje meg a kutató (Rosenthal 2018:133–147). Az interjú elején arra kértem az elbeszélőket, hogy meséljék el annak a történetét, hogy miképpen vállaltak munkát külföldön.

Az interjúk narratívát követő része félig strukturált interjútechnikával készült, ahol irányított kérdéseket tettem fel a válaszadóknak. Az egymástól értelemszerűen különböző életutak kirajzolódása során a továbbiakban az egyén személyes életeseményeihez illeszkedő kérdéseket tettem fel, amelynek köszönhetően az egyes interjúkban más-más aspektusra került hangsúly. Az interjú nyolc fő témaköre sorrendben a következő volt: 1) tanulmányok, korábbi munkák, 2) a vándormunkáról szóló döntés, 3) külföldi munkavállalás, 4) külföldi munkabér, 5) családi háttér, 6) társadalmi státusz, 7) jövőbeli tervek, valamint 8) a 2015-ös migrációs hullám/menekültkérdés.

Összesen 45 interjút készítettem doktori kutatásomhoz 2016 és 2019 tavasza között. 32 interjú készült aktív, egykori vagy munkáját ideiglenesen szüneteltető idősgondozóval, 5 interjú gondozó férjével/élettársával, továbbá több magyar és osztrák közvetítőcég munkatársával is beszélgettem. Módszertani kihívást jelentett a férfiak interjúra való felkérése, akiket majdnem minden esetben a női válaszadókon keresztül értem el. A férjekkel és élettársakkal való beszélgetés különösen nagy jelentőséggel bírt kutatásomban, a családon belüli nemi szerepfelfogások megértése meglehetősen korlátozott lett volna kizárólag a női felek elbeszélésének figyelembevételével. A férjekkel és élettársakkal készült interjúk továbbá árnyalták a képet a migrációs döntéshozatalról, valamint az ingázó munka közvetlen hatásairól is.

A kutatás eredményei

Tamara Hareven (1975) kutatása nyomán döntöttem egy élettörténeti tipológia felállítása mellett, amely osztályozás empirikus kutatásom válaszadóit öt szempont (az anyagi helyzet, a munkapálya töredezettsége, az ágencia, az iskolai végzettség és a kor) szerint csoportosította. Az élettörténeti tipológia nem egy adott pillanatot ragad ki az egyén életéből, hanem dinamikusan szemlélteti azt az élethelyzetet, amelynek egy pontján bekövetkezik a migráció. Az első csoportba az alacsony státuszú és viszonylag kevés mozgástérrel rendelkező *sodródók* tartoznak, a néhány élettörténeti ponton biztonságot mutatók a *részben sodródók* nevet kapták, a magas ágenciával és kedvező anyagi helyzettel bíró csoport a *vállalkozóké,* a negyedik csoport a több szempontból is stabil helyzetet magukénak tudó *diplomásoké,* végül külön kategóriát alkotnak az élettörténeti szempontból nyitottságot mutató, családalapítás előtt álló *útkereső fiatalok.* A tipológia az elemzés során végig segítségemre volt.

A Baranyából induló gondozók külföldi munkavállalásának motivációit tekintve kirajzolódik, hogy a gazdasági megfontolások szorosan összefonódnak családi krízishelyzetekkel, amelyek együttese vezet a munkamigrációhoz, ugyanakkor ezen megfontolásokon túlmutató szempontok is megjelennek több csoportban. Az egyes élettörténet-típusok között jelentős eltérések fedezhetők fel. Míg a legalacsonyabb státuszú személyeknél *(sodródók)* főként az anyagi okok jelentkeztek, a *részben sodródók* csoportjában már megjelentek egyéb indokok is, mint a gyermek iskoláztatása, vagy a munkahelyi mentalitáshoz kapcsolódó elvárások. A magasabb státuszú személyeknél *(vállalkozók, diplomások)* jelentősen kevesebb anyagi motiváció jelentkezett, körükben a külföldi munka inkább az életszínvonal fenntartása, stabilizálása szempontjából volt lényeges. A család és a gazdasági nyomás szerepe az *útkereső fiataloknál* is megjelenhet, ugyanakkor lényeges pontként merült fel körükben a magyarországi kilátástalanság képe is.

Második kutatási kérdésem a gondozói migráció intézményrendszerére vonatkozott. Az osztrák állam esetében jól látható a külföldi gondozók munkavégzésének legalizálására való törekvés. Az elmúlt közel másfél évtizedben az osztrák állam sikeresen kiépítette a szükséges intézményeket (mint a *Pflegegeld* összegének megemelése, külföldi gondozók vállalkozói szerződésének lehetősége, szociális juttatások) ahhoz, hogy a kiszervezett gondozás viszonylag könnyen elérhető legyen az arra rászorulóknak (Österle–Bauer 2016). A gondozás piacosodása az intézmények kiépülését és a különböző ágensek (piacgazdaság, állami újraelosztás és a háztartás gazdaságának) szoros összefonódását jelenti (Aulenbacher–Leiblfinger 2019). A három ágens együttes működése a bentlakásos idősgondozás összetett intézményrendszerén belül nem jöhetett volna létre a közelmúltban bekövetkezett demográfiai változások nélkül. Napjainkban egyre ritkábban találkozunk olyan háztartással, amelyben három vagy több generáció él együtt, az idős hozzátartozók ellátása nem a háztartáson belül történik. Emellett a társadalmi idősödés növekvő mértéke szintén nagyban hozzájárul a fizetett gondoskodó munka iránti igény növekedéséhez.

Szociológiai kutatásom arra világít rá, hogy a gondozói migráció a vizsgált kibocsátó térségben részben területi alapon szerveződik. Ennek egy szerves pontja az az etnikai hálózat, amely Baranyában már hosszú évtizedek óta, sőt, több száz éve fennáll a szomszédos országgal (Faragó 1999). A transznacionális gondozás intézményrendszerének működésében részt vevő helyi közvetítők, a szállító cégek, valamint a külföldi ügynökségek és szervezetek egyaránt fontos szerephez jutnak. A vizsgált kibocsátó terepen különös jelentősége van az informalitásnak az információhoz való hozzáférésben. A jól bejáratott kapcsolatok és a megbízható utaztató cégek felé nagyobb bizalommal fordulnak a gyakorlott gondozók, míg a tapasztalatlanabbak vagy kapcsolatokat nélkülözők ki vannak téve a tisztességtelen közvetítők praktikáinak. Emellett fontos jelenségre irányította rá a figyelmet a terepmunka, a Baranya megyei gondozókat toborzó cégek körében felfedezhető kifehéredésre. A folyamat a piac bővülésére vezethető vissza, amely során a korábban fekete- vagy szürkezónában mozgó cégek tevékenysége legálissá vált.

A dolgozat három fejezeten át tárgyalja az élettörténet, a nemi szerepek és a migráció kapcsolatát, azok kölcsönös dinamikáját, amelyet újszerű módon mutat be.

A *sodródók* csoportjában alapvetően két típus különböztethető meg a családi viszonylatok szerint. Az egyik a stabil párkapcsolattal és családi háttérrel rendelkező gondozóké, akik összetartó és támogató hátteret tudnak magukénak. Ez a felállás a külföldi munkával sem változik. Jóllehet betegségek, a férj munkanélkülisége, adósságok terhelik a családot, a vándormunkával nem sérül az egymás iránti elkötelezettség. A másik típust – a *sodródók* mellett a *részben sodródók* és a *vállalkozók* csoportjában is észlelt – az erőteljesen hagyományos nemi szerepekben megmutatkozó *töredezett* családi kép jellemzi. Ennek elemzése során bebizonyosodott, hogy

a gondozói migráció során elmélyülhetnek a tradicionális nemi szerepek, és még kiszolgáltatottabb helyzetbe kerülhet otthoni környezetében a külföldön dolgozó nő. A gondozó ekkor nem csak az anyagiak terén sérülékeny, hanem családi kapcsolataiban is kizsákmányolást él meg, mint ahogy arra több példa is rámutatott.

A *sodródók* és a *részben sodródók* csoportjában ugyanakkor megfigyelhető volt az individualista szerepfelfogás felerősödése is. A válaszadók élettörténete rámutatott arra, hogy a migráció során nyert önbizalom kihat jövőbeli döntéseikre, amelyek a férfiak bevonása nélkül valósulnak meg. A *diplomások* esetében ez némileg eltérő színben tűnt fel. Körükben lényegi pontnak tekinthető az ágencia megtapasztalása a migrációban, azonban a férfiaktól független attitűd nem erősödik fel szükségszerűen a külföldi munkával, mivel az már korábban is magas fokú volt. Az élettörténeti perspektíva arra hívja fel a figyelmet, hogy a migráció és a nemi szerepek vonatkozásában az ágencia megtapasztalása kulcsszerepet kap. A támogató párkapcsolattal rendelkező, magasan iskolázott nők a migrációt önkiteljesedésként élhetik meg, nemi szerepeikben és migrációjukban pedig szabadabbnak mutatkoznak.

Az egalitárius és hagyományos nemi szerepfelfogás keveredésének egy sajátos mintája a *vállalkozóknál* került elő. Miközben az elbeszélő megélt gyakorlata minden szempontból az egyenlőségpárti értékeknek felelt meg, gondolati szinten egyfajta rögzült hagyományos szerepfelfogást mesélt el. Ebben az esetben nem látható kölcsönhatás a nemi szerepek és migráció között. Az útkereső fiatalok esetében pedig egy kevéssé kiforrott kép tárul elénk, amely részben az élettapasztalat, valamint a családtervezéssel kapcsolatos jövőkép hiányából fakadhat. A fiatalok nemi szerepei és migrációja közötti összefüggések megértése részben azért ütközik nehézségbe, mert a külföldi munka a családalapítás szempontjából megrekesztheti az életutat.

Az otthon maradt férfiak nemi szerepfelfogásainak vizsgálata alapján az találtam, hogy a női migráció pozitív változást indukálhat a férfi szerepei terén, amely megnyilvánulhat absztrakt szinten, az empátia előhívásában, valamint tevékeny, gyakorlati szinten is. A válaszadó férfiak szelekciójából is fakad, hogy egy kivétellel mindegyikük egyértelműen egalitárius hozzáállással rendelkezett. Ezt a női partnerekkel készült interjúk is mind igazolták. Ugyanakkor előfordulhat, hogy a férfiak a migráció hatására nemi szerepüket újratárgyalják, alkalmazkodva a megváltozott háztartás-gazdasági felálláshoz. Azokban a családokban, ahol a feleség külföldi munkavállalása egyik irányba sem formálta a férj nemi szerepekkel kapcsolatos elképzeléseit, megfigyelhető volt egy átlagosnál stabilabb anyagi háttér és otthoni gondozási kötelezettségektől mentes, nyugodt családi élet.

Negyedik kutatási kérdésem a gondozók narratíváira és a narratív önbemutatásaikra vonatkozott. Először az elbeszélők narratív identitásait figyeltem meg, amelyek az interjú felütésében található narratívákból kinyert önbemutatásoknak felelnek meg. Az esetek nagy részében konzisztencia körvonalazódik a megélt életesemények és a narratív elemek között. Az *ellehetetlenülés* narratívájának neveztem el a legdominánsabb és legtöbb lehetőséget magában rejtő narratívát, amelyen belül több típust azonosítottam. A fiatalokat leszámítva minden csoportban előfordult a *betegség* és a *szektor ellehetetlenülése* köré épülő narratív önbemutatás, míg a *túlzás,* a *gyökértelenség* és a *próba-szerencse* narratív identitáselemei csak egy-két élettörténeti típusra voltak jellemzőek. Az elemzés arra mutatott rá, hogy a családi megpróbáltatások köré épülő elbeszélt identitás egyedülálló módon minden egyes élettörténeti csoportban megtalálható. Ez a megfigyelés megerősíti a dolgozat azon állítását, amely szerint a családi – és egyben nemi – viszonyok elemzése elengedhetetlen a munkamigráció komplex jelenségének megértésében. A konzisztencia a további narratívákban is megtalálható. A migrációs történetüket *kalandként* elmesélő elbeszélők stabil egzisztenciával rendelkező személyek, míg a magukat *úttörőként* láttató válaszadók foglalkozásukat tekintve mind vállalkozók voltak. A *karrier és előrelépés*

narratíváját azok alkalmazták, akik képesek voltak növelni életminőségüket az otthon töltött időszak alatt, és általában anyagi biztonság jellemezte őket.

A narratívák elemzése során figyelembe vettem a hiányosnak tűnő elbeszéléseket, vélhetően elhallgatott élettörténeti eseményeket is. Míg a *vállalkozók* mind stabil házasságban éltek, a *diplomásokról* pedig elmondható, hogy párkapcsolati kudarcaikat ösztönösen ágenciájuk kiaknázásával kompenzálták, a *gyökértelenség* narratívája a *sodródók* és az *útkereső fiatalok* csoportjában jelentkezett. Az *útkereső fiataloknál* emellett érzékelhető volt egyfajta általános bizonytalanság és kilátástalanság mind a családi élet, mind a munka terén is. Végül, a kutatás során megszólított szakápolókról elmondható, hogy narratívájukban a gondozóktól részben eltérő témákat vetettek fel, ugyanakkor élettörténeti hasonlóságok is felfedezhetők a két foglalkozási csoport között.

Az önbemutatások részeként megvizsgáltam, hogy a bentlakásos gondozók miként pozícionálják magukat a transznacionális térben a menekültekhez, a bevándorlókhoz és a hasonlóan gondozói munkát végző külföldi társaikhoz képest. A menekülthelyzetre vonatkozó kérdések számos érzelmet és asszociációt hívtak elő a válaszadókban. Feleleteik egyrészt arra világítottak rá, hogy bár a megszólított baranyai gondozók nagy része tart a Magyarországot és az ország kultúráját érintő fenyegetettségtől, személyesebb és húsbavágóbb problémának tartják saját pozíciójuk lehetséges meggyengülését, elképzelt hátrányukat a menekültek javára. Különösen az alacsony státuszúak csoportjában volt megfigyelhető az osztrák állam által nyújtott szociális juttatások elosztásából fakadó feszültség. Több gondozó felháborodottan beszélt arról, hogy az Ausztriában menedékért folyamodók „irracionálisan” nagy kedvezményeket kapnak az államtól, amely juttatásokért még dolgozniuk sem szükséges. A menekültekkel kapcsolatos empatikus vélemények a magasabb végzettségűek körében fordultak elő, továbbá jól látható, hogy a hírforrások kiválasztása szintén erősen befolyásolja a vélemények formálódását. Úgy tűnik tehát, hogy a 2015 tavaszától kezdődő és éveken át tartó intenzív idegenellenes diskurzus napjainkban is erőteljesen él a főként alacsonyabb iskolázottságú gondozókban. Mindemellett fontos kitérnünk a más közép- és kelet-európai idősgondozó csoportokkal szemben érzékelt versenyhelyzetre, amelynek központi eleme a bérekért folytatott harc.

Összegzés és lehetséges kutatási irányok

A dolgozat bemutatta, hogy a Magyarországról német nyelvterületre induló 24 órás házi gondozók társadalmi státuszukat és motivációikat tekintve sem alkotnak egy homogén csoportot. Egyes nők életében a külföldi idősgondozás egy kényelmesebb életformát tesz lehetővé, míg mások családi-gazdasági kényszerek eredményeképp, súlyos lemondások árán lépnek be a transznacionális térbe. A dolgozat elméleti fejezetében részletezett *prekár* élethelyzet, valamint a *prekariátus* fogalma bizonyos esetekben pontosan festi le a munkamigrációban részt vevő nők helyzetét. Az öt kialakított élettörténeti csoport közül egyedül a *sodródók* csoportjába tartozókra alkalmazható biztonsággal ez a fogalom. A magyarországi kedvezőtlen munkafeltételek (bejelentés nélküli munkavégzés, fizetetlen túlórák, minimálbér), az egyre növekvő hitelek, a bizonytalan egzisztenciális helyzet (sokszor együttes) jelenléte azt jelzi, hogy a kibocsátó országban az érintett nők többsége peremhelyzetben van. A gondozók ugyanakkor a befogadó országban sem végeznek magasabb presztízsű, nagyobb megbecsülésnek örvendő munkát, főként az országok közti bérkülönbségek, valamint a munka viszonylagos stabilitása miatt érzékelik helyzetük pozitív irányú elmozdulását. Kérdésként merül fel, hogy a prekariátus fogalma mennyire ágyazódik be a migrációkutatás és női migráció irodalmába a jövőben. A dolgozat egy lépést tett afelé, hogy ez megtörténhessen.

A gondozói migráció témája elsősorban a migráció aspektusa miatt keltette fel személyes érdeklődésemet. Ez részben korábbi tanulmányaimnak, részben a kapcsolódó nemzetközi kutatások irodalmának volt köszönhető, amely túlnyomóan a határok közti mozgások problémájából kiindulva elemzi a gondozási és háztartási munka világát. A gondozói lánc értelmezési keretében feltett kutatási kérdések továbbra is aktuálisak mind térségünkben, mind globálisan. Egyre kevésbé megkerülhető azonban a gondozásra, a gondozás ellátásának hiányával kapcsolatos kérdésekre irányítani a figyelmet. Hazánkban ez idáig kevés tudományos kutatómunka folyt arról, hogy milyen képet fest az idősügyi ellátás, melyek azok a rések, amelyek feltétlenül orvoslásra várnak, valamint, hogy mi vár a következő évtizedekben az egyre nagyobb mértékben leterhelt ellátórendszerre. Milyen szerepet kapnak az idősgondozásban jelenleg vagy kaphatnak a jövőben a határon túli magyar házi gondozók? Miért utazik egy nyugdíjhoz közeli gondozó Baranya megyéből inkább Németországba, amikor egy budapesti idős mellett hasonló fizetésben részesülhet? A mobilitás témakörénél maradva, további kutatást igénylő kérdés a külföldről Magyarországra érkező idősek, nyugdíjasok gyakorlata a hazai egészségügyi és szociális ellátások igénybevételét illetően. Szükséges lenne olyan vizsgálatok folytatása, amelyek ezen kérdésekre keresik a választ.

Hivatkozások

Aulenbacher, B. – Leiblfinger, M. (2019) The “fictitious commodity” care and the reciprocity of caring: a Polanyian and neo-institutionalist perspective on the brokering of 24-hour care. In Atzmüller, R. – Aulenbacher, B. – Brand, U. – Décieux, F. – Fischer, K. – Sauer, B. (szerk.) *Capitalism in Transformation Movements and Countermovements in the 21st Century.* Edward Elgar Publishing Ltd, 245–260. https://doi.org/10.4337/9781788974240.00024

Faragó T. (1999) Népességnövekedés – asszimiláció – vándorlás: Adatok a Nyugat-Dunántúl társadalomtörténetéhez az első világháború előtt. *Századvég,* 12(1), 33–57.

Hareven, T. K. (1975) Family Time and Industrial Time: Family and Work in a Planned Corporation Town, 1900–1924. *Journal of Urban History,* 1(3), 365–389. https://doi.org/10.1515/9783110968835.259

Kovács É. – Melegh A. (2000) „Lehetett volna rosszabb is, mehettünk volna Amerikába is – Vándorlás történetek Erdély, Magyarország és Ausztria háromszögében. In Sik E. – Tóth J. (szerk.) *Diskurzusok a vándorlásról.* MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve, 93–154.

Kovács É. – Melegh A. (2004) A vándorlást elbeszélő narratívák neme, avagy nők és férfiak elbeszélései – női és férfi elbeszélésmódok. In Pető A. (szerk.) *A társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19.-20. században.* Budapest: Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány, 175–198.

Kovács, É. – Melegh, A. (2007) In a Gendered Space – Forms and Reasons of Migration and the Integration of Female Migrants. *Demográfia English Edition,* 50(5), 26–59.

Österle, A. – Bauer, G. (2016) The Legalization of Rotational 24-hour Care Work in Austria: Implications for Migrant Care Workers. *Social Politics,* 23(2), 192–213. https://doi.org/10.1093/sp/jxv001

Parreñas, S. R. (2001) *Servants of Globalization: Women, Migration and Domestic Work.* Stanford: Stanford University Press. https://doi.org/10.1515/9780804796187

Riemann, G. – Schütze, F. (1991) ‘Trajectory’ as a basic theoretical concept for analyzing suffering and disorderly social processes. In Maines, D. R. (szerk.) *Social organization and social processes. Essays in honor of Anselm Strauss.* New York: de Gruyter, 333–347.

Rosenthal, G. (1993) Reconstruction of life stories: principles of selection in generating stories for narrative biographical interviews. In Josselson, R. – Lieblich, A. (szerk.) *The narrative study of lives.* Thousand Oaks, CA, US: Sage Publications, 1(1), 59–91.

Rosenthal, G. (2018) *Interpretive Social Research – An Introduction.* Göttingen: Göttingen University Press. https://doi.org/10.17875/gup2018-1103

Turai T. (2018) *Hierarchiák fogságában. Kelet- és közép-európai nők a globális idősgondozói ellátórendszerben.* Budapest: Balassi – MTA BTK.

Uhde, Z. – Ezzeddine, P. (2020) The political economy of translocal social reproduction: cross-border care mobility in the Czech Republic. In Katona, N. – Melegh, A. (szerk.) *Towards a scarcity of care? Tensions and contradictions in transnational elderly care systems in central and eastern Europe.* Budapest: Friedrich Ebert Stiftung, 26–47.

Váradi M. M. (szerk.) (2018) *Migráció alulnézetből.* Budapest: Argumentum Kiadó – MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete.

Szalai Júlia[1]

A dal diadala

(2. rész)

https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.4.254

Az esszé első része a folyóirat előző lapszámában jelent meg, ide kattintva olvasható: A dal diadala (1. rész).

Mark Knopfler

Mark Freuder Knopfler Miskolcról a zsidóüldözések és baloldali politikai részvételének megtorlása elől 1938-ban elmenekült építészmérnök apa és Észak-Angliából származó angoltanárnő anya gyermekeként látta meg a napvilágot Glasgow-ban 1949-ben. Középső nevét az emlékőrzés jegyében kapta: a Freuderek apai nagyszülei voltak, akiknek sorsáról nem szól semmilyen nyilvános emlékezés. Így nem tudjuk, hogy túlélték-e a holokausztot, s ha igen, a szétszóródott családban őket hová vetette az élet. Vajon Magyarországon maradtak-e vagy kivándoroltak, s ha igen, hová? Amennyire követhető, a családi szálak eléggé szétzilálódtak, és így Erwin Knopfler, Mark apja nemigen ápolta a rokoni kapcsolatot Franciaországban letelepedett öccsével, s vélhetőleg még kevésbé a Magyarországon maradt rokonokkal. A három Knopfler-gyerek – Ruth, a fiúk nővére, Mark és David – angol középosztályi normák szerint nevelkedtek, a korszakban újítónak számító liberális nevelés elveivel és gyakorlatával. Az elemi életrajzi tényen túl, a zsidó hovatartozás nem kerül elő az életútinterjúkban. Egyetlen finom utalásként egy klip beszél erről: a Mark Knopflert fontos helyszínein fényképező sorozat egyik darabján egy közeli zsidó temetőben a borostyánnal benőtt sírok előtt guggolva látjuk őt. Az üzenet világos: a származási, vallási identitás a magánszférába tartozik, ott megvan a maga privát fontossága; azonban – mint egy másik klip tanúsítja – a publikus és munkakapcsolatokban semmi kitüntetettsége nincs egy vagy más zenésztárs katolicizmusával vagy ateizmusával szemben.

Mark körülbelül tíz éves, amikor a család elhagyja Glasgow-t, és átköltözik az édesanya szülővárosába, Newcastle-ba. A csere nem kis jelentőségű. Newcastle az ötvenes, hatvanas években a korabeli jazz és rockzene fellegvára, folyamatosan biztosítva a fiatal tehetségekből álló zenekarok kirajzását az ország minden tájára. A zenével átitatott környezetben a kiskamasz Mark már nemcsak passzív hallgatóként akarna részt venni, hanem álmai között egy saját rockzenekar felállítása szerepel. Ehhez azonban az első, hogy az embernek legyen egy gitárja, és megtanuljon azon játszani. A szülők pénztárcájából nem futotta magas klasszisra, de egy jószolgálatot tett német másolati példány beszerzésére igen. Külleme szerint ez volt az a piros gitár, ami Mark Knopfler zenei pályáját elindította. Szolid, de megbízható hangszer volt, amit barkácsolt erősítővel igazi elektromos gitárrá lehetett átvarázsolni. Éjszakába nyúló próbálgatásokkal ezen a gitáron alakult ki Knopfler sajátos játékstílusa, amiről ma, világklasszisként is úgy beszél, mint ami egy hivatásos gitártanár szemében maga a rémálom. Nem szabályosak az akkordfogásai, és ugyan nem egyedülálló, de mégis ritkaságszámba megy az ujjakkal való pengetés, azaz a kis pengető lapocska teljes mellőzése. Mindemellett zenei ízlésből és tudásból szerencsésen

1 Szociológus, az MTA levelező tagja.

nagy pakkot kapott. Nagybátyja zongorajátékát hallgatva, megismerkedik az amerikai jazz alapjaival és olyan nevekkel, mint Chet Atkinsé vagy Bob Dylané. Lemezekről és magnókazettákról tanul Hank Marvintól, a Shadows–együttes vezető gitárosától, és ugyancsak zenekedvelő osztálytársai révén ismerkedik meg Elvis Presley magával sodró dalaival. A kamaszkori program világos: mindent meg kell tanulni ezektől a kiemelkedő zenészektől, amit csak lehet, majd továbblépni és saját zenét alkotni. De a főállású zenészségig még évek telnek el. Mark Knopfler a középiskola után előbb egy évig újságírást tanul, majd újságíróként keresi a kenyerét, hogy utóbb visszatérjen az egyetemi világba, ahol angol nyelvből és irodalomból szerez diplomát. Mindeközben kis zenekart szervez, amellyel nagy slágerek átültetésével nem kevés sikert arat. De miközben polgári foglalkozását gyakorolja, a dalok – ahogy ő fogalmazza – lökik tovább a zene felé. Öccsével és egy barátjukkal összeköltözve, folyamatosan gyakorolnak és tanulnak, mígnem ezen az alapon 1977-ben megalakítják a Dire Straits együttest, amelynek Mark Klopfer nemcsak a vezetője lesz, hanem egyúttal a fő dalszövegírója és vezető gitárosa is. Az együttes a szó szoros értelmében berobban a zenei világba. Összetett dallamviláguk és a tömör szövegek láttató ereje csillagként felívelő pályára teszi a zenekart, amely néhány éven belül milliószámra adja el lemezeit. Nincs azonban reflektálás a korszak nagy társadalmi mozgásaira, így nincs kapcsolódás a hippimozgalomhoz sem. A fő törekvés a professzionalizmus kicsiholása, a kiemelkedés a kis klubok és pubok világából. Ez a törekvés azonban nem egykönnyen valósítható meg: nincs mögötte stúdió, és nincsenek mögötte ügyes és hatékony menedzserek és producerek sem. Az együttes amerikai körútja ugyanakkor ezt is meghozza. Kilépve a világ legnagyobb és éles versenyhelyzetek sorát kihívó zenei piacára, Amerikában születnek meg az első bemutatkozó demólemezek, amelyek megnyitják az utat a nagy lemezgyárak felé. A Dire Straits hatalmas nemzetközi sikert arat, és esténként 70–80 ezer ember előtt koncertezik. Fő dalukból, a „Sultans of Swing"-ből rekordsikert elérő szám lesz, amely ott van minden jegyzett lemezlista élén. Az élet humora, hogy ez a dal éppen az ismeretlenségbe süllyedő dilettantizmust kritizálja, azt, amit a fiatal zenészek a leginkább el kívántak kerülni. *„És Harry nem bánja, ha nem uralja a színpadot,/ van nappali állása, rendben megvan vele./ És játszani tudja a Honky Tonkot, mint bármi mást is,/ péntek éjszakára tartogatva,/ a Szultánokkal, a swing szultánjaival"* („Sultans of Swing"). A dal és egyidejűleg elkészült párjai szinte automatikusan tolják az együttest a könnyűzenei nagyipar irányába.

A koncertjeiken jelenlévő tízezrek már átláthatatlan és lélektanilag befoghatatlan tömeget alkotnak, s bár mindez nagy hírnevet és sok pénzt hoz, Mark Knopfler egyre feszélyezettebbé válik ebben a helyzetben, egyre kevésbé érzi magáénak az egész elrendezést. Az első attak testvérének 1980-as kiválása a zenekarból, aki éppen egy lemezfelvétel közepén fordul bátyjával szembe, a demokratikus vezetés és a szerepek egyenlőbb elosztásának hátrahagyását vágva a szemébe. A rivalizálásra épülő viszony úgy megromlik, hogy egy életre beszüntetik a beszélőviszonyt is. Csak most, az öregedés éveiben áll David Knopfler elő azzal, hogy valamikor még szeretne a bátyjával játszani – de ez ma már valószínűleg csak beteljesületlen utópia marad. David kiválását gyakori zenészcserék követik, de az együttes kezdeti bensőségessége soha többé nem áll helyre. Mindazonáltal a Dire Straits sikerútja folytatódik, sőt, népszerűségük egyre feljebb ível. De minél nagyobb a siker, annál nagyobb az ár, amit fizetni kell érte: a zenekar nem ura többé sem a lemezeinek, sem a koncertkörútjainak, sem a szereplés más formáinak. Mark Knopfler egy évtized elteltével világosan látja: ez nem az ő világa, és ki kell lépnie belőle. A Dire Straits tulajdonképpen elhal: miközben nyilvánosan nem mondták ki a felbomlást, 1995-re az együttes gyakorlatilag eltűnik a színről.

Mark Knopfler szólókarrierbe kezd, s ezt mindvégig azzal indokolta, hogy csak így teremthette újra azt az intimitást a közönségével, ami zenéinek alapszövete, és amit pszichológiailag is kezelni tud. A legfontosabb dalok, a közönség nagy kedvencei túlélték a váltást, és Mark Knopfler átdolgozott hangszerelésben és szólóénekre átformálva mindmáig műsoron tartja azokat. De a nagybani évek sem voltak haszontalanok. Mark

Knopfler megtapasztalhatta zenéjük és előadói stílusuk közönség- és közösségteremtő erejét. Anélkül, hogy maguk betársultak volna a hippimozgalomba, zenéjük a hippitalálkozók nagy kedvence lett, de magáénak tudta azt a beilleszkedett, polgári karrierre és polgári életformára aspiráló, megállapodottabb ifjúság is. És a szólókarrier idején ugyanez folytatódott: a zenésszel együtt idősödő közönség radikálisabb és beilleszkedőbb rétegei egyaránt a magukénak érezték és vallották Mark Knopfler zenéjét. Ez az átütő varázserő több forrásból táplálkozott. A zenei alapokat a nagy invencióval összeötvözött country- és jazzmuzsika, a társuló rock 'n' roll és a mélyebb gyökerekben fellelt ősi népzene, valamint a kelta zene szálai jelentették. A forrásokról Mark Knopfler évekig tartó stúdiumokat folytatott, amihez igen megtermékenyítően társult közelebbi kapcsolata az amerikai countryval – mindenekelőtt az őt közös zenélésre meghívó Chet Atkins tolmácsolásában. Noha Mark Knopfler nemegyszer csipkelődött Atkins „ódivatúságán", valójában sok évvel Atkins halála után is egyik legfontosabb iskolájaként emlegette, amit a mesternek tekintett baráttól tanult. Nem is véletlen, hogy a következő években countrymuzsikusok kísérőjeként látjuk viszont. Így játszik együtt a rockot és a countryt ötvöző Everly Brothersszal, a country modernebb útját járó, hillbillyt zenélő Kris Kristoffersonnal, vagy az ugyancsak a countryalapokat is felhasználó Van Morrisonnal – és mindenekelőtt a rockot, bluest és countrygyökereket ötvöző Bob Dylannel. A zenei anyagnak és a zenélés módjának egyaránt adózó csodálat ezeket a vendégkoncerteket szervesen beillesztette Mark Knopfler pályaútjába.

A zene mellett egyenlő fontossága van a szövegnek. A sokszor írói pontossággal megrajzolt környezeti képek mindig emberi viszonyokat kereteznek: a bajtársak nyomorúságát a háborúban, a pénzemberek érzéketlenségét a szegények és a küszködő kispolgári egzisztenciák iránt, a férfi–nő kapcsolatok melegségét és buktatóit, a nagyemberek kicsinyességét vagy az apa-fiú kapcsolat férfiszolidaritását és feszültségeit. Ezekben az életképekben vissza-visszatérő elem a csaknem giccses elolvadás és az irónia vegyítése, ami egyrészt új síkra emeli a mondandót, másrészt a zene minden hallgatóját önmérsékletre és kárörvendő gondolatainak feladására inti: senki soha nem lehet teljesen biztos a maga igazában – akár mondja, akár cselekszi azt. Mások másfajta látószögéből nézve elbukhat, vagy legalábbis önkritikus kérdéseket kell feltennie önmagának. Itt van mindjárt Rómeó és Júlia jól ismert története, Mark Knopfler „kiforgatásában": *„Juliet, mikor szeretkeztünk, sírva/ mondtad, hogy úgy szeretsz, mint fenn a csillagok, s halálomig szeretni foglak./ Van számunkra hely, ismered a filmzenét. De mikor valóra akartad váltani,/ kiderült, ugye, hogy az időpont nem megfelelő?/ Szerelmetes Romeo énekelt az utcán/ egy szerenádot. Mindenkit lehangolt a szerelmi dalával./ Talált egy megfelelő utcai lámpát, és kilépve az árnyékból,/ valami ilyesmit kérdezett: Te és én, mit szólsz ehhez Bébi?"* A női fölénynek és a férfiúi kisszerűségnek ez a dala három évtizede ugyanazzal a frissességgel és csipetnyi iróniával szól. A zene közben az egyszemélyes előadóhoz igazodott, de a vers erejével megfejelve, a közönség új meg új évjáratait fakasztja mosolyra.

A közösségteremtő erő másik nagy forrása a póztalanság: Mark Knopfler életkortól és pozíciótól függetlenül mindenkihez szól. Nincsenek táncosságukban és rugalmasságukban kitüntetett évjáratok, nincs egymás elé helyezett nemi hovatartozás. Mindenki ugyanazon a koncerten ül, legyen fiatal vagy idősödő, legyen férfi vagy nő. És nem pattannak fel a csápolásra vagy ritmikus táncra vágyók, mindenki ugyanazt az elbeszélést hallgatja és ereszti át magán. Ez egyfajta egyenlőséget teremt mindazok között, akik elfogadják, és beülnek a hallgatóság soraiba, hogy kuncogjanak vagy elmélyülten magukba forduljanak. Ha Springsteen hallgatóságát a sokszor cirkuszias színpadkép vonzza, úgy Mark Knopflerét a cicomák nélküli egyneműség. Persze ezek sokszor ugyanazok az emberek. Akik hol a mozgalmasságra, hol a belefeledkezésre vágynak. És egyaránt tapsolnak ennek is, annak is.

Mark Knopfler alig mozog a színpadon. Szemben közönségével történeteket mesél emberekről, viszonyokról és élethelyzetekről. Magát mindegyre a narrátor szerepébe helyezi, aki csak elbeszél, de nem ítél.

Viszont közönségének ítéletet kell formálnia: a dalok varázslata éppen ez a kettősség, a hallgatólagos felszólítás a részvételre, s ha részvételre, akkor választásra is. A legnagyobb közönségsiker a legszélsőségesebbről, a háborúról szól. Békedal ez, de egy furcsa pozícióból: nincs igazságos és igazságtalan háború, csak olyan van, amiben mindenkinek meg kell halnia. Így szól: *„Ezek a köd födte hegyek/ most az otthonom. De az én otthonom a lapály volt/ és mindig az is marad. Valamikor majd visszatérek a völgyeidhez és a farmjaidhoz,/ és többé nem fogsz tüzelni,/ hogy testvérek fegyverbe…Mennyi különböző világ,/ mennyi különböző nap./ Bár csak egy világunk van,/ ám mégis külön világokban élünk./ A nap most pokolra szállt, és a hold magasra kúszik. Hadd mondjunk búcsút neked,/ minden férfinak meg kell halnia./ De fel van írva a csillagfénybe és a tenyered minden vonalába,/ hogy őrültek vagyunk háborúzni/ a fivérünkkel fegyverben”* („Brothers in arms”).

Ezt a megrázó mondandót lassú, halk, majdnem recitativo zene kíséri, zene, ami mögül csak a belegondolás és a beleérzés léphet elő. Könnyekkel a szemekben nincsen mit mást kívánni, mint az őrültség felszámolását, a háborúskodás abbahagyását. Nem egy adott háborúról van szó, hanem minden háborúzásról és minden háború eszeveszett értelmetlenségéről. És a dal attól lesz erős és lesöpörhetetlen, hogy nem egymással szemben álló ellenségekről beszél, hanem az emberi felszámolódás mindenkit sújtó problémájáról. Egyszeriben, akár akarja, akár nem, mindenki részes lesz a bűnben és a pusztulásban. Ezt elkerülni: mindannyiunk dolga. A gyász kimondása és kollektív megélése önmagában egyesít, és segít kibontani az együvé tartozás mélyebb rétegeit. („Brothers in arms”).

Erőteljes az összefonódás, ami létrejön, de ami nem állhat meg ellenpontozás nélkül. Az ellenpontot Mark Knopfler játékos dalai jelenítik meg, amelyekben az elbeszélő remek nyarakat idéz, vagy éppen a vágyakozó kamaszt hívja elő, esetleg éppenséggel a szerelem örök tartalmairól énekel.

Ebben a játékos szellemben fogant az Emmylou Harrisszal, az amerikai country egyik legihletettebb előadójával közösen létrehozott duettlemez és a lemeznek szentelt turné életképei. Egy férfit és egy nőt látunk, akik szemlátomást félszavakból is értik egymást, s ennek állandósult öröme repíti a dalokat a feloldozó, olykor bohókás előadásmód felé. Ezek között a dalok között van áthangszerelt country és táncra hívó, gyors ütemű rock ’n’ roll egyaránt, és szerepelnek duettre adaptált egyéni szólószámok éppúgy, ahogy a közös muzsikálásra teremtett, feszes ütemű darabok. A hangulatváltásnak megfelelően, ezek a dalok általában könnyedebbek, szövegük és előadásmódjuk is felszabadultabb. Jobbára a szerelemről szólnak, egymás megtalálásának öröméről és a közösen végigélt (vagy legalább: végigélhető) élményekről. *„Ezek vagyunk mi a karneválon,/ ezek vagyunk mi apád autójában/ Te meg én a hiányzó kapoccsal köztünk,/ Egy kissé túl sokat ittam,/ túl hosszan voltam a napon,/ túl sokat szórakoztam/ Te és én meg a közös emlékeink,/ Ezek vagyunk mi/ ezek vagyunk mi…”* („This is us”).

Ezektől a friss, fiatalkori szerelmektől többfelé vezet elágazás. A leggyakrabban a partnerek „megérnek”, és ezzel együtt kapcsolatuk is komolyra fordul komoly tartalmakkal és immár felnőtt emlékképekkel; vagy felbomlanak a gyorsan és kuszán kötött szerelmek, és az utánuk maradó űrt egyelőre az élet más vonatkozásai töltik ki. Knopfler erős kisugárzása és dalainak közösségteremtő ereje ebből a le-nem-zártságból is fakad. Úgy fogalmaz meg felnőtt felelősségeket, hogy a végső választást mindig az egyénre hagyja: ő tudja, hogy mikor énekelhető őszinte odaadással az érzelmileg erősen töltött dal („Summer of love”), és mikor helyénvalóbb az aggodalmakról és azok enyhítéséről énekelni, arról, hogy a szerelmes társ az egyetlen, aki a mindegyre előtörő aggodalmakat képes kezelni („Why worry”). Mark Knopfler arzenáljában sokféle szerelem sokféle dala található, és ez már önmagában is közösséget teremt, a választás közösségét: ki-ki választhat magának színteret, életkort és zenét. Amiben biztos lehet, az az, hogy választásáért senki nem fogja el- és megítélni. Minden daltól van

tovább vezető út, újabb színterekre, újabb életszakaszba és a másokkal megélt közösség újabb világába. Ezek a dalok és „pozícióik" tehát igen változatosak. Nehéz elképzelni, hogy a színes közönség tagjai ne találnák itt meg a maguk problematikáját és a maguk hangját. De egyre számítaniuk kell: választani és dönteni senki sem fog helyettük. A dalok e legfőbb üzenetükben egységesek: csattanós befejezés helyett a közönség mindegyre inspirációt (olykor kifejezett felszólítást) kap a választáshoz, s ha tagjai jól sáfárkodnak e hozománnyal, akkor derű és szárnyalás, amire számíthatnak. Ez a közönség más, mint Bruce Springsteené. Emez a hippivilág szubkultúráját tekintette elsődleges közegének, s kinőve a hippikorból, felnőtt életét is a legalább belsőleg megélt szembenállásra rendezte be, ahonnan csak „bölcs" benyomások és élmények hatására váltott az ellenállás nélküli beilleszkedés pályájára. Mark Knopfler közönsége a megállapodott középosztályiaké. Akiknek énekel, azok jobbára már túl vannak életük keresgélő szakaszán, elégedettek a karrierjükkel és annak ígéreteivel, továbbá túl vannak a családalapítás kezdeti fázisán is: ott vannak, ahol a maguk elvárása szerint lenniük kell, azokban a formákban élik mindennapjaikat, amik simává teszik a kapcsolattartást a szélesebb rokonsággal, de a kollegákkal és a szomszédokkal is – egyszóval, sínre került életekről van szó. Persze a megállapodottságot nem osztják ingyen, a szinten tartás figyelmet és fegyelmet követel: *„Reggelente felébredve/ átnézem, hogy mit költöttem/ gondoskodom ennivalóról/ és gondoskodom a lakbérfizetésről./ Mindegyre mulatságosnak találom/ a boldogság és a pénz dolgát/ s hogy az alap a pénz./ Megeshet a szerencse/ és nyersz valamennyit"* („Get lucky") – a boldogság igencsak behatárolt. A dalok nem kis része így is súrlódó: nem szólnak a beilleszkedés sikeréről, és így az önkifejezésnek csak igen körülhatárolt teret adnak. De e körülhatárolt térben elérhető némi kiegyensúlyozottság és derű, bár az önkifejezés tere meglehetősen szűk marad. Az egyén ezért folytatott küzdelmes munkája Mark Knopfler dalainak visszatérő témája („Monteleone"), megint csak a dilemmák felvázolásával, de a választástól való tartózkodással.

A megénekelt középosztályi életforma és érzésvilág nem kötődik országhatárokhoz. A megigézett helyszínek lehetnek Angliában, Olaszországban vagy éppen Amerikában: megfontolt kozmopolitizmust sugároznak. És ugyanígy: az étkezés, a fogyasztott italok, a lakókörnyezetet felvillantó lakásbelsők, az autók és motorok magukban szimbolizálják a középosztályi létforma internacionálisan elfogadott normáit, e normák határok átszelésével is értelmezhető kódjai. E hangsúlyozott kozmopolitizmus önmagában egyesítő erő, ami további magyarázatok nélkül is közösséget teremt a nagy turnék Budapesttől Barcelonán át Los Angelesig végiglátogatott városainak közönségei között. És e közönségek rendre egyenlő megszólítottakként reagálnak: a koncertek ráadásdalai arra rezonálnak, amit a középosztály a magánéleti konfliktusaiban és a szokásszerű kapcsolattartási formákban többé-kevésbé általánosan megél.

Mark Knopfler zenei és előadói erejének fontos összetevője a közönséggel folytatott párbeszéd. Ez egyrészt magukból a dalokból adódik, amelyek – láttuk – sokakat foglalkoztató témáikkal fognak egybe. Másrészt fontos a direkt kommunikáció is. Az estek zenei műsorát meg-megszakítja a párbeszéd, ami fontos élmények elbeszéléséből és zenei lenyomatuk bemutatásából szövődik egybe. Így lesz mélyen ható élmény a magányos karácsonyi autózás elmesélése, majd dalba öntése, vagy az autóstoppos utazások felidézése. Feltételezhető, hogy sokaknak volt már hasonló élménye, de azt át tudják élni azok is, akiknek életéből egy vagy más mozzanat kimaradt. Az egybefonódás alanya így az élményközösség, ami a magánéleti elemeket is a nyilvános diskurzus részévé avatja. A közönség közösséggé emelkedik, s ez teszi a zenét annak erős szövetévé. De mindezek mellett a legfőbb összetartó erő maga a zene.

A gyökerekről fentebb már említést tettem. De nem szóltam még a legfőbbről, Mark Knopfler gitárjátékáról. Mark Knopflernek a gitárhoz szinte erotikus viszonya van. Ezzel a viszonnyal közelített első gitárjához is, amellyel éjjel-nappal együtt élt, sőt aludni is magával vitte. Mára nem kevesebb, mint ötven gitárja van, s egy-egy

koncerten legalább négyet meg is szólaltat ezekből. Összetéveszthetetlen gitárjátékának nemcsak az alkalomra gondosan kiválasztott gitárok adják a nyitját, hanem – főleg – a megszólaltatás sokrétűsége. Legsikeresebb számaiban ez a sokrétűség szinte zenekarszerűen szólal meg, és a sokféle hangzás megint összetettséget jelöl. Különböző gondolatokat mond el, és nemcsak széles skálán felvonultatott érzelmekről beszél, hanem főleg ezek harmóniájáról vagy a harmónia felé való törekvésről. És megint a zenei szövetnél vagyunk, Mark Knopfler játékának legfőbb erőforrásánál. A zenei fonatokat szétszálazni lehetetlen; legfeljebb egy fontos másik hangszer belépéséhez köthető az elválasztódás. Ez a másik hangszer gyakorta a fuvola vagy más fúvós. A gitártól teljesen elváló hangvilágával a fúvós más érzelmekre épít, hogy aztán a dal vége felé az előadó újra összefonja a szétszálazott elemeket. Ettől a bonyolult szerkezettől Mark Knopfler dalai jellegzetesen elkülönülnek másokétól – így például Bruce Springsteenétől is. Úgy érezzük – s valóban némi joggal –, hogy míg Springsteen fúvósai harsány módon emelik ki a dal szándékolt legfőbb mondandóját, Mark Knopflernél önálló és egyenrangú szereplőkként jelennek meg, mintegy a zenei kifejezés nyelvével beszélve el a verbálisan is végigmondott szöveget. De ez a zene nem aláfestés, hanem felmutatója a sokszínűen vállalható, sokfelé ágazó élmény- és érzelemvilágnak. Önálló szereplő, önálló hanggal – s a kétféle narratíva valóban kibontja a teret, melyben az átélés és a választás a hallgató dolga. Gitárjátékának ezt az összetéveszthetetlen sokrétűségét díjazhatta a Minden Idők 100 Legjobb Gitárosa zsűrije, amikor e legmagasabb civil szakmai fórum Mark Knopflernek 2003-ban a világ valaha élt legjobb gitárosainak 27. helyét adományozta.

A zene és a szöveg már említett kontrasztja és a belőle fakadó irónia további fontos építőeleme a közösségi élmény építésének. Az irónia nemcsak aláhúzza a választás egyéni jellegét, hanem távolságot teremt szándék és eredmény között, amivel elbizonytalanít ugyan, de e bizonytalanság egyszersmind kiemeli az egyéni választás jelentőségét és súlyát. A „Road to heaven" című dal jó példa erre a szerkezetre és a ráépülő szerkesztésre: édeskés, majdhogynem giccsesen szirupos zene, amivel szemben kemény szöveg áll: *„Amit csak tudok, elküldöm/ a gyémántgyűrűs embernek,/ aki része az égi tervnek,/ s minden bizonnyal énekelni is tud./ Most ez minden, amit megengedhetek magamnak,/ de az Úr örökkévalóságot adott nekem,/ hogy megmentsem egy szegény ország kisgyermekeit."* A kontraszt a szót az ember torkára fagyasztja, és önkéntelenül további kérdésbe hajtja: ha a gyémántgyűrűs úr a minisztérium embere, hová tartozom én ebben az elrendezettségben, s vajon van-e nekem is felelősségem a szegény ország gyermekei iránt? A gyötrő kérdéstől a zene jelentése egyszerre másba fordul át: a szirupot gúnynak és iróniának érezzük. De rendre így vagyunk Mark Knopfler dalaival: a romantika, a zenei áradozás valódi, de mindig csak az érem egyik oldala. A másik az aggodalom, a félelem vagy az irtózás, s a két sík egymásra vetülése rendre előhívja az iróniát (sokszor: önirónіát) és az alapvető megkérdőjeleződést. Így a dalok intellektuális élményt is adnak, és egyre szélesebb értelmiségi érdeklődés tárgyává teszik Mark Knopfler alkotásait.

Ehhez társul még a politika. Szemben Bruce Springsteennel, de Cseh Tamással is, Mark Knopfler közvetlen részvétellel nem politizál, állásfoglalásai azonban kőkemény politikai mondandóról tanúskodnak a dalokban. Láttuk már fellépését a háború ellen, de a társadalmi egyenlőtlenségekkel szemben is: a dalok körbejárnak egy ügyet, s e körbejárás révén közvetítik a politikai mondandót. Van itt szó a nők egyenlőtlen státuszáról, a fiatal generáció elveszejtettségéről, a férfias kiszorítós versenyről és az álomszerű kimenekülésről – de ezek a mondandók nem egykönnyen adják magukat. Egy-egy dal többszöri meghallgatása szükséges ahhoz, hogy a látszólag lágy szavak mögül kibányásszuk a kemény politikai mondanivalót. Mindez teljes összhangban van a dalok előbbiekben bemutatott építkezésével és azzal, hogy még a legkeményebb témák esetén is az alkotó véleménye-választása egy a lehetségesek közül. Éppen a politika talán az a nehéz terep, ahol Mark Knopfler legfőbb válasza az egyéni döntés szabadsága és felelőssége – és ennek politikája. Márpedig ezt a politikát, a diskurzus szabadságát

és felelősségét semmilyen módon sem áldozná be, még akkor sem, ha esetleg szép és vonzó volna az egyének unisono választása. Így viszont maradnak a lekerekítetlenségek és marad a bizonytalanság, amely azonban új, gazdag elemeket szívott magába, remélhető tehát, hogy termékeny dialógusnak nyit lehetőséget.

A dalokhoz hozzátartoznak a klipek, amelyeket sokszor maga Mark Knopfler rendez meg, de akár ő, akár nem, mindig nagyon igényesek. A klipek egy része a zenei stúdióban készült, mégpedig azzal a céllal, hogy bevezesse a nézőt a lemezkészítés világába, megmutassa azokat a technikai eszközöket, amelyek értő működésbe hozatala révén lesz a felvett nyersanyagból kifinomult hangzású dal. Mark Knopfler pályájának kezdetén kitanulta a produceri munka csínját-bínját, és ma lemezeinek többnyire ő a producere. Így közvetlen hatást gyakorol a hangzásvilágra, az éneken túl egy-egy hangszer előtérbe állítására vagy a hangszerek közti harmonikus illeszkedés megvalósítására. Mi pedig látjuk a mestermunka technikai bázisát és a szerepmegosztást, aminek révén e technika célszerű működtetésével a vegytiszta hangzású lemez előáll.

A „konyhatitkok" kisfilmekre épülő kibeszélése azonban a dalokhoz kapcsolódó képi világnak csak az egyik része. Rafináltabbak azok a kisfilmek, amelyek mintegy a produkció harmadik lábaként egy-egy kerek történetet mesélnek el. És a történet nemcsak illusztráció – sokkal inkább egy e vonatkozásban ki nem merített további művészeti tevékenység lenyomata.

Az egyik ilyen történet, a „Poor boy blues" című régi dal feldolgozásához készült kis filmecske jól mutatja, hogy miről is van szó. A dal a szegénység miatt beteljesíthetetlen szerelemről szól, amiben egyszer csak eljön a remélt fordulat, az akadályok elhárulnak, és a két szerelmes egymásra találhat. A történet azonban az egyszerű kis szövegecske fölé emelkedik az előadásmóddal. Furcsa emberek házában vagyunk, ahol erősen tikkelők, extrán magasra nyúlt lányok és súlyos sebesültek élnek együtt, és gondozónők gondoskodnak ellátásuk minden részéről. Ebbe a közegbe robban be a gyors rock 'n' rollal előadott dal úgy, hogy egyszeriben mindenkinek táncolni támad kedve. A két zenész – Knopfler és Atkins – csak figyelik a szemük előtt kibontakozó szerelmi jelenetet: egy fiatal fiú vágyakozását a nála három fejjel magasabb fiatal gondozónő iránt, s a kapcsolat itt, a szemünk láttára össze is jön. Mintha ő „csinálta" volna, Knopfler végigneveti az egész dalt, s ott szurkol a maga csendesebb módján Atkins is. Jókedvük átragad a ház lakóira is, a maguk módján a gondozónők is táncra perdülnek – mindenki örül a beteljesült szerelemnek. Ám ott van mögötte még egy igazság: ha a fizikai térben nem is, az emberközi viszonyokban ápolni lehet a teljes nyitottságot és az egyenrangúságot, amit a dal közepén Knopfler még ki is emel és emberi mivoltában a pozíciótól független eseménnyé avat a maga „tikkelős" vállhúzogatásával. Az embernek valahogy az jut eszébe: így, ezeken az alapokon lehetne az igazán jó szociális munkát felépíteni, és még akár jó szándékú leereszkedés helyett kliens és szolgáltató egyenlő emberi viszonyát megvalósítani benne („Poor boy blues").

Vagy vehetjük a „Wherever I go" című dalt, a szerelmétől való elválást elbírni nem tudó fiatalember énekét. Maga a dal – a zene és a szöveg – finoman láttatja a kibírhatatlan fájdalmat, a vágyakozást, hogy az idegekben és a gondolatokban kiiktathatatlan mélységgel jelen lévő szerelmes valóban jelen legyen, maga legyen az álom beteljesülése és ne az álom hiábavaló kergetése. A filmen ennél többet látunk. Látjuk, ahogy a szenvedő fiatalember csapot-papot hátrahagyva elhagyja a lakását, és nagy léptekkel kimegy a tengerpartra. Látjuk, nemcsak az álmatlanság elől menekül: indul a beláthatatlan tenger felé. Előbb csak a kabátját hagyja hátra, szépen hajtogatva, afféle jelnek, ha a kedves a keresésére indulna. Később a zakóját, már semmit se bánva, ledobja magáról, s mintegy futva megy előre – mi már tudjuk, ha a dal nem mondja is, hogy fut, fut magába az öngyilkosságba. A képi megjelenítés tehát – akárcsak az előbbi vidám dalnál – hozzátesz a zenei ábrázoláshoz, és azt nagy súlyokkal mélyíti („Wherever I go").

Vagy vehetünk egy harmadik példát, a finom iróniával megénekelt szerelemről a „Long cool girl" című dalban. A dal két főszereplője egy magas, vékony lány, aki egy kirándulás alkalmával teljesen összesározott biciklijét hozza a kerékpárjavító műhelybe megtisztításra. A tisztítást végző fiú egycsapásra beleszeret a lányba, és munka után megkeresi. Flört szövődik a két fiatal között, mígnem egy szép napon a fiú felfedezi az átverést, azt, hogy a lány hiába *„magas, klassz csaj, akinek nevét szeretem kimondani"* valójában *„egy kartáncosnő bőrébe bújt némber",* párhuzamos kapcsolatokkal („Long cool girl").

Mark Knopfler legutóbbi alkotásai e hármas felé építkeznek. Vagy koncertfelvételek, ahol a zene és a szöveg mellett a harmadik sík a zene találkozása a közönséggel és a köztük lévő diskurzus, vagy az előbb idézettekhez hasonlóan megépített, a történetet tovább mondó képi megjelenítések, amelyek érzékileg is a legnagyobb hatást teszik a maguk háromszoros vetületében, a dallam, a szöveg és a képvilág elkülönülő, de összeérő ábrázolásmódjaival. Ezek a klipek kifelé szólnak: a szabványos, egysíkú, a számot csak kiszínező képanyagok illusztratív, ám tudatosan egysíkú popábrázolásai helyett a párbeszéd felé húznak, s helyet kérnek maguknak a film világában is. A kisfilmek Mark Knopfler rendezői tehetségéről tanúskodnak. Ő maga inkább kalandnak, kirándulásnak tekinti a megmártózást egy másik művészeti ágban. S bár a mondandó igazáért nyíltan kiáll mint saját gondolatai és attitűdje hű lenyomatáért, ezt nem kitüntetetten a filmre, hanem a mű hármas egységére vonatkoztatja. Igen komolyan veszi tehát a klipeket, és felelősséget érez azok iránt is, amelyek nem közvetlenül az ő keze alól kerültek forgalomba. A dalok védelmének egyik formája, hogy szisztematikusan odailleszt minden egyes szám filmbéli bemutatása mellé egy másikat, a lecsupaszított zenei anyagot. És ez folyamatosan ismétlődő próbatétel. Ha a dal klipváltozata más képeket vonz, mint maga a szerzői mondandó, akkor Knopfler könyörtelenül bánik el vele: egészen új klipet kell csinálni, függetlenül a dal korától – a régi számokhoz éppúgy, mint fiatalabb társaikhoz. Egyik estéje során, a közönséggel beszélgetve, meg is fogalmazza a maga credoját a tárgyban: *„Szeretem a régi számokat játszani. És nem engedek semmiféle cinizmusnak. Ezek a dalok fontosak az embereknek, mérföldkövei az életüknek, és nekem tisztában kell lennem ezzel. Ezért nem engedem el őket"* (interjú a BBC számára – 2013).

De a megjelenítésben azért vannak változások. Ott érződik a felhalmozott élettapasztalat, és az, hogy az idő múltával átrendeződnek a fontossági sorrendek: ha évtizedekkel ezelőtt egy szám a magány fájdalmáról beszélt, akkor mai párja a magányosság rezignált tudomásul vételéről; ha hajdan az állandó aggodalmaskodásról volt szó, úgy a dal mai megszólalásában az igazán fontos a partner, aki támaszt és békét nyújt, és részben átveszi az aggodalom fájdalmát. Ez az élettapasztalat mentén való áthangolódás évtizedeken át partnerségben tartja Mark Knopflert és a közönségét. Ha Bruce Springsteen közösségteremtő ereje örök fiatalságában és játékosságában rejtőzik, úgy Mark Knopfleré abban, ahogy együtt gondolkodik és lélegzik a maga korosztályával, és ehhez a korosztályhoz mint törzshöz kapcsolja az intimitás újabb rétegeit – mint láttuk, a tartalmak fontossági rendjének életkorilag és az életpálya változásaival lépést tartó átrendezésével. Azon túl, hogy maga az efféle rugalmasság relativizálja és relativizáltságukban egyenlővé formálja a korosztályi kötődésű dallamokat és szövegeket, a dalok az igazságok viszonylagosságát hirdetik. Ez a belátás kitágítja a bevonódás, a feloldódás határait, és maga lesz a knopfleri muzsikálás közösségteremtő erejének legfőbb bázisa. Knopfler tehát mindezzel egy értelmiségi programot valósít meg. A program lényege abban áll, hogy magunk vagyunk a saját demokráciánk alakítói. Ha a türelmen és bizalmon alapuló attitűdünket ki tudjuk terjeszteni éppúgy a magánélet terére és viszonyaira, mint társadalmi, politikai részvételünk egyéb relációira, akkor e sokféle, de egyirányba mutató egyéni magatartás maga lesz az erő, amiből a demokrácia és annak intézményrendszere építkezik.

Az, hogy ez a magatartás értelmiségi program volna, sehol nem mondatik ki. De a programmal való azonosuláshoz feltételek is kellenek. A program feltételezi a kifejezés szabad megválasztását és e gesztus

retorziók nélküli, szabad kiteljesítését. Márpedig ezekkel a feltételekkel csak a közép- és felsőosztályok rendelkeznek – így csatlakozás és beolvadás is tőlük várható. Mindeközben Knopfler a társadalmat tagoló merev választóvonalak felismerését tekinti az értelmiség és általában a középosztály legfőbb kollektív dolgának, és e felismerés alapján várja a korlátok merevségének oldását, majd teljes eltávolításukat. Mindez, mint láttuk, sokrétű feladat mind az egyén, mind a közösség számára. De Knopfler a korlátok lebontását teszi a sok feladat között is legfontosabbként az élre. Ezzel meghatározza saját helyét: egész életműve a baloldalra, pontosabban a baloldali liberálisokhoz húzza. Ugyanakkor programként e beállítódás sehol nincsen kimondva: a dalok egyénekről, egyének választásairól és e választások közelebbi bemutatásáról szólnak. Mint egy-egy ballada, homályban hagyják a „megcsinálás" pontos történetét: nem tudjuk, hogy mitől változik meg a szegény fiú élete, csak a végeredmény, maga a változás ténye a fontos; nem tudjuk, hogy a bulizó ifjúságból hogyan vezet út a felnőtt életbe és a karrierbe, de alanyunkat egyszer csak új szerepében látjuk; nem tudjuk, hogy hogyan zajlanak egy szerelmes élet hétköznapjai, de tudjuk, hogy a szerelem önmagában nem old meg válságot és nem csökkent szenvedést stb. Ezek a dalok – bármilyen különböző történeteket mesélnek is el – közös séma körül szerveződnek: az egyén áll szemben az arc nélküli közösséggel, s neki magának kell megtalálnia a saját útját e közösséghez. A választás minden segítség mellett is egyéni marad, és végső tartalmában az erkölcsi felelősség az előbbiekben már vázolt fő centruma körül tematizálódik.

Azzal, hogy a közösségiségben rejlő erkölcsi dilemmákat emeli a középpontba, Knopfler azt sugallja: ha elbeszélni az értelmiség beszéli is el e dilemmákat, maguk a dilemmák nem réteg-, hanem korszakspecifikusak. A korszak a fogyasztás motorjára és dinamikájára mozgó posztindusztriális társadalom kora, ahol a többségi normák kőkeményen meghatározzák és behatárolják az egyén mozgásterét. És ez az egyén nem egy-egy réteg reprezentánsa, hanem maga az általánosság megtestesítője. Az általánosítás eme igen magas szintjén nehéz lenne Knopflerrel vitába szállni. Nem is igen kerül sor klasszikus értelemben vett vitákra, a mély hatás a „lábbal szavazás" közönségi gesztusaiból világlik ki. A nagy közönségsiker egyúttal bizonyíték amellett, hogy releváns és őszinte hangon nemcsak az értelmiségi rétegekkel, de a szélesen értelmezett középosztály tagjaival is lehet szót érteni. A hitelességet márpedig a közös tapasztalat szavatolja, amely végső hatásában akár fontosabb összetevője lehet a dalnak, mint maga a verbálisan megformált dalszöveg. A hitelesség emel egymás mellé igen különböző technikai színvonalon készült felvételeket – különösen a koncertfelvételeket. Érdekes megfigyelni, hogy a különböző országok és városok közönsége mennyiben hasonlít egymásra, illetve, melyek a legfontosabb különbségek. Azt látjuk, hogy ez utóbbiak részben megcélzott programjuk szerint, részben dinamikájukban különböznek. A budapesti közönség inkább a balladisztikus, ritmusukban is lassúbb számokra volt vevő, míg például a barcelonai vagy sevillai közönséget leginkább az európai tradícióhoz való tartozásról szóló számok érdekelték. Az utóbbi koncertek középpontjában a nyugati örökség felmagasztalása és az „idők romlása", a szebb napokra és jobb erkölcsökre való visszaemlékezés áll („Once upon a time in the West"). És az előadó megerősíti ezt az odatartozást, amely féltett, de egyszersmind kiiktathatatlan része a dél-európai identitásnak. Már a megerősítés gesztusáért is forró hála dukál, de azzal, hogy ez lett a koncert középpontja, megsokszorozódott a hatás, és e nyilvánvaló, mégis meglepő fejlemény megünneplése szintén nem maradt el. A dal egyúttal példája annak is, ahogyan Mark Knopfler a politizálást érti. Állásfoglalásai mindenkor a közélet viszonyaira és feszültségeire vonatkoznak: a nyugati normák kiürülésére, az emberek közötti előzékenység eltűnésére, a kiveszőben lévő figyelmes udvariasságra, az ember mint ember értékének alászállására. És a megfigyelt jelenségek, viszonyok és feszültségek mögött mindig ott a kérdés: kié a felelősség, és ki tudna tenni a dolgok jobbra fordulása érdekében. Nem kapunk egyértelmű választ, de valószínűleg ilyen nem is adható. A feszültség ott marad a levegőben. Ha Springsteen lefordítja a politikai teendőt konkrét aktorokra, Mark Knopfler beállítódását éppen az efféle egyértelmű lefordíthatóság elhárítása jellemzi. Az világos, hogy

mindannyian érintettek vagyunk, de az már kevésbé, hogy érintettségünkkel mit is kezdhetünk. Mark Knopfler saját választása egyértelmű: gyönyörű zenéket szerezni okos szövegekkel, és megpróbálni eljuttatni ezeket a legszélesebb közönséghez – a film segítségével vagy anélkül.

Valóban: kevesen vannak, akik olyan körültekintéssel igyekeznének biztosítani a demokratikus hozzáférést, mint ezt Mark Knopfler teszi. Amint a számok vagy az albumok elkészülnek, a lehető legrövidebb időn belül ott találjuk azokat a YouTube-on, igyekezvén megtartani a hangmérnöki munka magas színvonalát a hangzásban, a képi anyagban. Így nem is csoda, hogy Mark Knopfler hatalmas rajongói tábort tudhat magáénak. Az élen még ma is ott vannak a régi Dire Straits-számok, és ott vannak persze a szólókarrier produktumai – mind igen magas nézettségi számmal. És Mark Knopfler karban is tartja széles kapcsolatrendszerét. Külön irodát tart fenn legközelebbi munkatársa, Guy Fletcher vezetésével, hogy a bejövő e-mailek meg legyenek válaszolva, és ha lehet, a hívek kedvezményes jegyet kaphassanak a soron lévő koncertekre. Pedig látszatra Knopfler nem egy mosolygós személyiség. De a látszat csal: közönségével igen barátságosan kommunikál. De talán ennél is fontosabb és megvilágító erejű, hogy a mindig komoly arccal előadó Knopfler igazán akkor mosolyog, amikor zenésztársainak valamelyike külön szép teljesítményt nyújt. Láthatjuk az őszinte derűt és az elismerést az arcon: egy adott számban a fuvolaszólót többre értékeli, mint saját közreműködését, pontosabban, mosolya és széles karral mutató-ölelő gesztusa annak szól, hogy a gyönyörű fuvolajáték nélkül a nagysikerű előadás meg sem születhetett volna („Get lucky”). Máskor azzal, hogy a szám vége előtt leveszi a nyakából a gitárt, hangsúlyt ad a számot záró zongorajátéknak – megint csak mosollyal és a jól ismert, szélesre tárt karmozdulattal emelve ki azt („Our shangri-la”). Mark Knopfler kedvessége és előzékenysége mindenekelőtt a partnereinek szól. Bemutatásuk egy-egy koncerten mindig egyéni és megismételhetetlen. A társakról van egy-egy története, aminek persze hangszertudásuk áll a középpontjában, de időnként előkerül egy jókedvűen közösen elköltött vacsora vagy egy pub-beli sörözés mozzanata. Gitározni mindenki tud, „ebből élünk”, mondja, de emellett mindenki több hangszeren játszik, s ha például dobon, úgy az is másolhatatlan. A viszonyok szemlátomást igen bensőségesek és megállapodottak, olyannyira, hogy mikor egy egész lemezt és a hozzá kapcsolódó turnét Emylou Harrisszal, női partnerével prezentálja, a közönségből többen intim magánéleti viszonyra gyanakodnak a pár harmóniája láttán. Pedig a magánéleti harmónia terepe szigorúan a család, Mark Knopfler harmadik felesége, az írónő-színésznő Kathy Aldridge, két lányának anyja, és az előző házasságból született ikerfiúk – ők azok, akikkel az igazán bensőséges ünnepeket – így hetvenedik születésnapját is – megüli, és ők a legfontosabb hobbi, a velük töltött időnek kiemelt hangsúlya van. Mellettük igen fontosak a barátok; a közös zenélés feltűnő összetartást fejez ki, ami nemcsak a munkát jellemzi, de a társakkal való barátságot is. Mark Knopfler mély és tartós kapcsolatokat ápol, aminek a fizikai közelség nem mindenek előtt való előfeltétele. Így például távoli barát Bob Dylan vagy Eric Clapton, akikkel ritkán adatik az együtt zenélés lehetősége, de ha igen, annak a hátterében ott van a mély vonzalom és a feltétlen tisztelet, amivel a partner munkájának és teljesítményének adózik. Ugyanilyen elmélyült pillanat lesz, amikor kamaszkora nagy idoljával, Henk Marvinnal játszik együtt. A színre lépésből látjuk, hogy korábban személyesen nemigen találkozhattak, persze nyilván tudtak egymásról. Mégis, az első hangtól kezdve a közös gitárjáték olyan harmóniát hoz elénk, aminek megélésére és prezentálására csak egymást mélyen ismerő emberek szoktak képesek lenni. A szám – Mark Knopfler nagysikerű instrumentális dala, a „Going home” című – persze alkalmas is az elmélyült összefűzöttség felmutatására. Egy olyan dalról van szó, amely hangzásvilágában közel áll a Shadows-együttes egykori vezetőjéhez is. Mi meg csak ámulunk az összeérleltség láttán-hallatán, ami ha magában lenne is, kisugárzásával mindenképp hatalmas közösségteremtő hatóerejére, Mark Knopfler e rendkívüli adottságára irányítaná a figyelmünket („Going home”).

Mert Mark Knopfler külön világokat egymás közelébe hozó személyiség – ez vitán felül áll. És közösségteremtő a zene, amit kapunk tőle. Ez az erő azonban nem egykönnyen hagyja magát felfejteni. Első pillantásra csak azt érzékeljük, hogy ez a zene kortalan abban az értelemben, hogy korosztályi metszetben mindenkihez szól. Bár a megénekelt élettapasztalat kötődhet az ifjúsághoz vagy a megállapodott felnőttkorhoz, a befogadás felől nézve eltűnnek a különbségek. A zenei rétegek felülemelkednek rajtuk és egybefogják azokat. Ugyanígy eltűnnek a két nem közötti különbségek. Legyen a dal témája akár egy férfi szerelmi bánata, szöveg és zene szövetsége felemeli azt, és nemi hovatartozástól függetlenül, a kapcsolatok mélyen beivódó és sorsot meghatározó jelentőségéről szól. De hasonló módon, Mark Knopfler dalai egybe emelik a különböző társadalmi osztályok széttartó tapasztalatait. A zene a legáltalánosabb értelemben középosztályi zene: a szöveg utalásai ezt rendre nyilvánvalóvá teszik. Olyan földrajzi és szellemi-kulturális helyekről szólnak, amelyek éppen a középosztálynak szokásszerűen használt terei – akár fizikai értelemben, akár a megmozgatott szókincs vonatkozásában. Középosztályiságában azonban ez a zene nem kirekesztő, hanem befogadó. Egybeötvözi a középosztály rétegeit, a gürcölő kistulajdonostól a minisztériumi tisztviselőig, s azt emeli ki, ami életvilágukban közös. És általában: Mark Knopfler zenéje közösségi zene, az egyént mindig beágyazottságában láttatja. A közösséghez azonban politikai erőt nem rendel: az egyén szabad választásának hagyja meg a politikába beleszólni kívánó csoporthoz tartozást vagy éppen a csendesebb, visszahúzódóbb, meditatív pozíció elfoglalását. S miután a választást mélyen tiszteli és a szabadság legfőbb megnyilvánulási lehetőségének tekinti, ettől zenéje mélyen demokratikus, és éppen e demokratikus voltában rejlik összetartó erejének lényege. Mert a szabadság mint legfőbb érték valóban nem ismer korlátokat: az mindenkit megillet, korától, nemétől, társadalmi állásától és nemzeti hovatartozásától függetlenül. Ez persze csak normative igaz: a csoporthovatartozás erősítő vagy gyengítő körülményeivel a társadalom keresztbe-kasul szántja a szabad választás egyének közötti egyenlőségét. És ezeknek az erőknek a bemutatását Knopfler ugyancsak dolgának tekinti. Így lesz dalbéli szimpátiájának tárgya az otthonról menekülő, függetlensége megteremtésére még kockázatos utcai kalandok árán is törekvő egyetemista fiú, vagy az emlékekkel összetartott egykori szerelem öregkori visszfénye, vagy a háborút elutasító, bátor ifjak fellázadása, és maga a mindenen átsütő hazavágyás egy talán nem is létező, befogadó és derűs otthonba.

Más dalokban a szerelem lesz az egybetartó erő, a szerelem, amelynek fázisait érzékeljük, de a keret elmosódó: a dal szólhat egy diákszerelem lassú kihűléséről éppen úgy, mint egy együtt élő pár szomorúságáról egy közösen leélt élet mulandósága láttán. Az „Are we in trouble now" című dalt éppen a helyzeti fókusza teszi különlegessé, ami miatt az életkor szerinti különbségek háttérbe szorulnak, és a dal végül általánosan szól a veszteségekről és a veszteség felkavarta érzelmekről. *„Nem éppen a zene,/ nem éppen a bor tette,/ valami másfajta varázslat adott hírt magáról a gerincemben,/ aztán tévelygésemben rád ragasztottam magam,/ drága, hogyan történhetett ez,/ most mindenesetre bajban vagyunk."* Bár a dalban a férfi viszi a prímet, és az ő érzelmeiről kapunk elsődleges híradást, a további strófákban egyenrangú átélhetőséggel megjelenik a kudarcba fúló kapcsolat feletti női bánat is – pontosabban, egy ponton túl másodlagossá válik a szerep, és a hangsúly magára a veszteségre, a mulandóságra kerül. Ez a kétfelőli érzelmi azonosulási képesség talán az egyik legfontosabb tényezője az összekovácsolásnak. Mark Knopfler úgy beszél különnemű hallgatóinak érzelmeiről, hogy nem állít fel sorrendet közöttük. A nemek közötti közösséget a lefelé csúszó pályára került szerelem és az efeletti bánat teremti meg. Ugyan az érzelmek nem felcserélhetőek, de ebben az egyenrangúságban egyforma fontossággal jelennek meg, és ezért ritka erővel kapcsolják egybe a szereplőket. Más szerelmi dalokban a közös emlékek és azok tudatos ápolása jeleníti meg az összetartó erőt. Megint előbb a férfivilág felől lépünk be, de a dal kitágítja a keretet a közös-ség felé, amiben a férfi és a nő egyként osztozik („True love will never fade"). A magasba repülő körhinta az emlékek húzóképe, s nemcsak ebben a dalban. Megtestesíti a repülést,

a szabadságot és a játékosságot – mindezt ismét a képek világában mondja el, pontosabban, teszi hozzá a kölcsönös szerelem felemelő érzéséhez.

Persze nemcsak a magánéleti dalok teremtenek összetartozást. Ott vannak a történelem nagy nevei és figurái, ott vannak a patrióta büszkeség megtestesítői. Mark Knopfler bőséggel megemlékezik róluk, de nem éppen nagyságukról, hanem hétköznapi emberi vonásaikról beszél. Így lesz Bonapartéból trónfosztott vezér, aki felel a dicső francia sereg szétzülléséért, és aki helyett már csak az Úrhoz lehet imádkozni: *„Mióta Moszkva lángokban, eszméletlenül megfizettünk,/ amint a szláv seregek darabokra tépnek bennünket,/ halottjaink szétszórva a világban, pedig a halál könnyű megváltást hozhatna,/ és a Grand Armée rongyokban,/ mint fagyott, éhező koldusok hada,/ mint patkányok lopkodnak egymástól/ és verekednek ki-ki a másikával./ Uram, mentsd meg a lelkemet a gonosztól,/ és gyógyítsd meg a katonák szívét,/ elvesztettem a bizalmamat, hogy megtartasz engem, Uram,/ végeztem Bonapartéval”* („Done with Bonaparte”). Egy ilyen dal tradicionális ellenségeket hoz össze egy közös fohászban: a franciák nem kevésbé várják az értelmetlen háború végét, mint a hol megvert, hol győztes oroszok. A züllés, az értékvesztés általános és nincs rá felmentés, mert a háború nem dicsőséget hoz, hanem csak fájdalmat és szétesést. És éppen ez, a megúszhatatlan pusztulás lesz e dal és történelmi párjainak fő közösségteremtő mondandója, keresztül népeken és országokon, de történelmi korokon is – ahogy azt a „Brothers in arms” című dal esetében láttuk. Ezek a dalok zeneileg szűkebb sávot fognak be, mint az érzelmekről, a szerelem hozta örömökről és bánatokról szólók. A „Done with Bonaparte” pergős, kissé a hadszíntéri vágtázásra emlékeztető gyors, ismétlődő sorokban beszéli el a Bonaparte iránti bizalom elvesztésének történetét. Ami kiszól, kikiabál a zenéből, az a refrén: „végeztem Bonapartéval”. És végül már csaknem a közönség is énekli a visszatérő sort – ennyire nincs más út, mint a hadvezér trónfosztása és kiátkozása – a vezéré, aki szép és gazdag földeket, dús termést ígért, de amit esztelen háborúja hozott, az csak a csonkítás, a halál, és az élők erkölcsi földre zuhanása. És ebben a helyzetben már nincs győztes és vesztes, csak a szétzúzódás és a lealacsonyító káosz marad. Ez pedig egy új erkölcs felépítésére a kisembereket fogja össze, függetlenül attól, hogy a harcok kezdetén melyik náció melyik zászlaja alatt vonultak csatába. A közös erkölcs és emberi értékrend kívánása tehát ezeknek a daloknak a legfőbb közös üzenete – valóban helytől és nemzeti hovatartozástól függetlenül, de egy új, nagy, közös cél érdekében. Ez a nagy, közös cél pedig az újra elővarázsolt humanizmus, amely a szerelem és barátság magánéleti viszonyainak éppúgy a táptalaja, ahogy a közösség intézményei számára is az. Itt azután a knopfleri dalok két világa összeér: megpillantjuk, hogy ezek nem is külön világok, hanem ugyanannak az egy, közös világnak megmutatkozó más-más arcai. És kötőszövetük is egy: a humanista erkölcs, amely az egyén szabadságán és választásain nyugszik, s amely erkölcs fölé nem emelhető semmilyen instancia anélkül, hogy éppen ezt a legfontosabb tartalmat meg ne karcolná, rosszabb esetben fel ne koncolná. A szabadság és a választás márpedig elidegeníthetetlen az egyéntől, és minden egyénnek egyformán jár. A társadalmak kvalitása – demokratikus jellegük – azon méretik, hogy ezt a mindenkinek kijáró szabadságot mennyire tekintik szentségnek, és hol, mivel rombolják. A háború a legnagyobb és legdrasztikusabb rombolás – Mark Knopfler világképében a legfőbb ellenség. És éppen azért az, mert az egyén szabadságának és választásának helyébe egy magasabb rendűnek mondott kényszert ültet, amihez lázadás nélkül alkalmazkodni mindenkinek kötelessége. A negáció kimondása Mark Knopfler egybetartó mondandójának másik tartópillére – éppen a görbe tükör tagadásának tagadása, azé a torzképé, amely a humanizmust elröppenő, gyenge kötőanyagnak mutatja. E görbe tükörkép ellen lázadni: innen veszi kezdetét a harc a humanizmus visszahódításáért és a demokratikus elvek és gyakorlatok megerősítéséért. Mark Knopfler különösebb látványos zászlóbontás nélkül magát e harc elkötelezettjének és zenei hírvivőjének tekinti

A közösségteremtés síkjai

A három zeneszerző-előadó bemutatása néhány érdekes tanulsággal szolgál. A legfőbb tanulság: bár a közösségteremtés és az egymástól társadalmilag távoli közösségek egybekapcsolása rokonítja őket, a megvalósítás útjai igen különbözőek. Várakozásainkkal ellentétben, a közösen végigélt korszak hatásainak kontúrja eléggé elmosódott. A generációs egybetartozás leginkább a zenei tradícióban mutatja meg magát. Bár igen-igen különböző zenei fogásokkal és a zene különböző bonyolultságával operálnak, mindhárom előadó a rock'n'roll, a jazz és a country-, illetve népzenei motívumok kombinálásából építkezik. Ez nem is csoda: a jazz a hetvenes-nyolcvanas évek könnyűzenei alapnyelve, ami alól nem vonhatják ki magukat. A hagyomány elsősorban a számok ritmusvilágában és az improvizációs elemek hangsúlyozásában jut kifejezésre. A számok egy jó részére táncolni is lehet – ami különösen a korszakban megkerülhetetlen rockos hatásoknak köszönhető. A zenei alapok közös mivoltán túl, a hagyománnyal különbözőképpen bánnak. A tágabb jazzes vonatkoztatás Cseh Tamás „dúdolós" dalaiban inkább aláfestés; Bruce Springsteen balladáiban a bluesos kötődés, míg Knopflernél a country és a jazz összefűzése játszik döntő szerepet. De e hangsúlykülönbségek ellenére, a zenei tartalmat tekintve a három előadó dalai felelgetős viszonyban állnak egymással. Bizonyos értelemben egy bokorból valók.

Túl a zenei alapok rokonságán, a megénekelt témákban a generációs egybetartozásnak azonban kevés nyomát látjuk. Hiába a közös történelmi kor, a hetvenes-nyolcvanas évek hármójuk számára három problematikát ajánl. Cseh Tamás a közös nemzeti emlékezet és az élményekben közös fiatal évek bázisán a nemzeti egyesítés lehetőségeit keresi. Dalainak kerete a nemzeti közösség törékenysége, aminek okait az egybefűző történelmi referenciák hiányában és a korokon átívelő kiszolgáltatottságban látja. Bruce Springsteen a hippi életforma marginalizálódásában és a munkásrétegek kiszorítottságában jelöli meg a közös alapot, amin az „amerikai álom" beválthatósága helyett az elnyomással szembeni széles társadalmi fellépés nyugodhat, és magát e történelmi küldetés szószólójának tekinti. Mark Knopfler számára a kisember vágyai és küzdelmei szolgáltatják a tematikus alapot, amelynek háttere előtt a középosztályi normává lett értékek internacionalizálása a generációkon átívelő közös cselekvés által kitöltött tér és keret.

Még a mindhármuk által megénekelt szerelem is más és más fénytörésben mutatkozik. Cseh Tamás Ács Marija vagy Horváth Annája megbicsaklott női sorsokat és a szerelmesek eltávolodását mutatja. Nem véletlenül, ezek a lányok külföldön próbáltak szerencsét, de az új világokba való beilleszkedés igencsak korlátozott sikerrel járt számukra. A régi szerelemhez való visszatérés közös alapja a frusztráció, ami a földrajzi keretek különbözősége ellenére a bármily megtépázott együvé tartozás közös kötőszövete. Bruce Springsteen női figurái a hippi életformával, szüleikkel és a beilleszkedés imperatívuszával szembefordult lányok, akik a párkapcsolattól legfeljebb kikapcsolódást remélnek, de támaszra hiába várnak. Férfiakat és nőket leginkább a közös időtöltés és szórakozás köt egybe: mélyebb együvé tartozásuk nyomaival nem találkozunk, legfeljebb egymás megtalálásának nehézségei és komplikációi kerülnek elő. Mark Knopfler asszonyai párjuknak partnerei ugyan, de közösségük kizárólag a magánszférára szűkül. Az asszonyok sokszor férfipárjaiknál szabadabbak és szókimondóbbak. De önálló törekvéseket, felemelkedési és kitörési vágyakat csak a férfiaknál látunk – igaz, ott is kétkedés és irónia kíséretében. Az üzenet a magánélet erőforrásainak szűkös volta; mégis, egyedül ezeknek az erőforrásoknak a mozgósítása adhat védelmet a mindennapi élet kihívásaival szemben.

A három szerző dalaiban megidézett történelmi emlékezet toposzai sem tanúskodnak közeledésről. Cseh Tamás a nemzeti múlt figurái felé fordul, és dalaiban a közös emlékezet a vasfüggönynél még régiós kiterjesztésében is mereven zár; Bruce Springsteen számára az egybekovácsoló történelmi élmény a vietnami háború – de mintha annak elutasítása csak az amerikai társadalom problémája volna; Mark Knopfler

ábrázolásában a történelmi hőstettek figurái mára kiürült papírmasévá váltak – nemzeti keretük éppen annyira érvénytelen, mint általános kiterjesztettségük.

A széttartó témák közepette egyetlen közös generációs magként a háború elutasítása marad, de az is háromféle érvrendszer alapján. Cseh Tamás a megalázottságot és a kisemberek végső tehetetlenségét énekli meg; Bruce Springsteen a kiszolgáltatottságról és a háborús terhek és veszélyek feketék és fehérek, középosztályiak és munkások közötti szélsőségesen egyenlőtlen elosztásáról beszél; Mark Knopfler szemében a háború a humánum elleni gyilkos támadás, amiben nincs „igazságos" vagy „igazságtalan" részvétel – az elembertelenítő hatás általános. Mindazonáltal a háború következményeit hasonlóan látják. Legyen szó akár a vietnami háborúról, akár a második világháború emberi csonkoltságokban és sorsok megbicsaklásában ma is velünk élő következményeiről, akár fegyverfogásba torkolló lokális feszültségekről, a fizikai és lelki megnyomorodáson túl, mindhárman az erkölcsi lealacsonyodásra helyezik a hangsúlyt, amivel a pacifista mondandót elsődlegesen morális keretbe foglalják.

A fentiek után nem meglepő, hogy az élettörténet szerepe és zenei kifejezésmódja is lényegesen különbözik a három szerzőnél. Cseh Tamás dalaiban a diákévek vagy a városba való felköltözés élményei áttételek nélkül, közvetlenül szerepelnek. Összhangban a közönségével együvé tartozó előadót megjelenítő színpadi fellépéssel, az élettörténet darabkái a közös sorsot és az azon alapuló közös-séget hivatottak megjeleníteni. Bruce Springsteen a színpadon el is játssza, fel is eleveníti a munkássorsot, amit az otthont jelentő New Jersey-i miliőbe helyezett klipek vagy éppen a kedélyes közös italozásról szóló képek a látvány szintjén is kiemelnek. A dalokban az Amerikát keresztbe hasító nagy autós vándorlások vagy a fergeteges közös kocsmai táncok feleleventése mindenkor az élettörténeti élmények megoszthatóságát húzza alá, ugyancsak ügyelve arra, hogy az énekes mint „egy a népből" a maga társadalmi gyökereihez való hűséget húzhassa alá. Mark Knopfler dalai elrugaszkodnak az életrajzi élményektől, amelyek közvetlenül legfeljebb látványokról, ízekről, filmkockákról szóló impressziókként, utalásokként tűnnek fel a szövegekben. Az elvonatkoztatás az élmény érvényének kiterjesztését szolgálja, a narrátor – az előadó – háttérbe húzódásával. Ez az eltávolítás egyúttal a konkrét lételemek másodlagosságát hirdeti az életformák közösségével szemben, és implicite megkérdőjelezi az előadó mint magánszereplő primátusát, jogalapját a kivételezettségre.

A fentiek fényében nem meglepő, hogy a három előadó háromféleképp tekint a közösségteremtés problémájára. Mint az egyéni utak bemutatásakor láttuk, a közösség formálódása mindhármuk számára többet jelent elkülönültségükben megszólaltatott csoportok puszta egymás melletiségnél. A közösségi minőség jelzi a beágyazottságot és a feloldódást, egyrészt az egyén kötődései felől, másrészt az egymástól elkülönülő csoportok szerves kapcsolódásával. Láttuk, bár a problematika közös a három előadó számára, megközelítéseik markánsan különbözőek.

Cseh Tamás számára az integratív keretet a nemzet jelenti: dalai a magyarul tudók közösségének szólnak, határon innen és határon túl. Ambíciója e közösség megtépázott egybetartozásának helyreállítása, ami mindenkitől elvárja a közösségi célok legalább egy részének feltétlen elfogadását. Megrajzolt közösségében a fennálló viszonyokkal szembeni távolságteremtés gesztusai tűnnek elő, és azok az ifjú hősök, akik mindegyre a határokat igyekeznek tágítani. Az egyénnek ugyanakkor nem sok tere látszik: ha kikerül a közösségből, elveszettnek és erőtlennek mutatkozik. A közösségi dalok nevelési célzatúak: az elbeszélésből kiemelt hős viselkedését mutatják meg elsősorban, hiszen ezt kívánja, ha a zenész példaképül szeretné állítani e hősöket a közösség elé. Közben a példakép viszonylagosságát – mintegy magyarázatot adva a kollektív hivatkozás lehetőségének töredezettségére és szakadáspontjaira – személyes sorsuk esendőségének ironikus felmutatása jelzi.

Mark Knopfler hősei is esendőek, de ők egész életvitelükben és törekvéseikben valójában igazi antihősök, akiknek mindennapisága érdemel figyelmet. Körülöttük tágan értelmezett referenciacsoportjuk formálja az értékeket és a követendő magatartási mintákat, és ez a normatív fellépés sokszor hangsúlyosabb egyéni kvalitásaiknál. Mindez összhangban van Mark Knopfler történelemfelfogásával, amelyben a vezető, a kísérletező, próbálkozó szerep az egyéné, aki számára a közösség a bekapcsolódás lehetőségeit és tereit mutatja meg. A természete szerint hullámzó és időnként válságba jutó önértelmezés a közösséget fontos támasztéknak, megtartó erőnek tekinti. Az üzenet világos. Az értékeknek az egyén életében és gondolkodásában kell először helyükre kerülniük, s a közösség csak ebből építkezhet: befogad és feloldódást teremt, de az egyén munkáját sohasem pótolhatja, még kevésbé helyettesítheti. Éteri közösség cselekvő egyének nélkül nincsen.

Ez Bruce Springsteen egyénfelfogásának is a végső magva, bár az ő közösségei harcban állnak egymással. A fő megosztó erő a konformitás, aminek követése gátját szabja mind az egyén, mind közössége újító munkájának. A fő osztatok a rasszok és az eltérő generációs tapasztalatok mentén mutatkoznak: az összebékítés közösségi szinten egyelőre mindkét irányban illuzórikus. Ha pedig az, akkor a zenésznek e hasadások állandó felmutatása a feladata. A feladatkijelölés Springsteennél politikává formálódik: önmagát szószólónak tekinti, akinek nemcsak erkölcsi, de politikai feladata is a jogtalanságok és megfosztottságok elleni aktív fellépés.

Bár kevésbé az aktív politizálás követelménye, de a hang és erő híján önmagukért fellépni nem tudók képviselete mindhárom előadó ars poeticájának lényeges eleme. Mindhárman úgy látják, hogy a mögöttes összetartozást a legnyomatékosabban kulturális hivatkozásokkal érzékeltethetik. Így lesznek a történeti dalok, régi jazz- és blueszenék feldolgozásai a közösségi alapvetés megjelenítői Springsteennél, míg hasonló szerepet tölt be a Knopfler-dalokban a régi country-, blues- és soulzene az eredetet tisztán jelző, de attól mégis elrugaszkodó szerepeltetése, s hasonló a funkciója a magyar népzenei szöveg és dal felvonultatásának Cseh Tamás világában. A megerősítendő közösségiség mindhárom előadónál a zene legfőbb tárgya, bár a gyakorlati kivitelezés értelemszerűen különbözik. Springsteen a hagyományok átértelmezésére vagy e lehetőség híján hátrahagyására buzdít, Knopfler a magánéleti harmóniát és a tudatos értékválasztást sugallja, Cseh Tamás pedig harmóniában szeretné látni a hajdani paraszti hagyományokat és a városi életforma dalba emelt elemeit, a férfiszolidaritást, a törekvést a derűre és az egyéni bátorságot. A történelem mindhármuk keze alatt ellentmondásos anyag, s az egyénnek ezekre az ellentmondásokra reflektálnia kell. Az új hagyomány, amit épít, szelekción alapul: a múlt a jelenbe egyben át nem emelhető. A választásnak azonban el kell emelkednie a közvetlen létvilágtól, és a lehető legnagyobb ívben át kell fognia az egymás felé törekvőket, legyenek feketék egy fehér világban, vagy sűrű élettapasztalatokkal rendelkezők a pályára most lépő fiatalokkal szemben. Közösség és egyén teljes összecsiszolódása csak tendenciájában lehetséges. Innen nézve a dalok befejezetlenek. De a mozgató törekvés töretlen marad: a küzdő egyén mögött mindegyre ott a támasztó közösség, még ha az ideálishoz képest csak töredékesen is. Ez a képlet széles tömegek számára ismert – talán nem tévedünk, ha elsődlegesen ennek tudjuk be a három zenész hallatlan népszerűségét. Dalaik a szövegben és a hangzásban is követik az egyént küzdelmeinek útján, és a lezáratlansággal egyszersmind kifejeznek egy másik korlátot is: az egyén néha túlnő a közösségén, és keresgélése magányba és a megoszthatatlanság fájdalmába torkollik. E fájdalom zenei ábrázolása a bluesok világába nyúlik vissza. Ez a közös zenei hagyomány, ha másként és másként bánnak is vele, a három zenészt egybekapcsolja. Springsteen jobbára újrahangszereli a régi bluesdalokat, de megtartja azokat eredeti formájukban; Knopfler számára a blues a saját nyelvének alakításához felhasznált termékeny kiindulás és háttér; Cseh Tamás számára pedig főként hivatkozás, idézet egy másik világból, ami sokak számára álmodozás és sóvárgás tárgya, de közvetlenül sohasem válik a dalok valós anyagává.

Ahogy a közösségiség közös eszmeisége mellett a megidézett közösségek igen-igen sokfélék, úgy talán még nagyobb a változatosság a megénekelt egyének között. Cseh Tamás az indián játékok ihletére küzdő, férfias férfiakat ábrázol, akik számára mindenkor van értelmezhetősége a hősi tettnek. Ha a hajdani vitéz szétitta is az eszét, azért tud mondani néhány fontosat emberi tartásról és kitartásról; ha alkoholos gőzében hallucinál is, vagy ha éppen belefeledkezik egy harmonikusnak tűnő, a régmúltba veszett otthon felidézésébe, mindenkor ott a megcsúszás veszélye, s már magában a talpon maradás is teljesítmény. Mark Knopfler férfifigurái nem kevésbé esendőek, de mélyebben és személyesebben élik át a partszélre sodródás megsemmisítő élményét. Meg is fogalmazzák a megkapaszkodás lehetetlenségét és a belátás nyomán születő elveszettségüket. Bruce Springsteen palettáján ott a bűnöző, de ott a régi táncokat frenetikus előadásmódban felidéző ifjú ember is, és ott vannak a fejlődésből kihagyottak, a kisodródók, akik számára az „amerikai álom" mások tündérmeséje, nekik maguknak azonban nemigen jut belőle.

Ez a sokféle esendő ember mind valamiféle feloldozást várna, s annak híján beleragad a vágyakozásba és a tervezésbe. Springsteen a búskomorság ellenében legalább ideig-óráig enyhet nyújtó mulatságot kínál a számukra. Mark Knopfler esendő emberei csak visszahúzódni tudnak. A szerelem talán gyógyírt hozhatna, de megkeseredett tapasztalataik birtokában csak botorkálva próbálkoznak. Cseh Tamás ifjú férfiai számára egyfelől ott a gyerekkorba való visszavágyódás panaceája, másfelől az igazi férfimulatságok: az indián fegyverek készítése és e príma darabokkal a vadászat, a trófeák gyűjtése. Ezek mellett a férfiak mellett ritkán látunk asszonyokat, az ő életvilágukvagy elő sem tűnik, vagy felolvad a férfiakéban. Az asszonyok mindig partnerek, és nemigen kezdeményeznek. De elérni őket a férfiaknak igen nehéz, a csalódástól, a megcsúszástól való félelem gúzsba köti a kezdeményező készségüket. Ha eltűnnek a nemek – leggyakrabban Knopfler dalaiban –, akkor a közös sors, a közösen megélt sebekre a gyógyír keresése emeli be a dalokba magát az elveszett vagy elveszettségét félő párt.

A közösségek irányába a férfiak törekednek – mintha ők a nőknél jobban tudnák, hogy odatartozásuk és beágyazottságuk egymagukban nem megteremthető és nemigen lehet megőrizni sem azt. Innen az áhítozás a férfibarátságokra, amelyeknek keretet és alapot a közös zenélés teremt. A három zenész nagy kincsként vigyáz e barátságokra mint a közösség felé vezető út legigazabb támpontjaira. De a barátságok nem helyettesítik a szerelmi élményt, ami maga is sokféle. Cseh Tamás világában disszidálás és abortusz rombolja, Mark Knopflerében a feloldhatatlan magány, és Bruce Springsteenében a túl gyors élet sodrása, amit viszont a kegyetlen versengés hajt mindegyre előre. Magukban nézve, a három előadó férfiszereplői mindig tökéletlenek és mindig kielégítetlenek. Csak a közösségi relációk előterében mutatható meg tökéletlenségük és kielégítetlenségük forrása: a gyenge beletartozás, ami az egyik legfélelmetesebb az individuumra leselkedő veszélyek közül.

Ha fentebb a közösségi odatartozás iránti folytonos keresésről szóltam, akkor annak hajtóerejét itt leljük meg, a megkapaszkodás és a feloldódás iránti csillapíthatatlan vágyban, ami így vagy úgy, de a modern embert mint individuumot általánosan sújtja – és persze sarkallja is. Mark Knopfler ennek szomorúságát, Springsteen az egyént felemelni tudó személyes energiákat, Cseh Tamás pedig a kitörést mindegyre gátló külső korlátokat énekli meg. De mindhárman ugyanoda lyukadnak ki: enyhülést, megoldást csak a kapcsolatokban lehet lelni, azok pedig nagyobb közösségek felé mutatnak. Az, hogy a nagyobb közösség támaszt és stabil igazodási pontokat nyújt-e, valóban egyén és közösség viszonyának kiérleltségén és az egybetartozás minőségén múlik. Az összetartozás tehát nemcsak a közösség, hanem az egyén felől nézve is alapszükséglet, de olyan alapszükséglet, amelynek a kielégítéséért folyamatosan és újra meg újra dolgozni kell.

A három közösség nagyon különböző. Cseh Tamásé a rendszertől a hetvenes, nyolcvanas években egyre jobban elidegenedő fiataloké – főleg azoké, akik nincsenek igazán otthon a nagyvárosban, az albérletező vagy munkásszálláson élő ingázó munkásoké, illetve a fiatal diákságé. Springsteen kiinduló közege a nyugati parti hippik és kései örököseik világa, akik ha formálisan levetkezték is a hippikorszak díszleteit, jelentős részükben sosem lettek a konszolidálódott kapitalista világ igazi, azonosulni tudó támaszai, és velük együtt látjuk az elégedetlenségükben keserűvé váló keleti parti munkásokat, szintén belefáradva az ellenállásba, de lelkileg mindmáig távol maradva. Mark Knopfler közössége fiatal és középkorú értelmiségiekből és a kispolgáriságból legalább a kultúrában kitekinteni tudó kisvállalkozókból, banktisztviselőkből, ügynökökből áll. Bár szociológiailag különböznek, csendes ellenállásukban rokonok e közösségek. Ellenállásuk egy új közösség keresésének felhajtóereje. Ez az új közösség válasz lehet a kritikákra és a negációkra, de hogy azzá váljék, némi mozgalmi munkára volna szükség nem-mozgalmi időkben. A lehetetlen kívánság leginkább Knopfler bánatos dalaiban lepleződik le, de ott van persze Cseh Tamásnál is, amikor a munkásszállás „a nők utáni rohangálás" színhelye lesz, vagy amikor belátjuk, hogy mai közegünkben nem sokat jelentenek már az egykor közösen megfigyelt „porzók és bibék", és körülöttük az osztálykirándulás kalandja.

Az egyén mai kapcsolódásának a legfontosabb és legbiztosabb eleme a közös emlékezés, az egykori gondolatok, beállítódások és élmények megidézése. Csakhogy mindez a későbbi, már nem közös fordulatok fénytörésén szűrődik át, és transzformálódik. Ma már mást gondolunk egykori hippi önmagunkról vagy az iskolai ellenállásról és '56 forradalmi emlékeinek hajdani titkos őrzéséről. Az emlékek tehát részben összekötnek, de részben távolítanak. S ha a távolság túl nagyra nő, akkor ahhoz képest eltörpül a közös alap, s talán az összetartozás soha többé létre sem jön. Vagy ha létrejön, akkor új alapokon szerveződik, amiből meg ordítóan hiányzik az emlékek közössége, és amit kötőszövetként az kipótol ott, ahol az azonosulás megakad. Világos, a közösség keresése és vele az egyén feloldódásának megtalálása szinte egy kérdezz-felelek játék mintájára szerveződik és körkörösen halad. Türelem is kell hozzá, meg a kapcsolódás igazi akarása. De ezt nem mindig így látjuk. Úgy néz ki, Mark Knopfler dalainak hősei nem is igen ácsingóznak érte. Inkább visszahúzódnak magánberkeikbe és legszűkebb világuk kapcsolatait ápolják. Hangosan nem mondják ki, de éreztetik: nem bíznak a nagyobb közösségek támaszában, illetve nagy történelmi pillanatokhoz kötik vagy az életforma szintjére emelt kapcsolattartástól remélik azt. De „békeidőben" elvannak csendes magányukban és a magánéleti várakozásokban. S persze e csöndesebb és privátabb kapcsolatoknak is van összetartó erejük, bár szűkebb határmegvonással, mint a nagyobb közösségek megtartó erejében bízó egyének feloldódási törekvései.

Ha mindehhez hozzávesszük az összetartozás fentebb tárgyalt másik jelentését, a közönségek összekapcsolásának képességét, akkor felfogásaik minden különbsége ellenére, rokon törekvéseket fedezhetünk fel a három előadó között. Mindegyikük kihasít a maga nagyobb világából egy-egy szeletet, és újító módon rakja azt a helyére: párban és perben álló ellenzékieket Cseh Tamás, hippiket és későbbi leszármazottaikat Bruce Springsteen, korosztályokat és határokon átívelő, rokon középosztályi csoportokat Mark Knopfler. Ebben az értelemben, mint láttuk is, mindhárman hisznek a közösségi összetartozásban, amit a magánélet és az egyén feloldódási lehetőségei felől oly nagyon másnak érzékelnek, s amire nagyon más válaszokat is adnak. De fontos, hogy bár mindhármójukat jellemző célként tételeződik a csoportokon átnyúló közösségi egybefonódás előmozdítása, ezt inkább munkájuk remélt eredményeként, semmint kiindulásaként fogják fel. A dalokban ténylegesen ábrázolt közösségek egyelőre önmagukban álló alakulatok, amelyeknek sokszor a tökéletlenségei nyitnak kaput más, hasonlóan tökéletlen csoportok felé: legyenek akár parasztok és munkások Cseh Tamás dalaiban, szipuzó hippik és munka után lerészegedő melósok Springsteennél, vagy egymással párbeszédbe elegyedő könyökvédős hivatalnokok és öntelten zenélő amatőrök Mark Knopfler ábrázolásában. Hogy érzékeny

pontokra tapintottak, azt éppen az egybefonódó közönségreakciók jelzik, amelyek értően visszaigazolják a felmutatott hiányokat és felcsillantják az egybeötvöződő reagálás többletét. Ez az élményközösség persze egyelőre csak befogad. De a közös ráismerés lassan talán a közös cselekvés alapjává is válhat – ami persze már túl van az egyes előadó kompetenciáján és cselekvési körén.

Végül kell még szólnunk zene és szöveg viszonyáról a közösségteremtő törekvésekben – részben a közösség zenéjéről, részben a zene szerepéről az egyéni útkeresésben és a kapcsolódási törekvésekben. Cseh Tamás egyszerű dallamvilága néhány jól megjegyezhető akkordra és azok ismétléses kibontására épül. Az ő dalvilágában a dalok jó része illusztráció: a kemény verssorokat van hivatva kiemelni és aláhúzni – legyen szó egy magánéleti problémáról vagy a közösség hangjáról. Szövegek nélkül ezek dúdolnivaló dallamok, nem túl nagy jelentőséggel. De mivel a nagy tehetségű előadó szájából jönnek, oda sem figyelünk arra, hogy kvalitásukban néha mekkora szakadék tátong szöveg és dallam között. A kiemelt helyek szövegükben és az előadó által hozzárendelt zenéjükkel együtt lesznek idézendő frázisok – egy közös emlékvilág megigézői és az összetartozás hangban is kifejezett, ismételve elénekelt megjelenítői.

Bruce Springsteen zenéjének feltétlen alapja a rock'n'roll, összhangban kora ifjúságától hangoztatott álmával, miszerint ő rock'n'roll király akar lenni. A rockos tempó jól illeszkedik a fő tematikát jelentő hippivilág rohanó képeihez, állandó úton levéséhez. Később a rocktörekvést aláhúzza a fúvósok szerepeltetése, ami viszont a fekete jazzelőzményekhez köti a zenét. Harmadik síkként ott a bluesok világa, aminek előterében lassúbb és bánatosabb gondolatok formálódnak az értékek zavaráról és az ország, benne a fiatal generációk csekélyre szorult politikai szerepéről, lehetőségeiről. A zene sokszor a színpadra vitt koreográfia kiszolgálója, sokszor a viszony fordított. De mindig kicsiszolt és nagyon igényesen megformált az összzenei hatás, kellő súllyal a különböző fúvósoknak és a színpadra a zongora mellől kipattanó tangóharmonikásnak, akik mind megcsillogtathatják briliáns hangszertudásukat, miközben gondosan ügyelve megmarad az előadás közössége és közös harmóniája. Bruce Springsteen a színpadon is úgy énekel, mintha egy kész lemezfelvétel forogna: minden hang és hangsúly a helyén, miközben azért marad játéktér az improvizációra. A zenekar mint közösség nem is törekedhetne nagyobb idill megvalósítására és az összeműködés magasabb fokára.

Hangzásvilágában a legbonyolultabb Mark Knopfler játéka. Miközben a rock'n'rollnak az ő zenei világában is jelentős szerepe van, itt magában csak ritkán szerepel. A rock ritmusa és gyors ütemű ismétlései összefonódnak a countryzenével és a blues- és soulhagyományból táplálkozó dallamokkal. Csak ritkán és alkalomszerűen szerepelnek eredeti formájukban: inkább ráutalólag, Knopfler saját szerzeményeibe épülve. A hűséges és régi kapcsolatokon nyugvó zenekarnak Mark Knopfler zenéjében ugyancsak kitüntetett szerep jut. Egyrészt a zenekar tagjainak széles hangszertudása megengedi, hogy magát a hangzást ki lehessen szélesíteni, s az ezáltal hívebben és csábítóbban invitáljon csatlakozásra. Másrészt a zenekar profi színvonalú és sokszínű játéka Knopflernél is enged az improvizálásnak, amivel még mozgalmasabbá varázsolja a zenei mondandót. Talán mondható, hogy sokrétegűsége és gyakran meditatív jellege miatt a hármasból Mark Knopflernél érzékeljük a legélesebben azokat a dilemmákat, amelyeket a dalok az összetartozás és közösségteremtés lehetőségeiről és nehézségeiről elénk tárnak. S amikor a dalok olyan erőre kapnak, hogy immár két teljes dobfelszerelés és két dobos szolgálja a mondandó ritmikai hátterét, akkor megérezzük ezeknek a dilemmáknak a súlyát és a velük szembeni tehetetlenségünket is. Itt a country mint a hajdani amerikai farmervilág közösségi zenélési formája áll előttünk, s a ráépülő ősi motívumok zenei felfejtése a modern világba deponálja a máskor kissé ódivatúnak tartott zenét. A kibányászható hagyományok egyfelé mutatnak, az egyén közösségi beágyazódását és a közösségiség kifejezhető formáit keresik. És itt a szöveg és a zene összeér: a dalok a lepusztuló kapcsolatok kibontását és egy más minőségben való újbóli összefűzésük lehetőségeit járják körbe, akár az elérni vágyott

világ távolsága, akár a meglelt közelség kifejezésének útján. A dalok ettől súlyosak lesznek, nem engednek a Springsteen-féle felpörgésnek. Mindegyikük egy-egy válasz a fentebb kibontott dilemmára, egyén és közösség viszonyára. Persze ezek a különbségek a zenében azt is kifejezik, hogy a dilemma feloldásának többféle útja van, s ezek között mi magunk, a közönség válogathatunk. De kifejezik elhagyatottságunkat is, és azt, hogy ezzel az elhagyatottsággal mennyire akarunk vagy tudunk szembenézni. Végső soron a választás szabadsága, de a felelősség is a miénk.

A három zenész ehhez a muníciót szolgáltatja, de nem veheti magára az egyén döntésének terhét. Éppen elég, hogy az elmúlt évtizedekben kiszabadította a könnyűzenét a bárgyú táncdalok szirupba zártságából, és megteremtette a kifejezés sokszínű formáit. Ezzel pedig egy új műfajt alapított: a komolyan vehető és komolyan veendő könnyűzenét, benne szólót éneklő-játszó előadók és zenekaraik sokféle viszonyával. Mint láttuk, a sokféleség képes megjeleníteni igazodásunk és a közösségbe való feloldódásunkra irányuló válaszaink hol konvergáló, hol széttartó pályáit és sokféle tartalmát. És ebben éppen olyan a teljesítménye, mint bármely más, fontos zenei tradíciónak. Nekünk, a közönségnek pedig egy új, a választásainkat kiterjesztő közeget teremt. S bár választásaink különböző közösségekre vonatkoznak, a három előadó zenéje még akkor is átjárhatóságokat teremt, ha szövegeik épp e külön közösségeket hansúlyozzák. Ez pedig biztosítja, hogy erkölcsi normáik és az egyén feloldódásából következő, egymástól különböző törekvéseik mellett a befogadó közeg nagyobb átfogó ereje születhessen meg. Ez a nagyobb integráció a nyugati emberek közössége, akiknek állást kell foglalniuk háború és béke, magány és feloldódás, egyéni virtus és szolidaritás alapvető kérdéseiben. Ezzel a zene kiszabadul a mégoly közösségivé érlelt, de partikuláris közösségre szabott kereteiből, és elemel a modern világ általánosabb kérdései felé, ahol a dilemmákra a választ már a zenén túl nekünk magunknak kell megtalálnunk.

Egyed-Gergely Júlia[1] – Horváth Anna[2]

Vitányi Iván (1925–2021)

„Nem elég díjat nem kapni, úgy is kell élni, hogy ne is adjanak”[3]

Egy szabadságszerető ember[4] élete és munkássága[5]

https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.4.273

Reneszánsz ember

A 97. életévében, 2021. szeptember 6-án elhunyt Vitányi Iván neve és alakja rengeteg ember számára lehet ismerős. Otthonosan mozgott egymással – látszólag – ellentétes értékeket, világnézeteket valló közösségekben, és egyfajta küldetéstudat hajtotta azon meggyőződésében, hogy a kulturált és építő párbeszéd lehetőségét a különböző hátterű és nézetű csoportok között minden körülmények között igyekezni kell megteremteni és fenntartani, ha komolyan vesszük és műveljük a demokráciát. Márpedig Vitányi Iván élethosszig tartó tényked ése kristálytiszta bizonyságtétele annak, hogy a demokrácia a legkomolyabb játék mind közül.

Vitányi Iván hihetetlen sokoldalú, igazi reneszánsz ember[6] volt. Filozófiai, szociológiai és politikai gondolkodó, a társadalom működésének logikáját és a társadalom összetartó erőit örökösen megérteni vágyó, folyamatosan beszélgető és folyamatosan író kutató, akinek tudományos elméleteit és gyakorlati mindennapjait áthatotta a művészet, elsősorban a zene és az irodalom. Ő maga a megtestesítője a zene elmére gyakorolt hatásának: annak, hogy a zenehallgatás és a hangszeren való játék az emberi agy gyakorlatilag minden területét aktivizálja, egymással összekapcsolja, ezzel pedig átlagon felüli gondolkodáshoz, kreativitáshoz és memóriához járul hozzá. Széles zenei és irodalmi műveltsége lépten-nyomon előbukkant, állandó segítőtársa volt. Akár baráti beszélgetés, akár munkahelyi értekezlet, akár egyetemi tanóra vagy konferencia volt az alkalom, ha fontosnak és odaillőnek tartotta – és ez gyakran így történt –, akkor szavalt, énekelt, vagy leült a sarokban lévő zongora mellé játszani[7] a beszélgetés, az értekezlet, az óra vagy a konferenciaelőadás adott pontján, ez hozzátartozott

1 Társadalomtudományi Kutatóközpont Kutatási Dokumentációs Központ.

2 Társadalomtudományi Kutatóközpont Kutatási Dokumentációs Központ.

3 Vitányi Iván szerette idézni egy barátjának ezen mondását – soha, semelyik rendszerben nem kapott érdemi kitüntetést (Kossuth- vagy Széchenyi-díjat), és ezt nem is bánta (Sükösd 2021).

4 A szabadságszerető ember politikai tízparancsolatának első pontja szerint a szabadságszerető ember *„megköveteli magának és megadja másnak a minden embernek kijáró tiszteletet, de megkülönböztetett tiszteletet, sem magának semmi címet nem követel, másnak pedig úrvoltáért, sem vagyonáért, sem hatalmáért, sem befolyásáért, sem ruhájáért megkülönböztetett tiszteletet nem ad, csak tisztességéért, vagy érdeméért; senki emberfia előtt meg nem alázkodik, alázatoskodó megszólítási és köszönési módokat szájára nem vesz”* (Bibó 1930-as évek).

5 A tanulmány nagyrészt Vitányi Iván munkáin és a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely gyűjteményeiben található szakmatörténeti interjúkon alapul.

6 Iványi Gábor jellemezte így, Vitányi Iván 90. születésnapján tartott köszöntőjében.

7 Az általa hosszú évekig igazgatott Népművelési, majd az abból kivált Művelődéskutató Intézetben (vagy ahogy rövidíteni szokás: a MÜKI-ben) is volt egy pianínó „ilyen célra” (Tibori Timea személyes elbeszélése alapján).

az összképhez. *„És mindig azzal a céllal, hogy megrázza, felrázza a hallgatót. Hogy vándor, gondolkodj! [...] Gondolkodj, gondolkodj és aztán járd a magad útját."*[8] Hitt abban, hogy a zene és az irodalom (összességében a kultúra) az alapja mind egymás megértésének, mind a társadalom fejlődésének.

> *„Ebben Bartók és József Attila mutat utat: hogy a harmóniát kint megteremthessük, belül is meg kell teremtenünk. A bent és kint magában foglalja az egész népet, az egész társadalmat, s olyan kultúrát – akkori szóval – olyan szellemiséget jelent, amelyben mindenki egységes, még ha nem is egyforma"* (Vitányi 1993:21).

Vitányi Iván művelődésszociológusként és egyetemi oktatóként hatalmas életművet hagyott hátra: jóval száz feletti cikke, publikációja, könyve jelent meg. Témái a zeneszociológiától a szociáldemokrácia jövőképén át a politikai és önéletrajzi emlékezésekig terjednek. Jó dolga van annak, aki írni szeretne róla, van hozzá alapanyag bőven. Nehéz azonban összefoglalni, mi mindennel foglalkozott – az is lehet, hogy efféle világi formában lehetetlen. Ripp Zoltán szavaival élve, világos, hogy mennyire *„grandiózus vállalkozás volna teljes képet adni e tartalmas élet és gazdag életmű minden lényeges vonatkozásáról"* (2015:91).

A magát társadalommegfigyelőnek tartó Vitányi egész életében a tudományos kutatás, a kulturális szervezőmunka és a politikai szerepvállalás hármasában mozgott. Állandó érdeklődés, energia és nyitottság jellemezte. Alapvető és az életét végig kísérő céljának, a társadalom megismerésének és jobbításának elméleti megalapozásához fiatalon eljutott: hitte, hogy a közösségek összetartásához és fejlődéséhez a szocializmuson és a demokrácián keresztül vezet az út, mindennek alapja pedig a kultúra. A modern szociáldemokráciát tartotta a legjobb „választásnak", mint írta *„Ez tette a legtöbbet az emberiség haladásáért, a szabadság, egyenlőség, testvériség, igazságosság, szolidaritás és vele együtt a rend, jólét és biztonság érvényesüléséért. A szociáldemokrácia vívta ki, hogy a legfejlettebb társadalmakban legalább jogilag és morálisan kötelező legyen mindenkire (a nőkre, szegényekre, elesettekre, a különböző népekre, nemzetekre, kultúrákra, világnézetekre) kiterjedő egyenlőség"* (2000:12). A szovjet típusú államberendezkedésben csalódott, a szocializmus eszméjében azonban soha. Hamar baloldali gondolkodóvá vált, ami számára *„nem pusztán teoretikus, hanem morális választás"* (Ripp 2015:92) volt, elköteleződése mellett egy életen át kitartott.

> *„Bartóktól tanultam a népet, József Attilától a szocializmust"* (Vitányi 2014:62).

Életét kettősség kísérte végig, amely kettősséget könnyedén tudta szintetizálni magában: a népiesség mellett a modernitás; a hagyomány mellett az újítás; a népdal, a népművészet és a szociális forradalom eszméje mellett a magaskultúra és a liberalizmus könnyedén fért meg, egészítette ki egymást gondolkodásában és világszemléletében.

> *„[…] a Lukács-iskolában én voltam az egyedüli néptáncos, és a néptáncmozgalomban az egyedüli lukácsista"* (Vitányi 2007:15).

Mélyen vallotta, hogy nem a származás, hanem az életmód és a kultúra határozza meg az embert. Hitt annak fontosságában, hogy mindenkinek egyforma eséllyel kell hozzáférnie a társadalom, a gazdaság és a kultúra adta lehetőségekhez. Ugyanakkor úgy tartotta: *„Nem csak azt kell szorgalmazni, hogy a kultúra minden fajtája, tehát legnagyobb értékei is hozzáférhetőek legyenek mindenki számára, de a társadalomnak arra is fel kell készíteni tagjait, hogy igényük legyen rá"* (Vitányi 2000:37).

Hosszú élete alatt talán egyetlen ellensége volt, a fasizmus, barátja azonban annál több. Közösséget építeni, mindenkiben megtalálni az értéket, a környezetében lévő emberekre és barátokra igazán odafigyelni,

8 Tibori Timea személyes elbeszélése alapján.

a munkatársaknak szabadságot és felelősséget adni – ezek mind alapvető értékek voltak szemléletében. Tibori Timea, aki hosszú évekig munkatársa és barátja volt, a következőképpen fogalmaz a Vitányi Iván körül működő kutatócsoport(ok) kapcsán: *„Nem szeretni kellett egymást, hanem odafigyelni a másikra." Vitányinak „tipikus személyiségjegye volt, hogy előhívta, hogy mi egy közösség vagyunk."* Ezen felül *„hihetetlen érzéke volt a tehetségekhez." „Személyiségeket teremtett."*[9] Szellemiségét sokan viszik és adják tovább.

Nagyapám nagyapjának apja

Vitányi Iván alapvető fontosságúnak tartotta gyökereit, önmagát – többek között – ennek révén határozta meg. Egyenes- és oldalági őseit – apja nyomdokain – hihetetlen akkurátus munkával kutatta és jegyezte fel. A tőlük kapottakat magával vitte egész életében. A történelem különböző pontjain szerepet játszó felmenőkre büszke volt, kereste családtagjai személyes „hozzájárulását" a világ alakulásához. Ugyancsak kereste családja múltjában az íráshoz való kapcsolódást, és számos ponton meg is találta: könyv, kiadott és kiadatlan versek, naplók, megjelent szerelmeslevelek. Vitányi egy ősénél sem felejtette el kiemelni ezeket önéletrajzi írásaiban. Mindezek sok helyen felbukkannak Vitányi műveiben, egyértelművé téve, milyen meghatározó igazodási pontok voltak számára. Nem véletlen így az sem, mennyire fontosnak érezte saját hozzájárulását országa sorsához, és mennyire fontos szerepet kapott az írás saját életében is. Könnyen, sokat, sok mindenről írt.

> *„Így lett az én nagyapám nagyapjának apja, Vitányi Gergely református pap Zsércen, az ő fia József pedig Megyaszón. […] Az egyházközség tanulmányokban is megörökítette emlékét. Legidősebb fia, szintén József 1848 márciusában a márciusi ifjak között vitézkedett, erről szóló levele ma is a birtokomban van, s a világosi fegyverletételnél is. Ezt követően hadifogságba került Olaszországba, amelyről kiadatlan naplót őrzök"* (Vitányi 1996:50).

Vitányi Iván Debrecenben született 1925. július 3-án, középosztályi családba. Édesapja, Vitányi Iván (1889–1957) közjegyző, édesanyja, Szentpály Panna (1893–1954) háztartásbeli volt. Mind apai, mind anyai ágon nemesi származású, azonban itt is egyfajta kettőség volt jelen életében. Édesapja családja nem volt gazdag, Vitányi megfogalmazásában *„csak abban a nem lényegtelen dologban különböztek a parasztoktól, hogy nem voltak jobbágyok"* (2007:5). Édesanyja családja a nemesi középosztály másik rétegéhez tartozott, ők már módosabbak voltak. A két ágról a legkülönfélébb érdeklődéssel és ismertséggel rendelkező rokonok gazdagították a családot, ezáltal Iván gyermekkorát és családból hozott „örökségét". Édesanyja rokona volt többek között Horthy Miklósnak, György Aladárnak, a színházi Böjthy-dinasztiának, közvetetten Vlad Dracul, közismertebb nevén Drakula grófnak, Ferenc Józsefnek (egy törvénytelen gyermeknemzés következtében) és mindemellett a fél történelmi Magyarországnak. A családot – többek között – a Kölcsey-családdal is több szál kötötte össze, egy alkalommal Vitányi egy parlamenti vitában[10] személyes érintettség jogán, mint Kölcsey Ferenc rokona kért és kapott szót. Szentpály felmenői között volt Szentpály István, Bethlen Gábor levéltárosa és követe, akinek levelezése „Rejtelmes levelek" címmel jelent meg, Szentpály Ferenc, aki saját korában gunyoros verseiről volt ismert költő vagy Szentpály Janka is, aki romantikus regényeket írt, de fogságban lévő vőlegényével való levelezése is nyomtatásban jelent meg. Ősei között volt, aki a törökök ellen, volt, aki a Rákóczi szabadságharcban vagy az 1848-as eseményekben jeleskedett, de volt polgármester is, akiről utcát neveztek el Miskolcon, és volt Amerikába települt orvos is, aki a rák gyógyításának akkoriban meglehetősen ismeretlen és idegen metódusú kutatásával foglalkozott, és aki magánklinikáján, az épp előtte autóbalesetben megsérült

9 Tibori Timea személyes elbeszélése alapján.

10 Torgyán József 1996 márciusában mondott híres-hírhedt, Himnuszra is hivatkozó, az akkori kormányzópártokat támadó, „Kormánybúcsúztató" beszéde miatti vita.

fiatal Henry Fordot is ápolta egy alkalommal a családi elbeszélés szerint. Ahogyan Ripp Zoltán találóan írta: *„Mintha »fordított Adyként« rokona és ismerőse volna »mindenki« szerte e hazában"* (2015:92).

Vitányi az otthonról hozottakról így fogalmazott: *„Apám családjában a nyugalom és a megállapodottság volt a legfőbb érték, anyámében a mozgalmas, újat kereső szellem"* (1996:55). Szüleitől magyarságtudatot és liberalizmust, az olvasás és a zene szeretetét, a tisztesség és a becsületesség fontosságát hozta magával.

> *„Sárospatakon kiváló zeneoktatás folyt, ami elsősorban Szabó Endre zenetanár érdeme volt. […] Ő beszélt nekem először Bartókról. Lejátszotta néhány művét hanglemezről […] Az élmény megváltoztatta életemet. Más nép jelent meg előttem, mint amit eddig ismertem. A szenvedélyes küzdő, kemény, tragikus és mégis győzelmes néppel találkoztam, és megértettem, hogy ehhez a néphez kell tartozni, nem az úri osztályba, amelybe beleszülettem"* (Vitányi 1996:62).

A széles értelemben vett családi háttéren, szakmai és baráti hálón túl Vitányi Iván gondolkodására legerősebben (többek között): Bartók Béla,[11] József Attila, Ady Endre és Veres Péter, Kant, Hegel, Konfucius, Heidegger és Marx, Hajnal István és Erdei Ferenc, később Somogyi Miklós, Muharay Elemér, Karácsony Sándor, Kőrösi József, Lukács György és Nagy Imre hatottak. És a sort még sokáig lehetne folytatni.

Találkozás a társadalommal

Vitányi Iván sok minden lehetett volna, élete válaszutai, vagy ahogyan ő fogalmaz, határhelyzetei (és döntései ezekben) határozták meg sorsát, vitték különböző területekre, de mindig ugyanabba az irányba. Ahogy maga írta: *„Aki tizenéves koromban látott, könnyen elképzelhette leendő pályámat. Rengeteget olvastam, zenéltem, az iskolában szavaltam. Egyenes út vezetett tehát valamely egyetem történelem vagy irodalom szakára, esetleg a zeneakadémiára […] Hogyan fordult meg mindez? Úgy, hogy találkoztam a társadalommal"* (2007:7–8).

Életének szinte minden korszakában jelen volt a tudományos érdeklődés, a tudományos igényű gondolkodás, de egy részében a gyakorlatban is tudományos kutatásokkal foglalkozott. 1956-ban kezdett írni a *Népszavába,* majd a *Magyar Nemzetbe* és a *Népszabadságba,* 1958-ban pedig a *Muzsika* című folyóirat szerkesztőségének lett állandó munkatársa. Élete igazi „társadalomtudományos fordulata" azonban 1964-ben következett csak be, amikor a Valóság szerkesztőségébe hívták át, *„amely ekkor a társadalomtudományi gondolkodás szinte egyedülálló nyilvános fóruma volt"* (Szabari 2020:28). Ahogy maga is írta: *„Ezzel belekerültem a tudományos és szellemi élet közepébe. Írók, szociológusok, közgazdászok, pszichológusok, történészek, művészek, újságírók forgatagába"* (2014:202).

A *Valóság* szerkesztőségében dolgozók többsége, Vitányit is beleértve, a reformkommunista tömbhöz tartozott, ami a hatalomhoz fűződő viszony tekintetében egyszerre jelentett együttműködést és ellenzékiséget. A szerkesztőség és a pártközpont viszonyáról így írt Vitányi: „*Időnként behívatták* [a szerkesztőséget – a szerk.], *hogy megbeszéljük a lap dolgait. Természetesen kifogásoltak ezt meg azt, mi ilyenkor igyekeztünk védekezni, olyan csendes hangon és olyan alapos érveléssel, amennyire lehetett. Az élni vágyás miatt jó arcot vágtunk mindenhez"* (1996:109). A szerkesztőség tagjai valamennyien a „tűrhetőség határán" voltak (Vitányi 2014:237). A hatalommal – a szükséges mértékben – együttműködtek, „játékszabályait" betartották, a rendszerkritikus kezdeményezéseket azonban saját eszközeikkel támogatták. Előbbi miatt egyes sorstársak, utóbbi miatt a hatalom fejezte ki néha nemtetszését. Vitányi hitt abban, hogy a külső forradalmaknak 1956-tal vége, utána a belső forradalom, a belső megújulás ideje jött el.

11 A szerzők, a cikk elolvasása után javasolják Vitányi Iván egyik kedvelt művének, Bartók Béla III. zongoraversenyének a meghallgatását.

A *Muzsika* szerkesztőségében még elsősorban a tánc (első könyve 1963-ban jelent meg *A tánc* címmel), a zene lélektana és a művészetek szerepe az emberek mindennapjaiban voltak fő érdeklődési területei, de már itt is társadalmi szemlélettel, szociológiai és pszichológiai alapokkal és komoly kutatói hozzáállással közelített témái felé. A *Valóság*ban a művészetek világa mellett átevezett a társadalmi problémák leírása, és egyre inkább kutatása felé. Cikkeiben foglalkozott ideológiákkal, az emberi magatartást meghatározó alapkérdésekkel, a modern művészet értelmezésével és védelmével, észleléssel, szemiotikával és színfiziológiával, a gondolkozás és a társadalmi élet szintjeivel, a beatmozgalommal, a zene és az ifjúság kapcsolatával, a szabadidő és a kultúra szociológiájával. Amint összefoglalóan írta: *„Le kívántam írni a társadalom valódi problémáit, de egyben hitet akartam tenni amellett, hogy nemcsak új gazdasági mechanizmus kell, hanem új társadalmi mechanizmus, demokrácia, egyenlőség, gondolkodás, kultúra is"* (2007:37).

A folyóiratnál a kutatást és a publikálást gyakran kötötte össze a modern (akkor támadott) művészek és művészetek védelmével: *„Nagyon beleillett a Valóság profiljába, hogy a művészet (és a tudomány) új jelenségeit elemezzem, érvet adjak a dogmatikus támadások elleni védelmére"* (Vitányi 2007:39). És: *„A következő volt a filozófiánk: Mit kell tenni? Nem kell fejjel nekimenni a falnak, hanem segíteni kell minden előrevezető lépést. Ahogy Kovács András filmje fogalmazta meg: el kell mennünk a Falakig, de nem kell rajta betörni a fejünket, még szükség lehet rá. Vagy ahogy Karácsony Sándor Goethére hivatkozva mondta: »Egy háború elvesztése malőr, egy paraszthház leégése tragédia.« Jelmondatunknak tekintettük ezt"* (Vitányi 2014:203). Jelmondatának és feladatának tekintette ezt, azaz a *parasztházak* (az ember és a közösségek, az egzisztenciák) saját eszközeivel való védelmét még hosszú évtizedeken keresztül, de anélkül, hogy átlépné a határt, amivel munkája ellehetetlenítését kockáztatná – onnantól ugyanis nem tudná folytatni a belső forradalmat, amivel, úgy érezte, többet segít, mint a nyílt szembeszállással (Vitányi 1996).

Vitányi itt, a *Valóság* munkatársaként fogalmazta meg híres elméletét: a minéműség-mennyiség-minőség *(quidditas-quantitas-qualitas)* gondolkodási és egyben történelmi szinteket jelölő hármasságát. Rendszerében mind a gondolkodás, mind az emberi társadalom első, annak puszta milyenséget értelmezni tudó szintjét (minéműség), a második, a racionalitást alapul vevő, a dolgok elkülönítését is lehetővé tevő szintje (mennyiség), majd a harmadik, a legfejlettebb, az értéket és színvonalat is tartalmazó (minőség) szintje követi. Később ezt gondolta tovább a prométheuszi forradalmak sorát leíró elméletében is.

A folyóiratnál „könnyebb" témák is megmozgatták, folytatta például a zene és a társadalom kutatását. Empirikus kutatásainak egyik első eleme a hazai beatkultúra vizsgálata volt, amelyben az Illés, az Omega és a Metró együttesek tagjaival és rajongóival készített interjúkat, többek között Manchin Róberttel és másokkal együtt.

Foglalkozott a kultúra szociológiájával is, nevéhez köthető a kor egyik legnagyobb, országos reprezentatív mintán végzett szabadidő-kutatása, amelyben azt vizsgálták, ki milyen tevékenységeket végez, és azokhoz mely másik járul hozzá leggyakrabban. Az eredmények alapján négy nagy csoport rajzolódott ki: a *passzív rekreatív, a rekreációs de otthonülő, a felhalmozó akkumulatív és egy, a kifejezetten a magaskultúrát is befogadó* csoport. Amíg az első két csoportban a kultúra csak a periférián jelenik meg (és ők adták a lakosság többségét), a második kettőben már jelentős szerepet kap. Mint írta: *„A kutatás képet adott a magyar társadalom helyzetéről, szerkezetéről. Összefoglalva a magyar társadalom egyharmad-kétharmad osztatú. Felül van az egyharmad, ők élnek a 20. század közepének megfelelő anyagi és szellemi viszonyok között, ebben a körben vannak azok, akik az értékes kultúra iránt valamilyen szinten érdeklődnek. […] Ezzel szemben a társadalom kétharmada nehéz körülmények közt él, és szabadidejét csak a házimunkával és a kocsma jellegű rekreációval tölti"* (2007:46).

Vitányi ezt a kutatást később többször is megismételte, *egyharmadország elmélete* pedig fontos alapköve lett társadalomtudományos munkásságának.

1972-ben új felkérést kapott és fogadott el, ekkor került a Népművelési Intézet[12] kutatási részlegének élére, a híres Corvin tér 8-ba. Innentől – a *Valóság* szerkesztősége mellett – az intézetben folytatta társadalomtudományos munkáját, a társadalom és a kultúra, majd ezt kiterjesztve a közművelődés kutatását.

Először került egy nagylétszámú intézet vezetői székébe, ahol szabadszellemű, őszinte, nyitott, haladó és alkotó légkört igyekezett teremteni. Fiatal és szakértő csoportot gyűjtött maga köré a kutatásokhoz, de szoros baráti- és munkakapcsolatban volt az intézet többi osztályával, és az általa befogadott számos művészeti alkotóközösséggel is. Hitt a különböző területek (akár a tudomány és a művészet) együttműködésében, abban, hogy az egymásra hatásokból csak jó születhet. Munkatársaitól elvárta az önálló gondolkodást, a legfrissebb szakirodalmak ismeretét és a közös munkát – amelyekhez minden tőle telhető támogatást megadott, és amelyekhez igazi, inspiráló és összetartó közösséget teremtett. Ahogy Tibori Timea fogalmazott: *„Ő arra volt példa nekem, hogy csak akkor válhat valaki önállóvá, ha küzd a maga területén, alkot, próbálkozik, olykor sikeres, néha elbukik. Vitányi katalizátor volt. […] Ha nem a terepen voltunk, akkor éjjel-nappal együtt voltunk, együtt ismertünk meg friss irodalmakat, amikről vitatkoztunk"* (Csepeli 2015a:5–6).

Az intézet kutatói a korhoz képest nagyon szabad kezet kapva dolgozhattak, a kutatások részben önálló ötlet alapján, részben minisztériumi felkérésre készültek. Utóbbiakat a minisztérium többször valóban fel is használta, vagy legalább megfontolta, mindenesetre a kapott eredményeket komolyan vette.[13] Bizonyos kutatásoknál (például egyes televíziós műsorok felmérésénél) fontos visszacsatolásnak számítottak a vizsgálati eredmények, más kutatásoknál azonban (például egyes világképelemzéseknél vagy Vitányi egyharmadország elméleténél) az Országos Tervhivatal nemtetszését fejezte ki, az eredményeket számonkérte vagy azokról tudomást sem akart venni (Vitányi 2007:62). A kutatóközösség időről időre összetűzésbe is került a hatalommal, részben a Vitányi által támogatott alkotóközösségek befogadása, részben a hatalomnak kevésbé tetsző kutatások miatt. Vitányinak nem egyszer kellett kiállni az intézet mellett, amit karakán módon magára is vállalt. Jól példázza ezt a következő anekdota is: *„Valamilyen sugallatra Köpeczi Béla azt találta mondani Vitányi Ivánnak, hogy nincs elég paper, nem látszanak a kutatási eredmények. És másnap bejött Iván, behozott egy Vulkanfiber bőröndöt, bepakoltatta velem a friss kiadványokat, majd hívott egy taxit, és azt mondta, most akkor átmegyünk a minisztériumba. Át is mentünk. Köpeczi szobájában ültek mások is, ez Ivánt nem érdekelte, és ilyen NÉKOSZ-os lendülettel, vagy, mint ha egy Jancsó-filmben látnám, kinyitotta az ajtót, és azt mondta, hogy »Kedves Bátyám, Kedves Köpeczi Béla! Behoztuk azokat a munkákat, amiről te azt állítod, hogy nincsenek!« – és ezzel a lendülettel kiborította a bőrönd tartalmát az asztalra"* (Csepeli 2015a:10–11).

Az intézet kutatási osztálya komoly elméleti és empirikus kutatásokat végzett. Vitányi, munkatársaival itt dolgozta ki *világkép-koncepcióját,* amelyhez a (zenei, irodalmi, filmes, színházi stb.) művekben megjelenő világképet, és annak befogadóra gyakorolt hatását elemezte. *„Alapja [...] a minéműség, a mennyiség és a minőség, ahol a mű lehet kiemelkedő esztétikai értékű vagy lehet népszerű, szórakoztató alkotás. A mű- és hatáselemzések együttesen mutatják meg, hogy befogadójuk miként reagál az alkotásokra, hogyan építi be a személyiségébe, vagy utasítja el"* (Tibori 2020:179). A kutatócsoport az egyén reakcióinak vizsgálatára elemzési modelleket dolgozott ki, amelyeket később több területen is sikeresen alkalmaztak. Lendvai Ernő például a

12 A Népművelési Intézet a Művelődési Minisztérium megbízásából népművelési témájú kutatások koordinálásával, felnőttneveléssel, népművelésképzési és honismereti tevékenység kialakításával, művészeti képzéssel, alkotóházak, alkotótáborok indításával, amatőr művészeti munkával és amatőr művészeti mozgalmak támogatásával foglalkozott.

13 Tibori Timea személyes elbeszélése alapján.

hangszerek és a mű világképének feltárásában, Józsa Péter és Jacques Leenhardt magyar-francia regényolvasat-elemzésben, Kapitány Ágnes, Kapitány Gábor, Vörös Gizella és társaik pedig kedvelt lektűrök és krimik világkép-értelmezésében (Tibori 2020).

Vitányi Sági Máriával fogott bele a korábban elemzett észlelés, szemiotika, pszichológia témáinak empirikus vizsgálatába, a *kreativitás és generativitás* kutatásba. A mű észlelésének és befogadásának vizsgálata mellett – Chomsky nyelvészeti koncepcióját a kultúrába emelve – kutatni kezdték az alkotás és befogadás kapcsolatát is. Alapfeltevésük szerint az ember azt tudja befogadni, aminek részleteit ő maga is meg tudja alkotni, a művet pedig aszerint fogadja be, mennyi ilyen eleme van. Fő kérdésük az volt, létezik-e az emberben zenei generatív képesség. Többlépcsős (különböző nyelvi bonyolultságú versekre zene rögtönzése, különböző bonyolultságú ismert összhangzattani kadenciákra dallam rögtönzése, különböző stílusú zenei művek folytatása) és több társadalmi csoportra kiterjedő empirikus vizsgálatuk alapján arra jutottak, hogy *„az egyszerű feladatokat a résztvevők túlnyomó többsége el tudta végezni. A zenei generatív képesség tehát él, de aluszik"* (Vitányi 2007:58). Illetve Sági megfogalmazásában *„...vizsgálataink azt bizonyították, hogy még a 'botfülű' is képes zenét létrehozni [...] hol a népdal jellegzetességeiből építkezve, hol az iskolában tanultak felhasználásával"* (Tibori 2015:2). Eredményeikből a kultúra mindent (társadalmat és fejlődést) meghatározó fontossága rajzolódott ki: *„Ha a zenében így van, feltehetően így van minden másban. Elvileg meg lehetne alkotni minden ember, és így a társadalom kreativitásának térképét, azt, hogy kinek milyen ágazatban, milyen szinten működik a kreatív és ennek következtében a befogadó képessége. Végső fokon – ezer áttételen keresztül – ez a térkép határozza meg a társadalom helyzetét, és lehetőségeit"* (Vitányi 2007:58). Az elméletet tesztelni szerették volna más művészeti ágakon is, a színekre vonatkozóan Vitányi S. Nagy Katalinnal és Deme Tamással kezdett bele a munkába, míg Feuer Mária és Strém Kálmán a zene befogadási struktúrájának kutatásával, Józsa Péter pedig a befogadás tipológiájának megalkotásával foglalkozott. Csepeli György később úgy értékelte Vitányi Iván generativitás elméletét, hogy *„az egész magyar művelődésszociológiának egy őrült nagy kitörési pontja van ebben a gondolatban […] minden ember képes alkotásra. Iván ezt nem egyszerűen a nyelvi generativitás tekintetében ragadta meg, hanem átemelte a kultúrába, és az embert, mint kultúraalkotó lényt írta le és vizsgálta […] az embert, mint kreatív lényt állította a szemünk elé"* (Csepeli 2015b).

„Kirajzás" kutatásában, ugyanebben az időben, Hidy Péterrel a közművelődést, a népművelés helyzetét mérték fel. Egyszerű és pontos pillanatképet adó módszert választottak: adott pillanatban (egy kiválasztott szombati napon) jegyezték fel (a népművelési és a művelődésszervezői tanszékek hallgatóinak bevonásával), hogy az ország különböző művelődési intézményeiben mi zajlik éppen. Több száz művelődési otthon napjába kaptak bepillantást (nyitva vannak-e, hányféle műsor, foglalkozás zajlik, hány látogató érkezik, milyen a dolgozói magatartás stb.). Az eredmények Vitányi egyharmadország elméletét támasztották alá: a művelődési házak harmadában voltak értékes rendezvények, valóságos civil társadalmi élet, sok vendég.

Korábbi szabadidő-kutatását több alkalommal is megismételte. A tíz évvel korábbi kutatás 1977-es ellenőrző felmérését Tibori Timeával, a hét ország részvételével zajló nemzetközi felmérést Lipp Mártával és Sági Máriával vezette, kérdőíves és mélyinterjús módszertannal (Göndör György és Füstös László komoly matematikai-statisztikai hozzájárulásával) és a család szerepének beemelésével: *„az eredményt abban foglalhatjuk össze, hogy minden maradt a régiben. Nem kerültünk ki az egyharmadország helyzetéből."* Továbbá *„a társadalom rétegződése öröklődik. A családban elsajátított kultúra keményen meghatározza a felnövekvő új nemzedék tagjainak helyét. Nagyon kevesen tudnak belőle kitörni, az iskola szerepe kisebb a remélhetőnél"* (Vitányi 2007:61). Ezt a jelenséget Vitányi familizmusnak nevezte, amely, mint megállapította, nálunk sokkal meghatározóbb, mint Amerikában vagy a nyugati országokban.

„Ismét ott állt előttünk az egyharmadország. »Árnyéka« ott volt aztán minden későbbi munkámban, mondhatnám rögeszmémmé vált. Úgy éreztem, ebben tudom a legrövidebben, a legkeményebben és a legigazabban elmondani, hogy mi a jelen és a jövő Magyarország alapvető problémája – mert ha előre akarunk menni, ebből kell kitörni" (Vitányi 2007:62). A cél, hogy legalább kétharmadország legyünk *„az ipartól a kultúráig és a művelődési otthonig"* (Vitányi 1985:18).

Mindezeket továbbvezetve, Wallerstein és Bibó nyomán jutott Vitányi a főútvonalas-centrális és a zsákutcás-perifériális fejlődés megkülönböztetéséhez. Elméletében előbbit a szerves, utóbbit a szervetlen fejlődési pálya jellemzi, előbbi a nyugati, utóbbi a mi utunk. Mint írta: *„A szerves fejlődés mintegy alulról indul el és megy végbe, vagyis központi irányítás nélkül, a gazdaságban, a társadalmi életben és a kultúrában résztvevők saját elhatározásából. Ezzel szemben a szervetlen fejlődésben sokkal nagyobb a központi irányítás, és így mindenekelőtt az állam szerepe"* (2000:61). Elméletét gyakorlati feladatokra váltva azt hangsúlyozta: alapvető cél kell, hogy legyen a szervetlen fejlődésnek és következményeinek felszámolásával a szerves útra való áttérés.

Ahogyan Tibori Timea összefoglalóan fogalmazott: *„A Népművelési/Művelődéskutató Intézetben folyó 1972–1992 közötti kutatásokat azért érdemes számba venni, mert ezek döntően Vitányi kultúra-felfogására alapozva kísérletező, új módszertani apparátussal végzett, gyakran longitudinális jellegű munkák voltak."* Ez a folyamat pedig *„hozzájárult a korszerű fogalomalkotáshoz, a módszerek megújításához, a kísérleti vizsgálatok elterjedéséhez"* (2018:47).

A hetvenes évek közepétől kezdve a társadalomkutató Vitányi a nemzetközi színtéren is jelen volt. Részt vett a Nemzetközi Szociológiai Társaság munkájában, elnöke, majd tiszteletbeli elnöke volt a művelődésszociológiai munkacsoportnak. Több nemzetközi szervezet konferenciáján adott elő, illetve vállalt szerepet munkájában. Részt vett több UNESCO kutatásban és tagja volt a magyar bizottságnak. A szervezet keretében dolgozta ki többekkel együtt a közösségek helyzetének változását, sorsát, lehetőségeit középpontba állító, *„Harambee"* elnevezésű, együttműködést sürgető projektjét. A vizsgálat végül nem valósult meg, az ötlet azonban szakmai körökben elismerést váltott ki. Az elnevezést a Luapula folyó hajómunkásaitól kölcsönözték, akik, hogy egyszerre rántsák a kötelet, amikor hajóikat a partról húzzák, éneklő hangon egyszerre kiáltják: *Harambee!* Vitányi a jól működő közösség mibenlétét az összefogás ezen formájához társította (Vitányi 2007).

Vitányi elméleti gondolkodó volt, aki a gyakorlati problémákat egyből rendszerben tudta látni, illetve, aki egy empirikus kutatás eredményeit átfutva egyből meglátta az adatok mögötti rendezőelvet. *„Ő először az elméletet látta. És szétnézett a terepen, ez esszenciális képessége, hogy kiválasztja a lényegi kérdéseket, és nem viszik el a jelenségek. Ez részben a műveltsége, de ez nyilván egy olyan fontos személyiségjegye, hogy azonnal meg tudta építeni azt a struktúrát, amiben ő képes volt a problémát látni."* Illetve *„mint a szivacs, a dolgok lényegét átlátta. A mi tapasztalatainkba a legkülönbözőbb helyeken belenézett, jegyzetekbe, megfigyelési jegyzőkönyvekbe, egy-egy adatsort végignézett, és akkor ezt így félretolta, majd pedig megírta, hogy milyen a magyar társadalom állapota. És az a feneség történt, hogy alapvetően neki volt igaza."*[14]

Az intézetben vezetői, kutatói és kultúraszervezői feladatai mellett, a művészeti mozgalmak új, modern hullámába tartozó, de tűrt kategóriába sorolt, segítségre szoruló csoportjainak támogatásában és védelmében is felelősséget érzett és aktív szerepet vállalt. *„Egyaránt szükség volt mindkettőre. Támogatásra, hogy helyiséget kapjanak, az önkormányzat segítse őket [...] És védelemre a meggyepesedett maradiság és ortodox hivatali baloldaliság támadásaitól"* (Vitányi 2007:51). Az épületben előbb a korszak jelképei, a – Sebő Ferenc

14 Tibori Timea személyes elbeszélése alapján.

és Halmos Béla neveivel fémjelzett – táncházmozgalom, fiatal képzőművészek vagy az akkor alakult színjátszó csoportok és irodalmi színpadok, amelyekben *„a későbbi ellenzék bontogatta szárnyait"* (Vitányi 2014:234) kaptak helyet, később, a nyolcvanas évektől *„új mozgalmak jöttek, amelyek a közművelődés tereit a civil élet tereivé változtatták"* (Vitányi 2014:240). Ahogy Vitányi fogalmazott: *„Egyszer csak azt vettük észre, hogy már nemcsak a művelődési mozgalmak, de a különféle politikai irányzatok otthonává is váltunk. Helyet adtunk összejöveteleiknek, vitáiknak, konferenciáiknak és aztán irodáiknak is"* (2014:240). Teret kapott többek között például az 1956 történetét vizsgáló kutatócsoport (amely mind személyi, mind szakmai téren alapját adta a későbbi '56-os Intézetnek) és a Történelmi Igazságtétel Bizottság, Göncz Árpád, Püski Sándor és Makovecz Imre, az alakuló Magyar Demokrata Fórum, az Új Márciusi Front és a Szabad Kezdeményezések Hálózata, a népnemzeti jobboldal, a fiatal demokraták vagy a szociáldemokraták csoportjai.

Ha szükség volt rá, komoly védelmet is kaptak, mind az alakuló rendszerkritikus szerveződések, mind az intézet progresszívabb dolgozói. Többek között a Vitányi által igazgatott MÜKI-ben alakulhatott meg 1982-ben a Privát Fotó és Film Kutatócsoport.[15] Ez különösen annak tükrében volt szokatlan, hogy általános közérdeklődésre nemigen tartott számot a privát, családi fotók – azok között is legfőképp az 1947-től a rendszer által „eltörlendő" emlékezetként kezelt nagypolgári, „burzsoá életmódot" megörökítő képek – gyűjtése és megőrzése. Ez az – állami intézmény keretei között végzett – archiválási munka értelmezhető a hivatalos történelmi narratívával szemben való kiállásként is.[16] A Bán András és Forgács Péter[17] együttműködésén alapuló, az amatőr fényképek és filmek szisztematikus gyűjtésére vállalkozó munka talán a ma sokak által ismert Fortepanhoz[18] hasonlítható, ha úgy tetszik, annak elődje. Célja a személyes emlékezetek megőrzése, feldolgozása és bemutatása, ezekhez a megfelelő körülmények megteremtése, illetve a vizuális kultúra kutatásának és oktatásának támogatása volt. A PFFA kutatói a megőrzésen túl életútinterjúkat is készítettek az amatőrfilmek szerzőivel és hozzátartozóikkal, hogy feltárják a gazdag családi történetek kontextuális részleteit és megismerjék a készítők filmezéshez való viszonyát (Szemetová 2021).

Az intézeti védelem esetenként ennél is többet jelentett: Vitányi csapatának több tagja tartozott például azon kevesek közé, akik nem veszítették el állásukat, miután 1979-ben aláírták a Chartát. Ahogyan Havas Gábor mesélte: *„Tehát volt ez a 79-es Charta aláírás. [...] És kvázi egy nyomás nehezedett a munkahelyi vezetőkre, hogy akkor az elbeszélgetés nyomán valamiféle szankcionáló döntést is hozzanak meg. [...] tény az, hogy miközben az ebben az aláírási akcióban részt vetteknek egy nagyon jelentős részét elbocsátották vagy áthelyezték, tehát valamilyen komoly szankció érte, aközben bennünket, egyikünket se ért semmilyen érdemi szankció azon kívül, hogy a Vitányi a végén mondta, hogy ejnyebejnye"* (Gárdos 2010:195). Ugyanez Vitányi szavaival a másik oldalról: *„A Charta aláírásához tőlünk is többen csatlakoztak. Behívták a pártközpontba az aláírók intézeti vezetőit, és megkövetelték, hogy bocsássák el őket. [...] Én azt feleltem, hogy nincsen okom rá, az illetők kitűnően végzik szakmai munkájukat. [...] Szigorú arccal vitatkoztak velem, de nem tágítottam. Az aláírók – nálunk – a helyükön maradtak"* (2007:51).

De védelmébe vette az intézethez kötődő művészeket és külső helyszíneket is. Ha tudta, az ellehetetlenítésükre irányuló próbálkozásokat is megállította: *„Már a Népművelési Intézet igazgatója voltam,*

15 Később alapítvány, PFFA.

16 Ahogy egy MÜKI-s hirdetésen olvashatjuk: *„A családi fotók és filmek kiemelkedően nagy értéket képviselnek a nemzeti önismeret számára, a nemzeti hagyomány részét képezik [...] Nem szabad elveszni hagyni a régi idők értékes emlékeit, a fotókat, az albumokat, a filmszalagokat, és az ezekhez kapcsolódó leírásokat, történeteket!"* (Szemetová 2021).

17 Több mint 30 filmje és installációja közül a legismertebb talán a PFFA-hoz köthető *Privát Magyarország* című díjnyertes sorozat, amely az 1930-as, '40-es és '50-es években – amatőrök által – készített felvételeken alapul.

18 A PFFA egyes gyűjteményeinek képei (Höfler Tibor gyűjtemény, Urbach gyűjtemény) a Fortepan oldalán is fellelhetőek.

amikor egyszer kiküldtek hozzám néhány rendőrt, mert elterjedt, hogy a Sebőék Kassák Klubjában a zongora alatt szeretkeznek a fiatalok. Azt kérdeztem a rendőröktől: »Az urak jártak már a Kassák Klubban?« Azt felelték, nem. Közöltem velük, ott nincs is zongora. Pianino van, az alatt pedig nem lehet szeretkezni. Ezzel a probléma megoldódott, de nekem még számtalanszor közbe kellett lépnem" (Vitányi 1996:123–124).

Voltak azonban kudarcok is. Több színjátszó csoportot is rendszeresen zaklatott a hatalom, Vitányi több helyen is csalódottan írta, hogy Halász Pétert például nem tudta itthon tartani, el kellett hagynia az országot, *„akkora maradi erők mozdultak meg ellene"* (Vitányi 2007:51).

A közösségépítés, a különböző csoportok egymásmellettisége, az új kezdeményezések támogatása, a fennálló rendszer által tűrtek segítése – a *parasztházak megmentése* – mind Vitányi szellemiségéhez tartoztak. A magának kitűzött feladatokat a később önállóvá tett Művelődéskutató Intézet,[19] majd az újraegyesített Országos Közművelődési Központ élén is ugyanúgy folytatta, ahogyan a *Valóságból* a P. Szűcs Julianna vezette *Mozgó Világ* szerkesztőségébe kerülve is korábbi témáit vitte magával.

Vitányi Ivánnak az intézetben töltött közel húsz éve meghatározó volt a saját, az intézet és az intézetben dolgozó vagy ahhoz kapcsolódó emberek életében is. Ahogyan Tibori Timea a személyes oldal felől közelítve fogalmazott: *„Mindig biztatott. Mindenki számára látta a lehetőséget, hogy van útja. Más út, másképp, de van útja."* [20] És ahogyan Földiák András a rendszer felől közelítve írta: *„a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején megmozdult a világ. […] Ezekhez a társadalmi folyamatokhoz illeszkedett a megújuló Népművelési Intézet, s nem túlzás azt állítani, hogy élére állt, és nem kis mértékben központjává is vált a haladásnak. Hogy ez megtörténhetett, s hogy az Intézet valóságos sziget volt, ahol a progresszív értelmiségiek szabadon dolgozhattak, s arra kaptak inspirációt, hogy az egyéni elképzeléseiket megvalósítsák, Vitányi Iván szelleméből következett."* Mint kiemelte: *„A leghaladóbb, köztük országos hírnevű értelmiségiek kötődtek az Intézethez dolgozóként, külső megbízottként, vagy tanfolyami előadóként"* (1996:6).

1992-ben a Művelődési és Közoktatási Minisztérium rendelete értelmében az Országos Közművelődési Központ megszűnt, helyette megalakult a Magyar Művelődési Intézet, amely a korábbiaknál nagyobb hangsúlyt fektetett a hagyományőrzésre és a nemzeti értékekre. Vitányinak hamar mennie kellett az intézet éléről, többekkel együtt átkerült az Magyar Tudományos Akadémia Szociológia Intézetébe, majd később – a vezetéssel való egyet nem értések miatt – a Politikatudományi Intézetbe (Vitányi 2007:78). Tudományos munkáját egyre aktívabb politikai tevékenysége mellett továbbra is folytatta, kutatási ötleteket adott, egy-egy nagyobb kutatásban részt is vett.

Folytatta a kultúra társadalmi eloszlásának szerkezetét vizsgáló kutatásait, majd szakemberek sorával együttműködve kétszer is megismételte korábbi (1996, 2000) empirikus szabadidős felmérését. Utóbbi vizsgálat fő következtetései szerint *„A rendszerváltás után minden kulturális ágazatban megnőtt, kiszélesedett a kínálat, de csökkent a kereslet. Több könyvet adunk ki, de kevesebben olvasnak. Több koncertet tartanak, de csak egy szűkebb közönség látogatja őket. – És így tovább"* (Vitányi 2007:80). Egyfelől szomorúan állapította meg, hogy továbbra sem tudtunk kitörni az egyharmadország-állapotból, másfelől azonban új elem volt eredményeiben, hogy úgy látta, hazánkban az alkotó művészet és tudomány az évezred elején fellendülő ágba került, újabb reformkorához érkezett. A szellemi reformmozgalmak 30 évenkénti szabályos ritmusában (1840-es évek, kiegyezés, századelő, 1930-as évek, 1960-as évek) a 90-es évekre várhattuk volna a következő tetőzést,

19 A hatalom által tűrt kategóriába sorolt csoportok segítése miatt helyezték át Vitányi Ivánt átmenetileg a nagyobb Népművelési Intézetből az abból leválasztott kisebb Művelődéskutató Intézetbe.

20 Tibori Timea személyes elbeszélése alapján.

ez azonban a rendszerváltás miatt a 21. század elejére tolódott, de akkor megérkezett. A kínálat tehát adott és magas színvonalú volt, Vitányi úgy gondolta, az már a kultúrpolitika feladata, hogy a társadalom tagjainak egyforma lehetőséget teremtsen, hogy aki szeretne, élni is tudjon vele.

Közösségkutatásában új utakon indult el, 200 darab értelmiségiek körében végzett mélyinterjú segítségével tervezte kidolgozni korábban felállított tipológiáját. A közösség Vitányi elméleteiben és személyes életében is központi helyen állt. Ahogyan már 1985-ben megfogalmazta: *„A közösség nem rajtunk kívül van, nem puszta környezet, hanem mibennünk, minden ember legbelsejében. Csak megmozdulunk vagy megszólalunk, már a közösség mozdul és szólal meg bennünk”* (1985:132). Elmélete szerint a hagyományos közösségek meggyengültek, kérdés, hogy talál-e az ember a kornak megfelelő új közösséget: a szociológiai irodalom kétféle közösségét, a hagyományos, elsőfokú közösséget (amelyben teljes személyiségünkkel veszünk részt, többnyire csak egyben vagy néhányban, például a család), és a modern társadalomban megjelenő nagyobb, másodfokú közösséget (amelyben személyiségünknek csak egy részével veszünk részt, egyszerre azonban sokban, például a munkahely vagy a település), kiegészíti-e a legújabb korban a megsokszorozódott kapcsolatok és a hálózatiság megjelenésével egy új típusú, harmadfokú közösség?

A politika és a társadalmi cselekvés irányából (amelyekben egyre aktívabban vett részt) kezdett foglalkozni a szociáldemokrácia elemzésével, a demokratikus szocializmus alapelveivel. Definíciójában ezek az alapelvek: ember embernek társa; a szocializmus nem állapot, hanem folyamat; a szocializmus a gazdasági és a társadalmi kulturális tényezők egyensúlya; egyformán fontos a rend és szabadság, illetve a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméje; a szocializmus és a demokrácia csak együtt valósulhat meg.

Vitányi Iván több évtizedes, szerteágazó témájú, de mégis egy alapgondolatra (a társadalom mint közösség megértésére és fejlődési lehetőségeinek megtalálására) épülő kutatásain, tudományos munkáján saját elmélete húzódik végig. Ahogyan Csepeli György összefoglalóan fogalmazott: *„…ha megnézzük Vitányi Ivánnak a témáit és megnézzük a módszereit és megnézzük a kutatási eredményeit, akkor ennek a háromnak egy fantasztikus együttjárását, a quidditas-nak, a qualitas-nak és a quantitas-nak az együttjárását tudjuk észrevételezni mindegyik művében. Ez teszi szerintem abszolút mértékig originálissá és innovatívvá”* (2015b).

Egy küszöbember életútja

Vitányi Iván élete önmagában egy társadalomtörténeti „tananyag” az 1920-as évektől napjainkig. Társadalomtörténet középnézetből, egy küszöbember életútján és szemszögén keresztül, ami már csak azért is az egyik legjobb nézőpont, ha meg szeretnénk ismerni a történelmet a tankönyveken túlról, mert a küszöbember *„ott áll a hatalom közelében, és ugyanakkor benne él a szélesebb társadalom mindennapi valóságában”* (Vitányi 2014:7). Vitányi perspektívájából a legkülönfélébb társadalmi rétegek és csoportok is jól látszódtak, hiszen sokukban mozgott otthonosan. Olvasmányos, a társadalomba és a társadalmi életbe is bepillantást engedő önéletrajzi könyveit történelemórán is tanítani lehetne. Sokat érne.

„E világon ha ütsz tanyát,
hétszer szűljön meg az anyád!
Egyszer szűljön égő házban,
egyszer jeges áradásban,
egyszer bolondok házában,
egyszer hajló, szép búzában,
egyszer kongó kolostorban,

egyszer disznók közt az ólban.
Fölsír a hat, de mire mégy?
A hetedik te magad légy!"

József Attila: A hetedik[21]

Bár valamivel később jött világra, mint Fejtő Ferenc, róla is elmondható, hogy átélt egy évszázadot.[22] Fiatalkori éveit (számos település számos iskolája után) a sárospataki gimnázium, az ottani tanárok és szellemiség határozták meg. Tizenévesen már a pataki önképzőkör tagja majd diákelnöke volt, amellyel szavaltak és színjátszottak, vitákat rendeztek és falunapokon vettek részt, vasárnap a falvakat járva falumunkát végeztek. Meghatározó volt számára ez a közeg, az akkori népi mozgalom nagyjaival találkozott és kapott tőlük életre szóló útravalót: forradalmiságot, antifasizmust, a diktatúra elítélését, a gondolati és politikai szabadság értékeit.

Talán gyermek- és fiatalkori éveinek, az akkor átélteknek köszönhető, hogy kiválóan szót értett a más származású, más hátterű gondolkodókkal, tenni akarókkal – emberekkel. A Sárospatakon töltött évek hangulata (amelyeket megelőztek a szintén formatív kiskunhalasi évek és események) maradandó hatást gyakorolt rá világnézeti szempontból, ahogyan egyik önéletrajzi írásában fogalmazott: *„Megrészegítő volt velük [az iskolatársakkal – a szerk.] a szabadság. Ültünk az iskolakert fái alatt. Az utcán német katonák meneteltek, olyan ismerősök jöttek el mellettünk, akik a zsidóknak már nem köszöntek, és mi Kantról vagy Marxról beszélgettünk, József Attila verseket vagy Karinthy novellákat olvastunk egymásnak"* (2007:15). Gimnazistaként élte meg tehát először zsigeri értelemben az említett eszmék „összeférhetőségének" élményét: itt kezdődött a Vitányi által „kettőségként" aposztrofált folyamat, amely aztán átívelt egész életén.

1943-ban Pestre került, ahol történelem szakra és a Színművészeti Akadémiára kezdett járni – utóbbit unalmasnak találta, hamar otthagyta. Megismerkedett azonban a Muharay-együttessel, ahol megtalálta azt, amit keresett: a népművészet és a modernitás szimbiózisát, a bartóki-kodályi forradalom egyesítését a színházi avantgárddal. Az együttessel próbáltak, felléptek, és közben megvitatták a világ dolgait. Vitányi egy ilyen alkalommal alapította meg a pánarchiát (demokráciát és minden hatalmat mindenkinek) hirdető „Posz"-t: *„Azt mondtam tehát a többieknek, hogy megalakult a világ leghaladóbb szervezete, a Pánarchista Okosok Szövetsége. […] Ha pánarchista vagy, és okos, akkor eleve tag vagy, anélkül, hogy igazolványt kellene váltanod. Ha nem vagy okos, vagy nem vagy igazán pánarchista, akkor hiába kapnál róla papírt, mégsem lennél tagja a Posz-nak. Ezért ez a legdemokratikusabb szervezet a világon"* (Vitányi 2014:71).

A vészterhes 20. század csapásaiból és tragédiáiból jócskán jutott életére, egészen fiatal korától kezdve: friss egyetemistaként részt vett az antifasiszta ellenállásban, tagja volt a Budapesten fegyveres felkelésre készülő Görgey-zászlóaljnak. A Kiss János altábornagy[23] és Somogyi Miklós[24] körül szerveződött ellenállók közé állt, futárszolgálatot teljesített, krétázott, röpcédulákat készített és terjesztett, igazolványokat hamisított, emberek bújtatásában segített, és közben a legkülönfélébb munkásmozgalmakkal kötött ismertséget. 1944 decemberében provokátor került az ellenállók közé, a 19 éves Vitányit és társait letartóztatta a Gestapo. Egyik önéletrajzi kötetében így írt az ekkor történtekről: *„Iszonyatosan megkínoztak, botot törtek el a vállamon, puskatussal, gumibottal ütötték a fejemet, villanyoztak. Négy fogamat verték ki, maradandó sebek sorát őrzöm.*

21 Vitányi Iván egyik „nagy verse", ha beszédébe szőtte, hallgatóközönsége egy emberként, lélegzetvisszafojtva hallgatta – Tibori Timea elbeszélése alapján.

22 Fejtő Ferenc (1909–2008) életét foglalja össze az „Átéltem egy évszázadot" című interjúkötet.

23 A nyilas uralom megdöntését és a németek kiűzését célul kitűző földalatti szervezet (a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága) katonai vezetője volt.

24 Az építőmunkások szakszervezetének elnöke, a Kommunista Párt egyik vezetője volt.

A feljelentőm nagyon nagyokat mondhatott rólam, és ők azt gondolták, hogy egy ilyen sihederből mindent kiverhetnek. Nekik nem sikerült, de nekem sikerült megőriznem magam, nem vallottam"[25] (2007:19). Az első napokban a Gyorskocsi utcában, és a Margit körúti fegyházban, majd, az orosz hadsereg közeledése miatt Sopronkőhidán volt fogságban. Egyik rabtársa, Kaposi Zsigmond öngyilkosságba menekülésének, a véletlennek, a „csodának" és egy fiatal, titokban meggyőződéses antifasiszta vizsgálóbírónak, Keresztes Ferencnek köszönheti 1945 januári megmenekülését, életét (Vitányi 2014:105–106).

Hosszú, veszélyes és „kalandos" utazás után, 1945 májusában tért vissza Pestre, ahol, ahogy fogalmazott, hitt *„az ígéretben, hogy most nem a diktatúra, hanem a demokrácia útját követve jutunk el a szocialista társadalomhoz"* (Vitányi 2007:21). Még ebben az évben belépett a Magyar Kommunista Pártba,[26] majd 1948-tól jogutódjának, a Magyar Dolgozók Pártjának lett tagja. Előbb a Muharay-együttesbe tért vissza, majd a Szabadszínjátszók Országos Szövetségének lett titkára, később a Népi Kollégiumok Országos Szövetségének (a NÉKOSZ-nak) volt kollégium-szervezője. Az együttesben ismerte meg későbbi feleségét, Haden Editet, és találkozott először Jancsó Miklóssal. Jancsó többször nyilatkozta, hogy később, a NÉKOSZ-os évek élményein alapuló *Fényes szelek* című filmjében róla mintázta egyik szereplőjét, a „vörös inges" alakját. Miután belső ellentétek és átalakítások miatt egymás után mindhárom helyről kizárták, rövid időt történelem-esztétika-filozófia hallgatóként a Pázmány Péter Tudományegyetemen töltött. Mestere, Lukács György ellehetetlenítése után azonban megint új utakat kellett keresnie. 1950-től segédelőadói állást kapott a Népművelési Minisztériumban, ahol hat évig a tánc, majd a zene területén dolgozott. 1953-ban belépett a Nagy Imre-féle reformcsoportba, majd a Petőfi Kör üléseinek volt az egyik legelső előadója és állandó résztvevője. Az 1956-os forradalom alatt tagja lett a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának, ami miatt, a forradalom leverése után, „ellenforradalmi tevékenységére" hivatkozva eltávolították állásából. Ugyanabban a fegyházban hallgatták ki, ahol korábban a Gestapo „vendége" volt (Vitányi 2007:2931). A forradalom után elvesztve a reményt, hogy értelmiségi foglalkozást találjon, esztergályos tanfolyamra iratkozott be, amelyet el is végzett. Mint írta: *„Amennyire ilyen kevés idő alatt lehetett, megtanultam az esztergálást. Élveztem, és letettem a vizsgát – a betanított munkás szintjén. Nagyon büszke voltam rá. A szocialista romantika még hatott, terveztem, hogy belülről is megismerem a munkáséletet, szociográfiákat és regényeket írok belőle"* (2007:32). Aztán „jöttek segédcsapatok" (Vitányi 2007:32), és elkezdődött társadalomtudósi élete. Az 1956-os forradalmat követően nem lépett be az MSZMP-be, a Népművelési Intézetbe történő kinevezésekor, 1972-ben lett csak párttag.

Nem meglepő talán, hogy felnőttkorára érdeklődése a nagy társadalmi és politikai kérdések és problémák irányába fordult, sokszor nem kerülve semmineműbajt és bosszúságot.

Vitányi Iványt legtöbben talán politikai szerepvállalása révén ismerik. A magyar politikai közéletben végzett tevékenysége – ahogy a „színfalak" mögötti politikai szervezőtevékenysége is – történelmi ívű, bőven a rendszerváltást megelőzően megkezdett, annak folyamatában és azt követően is jócskán folytatott, párját ritkító jelenlét volt. Egyszerre volt előtérben lévő, forradalmasító vezető és háttérmunkás, annak megfelelően, hogy mire volt épp nagyobb szükség, hol érezte, hogy tevékenyebben tud hozzátenni a nagy egészhez.

A kulturális szféráról való elképesztő tudása és ismeretei alkalmassá tették volna döntéshozói pozícióra, azonban 1956-os múltja és demokratikus elvei miatt a Kádár-rendszerben nem lehetett sem művelődési miniszter, sem miniszterhelyettes. Az 1980-as években ez felmerült, és Vitányi vállalta volna, az MSZMP keményvonalasai azonban megállították a kinevezési folyamatot, ezen felül akadémikussá léptetését is elkaszálták (Sükösd 2021).

25 Ahogy a kötetben is írta, később lélektani szempontból elemezte a fogságban, kínzások közepette eltöltött pillanatokat Széltenger cím írásában (Vitányi 2007:19).

26 1945–1956 között volt párttag.

A hazai politika színterére „hivatalos” módon, pártpolitikusként a rendszerváltás közben lépett be, majd azon, élete végéig tevékenyen jelen is volt. Úgy érezte, miután mindent leírt, most eljött az ideje, hogy társadalmi szinten cselekedjen is. 1988-ban alapítója volt az Új Márciusi Frontnak, egy évvel később pedig a Magyar Szocialista Pártnak. Utóbbiban 1989 és 1994 között, majd 1998 és 2000 között az országos elnökségbe is beválasztották, míg 1990 és 1996 között az országos választmány elnöki tisztségét is ő töltötte be. A rendszerváltás utáni első szabad választásokon, 1990-ben pártja országos listájáról, 1994-ben és 1998-ban pedig Budapest 7. számú választókerületében, mint egyéni képviselő szerzett mandátumot. 1994 és 1998 között az országgyűlés kulturális és sajtóbizottságának elnöke, 1998 és 2000 között a párt frakcióvezető-helyettese volt. 2002-ben és 2006-ban pártja budapesti, 2010-ben pedig országos listájáról szerzett mandátumot. 2005 és 2006 között rövid ideig újra frakcióvezető-helyettes volt.

2010-ben csatlakozott a Demokratikus Koalíció platformhoz, amelynek egyik alelnökévé választották. A 2011-ben önálló párttá alakult Demokratikus Koalícióban az egyes számú párttagkönyvet kapta, a párt örökös tiszteletbeli elnöke lett.

Szakadatlan hit és reményteli küzdés – Vitányi Iván öröksége

19 évesen, Sopronkőhidai fogsága idején cellaszomszédjától, Bajcsy-Zsilinszky Endrétől óriási feladatot kapott: ráhagyta a hazát. Vitányi a következőképpen idézi fel beszélgetésüket: *„Volt részem a szolidaritás közösségéből is. […] Mindenki* [a többi rab – a szerk.] *idősebb volt nálam, és én mindenkinél sebesültebb, ezért két szóval is a legmélyebb összetartozást tudtuk kifejezni. A legemlékezetesebb Bajcsy-Zsilinszky Endrével való – mondhatom – barátságom. A szomszéd cellában volt, és a régi börtön-módon, a falon átkopogva, és membránnak használva szinte beszélgettünk. Egyik reggel – amikor az ajtón ki kellett tenni a küblit – azt kérdezte: Fiam, te kommunista vagy? Mondtam, hogy igen. A mű most már rátok marad. Nektek kell bevégezni. Másnap, december 24-én végezték ki. Utolsó akaratával rám hagyta a süteményt, amit a felesége küldött be. Én ezt majszoltam szentestén, a testem roncs volt, sok helyen fájt, de úgy éreztem, erős vagyok”* (2007:20).

Az azóta eltelt több mint 75 évben rengeteg tőle telhetőt tett azért, amivel Bajcsy-Zsilinszky megbízta. És most itt vagyunk mi, egy következő generáció, és itt a feladat és a lehetőség, hogy tanuljunk abból, amit Vitányi hagyott ránk. Hát éljünk vele.

„S ha mindez volt, ahogy írva,
hét emberként szállj a sírba.
Egy, kit tejes kebel ringat,
egy, ki kemény mell után kap,
egy, ki elvet üres edényt,
egy, ki győzni segít szegényt,
egy, ki dolgozik bomolva,
egy, aki csak néz a Holdra:
Világ sírköve alatt mégy!
A hetedik te magad légy.”

József Attila: A hetedik

Akár személyes, akár hivatalos beszámolók útján igyekszünk utánajárni, ki is volt valójában Vitányi Iván, sokféle úton sokféle megoldásra bukkanhatunk, ám a lényeg változatlan. Ahogy azt méltatói is kiemelték a 90. születésnapja alkalmából tartott ünnepségen a Petőfi Irodalmi Múzeum dísztermében, Vitányi

beskatulyázhatatlan elme volt: *„hiszen ki tudná megmondani, hogy népies vagy urbánus-e, netán olyan – korábbi pártjából sokszor kiutált – liberális, akinek nem az individualizmus az eszményképe, hanem a közösség szabadsága az állammal szemben, aki nem privatizálni szeretne, hanem társadalmasítani, aki ezért nem jóléti államról, hanem jóléti társadalomról beszél, ahol a baloldal jövőjét tudja"* (Friss 2015).

Politikai értékrendje viszonylag fiatalon kikristályosodott: a fasiszta rendszer természetét testközelből ismerhette meg, ez egy életre nyomot hagyott benne, ahogy sok minden más is a baloldal irányába terelte. Ugyanakkor éleslátásával, kritikus gondolkodásával és azzal, hogy mindig helyén volt a szíve, kiemelkedett a baloldaliak közül. Minden körülmények és megrázkódtatások közepette is tudta, merre van a helyes út, mi vezetheti a társadalmat a jó irányba, és nem ódzkodott attól, hogy ezt mások – legyenek azok vele egyetértők vagy más véleményen lévők – tudomására hozza. Tibori Timea szavaival élve: Vitányi Iván *„nyilvánvaló volt"*.[27] Sokrétű tudásával a magyar társadalom régió- és országspecifikus jellegét illetően lényeges közéleti diskurzusokhoz járult hozzá érdemben, ha épp nem ő iniciálta azokat. Sok téren azonban ténylegesen kezdeményező szerepet vállalt, ahogy azt egy igazán, a szó legnemesebb értelmében vett *szabadságszerető ember*[28] teszi. Személyes kapcsolataiban, akárcsak közéleti jelenlétében is a szabadság szeretete és mások tisztelete hatotta át jellemét: a megértés és elfogadás mellett erkölcsi szilárdság is jellemezte, ahogyan egyfajta szemérmesség is – nem szerette saját érdemeit taglalni, és díjak formájában kapott elismerésekre sem vágyott.[29]

Vitányi Iván nem csupán élte és átélte saját „történelmi sorsát", egyidejűleg szinte kívülről is szemlélte azt. Talán történelemfókuszú, a történeti kontextust minden vizsgálódása és megnyilatkozása esetén szem előtt tartó szemléletének tudható be, hogy mindvégig reménnyel és tenni akarással teli, másoknak is reményt adó módon gondolkozott és beszélt a jelen és jövő lehetőségekkel teli mezeiről. Annak ellenére – vagy talán éppen azért – volt képes erre, mert sokunknál élesebben látta közös valóságunk mélyreható, szinte labirintusi börtön módjára fogvatartó nehézségeit. Saját szavaival élve: *„Hogyan nevezzük ezt a helyzetet? Kevés azt mondani, hogy „nehézségek" vannak, de talán még nem tartunk ott, hogy válságról kelljen beszélnünk. Ezért gondolom, hogy a HOLTPONT rá a legmegfelelőbb kifejezés. A múlt század második felének óriási fejlődése után (amelyben gazdaságtörténészek szerint a gazdasági növekedés harminc év alatt nagyobb volt, mint az előző ötszázban) a jóléti állam tartalékai kimerültek, előrevezető út nem látszik világosan; a válság még nem bontakozott ki, de kicsiny eseményekben fenyeget; a világ globalizálódott, de a belső konfliktusok mind élesebbek; háborús megoldások fenyegetnek, de a háború nem megoldás"* (2004:39).

27 Tibori Timea személyes elbeszélése alapján.

28 A szabadságszerető ember politikai tízparancsolatának kilencedik pontja szerint a szabadságszerető ember *„minden felismert közérdek ügyében kezdeményezőleg lép fel, minden közérdekű szövetkezésben vagy mozgalomban tehetsége szerint munkájával és adományával részt vesz s igyekszik azt győzelemre segíteni, tisztában lévén azzal, hogy a közügyek elhanyagoltsága vagy méltatlan emberek kezébe való kerülése egyedül a tisztességes emberek kezdeményezésének hiánya és közéleti bátortalansága miatt történik."* (Bibó 1930-as évek).

29 Tibori Timea személyes elbeszélése alapján.

Hivatkozások

Bibó I. (1930-as évek) *A szabadságszerető ember politikai tízparancsolata.* Elérhető: http://tollelege.elte.hu/sites/default/files/articles/szabadsagszereto_ember.pdf?fbclid=IwAR3QvIL6a--TXL3hxHIxKvZ4-Ms5umDbaDS29VI4nBsELBaEFeL7S-iwbSs [Letöltve: 2021-11-16].

Csepeli Gy. (2015a) Interjú Tibori Timeával. Kézirat. 409_08_01_43_01. 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely, Szociológiatörténeti interjúgyűjtemény.

Csepeli Gy. (2015b) Vitányi Iván életei. Csepeli György beszéde Vitányi Iván 90. születésnapi konferenciáján. Felvétel. Elérhető: https://archive.org/download/Vitanyi90/00001.mp4 [Letöltve: 2021-11-16].

Földiák A. (1996) A Magyar Művelődési Intézet ötven évének öt korszakáról. *SZÍN,* 1(2), 2–7.

Friss R. (2015) Ellenállástól ellenállásig. Elérhető: https://nepszava.hu/1062423_ellenallastol-ellenallasig [Letöltve: 2021-11-15].

Gárdos J. (2010) Interjú Havas Gáborral. Kézirat. 409_08_01_06_7. 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely, Szociológiatörténeti interjúgyűjtemény.

Iványi G. (2015) Iványi Gábor beszéde Vitányi Iván 90. születésnapi konferenciáján. Felvétel. Elérhető: https://archive.org/download/Vitanyi90/00001.mp4 [Letöltve: 2021-11-16].

Ripp Z. (2015) A küszöbember. *Mozgó Világ,* 41(1), 91–96.

Sükösd M. (2021) Vitányi Iván és a mély felvilágosodás. Elérhető: https://merce.hu/2021/10/03/vitanyi-ivan-es-a-mely-felvilagosodas/ [Letöltve: 2021-11-15].

Szabari V. (2020) A magyar szociológia főbb korszakai (1900–2010). In Szabari V. (szerk.) *(Disz)kontinuitások. A magyar szociológia 1960 és 2010 között.* Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar, 20–39.

Szemetová L. (2021) Alternatív történelem a Privát Fotó és Film Alapítványon keresztül. Elérhető: https://osaarchivum.444.hu/2021/10/29/alternativ-tortenelem-a-privat-foto-es-film-alapitvanyon-keresztul [Letöltve: 2021-11-17].

Tibori T. (2015) Interjú Sági Máriával. Kézirat. 409_08_01_42_03. 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely, Szociológiatörténeti interjúgyűjtemény.

Tibori T. (2018) A kultúra fogalmának változásai a 80-as évektől. *Kultúra és Közösség,* 9(1), 43–59.

Tibori T. (2020) Álomból valóság. Életmód – elmélet és gyakorlat. In Szabari V. (szerk.) *(Disz)kontinuitások. A magyar szociológia 1960 és 2010 között.* Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar, 165–197.

Vitányi I. (1985) *Egyharmadország*. Budapest: Magvető.

Vitányi I. (1993) *Öt meg öt az tizenhárom (Az áprilisi front története).* Budapest: Gondolat.

Vitányi I. (1996) *Határhelyzetek*. Budapest: Pallas Stúdió.

Vitányi I. (2000) *Mérleg – Itt és most a szociáldemokráciáról.* Budapest: Kossuth.

Vitányi I. (2004) Egyharmadország. *Mozgó Világ,* 30(1), 31–39.

Vitányi I. (2007) *Önarckép – elvi keretben.* Celldömölk: Pauz-Westermann.

Vitányi I. (2014) *A küszöbember – Életem története Horthytól Orbánig.* Budapest: Noran Libro.

Egyéb források

Vitányi Iván hivatalos oldala az országgyűlés honlapján. Elérhető: https://www.parlament.hu/kepviselo/elet/v047.htm [Letöltve: 2021-11-15].

Személyes beszélgetés két alkalommal Tibori Timeával (2021 októberében és novemberében).

A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében 2009 tavaszán életre hívott 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely (www.20szazadhangja.hu) a maga szerény eszközeivel a magyar társadalomkutatás, ezen belül a kvalitatív módszerekkel készült kutatások örökségét kívánja gyarapítani. Műhelyünk összegyűjti, digitalizálja és közkinccsé teszi a kutatók által felajánlott interjúk, dokumentumok stb. másolatait. A kutatóműhely célja a magyar szociológia „hangzó" örökségének leltárba vétele, a kvalitatív módszereket alkalmazó magyar szociológiai műhelyek történetének feltárása és dokumentálása, valamint új történeti szociológiai kutatások kezdeményezése az összegyűjtött interjúk bázisán. Sorozatunkban egy-egy, már feldolgozott és online elérhető gyűjteményt mutatunk be azzal a nem titkolt céllal, hogy a potenciális új kutatók érdeklődését a gyűjtemény iránt felkeltsük.[1]

Balogné Tóth Katalin[2]

„És mi van a tükrök között?"

A.Gergely András gyűjteményének bemutatása[3]

https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.3.289

A.Gergely András tudományműveléséről

„Az írás éltet." – mondja A.Gergely András, akinek a Magyar Tudományos Művek Tárában rögzített publikációinak száma több mint kétezer. E tekintélyes teljesítmény mennyiségét, minőségét és változatosságát tekintve is arról tanúskodik, hogy A.Gergely András tevékenysége, megközelítési és gondolkodásmódja a magyarországi társadalomtudományok művelésének vérkeringésébe ezer különböző szállal csatornázódott be az elmúlt évtizedekben.

A.Gergely András tudományos érdeklődése szerteágazó, ugyanakkor a '90-es évektől kezdődően szakmai profiljában kiemelt szerepet kap a kulturális antropológia diszciplínája és szemlélete, valamint a politikai antropológia terrénumai. A politikai viselkedés, döntéshozás, hatalmi viszonyok mintázatait vizsgáló írásai amellett érvelnek, hogy a politikai antropológia eszköztára alkalmas bármely mikroközösség alá- és fölérendelt társadalmi viszonyainak, kapcsolatainak vizsgálatára. Emellett ugyanakkor a kisebbségkutatás, a városantropológia, az etnicitás és az identitás kérdései, az interetnikus viszonyok, a térhasználat problematikái mind kutatási érdeklődésébe tartoznak. Szakmai identitásának sokrétűségét mutatja az alábbi interjúrészlet,[4] melyben azokat a társadalomkutatókat emeli ki, akik valamilyen szempont szerint példával jártak, járnak előtte.

> *„Ha antropológust keresnék, mindenképpen Geertz lenne az első, akit említenék (irodalmi igényességű, rendszerező, kreatív), de Pierre Clastres sem az utolsó (inkább, mint Lévi-Strauss), Barley sem hanyagolható (humora, iróniája okán). Hazai színtéren a szakmaiak közül Boglár áll közel hozzám tanítóbácsiként, a korai Niedermüller elméléncként, de utána rögtön egy seregnyi másvalaki következne*

1 A gyűjtemények létrejöttét az OTKA 77566 és 101046, a cikk megírását az OTKA 115644 sz. kutatása támogatta.

2 ELKH BTK Néprajztudományi Intézet, fiatal kutató.

3 Köszönettel tartozom A.Gergely Andrásnak, aki jelen írás elkészítése során több ízben is segítséget nyújtott.

4 Az interjú készítője: Balogné Tóth Katalin; az interjú időpontja: 2021. november 2.

(Gombár Csabától a politikatudomány felé – közben akár Lengyel László is –, Hankisson vagy Józsa Péteren át messzire, de leginkább Losonczi Ágnes életműve felé ívelően a szociológiában, Lányi Andrásig az ökológiában vagy Szilágyi Ákosig a sokoldalú világlátás felé menet...). Az idő azért kérdés, mert ma már legszívesebben a zene- és táncantropológia, a művészetelmélet, ikonológia vonzana, ami korábban nem volt a horizontomon. E téren meg két tucat izgalmas új elméletíró és elemző van, bele sem kezdek a sorolásukba – csak ha nagyon kell...! De mondjuk, ha egyetlen név kell az utóbbihoz, akkor Julia Kristeva, magyar hangon akár Thomka Beáta is." Részlet az A.Gergely Andrással készített interjúból.

A.Gergely András a lokalitás valamennyi aspektusa érdekli. Finom, a részletekben önálló világokat meglátó és értelmező, a párhuzamos igazságok meglétét kidomborító, „a belülről látni, de kívülről megírni" elvet alkalmazó antropológiai érzékkel képes a társadalom – és a társadalmi jelenségek – komplexitásának érzékeltetésére úgy a történeti dimenziókban, mint a jelen síkjain. Szemléletmódjában hangsúlyosan jelen van az önreflexió: kérdésfeltevéseit az azonnali továbbgondolás jellemzi, válaszait törekszik mindig több szempont szerint, párhuzamos horizontokon megadni, eredményeit kritikai mátrixban helyezi el majd' minden alkalommal lehetőséget adva kérdései rekontextualizálására – ami sok esetben a kutatói szűrő korlátainak nyomatékosítását is jelenti. Mindezt a vele készített interjúban A.Gergely András az alábbiak szerint fogalmazta meg:

„Egészében látni, és még elefánttá is válni egy kicsit közben – és utána vissza tudni változni olyanná, aki ezt elbeszéli. Ezt a ki-be járást, ezt a belülről egyszerre látást tartom fontosnak, amit a kutatások közbeni tapasztalat nemcsak megerősít, hanem alá is támaszt. Innen való a hasonlat iránti lelkesültség is. Ha nem törekszünk arra, hogy ez folyamatosan egyszerre kint és bent legyen, vagy egyszerre fölülnézet és alulnézet, akkor mindig valamelyiken elcsúszik egy kicsit a dolog. A hétköznapi beszéd, és akár a tudományos beszéd is nagyon hajlamos valamelyiket kiválasztani, és annak nyomdokán elbeszélni a magáét. Engem az érdekel, hogy a nemcsak a kvázi leíró, hanem a ráébredő, vagy ráébresztő, ráébredést tükrözni képes beszédben is a saját korábbi tudatlanságom, tévedéseim, vaksiságom, megtévesztettségem, másfajta impressziók, szakirodalmi vagy egyéb források hogyan nyomják el egyiket a másikban, másikat az egyikben – és akkor ebből mi következik az egész gondolkozásomban. Ez egyfajta önreflexió is, hogy most éppen kontrollálom, avagy sem, hogy miről beszélek és miért, és miért így, és hogyan tovább. Ezek együttese válik sarkalatossá, amikor az ember egy adott kérdést feltesz. Ahogy a Boglár és szerzőtársai szerkesztette A tükör két oldala *valamelyest mutatja azt, hogy a tükörben is mi magunk vagyunk. Tehát hiába, hogy a másik felé fordítjuk, mögötte mi vagyunk, és maga a fordítás művelete is, az, ahogy a tükröt a másik orra alá toljuk, az is sokat elárul rólunk. És mi van a tükrök között? Visszfény? Árnyék? Duplázódás? Hogy kerül bele az ember, és hogyan jön ki belőle? Épen vagy sérülten? És ez vajon neki magának, vagy egy ismeretlen ismerősnek hogyan segít abban, hogy meglássa azt, amit látni próbál vagy látni hivatott…?"*[5]

A.Gergely András tudományművelésének gyakorlata, értelmező-analizáló képességének és meglátásainak aprólékossága úgy tanítványaira, mint kollégáira, pályatársaira is inspiráló és motiváló erővel hat, ahogy azt Tibori Timea is aláhúzza:

„AGA személyiségéből, műveltségéből adódóan a hazai társadalomkutatók közül szinte elsőként alkalmazta a holisztikus módszereket, s bár a kérdőívezést fontosnak tartotta, számára az antropológiai/szociálpszichológiai megközelítésmódok mindig fontosabbak voltak és maradtak – máig. Mindig is kereste azokat az egyéni motívumokat, rejtett értékeket, amelyekkel sokkal inkább az egyes (ember) volt leírható,

5 Részlet az A.Gergely Andrással készített interjúból.

s csak bonyolult áttételben a kisközösség, a társadalom. De ebben ott van ő maga, ahogy fentebb a tükör-fordítási kísérletet is jellemzi. A keresés, az útonlevés, ez a módszere, ami sokkal komplexebb, mint a résztvevő megfigyelés stb. Csak látszólag aprólékos, ha óvatosan közelítenénk: szöszmötölő, de mindig a teljesség felé haladó. Beszélgetőtársai partnereivé válnak, csak ebben a demokratikus formában tud kérdezni, kommentálni, vagy inspirálóan hallgatni. Következetesen érték- és ítéletmentes kutatóként végzi a munkáját. Gondolkodását a többnyelvű filozófiai irodalom ismerete, beemelése formálta, formálja, amit a művészetek befogadása (különösen a zenéé) tett, tesz sokoldalúvá."[6]

Az alábbiakban A.Gergely András, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet *20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhelyében* elhelyezett gyűjteményét mutatom be, amelynek során a gyűjteményben található kutatási anyagokon kívül támaszkodom az A.Gergely Andrással 2021. november 2-án készített interjúra, valamint a kutatásokhoz tartozó publikációkra, illetve online forrásokra.

Az Archívumban elhelyezett kutatási anyagokról

A.Gergely András archívumi gyűjteménye három alegységből áll: (1) a kisvárosi értelmiség kutatása Tapolcán; (2) a helyi hatalom vizsgálata Kiskunhalason; (3) a kisvárosi elit tanulmányozása Balassagyarmaton.

Az összes kutatásra igaz, hogy a hozzájuk tartozó kutatási anyagok A.Gergely András neve alatt találhatók a gyűjteményben, miközben ezek többsége *„minden megértő és minden kizárólagos gesztus ellenére vagy azokkal együtt",*[7] majdnem mindig kollektív teljesítményekként értelmezhetők. A kérdésfeltevések, a kutatások kivitelezése, a kapott válaszok és eredmények is kollektívek voltak, ebből adódóan a gyűjteményben szereplő egyes tételek a kutatások más résztvevőinek (is) szellemi termékei. A.Gergely András a megnevezett három kutatásban megbízással és/vagy meghívással volt jelen, feladata az interjúzó háttérmunka, a vizsgált társadalmi valóság és a kutatócsoportok közötti közvetítés, valamint a megszületett tudományos munkákra adott helyi reflexiók gyűjtése volt.

A 2021. november 2-án készített interjú pillanataiban, az évtizedekkel ezelőtt keletkezett kutatási anyagokra tekintve A.Gergely András több szempontból is kritikát fogalmazott meg a kutatások metódusát és az adatrögzítést illetően. Ezzel egyidejűleg utólagos benyomásként viszont azt is kiemelte, hogy akár a tapolcai, akár a kiskunhalasi, de legalább ilyen erővel a balassagyarmati kutatás kontextusában is az volt a meghatározó, hogy a megrendelő háttérintézmény nem igényelt olyan értékű és mértékű adatbázis-építést, mint amilyen ma magától értetődően hozzátartozik a társadalomtudományos kutatómunkához. E tekintetben a kutatási anyagok tudomány- és kutatástörténeti tanulságokkal szolgálnak, mivel azt szemléltetik, hogy egy adott korszakban mit jelentettek a tudományos elvárásrend normái, s mindezeknek hogyan igyekeztek megfelelni a kutatásokban résztvevő munkatársak a gyakorlatban – avagy miként használták fel „eredményként" a forrásértékű adatokat, helyszíni impressziókat, a jelenlét hitelességét vagy közvetlenségét.

6 Köszönöm Tibori Timea kiegészítését, A.Gergely András munkásságát, tudományművelését értelmező meglátásait (2021. november 16.).

7 Részlet az A.Gergely Andrással készített interjúból.

A helyi hatalom vizsgálata Kiskunhalason

A kiskunhalasi kutatásban saját részvétele A.Gergely András értelmezésében 1979-től majd' három évtizedig, egészen 2009-ig tartott (a rendszerváltást követően önállóan folytatta a kutatást). Egy öt–hat fős kutatócsoport dolgozott a Bács-Kiskun megyei városban azzal a céllal, hogy megfigyelje, leírja, bemutassa a lokális társadalom életét úgy, hogy minderről visszacsatolással szolgáljon a helyiek számára, és végső soron a *Forrás* folyóirat szociografikus tárgyköreihez is hozzájáruljon szerzői írásokkal.

A kutatást két támogató finanszírozta, a Bács-Kiskun Megyei Tanács és a megyei KISZ-Bizottság. Azt a nagyszabású tervet vázolták fel, hogy egy jellegzetesen falusi térséget vizsgáljanak meg arra helyezve a hangsúlyt, hogy a falusi értelmiség – főleg a fiatalok – milyen törekvésekkel rendelkeznek: mobilak-e, helyben akarnak-e maradni, mennyire iskolázottak (Bánlaky–Mózes–Temesi 1980). Ezt követően született meg az a döntés, hogy bevonjanak egy megyei várost is a kutatásba. Kiskunhalas mellett volt még két másik alternatíva is: egyrészről a Bánlaky Pál által már kutatott Baja – ott viszont a megyei tanácselnök volt meghatározó erő, így ez a lehetőség nem volt praktikus –, másrészről pedig Nagykőrös, ami viszont Márkus István terepe volt, tehát ezt az opciót is el kellett vetni. Így a kutatás helyszíne Kiskunhalas lett, a kutatási kérdés pedig a kiskunhalasi fiatalok társadalmi közérzetére, beilleszkedésére koncentrált.

A kutatócsoport szakmai relevanciáját Kamarás István és Varga Csaba adták, akik számos interjút készítettek a kiskunhalasi társadalom különböző szegmenseinek képviselőivel, továbbá közös szereplések, művelődésházi találkozók, purparlék keretein belül involválódtak a lokalitás mindennapjaiba. Hozzájuk csatlakozott A.Gergely András a kultúrakutatás, a könyvtár és a művelődés társadalmi környezetének vizsgálatával megbízva.

Az első adatgyűjtést és -feldolgozást követően, a kecskeméti *Forrás* című folyóiratban megjelenő első publikációk (Varga 1980, Kamarás 1980), valamint a kutatók által összeállított 64 pontból álló bajgyűjtemény – amely a helyiek panaszait, javaslatait, meglátásait foglalta magába – nyilvánosságra hozatalát követően a helyi pártvezetés elhatárolódott a tudományos igénnyel elkészített munkáktól azok éles kritikai megfogalmazásai miatt. A kutatók saját szűrőjük szerint tükröt tartottak a helyi társadalomnak, amelyből a kollektív önazonosság problémája vetült vissza rájuk, ugyanis a szociográfusok munkáját, tapasztalatait a városvezetés elutasította, a publikációk a helyi társadalmat pedig megosztották (Végső é.n.). A.Gergely András később – az archívumi gyűjteményben is megtalálható – *A konok város* című, magisztrális terjedelmű szociográfiájában így értékelte a történteket: *„Hibát követtünk el, mikor nem tisztáztuk, hogy magának a városnak van-e szüksége jelenképre, nekünk – vagy tudományunknak – van-e szükségünk tapasztalatra és publikációra, vagy a megyei vezetés kíváncsi-e ennek a sajátos státusú városnak megleshető valóságára."*[8]

Miután Kamarás István és Varga Csaba tevőlegesen is be kívántak avatkozni a helyi közéletbe egy tanácsadószerv (a „Nemes Tanács") felállításának ötletével – amit a városvezetés nem hagyott jóvá –, a kutatókat a városvezetés perifériára helyezte és „nemkívánatossá" minősítette. Ekkor Kamarás és Varga felkérte A.Gergely Andrást, hogy gyűjtse össze a megjelent publikációkra és a történtek egészére való reflexiókat a helyiektől. Minderre A.Gergely András így emlékezett vissza:

> *„Kamarás István és Varga Csaba felkértek, hogy a szociográfiára válaszoló városról hozzak reflexiókat. Szalagos magnóval sokszáz (párezernyi órányi) interjút készítettem helybeliekkel. Spontán beszélgetéseket folytattam úgy kezdve, hogy mit olvas? Azért jött-e a könyvtárba, hogy a folyóiratokat elolvassa? Közben úgy »becselezni«, hogy kiderüljön, otthon vannak-e könyvek, és az unokájának visz-e könyvet? Mit olvas leginkább? Egyre szélesedett a kör, míg nem vált evidenssé, hogy az ember házikönyvtára, ha tanyán él,*

8 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely, 409_33_3_53 5.

meglehetősen szűkös. Viszont, ha bejár a városba, használja a városi könyvtárat, kikölcsönöz könyveket, akkor ez némiképp árnyalódni tud. Aztán vannak üzemi könyvterjesztők, szakszervezeti könyvespolcok: Ki vásárol? Mit vásárol? Jár-e könyvesboltba? Ha bejön a könyvtárba, mit visz haza, visz-e a családjának is, a városi könyvtáron kívül hogyan működnek az iskolai könyvtárak, a gyerekek mit vesznek ki? Egyre nőtt a kérdések sora, bővült a hatásvizsgálat és a reflexiógyűjtés tematikája. Ennek az lett a következménye, hogy a vizsgálat túlnyúlt Kiskunhalas határain, mert halasiak nemcsak itt voltak, hanem például Kecskeméten vagy Budapesten is."[9]

A.Gergely András tehát a kutatás jelentős részében közvetítő szerepet töltött be, eközben pedig megpróbálta *„Halast nemcsak belülről látni, hanem megkerestem azokat is, akik a megyeszékhelyekről vagy pesti magaslesükről nézik a halasi történéseket és olvassák a Forrásban közölt cikkeket […]."*[10] A kutatási eredményeket és a rájuk kapott visszajelzéseket – beleértve a reflexiók reflexióit, vagyis a kutatói habitusok átalakulását is – végül az 1986-ban megjelent tanulmánykötet foglalta magába (A.Gergely–Kamarás–Varga 1986).

A vizsgálathoz tartozó 409_33_3 leltári számú Helyi hatalom [Kiskunhalas] algyűjtemény összesen 53 dokumentumot tartalmaz: interjúátiratokat, összefoglalásokat, kutatási tervet, interjúkhoz készített kérdésstruktúrát és a már említett, A.Gergely András által írt *Konok város* című, Kiskunhalasról szóló szociográfiát, amely publikálatlan maradt a Magyarország felfedezése sorozatban.

A kisvárosi értelmiség kutatása Tapolcán

A kiskunhalasi kutatást mintegy kiterjesztve, a Művelődési Minisztérium Vezetőképző és Továbbképző Intézetnek az volt a koncepciója, hogy a falusi térség, a kisváros után majd a nagyváros, Kecskemét kerüljön a kutatás homlokterébe. Ez végül nem valósult meg, de a lokalitások összehasonlításának igénye megmaradt. A nyolcvanas évek közepén-végén ez az elképzelés egy nagyobb programtervként bontakozott ki több részkutatással: Bács-Kiskun megye mellett Zala és Veszprém megyékre (azok megyeszékhelyeire és megyei városaira), így tehát három megyére és hat városra terjedt ki a komparatív érdekszerveződés-vizsgálat.

Ebben a munkafolyamatban A.Gergely András azt a részfeladatot kapta és vállalta, hogy a három lokalitást szerepköre, karaktere szerint hasonlítsa össze a pártállami rendszerátalakulást megelőző időszak vetületében arra a kérdésre fókuszálva, hogy mit jelent a nem-műszaki humán értelmiséghez való tartozás az adott városban, s hogy ez a „tradicionális" értelmiség miként vesz részt a helyi közéletben: *„az volt a cél, hogy olyan módon nyerjünk belátást, rálátást a városi színtérről, amit aztán kontrasztképpen be lehetett emelni a megyei szintbe."*[11]

A 409_33_2 leltári számú Kisvárosi értelmiség [Tapolca] alegység kilenc dokumentumot tartalmaz: hét, a város prominens személyeivel készített interjút, valamint két, a rögzített interjúkat interpretáló, személyes impressziókkal gazdagított, problémafelvető és -értelmező szociográfiai írást.

Az alegységben szereplő interjúkra jellemző, hogy azok nem szó szerinti legépelések, hanem a kutató saját interpretációjában lejegyzett beszélgetések. E megoldásnak az az oka, hogy az interjúkészítés körülményei, a politikai-hatalmi tényezőktől nem mentes kérdésektől óvakodva, vagy az intézményi nyomás hatására alkalmanként az interjúalanyok nem engedélyezték a hangrögzítést. Mindazonáltal az átiratok jól tükrözik, hogyan zajlott egy társadalomkutatási vizsgálat egy tabuk által övezett zárt világban, ahol a kutatónak azzal is szembe kellett néznie, hogy adott esetben nem volt kívánatos a jelenléte a kutatandó társadalmi valóságban.

9 Részlet az A.Gergely Andrással készített interjúból.

10 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely, 409_33_3_53 11.

11 Részlet az A.Gergely Andrással készített interjúból.

A *Legitimitás, érdekek és értékrend egy iparvárosban /Értelmiségszociológiai kutatás Tapolcán/* (409_33_2_08) című írás valóságmegismerő igénnyel tisztán körvonalazza, hogy a Budapestről érkező szociológus-szociográfus szemüvegén keresztül milyen dilemmákkal szembesült Tapolca városa a nyolcvanas években. A kutatás szerint a helyi társadalom kulcsproblémája abban keresendő, hogy a lokális adottságok és igények figyelembevétele nélkül telepítették a városba – vagy épp a városra – a Bauxit Vállalatot, ezáltal az „őslakosok" és a bányaipar miatti újonnan betelepülők közötti mentalitásbeli különbségek kiütköztek és tartósan fennmaradva mérgezték a helyi közéletet. A szerző megfogalmazásában: *„ez a város is, mint oly sok társa, szabályosan alárendelődik egy centralizált gazdaságú és központosított ideológiájú ország sokszorosan meghatározó működésének, s a városon belül csak ezen felül alakulnak ki a helyi küzdelmek."*[12]

A.Gergely András megkísérli felvázolni a nagymúltú város értelmiségének szerepváltozásait, a legitimációs küzdelmek helyi formáit, a régi, hagyományos értékrend és az új technokrata érdektörekvések közötti ellentéteket. A szerző felteszi a kérdést, hogy a centralizálódott gazdasági és politikai irányítás vajon milyen helyi politikai-közéleti problémákhoz vezet. Majd kérdésére választ is szolgáltat: *„a telepített ipar mezsgyéjére idegyűjtött »fehérgallérosok« nem tekintik kollegiális viszonynak a tradicionális értelmiséggel való épeszű együttműködést,"* [13] így a helyiek összetartozás-élménye megszűnik, a hagyományok háttérbe szorulnak, s a tapolcaivá válás átértelmeződik az elveszített értékek tükrében.

A 409_33_2_09 leltári számú, *„A tapolcai embereknek nincs karaktere..." /Találkozások egy bányászváros értelmiségével/* című írás mondanivalójában, következtetéseiben csatlakozik a fentebbi szöveghez. Tovább tárgyalja azt a kérdést, hogy a Bauxit Vállalat betelepítése hogyan változtatta meg a lokalitás életét. A kutató tapasztalata szerint a városvezetés „a tapolcai egység" ellen dolgozott, nem voltak kisközösségek és platformok, ahol a közösségiség érzése megteremtődhetett volna. A szerző hangsúlyozza, hogy mindezek hatására a helyiek jövőképe igen bizonytalanná vált, a többség menekült volna az irányított közéletben való részvételtől. Egy paradoxonról van tehát szó, hiszen a vállalat betelepítésével Tapolca materiálisan fejlődni tudott, de szociálisan károkat szenvedett: *„a nyilvánosság előtt kétségtelenül elfogadott az a képzet, hogy Tapolcát a Bauxit Vállalat ideköltözése tette várossá. Ennek hasznát és örömét viszont óhatatlanul elhalványítja, hogy nem a közösségbe vetett bizalom, nem a tapolcaiak által kiérdemelt jutalom volt a várossá előléptetés indítóoka, hanem az, hogy a Bakonyi Bauxit Vállalat letelepítésére esélyes települések közül Tapolcát vélték odafönt alkalmasabbnak."* [14]

A kisvárosi elit tanulmányozása Balassagyarmaton

A balassagyarmati kutatás – amelynek adatfelvétele 1991–92-ben valósult meg – kutatásvezetője Utasi Ágnes volt. Tőle származott a kutatási helyszín meghatározása, lévén ő volt az, aki budapesti kutatásai során találkozott olyan balassagyarmati kötődésű élettörténetekkel, amelyek az elitképzetet tükrözték.

A kutatócsoport tagjai fő kérdésként azt fogalmazták meg – a társadalmi miliő különböző területeire koncentrálva –, hogy a Balassagyarmaton élő, a II. világháborút megelőző időszak helyi elitjébe tartozók élete hogyan változott, *„milyen választott stratégiák segítették hozzá őket a státuszregenerálódáshoz, a származási családnak megfelelő presztízshez, a szinten maradáshoz"* (Utasi 1996:23)[15] a 20. század második felében. A.Gergely András így emlékezett vissza a balassagyarmati munkára:

12 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely, 409_33_2_08 11.

13 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely, 409_33_2_08 17.

14 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely, 409_33_2_09 10.

15 A kutatásból megszületett tanulmánykötetről Gyáni Gábor írt recenziót (1996).

„Utasi Ágnessel egy intézményben dolgoztunk. Egy alkalommal megkeresett azzal, hogy volna egy kutatás, amelybe szívesen bevonna – mivel én már korábban dolgoztam a palóc-vidéken.[16] Az volt a kérés, hogy csináljak interjúkat kisvárosi értelmiségi közegben olyanokkal, akiknek lehet valamilyen palóc kötődésük. Majd kiderült néhány kutatási kérdés megbeszélése nyomán, hogy a kutatásban mások is részt fognak még venni (Becskeházi Attila, Fekete Judit). Becskeházi Attila a gazdasági elitet kutatta, Fekete Judit pedig a gazdasági-pénzügyi-szektoriális befektetési kört, míg Utasi Ágnes inkább a családi kapcsolatokra, kapcsolathálózati függésrendekre fókuszált."[17]

A gyűjtemény 409_33_4 leltári számú Kisvárosi elit [Balassagyarmat] alegységében tíz dokumentumot helyeztek el. Ezek között találjuk Majdán Béla levéltáros *Egy határmenti kisváros történelmi arculatának főbb vonásai* című munkáját, amely nagyrészt megegyezik a kutatás alapján készült tanulmánykötet (Utasi 1996) bevezető írásával. A gyűjtemény tartalmazza Utasi Ágnes öt kéziratát *(Egy magas presztízsű középosztályi család értékátadása és értékmentése; A szimbolikus tőke és az elit életvitel átmentése. Egy arisztokrata család státuszreprodukciós stratégiája; A középosztályi családok státuszreprodukciós stratégiái. A 30-as években élt kisvárosi „elit" és utódaik; A kisvárosi státusz-elit rekrutációja, kapcsolati tőkéje és életvitelének néhány mutatója; A kisvárosi elit változásai és sikerstratégiái)*, amelyek szintén olvashatók a fenti tanulmánykötetben. Mindezeken túlmenően négy legépelt interjúszöveg is az alcsoport részét képezi (a dokumentumok alapján nem beazonosítható, hogy ki készítette őket). Az interjúszövegekből kiolvasható, hogy az egyik interjú pozícióban lévő személyekkel, míg a másik három a helyi társadalom „hétköznapi" alanyaival készült. Miközben az első szöveges átiratban a strukturált interjúkészítési technika metódusa köszön vissza, a többi szövegben az életútinterjú és a spontán etnográfiai beszélgetés módszertani elemei találkoznak.

Az interjúk során felmerült kérdések, válaszok és témakörök jól illusztrálják a balassagyarmati kutatás tematikájának sokrétűségét: egyéni életutak különös hangsúllyal a szocializációra, az iskolai végzettségre, valamint a jövőre vonatkozó ambíciókra és elvárásokra; individuális értékek, értékrendszerek, érdeklődési körök, sikerek és kudarcok; gyereknevelési stratégiák; kapcsolatrendszerek komplexitása fókuszálva a családra, a felmenőkre, a városon belülre és kívülre, „az ellenségekre"; a származási csoport és „a palócság" összefüggései; a II. világháborút megelőző élet jellegzetességei, beleértve a helyi zsidóság szerepét; egyéni képzetek arra vonatkozóan, hogy mit jelent a szakértelem, vagy épp hogyan ragadhatók meg az elithez tartozás fokmérői.

Mit nyújt(h)a(t)nak A.Gergely András gyűjteményének elemei a ma kutatója számára?

A.Gergely András saját megfogalmazása szerint gyűjteménye egy olyan levéltári dokumentumegyüttesre hasonlító anyagként értelmezhető, amely megmutatja, hogyan kutattak – vagy nem kutattak – adott korszakban és együttműködésekben, adott körülmények között a különböző kutatócsoportok tagjai.

Véleményem szerint a kutatási anyagok termékeny terepet jelentenének a továbbiakban tudomány- és kutatástörténettel foglalkozó elemzések számára. Vizsgálható ugyanis bennük és általuk az, hogy miként folyhatott a kvalitatív, személyes találkozásokon alapuló társadalomkutatás a '70-es, '80-as években; hogy a megkezdett kutatásban milyen normákhoz, játékszabályokhoz, magatartási formákhoz kellett igazodnia a kutatónak ahhoz, hogy hatékonyan végezhesse vizsgálatait; az, hogy a közvetlen interjúhelyzetekben, beszélgetésekben milyen módon érhető tetten a korszak politikai-társadalmi kontextusa, s végül az, hogy ehhez maga a kutató hogyan viszonyult és erre miként reflektált.

16 A.Gergely András a nagyvisnyói kutatásra gondolt, melynek eredményeihez lásd bővebben: A.Gergely–Cséfalvay–Lichtenstein 1990.

17 Részlet az A.Gergely Andrással készített interjúból.

Hivatkozások

A.Gergely A. – Kamarás I. – Varga Cs. (1986) *Egy kisssváros (Szociográfia) – Műhelysorozat 7.* Budapest: Művelődéskutató Intézet.

A.Gergely A. – Cséfalvay Z. – Lichtenstein J. (1990) *Nagyvisnyó. Kontinuitás és változás az életmódban, a gazdaságban és a tradíciókban.* Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

Bánlaky P. – Mózes L. – Temesi F. – Varga Cs. (1980) *Várostalan falu. Szociográfia Fülöpszállásról.* Kecskemét: Forrás-könyvek.

Boglár L. – Papp R. – A.Gergely A. – Bali J. – Hajnal V. – Prónai Cs. (2007) *A tükör két oldala. Bevezetés a kulturális antropológiába*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.

Kamarás I. (1980) Oknyomozás és célkeresés (Halasiak városuk művelődéstérképe előtt). *Forrás,* 8. 47–64.

Utasi Á. (1996) A középosztályi családok státuszreprodukciója és értékátadása (A 30-as években élt kisvárosi elit és utódiak). In Utasi Á. – A.Gergely A. – Becskeházi A. (1996) *Kisvárosi elit.* Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete. 21–40.

Gyáni G. (1996) Utasi Á. – A.Gergely A. – Becskeházi A.: Kisvárosi elit. *Buksz,* 8(4). Elérhető: http://epa.oszk.hu/00000/00015/00004/gyani.htm, [Letöltve: 2021-11-11].

Varga Cs. (1980) Baj-gyűjtemény. *Forrás,* 8. 27–46.

Végső I. (é.n.) *Halas története. Halasi bajgyűjtemény – a Kádár-korszakban.* Elérhető: http://www.museum.hu/hir/9439/Halasi_bajgyujtemeny_79, [Letöltve: 2021-11-11].

Válogatás a kutatásokhoz kapcsolódó további publikációkból

A.Gergely A. (1993) *A hatalom és szellem ütközete Kiskunhalason. Zárt kör: gazdasági politikai társadalmi háttérinformációk,* (2), 159–183.

A.Gergely A. (1985) Adalékok a tradicionális humán értelmiség társadalmi szerepvállalásáról. Kéziratos összefoglaló („szürke dokumentáció”) a nyolcvanas évek első feléről. 1–27.

A.Gergely A. (1986) Az „etnocentrikus tudat” szerepe a helyi értelmiség életében. Vitaanyag. Budapest: Társadalomtudományi Intézet, Helyi Társadalom kutatócsoport. 1–64.

A.Gergely A. (1993) Értéktudat és történelem. Kiskunhalas a társadalmi tér-időben 1. *Forrás,* 5. 55–67.

A.Gergely A. (1996) *Kisebbségi tér és lokális identitás (II.) Társadalmi tér-képzet, kisvárosi tradíció (Kiskunhalas).* Budapest: MTA Politikatudományi Intézet.

A.Gergely A. (1988) Kisvárosi tradíciók és kívülről jött „modernizáció”. *Kultúra és Közösség,* 15(1–6), 3–19.

A.Gergely A. (1984) Közérzet és helyzettudat a helyi értelmiség életében: Tapolca – vitaanyag. Tapolcai értelmiség-, politikai közvélemény és kisvárosi identitás-kutatás anyaga, Társadalomtudományi Intézet, sokszorosítás. Budapest: „Helyi társadalom” kutatócsoport vitaanyaga, Partner-kutatók: Kamarás István, Varga Csaba; kutatásvezető: Bánlaky Pál. 1–42.

A.Gergely A. (1993) Mai értéktudat és hiányzó történelem: Kiskunhalas a társadalmi téridőben 2. *Forrás,* 6. 55–62.

Dupcsik Csaba

Ivan Ivanovics géppuskája,

avagy az alapító főszerkesztő fél-szubjektív[1] visszatekintése a socio.hu első tíz évére

https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.4.297

Kovách Imre nevével kell kezdenem ezt a visszatekintést: a *socio.hu*[2] ötlete az ő fejéből pattant ki. Imrét 2011. január elsejétől nevezték ki az *akkor még* a Magyar Tudományos Akadémia alá tartozó Szociológiai Kutatóintézet élére, s már decemberben bemutatkozó mailt írt valamennyi munkatársnak, illetve, többek között, nekem külön is írt, hogy beszélnünk kellene az én intézetben betöltött helyemről. Hm.

A beszélgetésre végül karácsony előtt került sor, így volt időm rá, hogy magamban is tisztázzam a preferenciáimat: semmilyen intézményes iszapbirkózásban nem akarok részt venni, a pozíciókat leszarom,[3] s ameddig lehet, igyekszem ezeket elkerülni. Voltak már, hm, érdekes állásaim – a tipikusnál később kezdett – egyetem előtt, szociológiai értelemben elég valószínűtlen fejlemény, hogy végül társadalomtudományos kutató lettem,[4] tudtam tehát értékelni ezt a társadalmi pozíciót, amelyben *akkor még* jól is éreztem magam.

Kovách Imre már 2011 elején előállt a személyre szabott javaslatával: indítana egy folyóiratot, s engem kér fel főszerkesztőnek. Mivel úgy véltem, hogy ez nem annyira vezetői/menedzseri feladat (ebben részben naivnak bizonyultam, ld. később), mint inkább szakmai kihívás, viszonylag gyorsan elfogadtam az ajánlatot.

A felkérés egy *review journal* alapítására szólt, tehát egy olyan tudományos – szociológiai – lapéra, amelyben a recenziók, kritikák, vitacikkek, kutatási beszámolók dominálnak. A koncepció mögött egy sajátos, normatív és szociológiai elemekből összeállított tudományfelfogás[5] állt:

- A) először is, a jó öreg bölcsésznyelvet használva: a (megalapozott) szakmai kritika és vita *jó,* mert ez viszi előre a tudomány fejlődését;
- B) kicsit szociológusabbul: mivel a tudományos publikációk terén túltermelés van, senki sem képes

1 Az alábbi írásból kigyomláltam a dupcsikizmusok *egy részét.* A folyamat közben konzultáltam a szerkesztőtársakkal is, de most a „szokásosnál" is jobban kell hangsúlyoznom: minden egyes lent olvasható szóért egyesegyedül én vállalom a felelősséget. Két fontos megjegyzés: egyrészt, magyar vagyok, tehát kulturálisan igen fogékony az emlékeim utólagos, mondjuk így, átstilizálására*, ezért* ennek ellensúlyozására a lapalapítás idején még vezetett, nagyon részletes naplóimra és archivált mailjeimre támaszkodtam; másrészt, a cikk egy kibővített változata meg fog jelenni a *Kényszeres Megismerés blogon (*http://kenyszeresmegismeres.blogger.hu), szintén az *Ivan Ivanovics géppuskája* főcímmel, 2021 decemberi dátummal.

2 Részben az egyszerűség kedvéért, részben hiúságból a cikkben az eredeti nevünket használom. Bár volt, aki tapintatosan már az elején figyelmeztetett, hogy a név, első találkozásra egy blogot sugall, csak évekkel később vettük fel hivatalosan a *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle* nevet (angolul pedig *Socio.hu Social Science Review* lett a nevünk, mivel 2014-től 2020-ig évente egyszer egy angol nyelvű számot is kiadtunk).

3 Általában még a hétköznapi beszédben is tudatosan kerülöm a trágárságokat, mert manapság gyakran éppen a vulgáris kifejezések *hiánya* tölthet be némi látens társadalomkritikai funkciót… most mégis úgy érzem, ideje bevezetni e teljesen köznapi vált kifejezést a tudományos prózába is.

4 Legalábbis ezt állítják az elsőgenerációs értelmiségiek mobilitási esélyeit tanulmányozó kollégák.

5 Nagyon erős kísértést leküzdve *nem* próbálom precízebben kifejteni, így a szakirodalmi hivatkozásokat is inkább teljesen elhagyom. Bocs', majd legközelebb, egy másik műfajban.

mindent elolvasni a tágabb, de még a szűkebb szakterületéről sem. Szelektálni kell tehát, s elvileg ezt segítik a kritikák: megmutatják, mely műveket érdemes elolvasni, mely szerzőkre érdemes figyelni. Ráadásul, mivel

- C) a „laikusok" nem tudják megítélni a tudományos munka színvonalát, a tudósoknak kell ellenőrizniük egymás munkáit. Ez a szempont a társadalomtudományokban jóval fontosabb, mint a természet- vagy az élettudományokban, mivel előbbieknek, mint például a szociológiának, nincs sem egységes paradigmája, sem „objektív valósága", amelyre az esetleges kritikákat vagy elismeréseket alapozni lehetne.

Az utolsó pontnak azonban kényelmetlen implikációi is vannak:

- a társadalomtudományokban erős tendencia, hogy hosszabban kell(ene) magyarázni az elméleti hátteret, az alkalmazott fogalmakat, az operacionalizálás módját,[6] mint a természettudományokban. A tudományos cikkek (sőt, könyvek) lehetséges terjedelme azonban korlátozott, s *nem (kizárólag)* azért, mert még mindig kisebbségi komplexusokkal terhelten követjük a természettudományos folyóiratok sztenderdjeit. A *socio.hu*-nál tudatosan nagyon libe… engedékenyen húztuk meg a terjedelmi korlátokat, mégis, volt olyan elméletész szerzőnk, aki, bár „cselesen" két részre bontotta a cikkét, még a kétszer 80 ezer leütés maximális terjedelembe sem fért be.
- A fenti jellegzetességek másik fontos következménye, hogy a társadalomtudományokban nagyságrenddel könnyebb bármely publikációt kritizálni, mint megírni: pusztán komolyan kell vennünk a szakmánk szabályait és mikroszkóp alá helyezni a szóban forgó művet.[7]

Hogy egy saját példámat vegyem ebből a sociós korszakból: Ulrich Becket a *Kockázattársadalom* óta nagyra tartottam, s amikor elköteleztem magam az általa és felesége által jegyzett könyv recenzálása[8] mellett, azt hittem, alapvetően dicsérni fogom. Végül magam is megdöbbentem, mennyire kritikus recenzió került ki a kezem alól. Mint Ivan Ivanovics a szovjet viccben, aki alkatrészenként ellop egy, a gyárában előállított „varrógépet," de amikor otthon összeszereli, döbbenten látja, hogy géppuska sikeredett belőle.

A fent említett, *„a (szakmailag megalapozott) vita/kritika jó"* normát körülbelül annyira érdemes névértéken elfogadni, mint például az állítást, hogy *„a magyar társadalom gyerekbarát"* – mindenki ezt hajtogatja ugyan, a politikai szlogenektől egészen a szociológus kérdésére adott válaszokig, de a tényleges társadalmi viselkedésből valami egészen más kép rekonstruálható. Mit tart tehát a szakma a recenziók/kritikák tényleges funkciójáról?

Hát, a lehetséges álláspontok széles skálája feszíthető ki, amelynek az egyik végpontján a – bocs' ismét – a *„benyalunk a szerzőnek"* megközelítés áll, a másik végpontján pedig az a felfogás található, amely a „mi

6 Az empirikus cikkek csak látszólag jelentenek kivételt: hiába állítja a kolléga, hogy az ő „elméletmentes," szikár tényekre korlátozódó cikke *mindössze* arról akar szólni, hogyan befolyásolja a mákostészta-fogyasztással kapcsolatos attitűdöket a fogyasztók hajszíne (eredmény: a szőkék jobban preferálják, mint például a barnák), az írást számos ponton lehetne, legitim módon kritizálni. Pl. az attitűd kifejezést manapság azért lehet magától értetődően, magyarázat nélkül használni, mert *beépített elméleti háttért* tartalmaz – a 20. századi kollégák dolgoztak a fogalmon eleget. Bele lehet kötni a tanulmány által használt hajszín-tipológiába, a „szereti/utálja a mákostésztát" változó operacionalizálási módjába, a mintavételbe stb. Sőt, felvetve, hogy miért éppen a mákostészta és miért éppen a hajszín, kritizálni lehet a témaválasztást is (s természetesen nem csak ilyen, szándékosan hülye példák esetében).

7 Egyszer a legkomolyabban foglalkoztam a gondolattal, hogy – erősen kritikus – recenziót írok a *saját* könyvemről… Lett volna miről. (Bár, be kell vallanom, hogy az ötletet *elsősorban* az motiválta, hogy egy szerkesztő elképesztő hibák sorát akarta a szövegembe „javítani", s egy ideig úgy tűnt, hogy a kiadó maximálisan partner ebben. Végül sikerült a helyreállított szöveget megjelentetnem, de a könyv borítóján elírták a kiadó nevét, amely nem sokkal később tönkrement és megszűnt. Pedig akkoriban még csak nem is használtam mágiát.)

8 *Távszerelem/Távszeretet…* a recenzió: Dupcsik 2017.

oldalunkon" álló szerző legkisebb kritikáját is *támadásként* értelmezi. (Sőt, egy alkalommal, nem is kritikai, „csak" weberi értelemben vett *kellemetlen tényeket* tárgyaló cikkem esetében szegezte nekem egy szociológus kolléga:[9] *„mi volt a szándékod ezzel a cikkel?"* De a kedvencem az a történet, amikor valaki tőlem, a szerzőtől kérdezte, egy beszélgetés során többször is, hogy mi volt a megjelentetésről döntő szerkesztő szándéka ezzel a cikkel… A teljes, nagyon tanulságos történetet ld. Dupcsik 2011a:2.)

Miért alakult ilyen siralmasan a kritikai és vitakultúra a szociológiában (is)?

- A) Az esetleges jövőbeli Olvasó kedvéért jegyzem meg, hogy bár ez egy normális országban politikai kiszólásnak tűnhet, a megjelenés kontextusában (2021, Magyarország) szikár tényleírás: az általános magyar közéleti/politikai vitakultúra feltehető lenne a kihalt fajok listájára *(list of extinct species).* Márpedig gyakorlatilag kizárt, hogy e nyomasztó makroszintű összefüggésnek ne legyen (erős) hatása a szűkebb értelemben vett tudományos diskurzusokra is.
- B) Tovább fokozódott a túltermelés a tudományos publikációk terén, s ezáltal a kollégák konkurenciaharca is. Az 1989–90-es rendszerváltás eufóriájában megfogalmazott általános várakozás, tehát hogy konkurenciaharc → verseny → a színvonal fokozódása, sajnos, ezen a téren is illúziónak bizonyult. A preferált, sokaknál kizárólagos stratégiává a minél magasabb presztízsű minősített folyóiratokban/kiadóknál való publikálás vált, amelyet a Szociológiai Kutatóintézet jogutódja, a Kutatóintézet jogutódja, a TK (Társadalomtudományi Kutatóközpont) egy nagyon kidolgozott pontrendszerrel formalizált is.[10] A recenzió a kutatók többsége számára mintha nem lenne gazdaságos, tehát egy szakcikkhez képest a hozadék – például hivatkozások formájában – nem éri meg a fajlagos energiabefektetést. (A recenzió alacsony presztízse persze nem vadonatúj jelenség, már a *socio.hu* első írása első mondataiban erről idéztem egy kollégát, ld. „Recenziót nem érdemes írni…" Dupcsik 2011a:1.)
- C) Némedi Dénes szerint az Egyesült Államokban már a két világháború között megkezdődött a váltás a *„professzori termelési módról" a team-* és projektközpontú szociológiai üzem irányába – Magyarországon, úgy néz ki, ez az utolsó három, vagy még inkább utolsó másfél-két évtized fejleménye. De ugyebár az Olvasó is tudja, hogy *ez nem Amerika* – a folyamatot ráadásul mindinkább egy, a kormányzat által létrehozott és/vagy kisajátított tudományos intézményrendszer határozza meg. Az államosítás folyamata együtt járt a tudományos élet egyes szereplői, intézményei és érdeklődési irányai ellen intézett külső támadásokkal, amelyek stílusa és agresszivitása példátlan volt az 1970-es évek óta.

Az egyes társadalomtudományok művelői ezer szálon függnek egymástól, az eszkimó[11]/fóka-arány egyre rosszabb – talán civilizációs vívmánynak vagy legalább a kisebbik rossznak kellene tekintenünk, hogy a kollégák döntő többsége az érdemi viták és kritikák *megkerülésének* stratégiáját választja, nem pedig gerjesztését,

9 Gyermekvállalásról, hosszú távú demográfiai tendenciákról volt szó – ami a 2010-es évek Magyarországán *akaratlanul is* „politikai" áthallásokat hordozott. Diákkoromban, a 1989–90-es rendszerváltás idején naivan azt hittük, hogy a politika/ideológia ilyen típusú benyomulása a társadalomtudományba végleg a múlté fog válni.

10 Blogbejegyzésnek álcázott – így publikációnak *nem* minősülő – esszém (47,1 ezer leütés) a pontrendszer és a publikációs stratégiák kritikájáról: Dupcsik 2019. Találgassanak, legyenek szívesek, hány szakmai reflexiót kaptam…

11 Madáchra utaltam, ezért használtam az *„eszkimó"* kifejezést, amellyel természetesen nem akartam megtagadni az *inuit* népet megillető elismerést *(recognition*) sem (ld. *a socio.hu*-ban megjelent Dupcsik 2018).

esetleg politikai hátszél kihasználásával.[12]

Előfordult már, hogy tíz évvel később újraolvasva rácsodálkoztam egy-egy szövegemre, de a *socio.hu* főszerkesztői beharangozójával (Dupcsik 2011a), amelyet e sorok fogalmazásakor olvastam figyelmesen újra, nem ezt volt a helyzet. Próbáltam egy mertoni *„önön lábát kirúgó jóslatot"*[13] megfogalmazni – de egy önbeteljesítő jóslat sikeredett (ld. ismét a varrógép/géppuska-példázatot). Nyitott szemmel ugyan, de belesétáltunk ugyanabba a csapdába, amelybe laptársunk, a *Replika* már a múlt században belefutott. Talán érdemes idézni a tíz évvel ezelőtti szöveget, az első évfolyam első száma első számozott oldaláról:

> *„Az 1990-ben induló Replika kezdetben a »szociológiai viták és kritikák« alcímet viselte. Ekkor még valamennyi szám belső borítóján olvasható volt, hogy »A Replika vitákat, kritikákat és információkat közlő szociológiai kiadvány. Megindításával a hazai szakmai közélet felpezsdítéséhez és a tudományág professzionalizálódásához kívánunk hozzájárulni. Úgy gondoljuk, a magyar szociológia fejlődésének egyik gátja, hogy művelői között nem alakult ki érdemi párbeszéd. Nem ismerjük egymás gondolatait, kérdésfölvetéseit, kutatásait; a megjelent tanulmányokra pedig csak a legritkább esetben érkezik reflexió. Lapunkban ezért« elsősorban ezen szerettek volna változtatni«"* (Dupcsik 2011a:1).

Ezen a ponton *a kéziratba* beszúrtam egy mondatot, egyértelműen jelezve, hogy ez a szerkesztőtársaknak szóló kommentár, nehogy betördeljük: *„[S ezért vonakodok egy pármondatos ars poetikát fogalmazni a socio.hu-hoz… Nehogy mi is az elhagyására kényszerüljünk. D. Cs.]"* Majd a publikálásra szánt szöveg folytatása:

> *„Miközben a főszerkesztő Hadas Miklós személye – és, tegyük hozzá, a folyóirat színvonalas volta – nem változott, a cikkek összetételének változására reagálva az 1993-ban megjelent 9–10. számból már eltűnt az idézett szöveg. Az alcím »szociológiai folyóirat«-ra, majd hamarosan »társadalomtudományi folyóirat«-ra változott. (…)*
>
> *Az 1989-ben startoló BUKSZ napjainkban is tartja magát, de ennek súlyos ára volt. Gyakran még olyanok is »balhés«, konfrontációkat kereső lapként tartják számon, akik talán csak a múlt században vették utoljára a kezükbe a folyóiratot, és csak néhány (esetleg csak egy-egy) vihart kavart írására emlékeznek. ESSZ* [e sorok szerzője – 2021-es D.Cs.] *elfogult a kérdésben, mint a folyóirat többszörös szerzője* [s még inkább: mint egy recenzió szerzője, amelyen bruttó egy évig dolgozott, rengeteget csiszolgatta, de végül egy nagynevű kolléga „támadásaként" támadták meg – 2021-es D.Cs.], *de ki meri jelenteni, hogy ez a konfrontatív image alapvetően félreértésen alapul. Mindössze egyetlen, nagyon is idézőjelbe kívánkozó »kifogása« merül fel benne a BUKSZ-szal szemben, az is mennyiségi: a negyedévi, a társadalomtudományok egészével foglalkozni kívánó folyóiratban évente alig néhány szociológiai recenzió jelenik meg"* (Dupcsik 2011a:1-2).

---

12 Érintett, s természetesen elfogult vagyok, de éppen ezért van rálátásom a történtekre: gyakorlatilag ez történt például a közoktatásban használt tankönyvek (volt) piacán. A politikai kisajátítás szándéka csak az eszköz volt, amelyet számos szerző, illetve a szerkesztésben és kiadásban érdekelt szereplő kihasznált a saját érdekében. (Részletesebben: Dupcsik–Repárszky (2020.) De a háttér ismeretében nagy valószínűséggel hasonló játszmákat lehetne kimutatni például a gender tanulmányok vagy a CEU kicsinálása mögött is. Egy, a jobboldali elit oldalvizein úszó értelmiségi ismerősöm már a 2000-es években írt nekem egy mailt, amelyben kifejtette: a cigányok társadalmi helyzetével kapcsolatos problémákat kizárólag néhány „CEU-központú szociológus" okozza. Próbáltam „kompromisszumra" jutni vele, hogy legalább mondja azt, hogy „eltúlozzák" vagy „túldramatizálják" a problémákat, azzal csak nem fogok egyetérteni, de az „okozza" ige teljesen szürreálisan értelmetlen, de nem tudtam meggyőzni. Utólag világos: az illető – aki inkább volt posztreális, mint szürreális – sokkal tisztábban érzékelte, merre tart a korszellem, mint az akkori énem.

13 Maga Merton is bizonytalankodott, felváltva használta a *self-defeating* vagy *self-destroying* vagy *self-denying prophecy* kifejezéseket. *„Szívesen fogadok javaslatokat egy épkézláb magyar fordításra"* – írnám szívesen, de ez szinte már szemforgatás lenne: a szakma ilyen megszólításai soha, semmilyen reakciót nem váltottak még ki.

Wessely Anna egy évtizeddel a fent utalt epizód után, már a *BUKSZ* főszerkesztőjeként, a közismerten non-konfrontatív stílusáról ismert *Magyar Narancs*[14] újságírójának kérdésére szinte mentegetőzött, hogy az 1990-es évek elején számos „nagy név" művét kritikai elemzés alá merték venni a lapban.[15]

Végre a *socio.hu* mikroszintjére térve: az első években a szerkesztők aktív erőfeszítése kellett ahhoz, hogy meg tudjuk tölteni a számokat recenziókkal és hasonló írásokkal. Ez nagyon rossz mutató lesz, magam is meglepődtem, amikor utánaszámoltam, de most már csak tisztességből is bevallom:[16] összesen 20 írásom jelent meg az általam (is) szerkesztett lapban, főleg recenziók, főleg az első években. Itt csak egyet idézek meg, mert nemcsak tanulságos, de legalább szórakoztató is: kikínlódtam egy „konferenciabeszámoló" című rovatot, amelybe írtam is valamit. Ezután az első, az Intézet által szervezett konferenciát szorgalmasan *végigjegyzeteltem,* már eleve a laptopomba, hogy aztán kifele jövet egy kollégám így nyugtázza erőfeszítéseimet: *„látom, te is végigszámítógépezted a konferenciát…"* (Vagy inkább sírnunk kellene? Dupcsik 2011b).

Egyre nagyobb lett a nyomás a szerkesztőkön,[17] míg végül átalakultunk minősített folyóirattá, tehát ahol alapvetően szakmai tanulmányokat várnak, amelyeket aztán (legalább) két külső lektor véleményez. Már diákként azt olvastam Mertonnál, hogy az ilyen referens-rendszernek csak az egyik funkciója, hogy minden tanulmányt a téma avatott szakértői bíráljanak el, a másik, egyáltalán nem mellékes funkció pedig, hogy a szerkesztő így az anonim lektorok háta mögé tud bújni az elutasított (vagy akár csak megkritizált, „nagyobb javításokra" kért) szerzők haragja elől… De arról már nem írt az amerikai klasszikus, hogy milyen kihívás lesz elegendő *reviewert* találni, lenyelni, hogy egy részük még az elutasításra sem veszi a fáradságot, egy másik részéből pedig hosszas próbálkozás után, vagy esetleg sosem tudjuk kihúzni a megígért jelentést. Bevallom, munkámnak mindig is ezen részét éreztem a legfrusztrálóbbnak, s a tapasztalatok utolsó, idei hulláma után a szerkesztőtársaimnak ilyen bizalmas módon, ebben az írásban ajánlok alkut: a jövőben kiszállok a lektorvadászatból, inkább a korábbinál több első szerkesztést vállalok.

Az átalakulás végül ezen a vonalon szinte „túl jól" sikerült: az eredetileg recenziós folyóiratnak indult *socio.hu*-ban voltak már olyan számok is, amelyekben egyáltalán nem volt recenzió, „csak" szakcikkek.

A fentivel nagyjából párhuzamosan volt két másik fordulat is:

- Megváltozott az intézményes háttér: a Szociológiai Kutatóintézetet 2012-ben beolvasztották a Társadalomtudományi Kutatóközpontba (TK). Utóbbi főigazgatója, egyrészt korainak tartotta, hogy az MTA A-besorolású lappá minősítette a folyóiratot – valljuk be őszintén, *akkor még* tényleg részben megelőlegezett bizalomról volt szó. Körösényi András másrészt egy új, TK-szintű angol nyelvű folyóiratot akart alapítani, s ennek szemszögéből a *socio.hu* – akkor még csak tervezett – *angol nyelvű számait* felesleges konkurenciának tekintette.
- A másik fordulat kulcsszava a professzionalizálódás, és ezt a szerkesztőtársak „kényszerítették" ki: megelégelték, hogy az első időszakban a teendők túl nagy hányadát magam csináltam. Félreértés ne

14 Apropó, ha már *Magyar Narancs:* a Balkán-képekről szóló könyvemet (2005) e lap főszerkesztője lektorálta a kiadó számára. Nem csak megjelenésre javasolta, de kifejezetten dicsérte, s nem csak úgy odavetve: a lektori jelentés minimális munkával átalakítható *lett volna* egy, a *Magyar Narancsban* szokásos terjedelmű recenzióvá is. Vagy a szűkebben vett tudományos szférán túl is általános a recenzió-műfaj lenézése, vagy más, általam nem ismert motívumról lehetett szó.

15 Részletesebben ld. Dupcsik 2022, 6.2.4. fejezet Harmadik portréja. Még egy tanulság: a 2003-as interjút megjelenésekor, illetve az idézett 2011-es cikk írásakor még nem ismertem, az idén (2021-ben) olvastam először. Talán még mindig nem reflektáltunk kellőképpen az online hozzáférhetőség minden konzekvenciájára.

16 De nem akarok glóriát fonni a saját fejem fölé: az is erősen motivál, hogy a múlt tisztességes bevallása manapság elsőrendű provokációs potenciállal bír.

17 A megfogalmazás magyarázata: a szerkesztőtársak előbb látták be a fordulat szükségességét, mint jómagam.

essék: ezzel nem dicsekszem, sem nem mártírkodom, ez az amatőrségem megnyilvánulásának tekinthető. A lap határozottan hatékonyabban és színvonalasabban működik, amióta nem én vagyok a főszerkesztője.

A fent említett feszültségek közös megoldása ugyanis az lett, hogy lemondtam a főszerkesztőségről, de maradtam a szerkesztőség tagja, amelynek kulcsszereplői egymást váltva, egy-egy évre vállalják a főszerkesztőséget.

Nevesítsük: lemondásom óta ténylegesen Csurgó Bernadett, Hajdu Gábor, Kristóf Luca, Megyesi Boldizsár és P. Tóth Tamás ötösfogata irányítja a *socio.hu*-t, személyi vetélkedéstől meglepő mértékben mentesen, évenként rotálva a főszerkesztői posztot. Kovács Éva és Takács Judit két, a szerkesztőség szerkesztés/publikáció terén legtöbb tapasztalattal rendelkező tagja, s ha jól értem, éppen ezért nem akartak főszerkesztők lenni, mivel az ő CV-jük így is épp elég szép, s mivel túlságosan leterheltek egyéb szakmai tennivalóikkal. „Lazán" el tudják érni, hogy szakértelmük nélkülözhetetlen legyen a szerkesztőség számára; *elvileg* egyébként ez lenne az én stratégiám is, csak jóval kevésbé hatékonyan. Csizmady Adrienne időközben az intézet igazgatója is lett, tehát ő képes a leghatékonyabban képviselni a lapot a TK szintjén is – nyilván nem független tény, hogy a *jelenlegi* főigazgató támogatja a lapot. S a folyóirat igazi motorja Kovács Mariann.

Túlságosan jól működik ez a lap, és ez eléggé nyugtalanító. A színvonallal szemben megnyilvánuló ártó rosszindulat mára belekövesedett a magyar kultúrába, csak idő kérdése, mikor kezdenek ki minket. Vagy ez már nem is kérdés?

Hivatkozások

Dupcsik Cs. (2005) *A Balkán képe Magyarországon a 19-20. században.* Budapest: Teleki László Alapítvány. Elérhető: https://www.academia.edu/50319173/Dupcsik_Csaba_2005_A_Balk%C3%A1n_k%C3%A9pe_Magyarorsz%C3%A1gon_a_19_20_sz%C3%A1zadban_Budapest_Teleki_L%C3%A1szl%C3%B3_Alap%C3%ADtv%C3%A1ny vagy https://www.researchgate.net/publication/353514545_Dupcsik_Csaba_2005_A_Balkan_kepe_Magyarorszagon_a_19-20_szazadban_Budapest_Teleki_Laszlo_Alapitvany [Letöltve: 2021-07-28].

Dupcsik Cs. (2011a) „Recenziót nem érdemes írni…" (csak muszáj). Szerkesztői bevezető egy új szociológiai kritikai lap elé. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle,* 1(1), 1–4. Elérhető: https://socio.hu/uploads/files/2011_1/Bevezetes.pdf [Letöltve: 2021-12-06].

Dupcsik Cs. (2011b) Vagy inkább sírnunk kellene? Szubjektív beszámoló egy konferenciáról. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle,* 1(2). 1–6. Elérhető: https://socio.hu/uploads/files/2011_2/1dupcsik.pdf [Letöltve: 2021-12-06].

Dupcsik Cs. (2017) Furcsa párok, mobilos anyák és saját-kultúrás vesék. Recenzió Beck, Ulrich – Beck-Gernsheim, Elisabeth: Távszerelem/Távszeretet: Életformák a globális korszakban. c. művéről. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle,* 2. 70–79. https://doi.org/ 10.18030/socio.hu.2017.1.71 Elérhető: https://socio.hu/uploads/files/2017_2/dupcsik_rec.pdf [Letöltve: 2021-12-06].

Dupcsik Cs. (2018) Elismerés és sérelem: Az elismerésért folytatott harc és a sérelmi politikák. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle,* 1. 48–68. https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.1.48 Elérhető: https://socio.hu/uploads/files/2018_1szalai/27_dupcsik.pdf [Letöltve: 2018-06-14].

Dupcsik Cs. (2019) Pont, pont, vesszőcske. *Kényszeres Megismerés*, január 6. Elérhető: http://kenyszeresmegismeres.blogger.hu/2019/01/06/pont-pont-vesszocske [Letöltve: 2021-12-06].

Dupcsik Cs. – Repárszky I. (2020) „Más a hülyeség, és más a foci!" MTI-közleménnyé avanzsált politikusi Facebook-posztra csakazértis' szakmai reagálás. *Kényszeres Megismerés,* augusztus 12. Elérhető: http://kenyszeresmegismeres.blogger.hu/2020/08/12/mas-a-hulyeseg-es-mas-a-foci vagy: https://www.academia.edu/49018256/Dupcsik_Csaba_Rep%C3%A1rszky_Ildik%C3%B3_M%C3%A1s_a_h%C3%BClyes%C3%A9g_%C3%A9s_m%C3%A1s_a_foci_MTI_k%C3%B6zlem%C3%A9nny%C3%A9_avanzs%C3%A1lt_politikusi_Facebook_posztra_csakaz%C3%A9rtis_szakmai_reag%C3%A1l%C3%A1s [Letöltve: 2021-07-15].

Dupcsik Cs. (2022) *A magyar szociológiai gondolkodás története 1990-ig.* Várható megjelenés. Budapest: L'Harmattan – KRE Könyvműhely.